

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮-૩૧ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ કાશ્મીરથી જોખાળ

વિષય રસ : ૨૪ પાટ

ૐ તત્સત

કાશ્મીર યોગેશ્વર

લેખક, સંપ્રાહક અને પ્રકાશક

હરિચંદ લક્ષ્મીચંદ મહેતા. ખસ્તાવાળા.

પોષ્ટ, અરવાળા ઘેલાસાના, જીલ્લો-અમદાવાદ.

(સર્વ હક સ્વાધિન છે.)

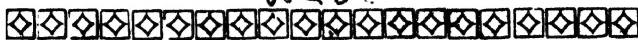
ધ. સ. ૧૯૨૯.

આવૃત્તિ ૧ લી.

પ્રત ૨૧૫૦.

આ પુસ્તક ધી બાબુ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. યુનીલાલ કાલીદાસે
છાપ્યું છે. બાલાહનુમાન પાસે રીચીરોડ-અમદાવાદ.

કિંમત. રૂ. ૨-૦-૦

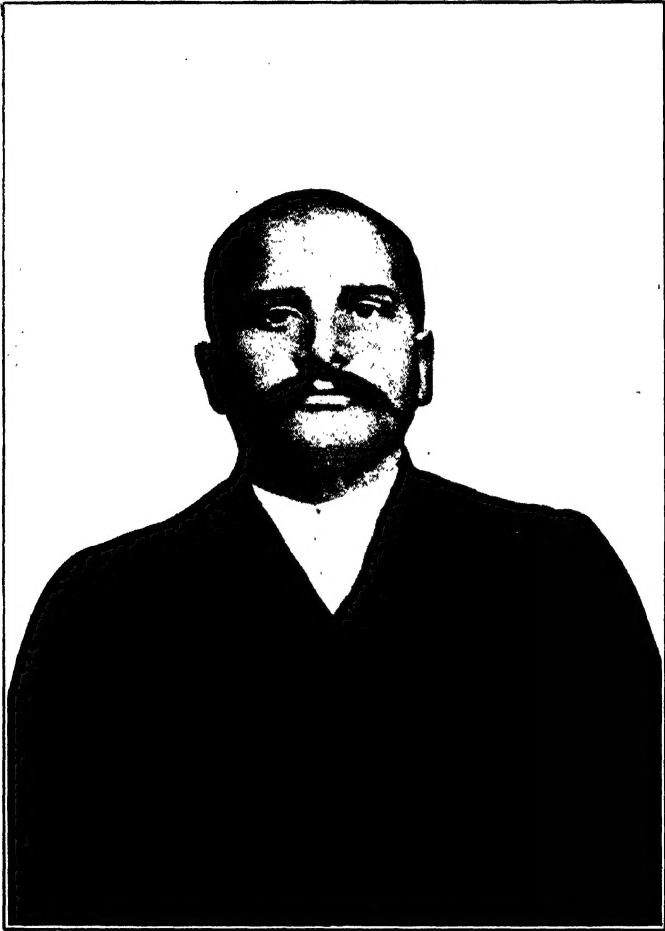

આ પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં

- ૧ હરિચંદ લક્ષ્મીચંદ મહેતા. પોષ્ટ, બરવાળા, જીલ્લો અમદાવાદ.
- ૨ મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે બુકસેલર. ત્રણદરવાજા, અમદાવાદ.
- ૩ આર. આર. શેઠની કુંપની. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઇ.
- ૪ એલ. કે. મેઘાણીની કુંપની. ૧૪ અમૃતદાસસ્ટ્રીટ કલકત્તા.
- ૫ ભગવાનદાસ દેવસી હક્કર. સરાફખાનર ભાવનગર.
- ૬ વિશ્વજ્યોતિ કાર્યાલય. સીટી પોષ્ટઓફીસ સામે સુરત.
- ૭ સરસ્વતી બુક ભંડાર. હરદ્વાર. (સહરાનપુર)
- ૮ બાબાકાલી કમળીવાળા. ઋષિકેશ. (દેહરાદુન)
- ૯ ઋષિકુમાર મહિધર શર્મા. બ્રહ્મનારાયણ (ગઢવાળ)

આ સિવાય બીજા પણ જાણીતા બુકસેલરો
પાસેથી મળી શકશે.

નંદવાણી વિઠ્ઠલરામ જીરામ પરખાણી.

જન્મ—ઈ. સ. ૧૮૮૦.

મરણ—તા. ૭ જુન ૧૯૨૨.

સમર્પણ.

શ્રીમાન્

રા. રા. નરોત્તમભાઈ (ઉર્ફે ચકુભાઈ) હરિશંકર ઓઝા.

મુ. હળવદ. હાલ કેલકત્તા.

જેમના ઉપર આપનો અત્યંત પ્રેમ હતો; અને
જેઓ સંસ્કારી, ધર્મનિષ્ઠ, અને સદ્ગુણી હોવા
સાથે પરોપકારી કાર્યોમાં સારો રસ લેતા

હતા, તે આપના સ્વર્ગસ્થ પરમ
સ્નેહી મિત્ર, ભાઈવિઠલરામ જોરામ

પરબાણીની સ્નેહભરી યાદગીરીમાં

તેમનું મુબારક નામ આ પુસ્તક

સાથે જોડી, તે આપને સસ્નેહ

સમર્પિત કરું છું. આશા છે કે

સેવકની આ નજીવી ભેટ

સ્વીકારી આભારી

કરશે.

લિ. સ્નેહાભિલાષી,

હરિચંદ લક્ષ્મીચંદ મહેતા.

ભેટ.

શુભ પ્રસંગે

ને

તરફથી

તા.

મહારા બે બોલ.

આ પુસ્તક લખવાનો મારો ઉદ્દેશ હિમાલયની મુસાફરીમાં અત્યારે મળતી સગવડતાઓનું વર્ણન કરી અગાઉની મુશ્કેલીઓ બાબત જનસમાજમાં ફેલાયેલો ભ્રમ દૂર કરવાનો છે; તે સાથે હિમાલયનું કિંચિત્ દિગ્દર્શન પણ કરાવવાનો છે, કે જેને વિષે ખતી શકે તેટલું જાણવાને આજે લગભગ દરેક માણસ આતુર છે; કારણ કે તે દરેક રીતે ઉત્કર્ષ છે.

વ્યવહારિક દષ્ટિએ તે હિંદુસ્તાનમાંથી ચાલ્યા જતા મોસમી-વરસાતી પવનને અટકાવે છે, અને ગંગા, યમુના, સિંધુ, સતલજ, બ્રહ્મપુત્રા, જેવી મોટી નદીઓને જન્મ આપે છે. જેને લીધે હિંદુસ્તાન ક્ષણરૂપ પ્રદેશ (દુનીયાની નજરમાં કાચું સોનું) ગણાય છે.

વ્યાપારિક દષ્ટિએ દેવદાર, ચીડ, અને ઓકનાં લાકડાં; તેમજ રૂદ્રાક્ષ, કસ્તુરી, શિલાજીત, ટંકલુખાર, આદિ દિવ્યોષધિઓ, તે પૂંકળ પુરી પાડે છે.

ભૌગોલિક દષ્ટિએ તેની ૧૫૦૦ માઇલની લંબાઇ અને ૧૨૦ થી ૧૮૦ માઇલની પહોળાઇ તેમજ સમુદ્રની સપાટીથી વીસ-હજાર ફીટ કરતાં વધારે ઉંચાઇવાળાં તેનાં ત્રીસ પાંત્રીસ શિખરો, કે જ્યાં ખારે માસ ખરફ જામેલો રહે છે, અને જેને લીધે તેને

“હિમાલય” (હિમ+આલય) કહેવામાં આવે છે, તે હિસાબે પણ તે દુનીઆમાં સહુથી મોટો ગણાય છે. અથવા તો કહો કે અન્નેડ છે.

રાજકીય દૃષ્ટિએ તે લાખો માણસના લશ્કરનું કામ આપે છે; નહિતો પંદરસો માઇલની સરહદ મંભાળવાને લાખો માણસ રોકવાં પડે એ નિર્વિવાદ છે.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ઋષિ મહર્ષિઓને તપ કરવાનું પવિત્ર સ્થાન તે છે. પાર્વતીજીની જન્મ ભૂમિ, મહાદેવજીનું કૈલાસધામ, અને બદ્રી નારાયણ ભગવાનનું બદ્રીકાશ્રમ તેમાંજ છે. બુદ્ધદેવ, શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, અને સ્વામી રામતીર્થ જેવી મહાન વ્યક્તિઓએ આત્માનું કલ્યાણ સાધવા તેનોજ આશ્રય લીધો હતો. કૃત્રિમતાને અભાવે બીજાં તીર્થ સ્થાનો કરતાં તેનાં તીર્થોની પવિત્રતા પણ હજી સુધી સારી જળવાઈ રહી છે.

સામાજિક દૃષ્ટિએ ગરમી અને પરિશ્રમથી કંટાળી શાન્તિ લેવા ઇચ્છતા માણસોને માટે તેણે કાશ્મીર, સીમલા, મસુરી, નૈનીતાલ અને દાર્જિલિંગ જેવાં સ્થળો આપ્યાં છે; એટલુંજ નહિ. પણ કસૌલીમાં હડકાયાં કુતરાંની, તથા આદમોડા અને ભીમોલીમાં કુષ્ટ રોગીઓની ચિકિત્સા કરવાને ઉત્તમ હવાપાણી પુરાં પાડેલ છે; સિવાય કાળ સ્વરૂપ ક્ષય રોગ જેવાનો પણ નાશ કરવાને જેમાં પાઇન, ચીનાર, અને ચીડનાં જથ્થાબંધ જંગલો છે, કે જેવી હવા માત્રથી ક્ષય રોગ નાશ પામે છે, એટલેજ તે તમામનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચે છે, પરંતુ અફસોસ, કે આ હિમાલયની તળેટીઓમાં હિંદુસ્તાનમાં વસતા યુરોપીઅન વર્ગનો કે લાગ જ્યારે સ્વર્ગનું સુખ મેળવે છે, ત્યારે હિંદુસ્તાનનો મોટો ભાગ તેના સાચા જ્ઞાનથીજ વંચીત છે. હિમાલય સમૃદ્ધી માહીતીવાળાં અત્યારે પુસ્તકો જેવા જથ્થાએ તો અંગ્રેજી ભાષામાં તે સેંકડોના પ્રમાણમાં મળે છે, જ્યારે હિંદી, ગુજરાતી, બંગાલી, અને મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં તે ગણ્યા ગાંઠ્યાજ છે, અને તેમાં પણ કેટલાક પુસ્તકકારોએ તો પોતાની બહાદુરી જણાવવાને ખાતર તકલીફો સિવાય બીજું વર્ણન બહુ જીજ્ઞાસુ કરેલ છે, જ્યારે કેટલાક

પુસ્તકો ખાલી પોતાની જાહેરખબર ફેલાવવાના ઈરાદે થોડા ધણા રસ્તાનું વર્ણન આપી લખાયેલ છે, એટલે જનસમાજને તેનું સાચું જ્ઞાન કે જોઈતો લાભ તેનાથી મળી શકતો નથી.

૪. સ. ૧૯૨૭ ના જુન મહિનામાં હું બ્રીનારાયણ અને કેદારનાથની યાત્રાએ ગયેલ, ત્યારે રસ્તાના વિગતવાર હેવાલનું પુસ્તક મેળવવા મેં બહુ કાશીષ કરી હતી, પરંતુ એક પણ પુસ્તક તેવું મળેલ નહિં તેમજ યાત્રાએથી પાછા આવ્યા બાદ બીજી જગ્યાએથી પણ તેવાં પુસ્તકો મેં મંગાવેલ, છતાં પુસ્તક લીધા પછી બીજાને પુછવાની જરૂર ન પડે તેટલું વર્ણન, કે રસ્તામાં આવતી ચટ્ટી અથવા પડાવના અંતરના સાચા આંકડા, કે ચઢાઈ ઉતરાઈની નોંધ, કે સદાવ્રત ધર્મશાળાની યાદી, કે અગવડોથી બચવા માટે ઉપયોગી સૂચના, કોઈ પણ પુસ્તકમાં પુરેપુરી મેં ન જોઈ, અલબત્ત થોડું થોડું વર્ણન તમામ પુસ્તકોમાં છે, પરંતુ જનસમાજને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું પુરું વર્ણન કોઈમાં નથી. આ ખોટા પુરી કરવાને ખાતર તેવું એક પુસ્તક લખવાની જરૂર જણાતાં મેં તે લખવા માંડ્યું શરૂઆતમાં આ પુસ્તકની અંદર બ્રીનારાયણ, કેદારનાથ, ગંગોત્રી અને યમુનોત્રીનુંજ વર્ણન આપવા વિચાર હતો, પણ જેમ જેમ આ વિષયનું સાહિત્ય હું જોતો ગયો તેમ તેમ મારી તૃષ્ણા વધતી ગઈ તે એટલે સુધી, કે હિમાલયનાં તમામ તીર્થોનું વર્ણન એકજ પુસ્તકમાં આવી જાય, અને યાત્રી સિવાય બીજાને પણ તે ઉપયોગી થાય તો સારું, તેમ ધારી આઠ મહિનાની સતત મહેનતના પરિણામે તે સબધે મળી શકતું સાહિત્ય મેં એકઠું કર્યું જેના ફળ સ્વરૂપ આ પુસ્તક વાંચકના હાથમાં મુકતાં મને આનંદ થાય છે.

માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર છે તે ન્યાયે, અને પુસ્તક લખવાનો મારો આ પહેલો પ્રયાસ છે, એટલે પુસ્તકની અંદર ધણી ખામીઓ રહી ગઈ હશે, પણ વાંચક તે સુધારી લે અને નવી આવૃત્તિમાં સુધારવા માટે લખી મોકલે તેવી આશા રાખું છું.

આ પુસ્તકમાં સવિસ્તર વર્ણન અપાયેલ નથી, પણ સુસ્ત વાંચકને તે જાણાવવાની જરૂર નથી જોતો, કે આ પુસ્તક સવિસ્તર વર્ણન-વાળા પુસ્તકનો સાર છે. સવિસ્તર વર્ણન આપવા જતાં પુસ્તક મોટું થઈ જાય, અને તેની કિંમત મધ્યમ વર્ગના માણસો ખર્ચી ન શકે, એટલે મારો આ પરિશ્રમ નિષ્ફળ ન જાય તે હેતુથીજ આ પુસ્તક સાર સાર ગ્રહણ કરી બની શકે તેટલું નાનું બનાવેલ છે; જેઓ આ બાબતમાં વધુ જાણવા ઇચ્છતા હોય તેઓ પોતાનાં નામો ગ્રાહક તરીકે લખી મોકલશે, તો દરેક પ્રકરણનું સવિસ્તર વર્ણન જુદા જુદા ભાગથી પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવામાં આવશે. બસો ગ્રાહક થયા પછી પુસ્તક છાપવા માટે પ્રેસમાં અપાશે, કારણ કે પુસ્તકની જાહેરાત કરવામાં, અને બુકસેલરોને કમીશન આપવામાં થતા ખર્ચને લીધે પુસ્તકની કિંમત ન છુટકે વધારવી પડે છે, જેનો બોને વાંચકો ઉપર પડે છે, તેથી પુસ્તકની કિંમત વધારવી ન પડે તેટલા ખાતર ઓછામાં ઓછા બસો ગ્રાહક નોંધાયા પછીજ પુસ્તક પ્રેસમાં આપવાનો નિશ્ચય કરેલ છે. પુસ્તકનું દળ કેટલું અને કિંમત કેટલી થશે, તે જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે પત્ર વ્યવહાર કરવો. (જવાબ માટે રીપ્લાઈ ક્યાર્ડ અથવા ટિકીટ મોકલવી.) જે ભાગના બસો ગ્રાહકો વહેલા થશે, તે ભાગ પહેલો છપાશે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મને સ્વામી સ્વયંન્વેષિતિ, ભાઈ દુર્ગાશંકર. આર. દેવે. અને ભાઈ ગીરીજશંકર. ડી. યાત્રીક વગેરે જેઓએ મદદ કરી છે તેઓનો, અને મારા એકના એક મિત્ર ભાઈ સુખલાલ. બી. પંડ્યા; કે જેમના પ્રયત્નથી આ પુસ્તક બહાર પાડવાને હું ભાગ્યશાળી થયો છું તેમનો, ખરા અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું. છેવટમાં આ પુસ્તકને ખાતર મેં જે જે પુસ્તકોની મદદ લીધી છે, તેમના કર્તાઓને ખુલા દિલે આભાર માની અહિં વિરમું છું. જું ઐ શાન્તિ ! શાન્તિ !! શાન્તિ !!!

અમદાવાદ તા. ૧૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૯ } ૧૭૦ સેવક
જળઝીલણી એકાદશી ૧૯૮૫ } હરિચંદ લક્ષ્મીચંદ મહેતા.

યાત્રાની આવશ્યકતા.

હિમાલયની યાત્રા શામાટે આવશ્યક છે. તે જાણાવવું અહિં જરૂરી હોય સ્વર્ગસ્થ લાડી દરબાર શ્રી સૂરસિંહજી ઉર્ફે “કલાપી” ના થોડા શબ્દો અહિં ઉતારા તરીકે આપું છું; જોકે તેમણે કરેલી યાત્રાનો સમય ઇ. સ. ૧૮૯૬ નો હોય તે વખત કરતાં અત્યારે સગવડો ઘણી થઈ ગઈ છે, તેમજ રસ્તાઓ પણ ઘણા સારા થઈ ગયા છે. એટલે આજકાલ યાત્રા કરવી સહેલી છે. પણ હિમાલયને હાઉ સમજનાર માટે તેમના શબ્દો અથવાતો કહોકે હૃદયના ઉદ્દગારો ખરેખર જાણવા લાયક છે. એટલા માટે સુધારા વધારા વિના તેમના શબ્દો શબ્દોજ અહિં ઉતારું છું.

હરિચંદ.

“મૃત્યુ સર્વવ્યાપક છે. ખેતરમાં, ડુંગરમાં કે ભોંયરામાં કે ઘરમાં, જંગલમાં કે મહેલમાં, કિલ્લામાં કે અગાસી ઉપર મૃત્યુને જવામાં જરાવાર લાગતી નથી; તેનાથી નાસવું તે તેની પાસે જવા જેવું છે. તેણે કોઈને છોડ્યા નથી. તે કોઈને છોડવાનું નથી. હજારો તરવારોની વચમાં થઈને મહાન રાજાને, તેમજ ચોમાસામાં પક્ષળતા પથ્થરપર પડેલા ભરવાડ ને, તે સરખી રીતેજ ઝડપી જાય છે. માટે ખડીવાનું નથી. કોઈ એમ કહેશે કે સર્પના મ્હોમાં વગર કારણે હાથ શામાટે નાખવો ? જો વગર કારણે હોય તો આમ કહેવું યોગ્ય છે. પણ મુસાફરી કરવી કેટલું જરૂરનું છે. તે સહુ જાણે

છે. મુસાફરીમાં પણ કુદરતી લીલાનું અવલોકન કરવું કેટલું ઉત્તમ છે ? કુદરતી લીલા જોવાનાં સ્થાનો માત્ર પર્વતોજ છે; એમ નથી પણ પર્વતોમાં કુદરતી લીલાનો સહુથી મોટો અંશ રહેલો છે, કેમકે પાણી અને ગરમી ત્યાં પુષ્કળ હોય છે, એટલે વનસ્પતિ ઘણીજ સારી નીપજે છે. વનસ્પતિ સિવાય પર્વતની ગોઠવણ પણ મનોરંજક અને રસીક હોય છે. ઉષ્ણ દેશમાં રહેનારાઓને પર્વતો સિવાય બીજે ક્યાંય અરફ જોવાની તક મળતી નથી. અરફ જોવો અને તપાસવો એ પણ થોડું રસીક નથી. પાણીની હિલચાલ તપાસવી તેમાં પણ ઘણું જ્ઞાન સમાયલું છે.

દુકામા એવા પ્રદેશોમાં દરેક ઝાડ, દરેક ઝરણુ, દરેક ટેકરી, દરેક ખીણ, દરેક વાદળું, અને દરેક પથ્થર, મનુષ્યના આત્મા સાથે આનંદની વાતો કરે છે. “જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું” એ વાક્ય બીલ કુલ સાચું છે. કીયું સારું કામ કઠણ નથી ? દેશ જીતવો એ સહેલું છે ? પરમાર્થી થવું એ સહેલું છે ? નીતીથી ચાલવું એ સહેલું છે ? અરેબર દરેક વસ્તુ કઠણ છે ખરી; પણ તેનાથી ડરી દૂર રહેવાથી તે વધારે ભયંકર દિસે છે. સિંહ પણ પાસે રહેવાથી નરમ થઇ જાય છે, માણસો ઉત્તર મહાસાગરના અરબમાં રખડે છે, માણસો દરીયામાં વસે છે; માણસો ગોળીઓના વરસાદમાં ફરે છે; માણસો બાણ શય્યાપર સયન કરે છે. માણસો શું નથી કરતાં ? કાશ્મીરમાં જઇ આવવું તે આની સાથે સરખાવતાં કાંઇજ નથી. સુખની કિંમત દુઃખથીજ ધાય છે. અને સંપત્તિની કિંમત વિપત્તિથીજ થાય છે. વિપત્તિએજ મનુષ્યને માણસ બનાવે છે. અને વિપત્તિ એજ માણસની તુલના કરે છે. વિપત્તિથીજ મોટું ન્હાનું થવાય છે, અને વિપત્તિથીજ ચડતી પડતી થાય છે “સખસે ભલી વિપતડી જો થોરે દિન હોય” એમાં જરા પણ શંકાય નથી. કાશ્મીરમાં જવું એમાં જરા વિપત્તિ પણ છે ખરી પરંતુ તે દુખનો બદલો વ્યાજ સુધ્યાંત કુદરત આપી દીધે છે. ઠેકડો મારી કુંગરપર ચઢાવું નથી અથવા એક ઘાથી કુવો ખોદાતો નથી. એક માણસ આજ બહીકણ હોય તે કાલ શરો થઇ શકતો નથી. જેને ન્હાનાં કામ માટે ન્હાનાં સાહસ કરવાની

ટેવ પડેલી હોય છે. તેજ મ્હોટાં સંકટોમાં નિડર રહી મ્હોટાં પરિ-
ણામો મેળવી શકે છે. ‘ખાઉ’ કરતાં જે છોકરું ડરે તે મ્હોટું થયા
પછી શું તરવાર મારવાનું? “ખત્રીસ ઠોકર ખાય તેજ ખત્રીસ
લક્ષણવાળો થાય છે” સંકટોમાં ન પડવાથી કિર્તિ નથી મળતી.
એટલુંજ નહીં પણ તન અને મન કેળવાતાં નથી. નવ નવ નાગે-
લીયો, ઝુટખોલ, અગરપાટ, ક્રિકેટ, ખીલપાડો એ આપણી રમતો પણ
આપણને સખત કરવાજ મથે છે. જે માણસ એક જગ્યાએ બેસી
રહ્યો હોય અને મુશ્કેલીમાં પર્યોજ ન હોય, તે શું સખત છે? તે
પોતેજ ના કહેશે તેને ઉંખરો ડુંગરા જેવડો લાગશે. જે માણસ
દુઃખમાં કસાયેલો હશે તે એક સંકટને દુઃખ માનશેજ નહીં, તો તે
સુખીજ છે; કેમકે સુખ દુઃખ તો માનવાનુંજ છે. એક માણસ એકને
સુખ માને તોખીજો તેને દુઃખ માને છે. એ તો ખરુંજ છે કે—

“માણસની સ્થિતિ એક સરખી રહેતી નથી” માણસ
આજ રાજ હોય તો કાલ જંગલવાસી થઈ જાય છે. એક માણસ
એક વખતે સદાવ્રત આપતો હોય, તેજ બીજે વખતે સદાવ્રત ખાતો
નજરે પડે છે. લક્ષ્મી ચળ છે, તે તો સહુ કોઈ જાણે છે, અને તેનો
કેટલાએકને અનુભવ પણ થયો હશે. જે માણસ કસાયેલો હોય તે
આવી પડતિની વખતે મુંઝાતો નથી; પણ વધારે દ્રઢ છાતીવાળો થાય
છે. નદીના પૂર સામે થનાની દિશ્મત સર્પજ ધરી શકે છે. વળી
સંકટોમાં ધીરજથી તરી ગયેલાં માણસો કેટલાં દ્રષ્ટીએ પડે છે?
આમજ છે તો કસાવું એજ ઉત્તમ છે. અને સંકટ સમયે નીચેનો
ઉત્તમ ઉપદેશ હંમેશાં મનમાં રાખવો જોઈએ.”

“સિત હરિ દિન એક નિશાયર. લાંક લહી દિન એસો હી આયો,
એક દિનાં દમયાંતિ તજી નલ, એક દિનાં ફિર હી સુખ પાયો
એક દિનાં ખન પાંડુ ગયે અરુ એક દિનાં શિર છત્ર ધરાયો
શોઅ પ્રખીન કહૂ ન કરો કિરતાર યહી બિધિ બેલ રચાયો.”

હિમાલયની એક સાધારણ જગ્યાનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય.

નવજીવનના તા. ૭ મી જુલાઈ ૧૯૨૯ ના અંકમાંથી.

આલ્મોડાની મુસોફરી એ મથાળાના આવતા લેખમાં હિમાલય વિષે બે શબ્દો લખેલ છે, તે વાંચકે, અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ, કે જેઓ વરસમાં એકાદ વખત દેશાટણ કરવા જાય છે, તેમણે જાણવા જેવા હોઈ અહિં ઉતારા તરીકે આપ્યા છે.

“બાગેશ્વરથી પાછા ફર્યા પછી, ગયા ત્રણ મહિનાની દોડધામ પછી કંઈક વિશ્રાન્તિ મેળવવાના હેતુથી, અને ગીતાજીનું ઘણા વખતથી રહી ગયેલું કામ પૂરું કરવાને સારૂ ગાંધીજી કૌસાનીમાંજ રહ્યા છે. આલ્મોડા કરતાં લગભગ દબાર પુટ વધારે ઉંચું, સમુદ્રની સપાટીથી ૬,૩૭૫ પુટની ઉંચાઈ ઉપર, કૌસાની હિમાલયના આ ભાગમાં અત્યંત રમણીય સ્થાનોમાં કુદરતના પ્રદર્શનરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં એક ડાકબંગલામાં ગાંધીજીનો ઉતારો છે. જે વરંડામાં તે બેસે છે ત્યાંથી ઉત્તરની દિશામાં હિમાચ્છાદિત હિમાલય પર્વતોનાં શિખરો દેખા દે છે, ચોમેર લીલોતરીથી ઢંકાયેલી પર્વત માળાઓ જેવામાં આવે છે. છેક નીચે તળેટીમાં લીલા મખમલના ગાલીચાનો આભાસ આપતાં ખેતરો અને તેમાં નાનાં નાનાં સુંદર ખેડુતોનાં ઝુંપડાં કેમ જાણે કોઈ મહાન કળાકારે ન રચ્યાં હોય તેમ શોભી રહ્યાં છે. આ દૃશ્યોની વિશેષતા તેના ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા રંગ રૂપમાં રહેલી છે. કોઈ વખતે ઉઘાડ હોય છે. તે નીલાંબર આકાશમાં હિમાલયના રૂપેરી કિરિટની જેમ હીરા જડીત શિખરો આંખને આંજે છે કેટલીકવાર અત્યંત આછા અને કીણા મલમલના શુભ્ર પડદા જેવા ચોમેર છવાયેલા ધૂમસમાંથી જ્યોતિર્મય શિખરો ઝગમગે છે. જ્યારે સંધ્યાકાળે સૂર્ય પોતાનાં કિરણો વડે વાદળને છેદે છે તે સમયે આકાશ કેમ જાણે અનેક લબ્ધ સુવર્ણપુરીઓનું રૂપ ધારણ

ન કરતું હોય એમ દેખાય છે તેમાં સ્ફટિક અને રૂપાનાં પ્રદીપ્ત કળશવાળાં મંદિરો, દિવ્ય રંગ મહેલો અને વિરાટ દુર્ગો ઝળહળે છે. જેમ જેમ અસ્ત થતાં સૂર્યનાં કિરણો એક પછી એક બરફનાં આ શિખરોને સ્નાન કરાવતાં જાય છે તેમ તેમ તે શિખરો સુવર્ણપુરીમાં વિવિધ રંગોની દીપમાળાનું રૂપ ધારણ કરે છે.

પૂર્વ પશ્ચિમ અને દક્ષિણની પર્વતમાળાઓને કાંઈ જુએ તો એમરે શિખરથી તળેટી સુધીની ખેતીની ક્યારીઓ એક બીજા ઉપર ઢળી પડતા સમુદ્રનાં અસંખ્ય નીલવર્ણ મોજાનો આભાસ આપે છે. આ પર્વતોનાં શિખરો ઉપર જાણે કુદરતે પોતાની છાવણી ન નાખી હોય તેમ ચીડ અને દેવદારનાં વિશાળ ઝાડો ટોળાખંધ દેખાય છે. સંખ્યા-કાળે ન્યારે પવન આ ગાઢાં જંગલો ઉપર સુસકારતો નીકળે છે. ત્યારે સમુદ્રના ગંભીર ધ્વનિનો નાદ ભ્રમ થાય છે.

આ પર્વતોની શાન્તિ અનુપમ છે. ઉંચાઈ ઉપર અને પૂર્વની દિશામાં હોવાથી પ્રભાત અહીં વહેલુંજ થાય છે. સૂર્યના પાંચ વાગે ઝળઝળીયાં થાય કે તરતજ પંખીડાંનાં પ્રભાતિયાં શરૂ થઈ જાય છે. અને હવામાં ઝૂમતાં વૃક્ષોની ડાળો ઉપર તે કલ્લોલ કરી મૂકે છે. રાત હોય કે દિવસ, બુલબુલના ટહુકાર તો હંમેશા સંભળાય જ છે. અને વરસાદનો ધોધ ન્યારે પડે છે, ત્યારે તો તેના મધુરનાદનું વર્ણન શબ્દોમાં આપી ન શકાય એવું હોય છે. કુદરતનું આખું વાજાંજ દળ કેમ જાણે ગાજી ઉઠતું ના હોય એવી રીતે તેમાંથી અનેક રાગ રાગણીયોનું ગુંજન નીકળે છે.

આ અપ્રતિમ અને અદ્વૈતિક સૃષ્ટિ સૌન્દર્યના અને શાન્તિના સ્થાનમાં ગાંધીજી તેમની પ્રીયતમ ગીતાજીની ધૂનમાં તલ્લીન થવાની વર્ષોની અભિલાષા પુરી કરી શક્યા છે. ”

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મેં જોયેલ પુસ્તકોની યાદી કર્તાના મુખ્યારક નામ સાથે.

અંગ્રેજી ભાષાનાં.

પુસ્તકનું નામ.

કર્તાનું નામ.

૧ હિમાલય માઉન્ટેન્સ.	એલ. જી. બાર્ડ એન્ડ
૨ સધર્ન તિબેટ.	એચ. એચ. હીડન.
૩ થર્ટી ઇયર્સ ઇન કાશ્મીર.	સ્વેન હીડન
૪ એ કંપલીટ જર્ની ઇન કમાઉ.	આર્થર નેવે
૫ હિમાલય જર્નલ્સ.	એ. ફેસપીયર્સ.
૬ શ્રી વીક્સ ઇન એ હાઉસ બોટ.	જે. ડી. હુકર.
૭ કાશ્મીર ડિસ્ક્રાઇવ.	એ. એપેટ્રો. કોકીનો.
૮ વેસ્ટર્ન હિમાલય.	એફ. યંગ હઝબંડ.
૯ ધી વેલી ઓફ કાશ્મીર.	ટી. થોમ્સન.
૧૦ ફાઇવ મંથ્સ ઇન ધી હિમાલય.	વી. આર. લોરેન્સ.
૧૧ એ ગાઇડ ટુ મસુરી.	એ. એલ. મમ.
૧૨ ટુવેન્ટી ઇયર્સ ઇન હિમાલય.	જહોન નોર્થન.
૧૩ નોર્થ એન ધી ગઢવાળડીસ્ક્રીકટ.	સી. જી. બ્રુસ.
૧૪ ટુરીસ્ટ ગાઇડ કાશ્મીર, લદ્દાક, સ્કાર્વો.	પંડીત ધર્માનંદ.
૧૫ તિબેટ ટ્રાવેલ્સ.	આર્થર નેવે.
૧૬ જીઓગ્રાફી ઓફ ધી કાશ્મીર એન્ડ જમ્મુ.	આઇ. જી. વોલ્કર.
	પંડીત. આનંદ કોલ.

- ૧૭ ઇન હિમાલયન તિબેટ. એ રીવે. હેબરમડ.
 ૧૮ ફોર વીક્સ થ્રુ હિમાલય. જી. કેમ્પ બેલ. ફોરેસ્ટર.
 ૧૯ ઓનધી એન્ડ ઓફ ધી વર્ડ. એડમન્ડ. કેન્ડર.
 ૨૦ ગેમ હાંટીંગ ઇનધી હિમાલયનતિબેટ. હાર્પર્ટજેન્કીન્સન લી.

બંગાળી ભાષાનાં.

- ૧ નેપાળે બંગનારી. શ્રીમતી હેમલતા દેવિ.
 ૨ વિશ્વકોષ. શ્રી. નગેન્દ્રનાથ વસુ.
 ૩ કૈલાસ યાત્રા. શ્રી. સત્ય ચરણ શાસ્ત્રી.
 ૪ તીર્થ કાલીની. શ્રી. ચંદ્રનાથ ભૌમિક.
 ૫ રવર્ગભૂમી પરિક્રમા. શ્રી. સચ્ચીદાનંદ દાસ.
 ૬ ઉત્તરાખંડ પરિક્રમા. શારદા પ્રસાદ સ્મૃતિ તીર્થ.
 ૭ હિમાલય ભ્રમણ. પં. વિશુદ્ધાનંદ બ્રહ્મચારી.
 ૮ હિમાલય. શ્રી. જલધર સેન.
 ૯ કાશ્મીર ઓબ્ઝર્વેશન્સ. શ્રી. નરેન્દ્ર કાન્તલાહીડી ચોધરી.
 ૧૦ અમરનાથેર યાત્રા. શ્રી. સારદા પ્રસાદ ચટ્ટોપાધ્યાય.
 ૧૧ શ્રી ચતુર્ધામ ઓ સપ્ત તીર્થ. શ્રી દુર્ગા ચરણ મુખોપાધ્યાય.
 ૧૨ સચિત્ર તીર્થ ભ્રમણકાલીની. શ્રી. ગોષ્ઠી બીહારી ધર.
 ૧૩ ભારત ભ્રમણ ઓ તીર્થ દર્શન. સન્યાસ એન્ડ કું.
 ૧૪ સ્વામીજીર સહિત હિમાલય. બહેન નિવેદિતા.
 ૧૫ ઉત્તર ભારતભ્રમણઓસમુદ્રદર્શન. શ્યામા કાન્ત ગંગોપાધ્યાય.
 ૧૬ બ્રહ્મનારાયણેર પથ. શ્રી વિદ્યુભૂષણદત્ત.

હિંદી ભાષાનાં.

- ૧ નેપાલકા ઇતિહાસ. બળદેવ પ્રસાદ મીશ્ર.
 ૨ ઉત્તરાખંડ રહસ્ય. પં. શાલીગ્રામ વૈશ્રવ.
 ૩ મેરી કૈલાસયાત્રા. સ્વામી સત્ય દેવ.
 ૪ નેપાળકા પ્રાચીન ઇતિહાસ. સૂર્ય પ્રસાદ મીશ્ર.

- ૫ હિંદુ તીર્થ. દ્વારકાં પ્રસાદ ચતુર્વેદિ.
 ૬ અદ્રીકેદાર પથ દર્શિકા. જો. એમ. કલે. ડી. કમીશ્વર ગઢવાળ.
 ૭ સંપૂર્ણ ભારત તીર્થ યાત્રા. પં. રામચંદ્રનંભુરી.
 ૮ તીર્થયાત્રા નિરૂપણ. વલીરામ શર્મા.
 ૯ મેરી કાશ્મીર યાત્રા. મથુરાં પ્રસાદ પંડ્યા.
 ૧૦ ભારત ભ્રમણ. સાધુ ચરણ સિંહ.
 ૧૧ કાશ્મીર કુસુમ. ભારતેંદુ હરિશ્ચન્દ્ર.
 ૧૨ ચીની યાત્રી કાષ્ઠલાન. હરિદાસ વૈદ્ય.
 ૧૩ તિબેટમેં તીનવર્ષ. ઇકાઇ કાવા ગુચી.
 ૧૪ શ્રી કેદારખંડયાત્રા માર્ગપ્રદિપીકા. પં. કુલાનંદ શર્મા.
 ૧૫ શ્રી અદ્રીશધામ પથદર્શિકા. પં. મહેશાનંદ શર્મા.
 ૧૬ ગંગોત્રીકી યાત્રા. આઆકાલી કમળીવાળા.
 ૧૭ પથદર્શિકા શ્રી અદ્રીનારાયણયાત્રા. શ્રી. અક્ષયારી ચક્રધર શર્મા
ગુજરાતી ભાષાનાં.
 ૧ ભૂવૈકુંઠ ગમન. નેશી સોમેશ્વર દ્વારકાંદાસ.
 ૨ દિવ્ય ધામ દર્શન. વૃજલાલ ત્રિભોવનદાસ કામદાર.
 ૩ હિમાલયનો પ્રવાસ. ” ” ”
 ૪ શ્રી ઉત્તરાખંડની જાત્રાનો ભામીયો. આળા કાલીકમળીવાળા.
 ૫ હિંદુસ્તાનની તીર્થ યાત્રા. જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.
 ૬ મારો કાશ્મીરનો પ્રવાસ. સૂરસિંહજી (કલાપી).
 ૭ અદ્રીનારાયણ તીર્થ દર્શક. મુકુન્દલાલ જતી.
 ૮ કૈલાસ માનસરોવર. સ્વામી હંસ.

મરાઠી ભાષાનાં.

- ૧ માઝી તીર્થ યાત્રા ભાગ ૧ લો. ગોવિંદ હરીકુકે.
 ૨ ” ” ભાગ ૨ જો. ” ”

પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તકતી અંદર હિમાલયનાં તમામ મુખ્ય તીર્થો, પાંચ પ્રકરણમાં વિભક્ત કરેલ છે. પહેલામાં ગદવાળની અંદર આવેલાં ખડીનાથ, કેદારનાથ, ગંગોત્રી અને યમુનોત્રીનો; બીજામાં કમાઉની ઉપર તિબેટમાં આવેલ માનસરોવર અને કૈલાસનો; ત્રીજામાં નેપાળની અંદર આવેલ પશુપતિ નાથનો; ચોથામાં કાશ્મીરની અંદર આવેલ અમરનાથનો, અને પાંચમામાં પંજાબની અંદર આવેલ જવાળામુખી (જવાળામાઘ) તથા તેના પેટામાં કુશ્મેત્રનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. આ તીર્થો કાશ્મીરથી નેપાળ સુધીમાંજ આવેલ હોઈ પુસ્તકનું નામ “કાશ્મીરથી નેપાળ” રાખવામાં આવ્યું છે.

દરેક પ્રકરણોમાં ભૌગોલિક, રાજકીય, વ્યાપારિક, અને સામાજિક વિષયોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપવા સાથે યાત્રાનો સમય, રસ્તાઓ, મજૂર તથા વાહનો, સામાન, અને સગવડતા અગવડતા ઉપરાંત કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે, સિવાય તે તે તીર્થોના રસ્તાઓ જુદાં જુદાં લીસ્ટો કરી ખતાવેલ છે. દરેક લીસ્ટમાં કેટલો રસ્તો ચઢાઈ ઉતરાઈવાળો, અને કેટલો સીધો છે, તે

જણાવવા સાથે રસ્તામાં આવતી જગ્યાઓમાં સદાવ્રત, ધર્મશાળા, ડાકખંડલા, પોલીસચોકી તથા બેવા લાયક સ્થળો વગેરે શું શું છે, તેનું વર્ણન કરેલ છે. વધારે પ્રમાણમાં મુસાફરીમાં ખોરાક અને પાણીની સંભાળ રાખવા ખાસ જરૂર હોય, કદ કદ જગ્યાએ ખોરાકનો સામાન મળી શકે છે તે ખતાવેલ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ દુકાનો વધારે છે કે થોડી, શહેર મોટું છે કે નાનું, તેનો પણ ઉલ્લેખ કરેલ છે; કારણ કે જ્યાં વધારે દુકાનો હોય ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે વેપારીઓની હરિફાઈથી સામાન સસ્તો અને સારો મળી શકે છે. પાણી નળનું છે, કે નાળાનું અથવા નદીનું તે પણ જણાવેલ છે, કેમકે નદીનાળા કરતાં નળનું અને ઝરણાનું પાણી પીવું ફાયદાવાળું છે.

પ્રોગ્રામ ગોઠવવા માટે માઇલની સંખ્યા પણ ખુબ ધ્યાન પૂર્વક નોંધેલ છે. ઘણાં પુસ્તકોમાં તે અડસટે ખતાવેલ છે, તેથી ચાલવાના ગોઠવેલ પ્રોગ્રામમાં કોઈ કોઈ વખત ગરબડ થઈ આવે છે, તે સાથે ખતાવેલ માઇલ ઉપર તે જગ્યા ન આવતાં થાકને લઈને નિરાશા ઉપજે છે, અને તેમ થતાં પુસ્તકથી મળવા બેઠતા આરામને બદલે ઉલટું દુઃખ થાય છે. પ્રોગ્રામને માટે માઇલેજની સંખ્યા ખાસ ઉપયોગી છે, એટલે કેટલોક સમય અને મહેનતનો ભોગ આપી તે ઠીક કરેલ છે.

ચટ્ટી અને પડાવોનાં નામો લગભગ તમામના લખવામાં આવેલા છે; કારણ કે યાત્રાળુ રસ્તામાં આરામ મેળવવા ઇચ્છે તો તેમ કરી શકે, તે સિવાય આગળ સગવડ મળે તેમ હોય તો ખાધા ખોરાકનો સામાન અને બીજો નકામો બોજો ન ઉપાડવો પડે તે માટે અમુક જગ્યાએ શું શું મળે છે તે પણ જણાવેલ છે.

ચઢાઈ ઉતરાઈ ખાસ કરીને એટલા માટે આપી છે, કે જન સમાજમાં હજી સુધી એવોજ ભ્રમ ફેલાયેલ છે કે હિમાલય એટલે પહાડ, અને પહાડમાં ચાલવું એટલે મોટી મોટી ચઢાઈઓ તથા ઉતરાઈઓના પાર કરવાની હોય છે, પણ ખરી રીતે તેમ નથી, આ પુસ્તકમાં જ્યારે ચઢાઈ ઉતરાઈ અને સીધા રસ્તાનું વર્ણન તેઓ

જોશે, ત્યારે તેમનો તે ભ્રમ કાંઈક અંશે દૂર થશે તેમ આશા છે. વગર અનુભવી માણસોને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન આવી શકે, કે પહાડોની અંદર પણ માછલોના માછલો સુધી સીધા સડક જેવા રસ્તા અને સપાટ મેદાનો આવેલાં છે ! ચઢાઈ ઉતરાઈમાં પણ કંઈ જગ્યા કડાણ અને કંઈ જગ્યા સાધારણ છે તે પણ અતાવેલ છે; કારણ કે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે માણસો ચાલવાનો પ્રોત્સાહ જોડવી સારી ચટ્ટીમાં મુકામ કરી શકે. યાત્રાળુઓએ ચઢાઈ ઉતરાઈ આવે ત્યારે થોડું, અને સીધો રસ્તો આવે ત્યારે વધારે ચાલવાનું રાખવાથી હું ધારું છું ત્યાં સુધી ખીલકુલ તકલીફ નહિ પડે. સદાચત અને ધર્મશાળાનો પણ ઉલ્લેખ તેટલા કારણસર કરેલ છે કે, જેની ઇચ્છા હોય તે તેનો ઉપયોગ કરી શકે અને વધારેમાં ગરીબ માણસો પણ આ યાત્રા કરવા હિંમત કરી શકે.

ડાકખંડલા, પોલીસચોકી, હોસ્પીટલો અને કુલી એજન્સી (મજૂર મેળવવાનાં સ્થાન) ની નોંધ પણ તેટલા ખાતર કરેલ છે, કે જરૂરપડતાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે. (યાત્રામાં કાંઈ પણ ચોરી થાય તો તેના ખર્ચ નજીકની પોલીસચોકીમાં આપવાથી ઘણી વખત તેની તપાસના પરીણામે માલ મળી જાય છે. તેમ કોઈ વખત અકસ્માત થતાં નજીકની હોસ્પીટલમાં સારવાર પણ તુરત થઈ શકે છે.

પોષ્ટ અને ટેલીગ્રાફ ઓફીસો પણ જ્યાં છે ત્યાં લખવામાં આવી છે; એટલા માટે કે યાત્રાળુઓ પોતાનાં સગાં સ્નેહીઓને રસ્તામાંથી હરવખત પોતાના ખુશી ખર્ચ આપી શકે, અથવા જરૂર વખતે પૈસા કે જોઈતો સામાન ધારેલ સ્થળે મંગાવી શકે.

વિશેષમાં આ પુસ્તક દરેક ઘરમાં રાખવા લાયક અને તે સારૂ તેમાં ખીજ પણ કેટલાક ઉપયોગી વિષયોનો સમાવેશ કરેલ છે, વળી યાત્રા જ્યાંથી શરૂ થાય છે તે જગ્યા રેલ્વે રસ્તે મુખ્ય મુખ્ય શહેરોથી કેટલે દૂર છે તે જણાવેલ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ખાસ ખાસ

સ્થળોની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી કેટલી છે તે પણ ખતાવવામાં આવેલ છે. સિવાય એક નકશો પણ આપેલ છે, જેની અંદર મોટી મોટી જગ્યા એકથી બીજી કેટલી દૂર છે તે માપલના આંકડા મુકી ખતાવેલ છે તેમજ જ્યાંથી જ્યાંથી રસ્તા જુદા થાય છે તે પણ જણાવેલ છે. છેવટમાં એક પરિશિષ્ટ આપી તેમાં હિંદુસ્તાનના મુખ્ય તીર્થો, મેળાઓ, કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ અને ગુજરાત કાઠીયાવાડનાં મોટાં સ્ટેશનોનું દિલ્લી આગ્રાથી છેતું ખતાવેલ છે. તે સિવાય દેવતાઓનાં સ્તુતિ અને સ્તોત્રો, ધ્રુવસદમાં ગાવાલાયક ગાયનો, દશ અવતારની જ્યન્તિ તિથિઓ, દિવસ રાત્રિનાં ચોઘડીયાં, સામોકાળ, શુકન અપશુકન, દિશાશૂળ અને મહર્ત જોવાની સમજણ, તથા ૧૦૦ વર્ષનું ચાલુ કેલેન્ડર વગેરે આપેલ છે. મતલબમાં આ પુસ્તક દરેકને ઉપયોગી થાય તેવું લક્ષ રાખીને તમામ જરૂરી ખાખતોનો સંગ્રહ કરી ખનાવેલ છે; જેમાં યાત્રીઓને તો ને એક બોમીઆ કરતાં પણ વધારે કામ આપે તેમ છે.

યાત્રાનાં પુસ્તકો ઘણાં છપાયેલ છે, પરંતુ આવી કોટિનું પુસ્તક અંગ્રેજી સિવાય બીજી ભાષામાં છપાયેલું હોય તેમ મારા જાણુવામાં નથી, છતાં તેનો ન્યાય તો વાંચકેજ કરવો રહ્યો.

મને આશા છે, કે આ પુસ્તકથી યાત્રાના સ્થળો સિવાય તે તે દેશનું થોડુંઘણું જ્ઞાન વાંચકોને જરૂર મળી શકશે, અને તેની સાથે યાત્રાની મુશ્કેલીઓ વિષેની ખોટી શંકાઓ પણ કેટલેક અંશે દૂર થશે. છેવટમાં આ પુસ્તકથી જનસમાજને કાંઈ પણ કાયદો થયેલો જોવાને હું ભાગ્યશાળી ખનું તેવી ઇચ્છા સાથે આ લેખ પુરો કરું છું. હરિ ઐ તત્સત્ ઐ શાન્તિ !

હરિચંદ લક્ષ્મીચંદ મહેતા. ખસ્તાવાળા.

અનુક્રમણિકા.

નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	મંગળાચરણ	૧
	પ્રકરણ ૧ લું.	
૨	શ્રી ગંગોત્રી, યમુનોત્રી, બદ્રીનારાયણ અને કેદારનાથ વિષે થોડી આલોચના અને સૂચના.	૨
૩	લીસ્ટ નં. ૧ હરદ્વારથી કેદારનાથ ૧૪૪૧ માઇલ; ઋષીકેશ અને દેવપ્રયાગ થઇને.	૧૭
૪	લીસ્ટ નં. ૨ કેદારનાથથી બદ્રીનારાયણ ૧૦૦૧૧ માઇલ, ઉખીમઠ અને ચમોલી થઇને.	૩૮
૫	લીસ્ટ નં. ૩ બદ્રીનારાયણથી હરદ્વાર ૧૮૪ માઇલ; કર્ણપ્રયાગ અને રૂદ્રપ્રયાગ થઇને.	૫૨
૬	લીસ્ટ નં. ૪ બદ્રીનારાયણથી રામનગર ૧૬૬ માઇલ ચમોલી, કર્ણપ્રયાગ અને મૈલચોરી થઇને.	૫૫
૭	લીસ્ટ નં. ૫ બદ્રીનારાયણથી કાઠગોદામ ૧૭૪ માઇલ કર્ણપ્રયાગ અને ગણાધ થઇને.	૬૧
૮	લીસ્ટ નં. ૬ બદ્રીનારાયણથી કોટદ્વાર ૧૬૪ માઇલ; કર્ણપ્રયાગ અને શ્રીનગર થઇને.	૬૫

નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૯	લીસ્ટ નં. ૭ હરદ્વારથી યમુનોત્રી ૧૪૧ માઇલ; દેહરાદુન અને ધરાસુ થઇને.	૬૮
૧૦	લીસ્ટ નં. ૮ હરદ્વારથી યમુનોત્રી ૧૬૬ા માઇલ; ઋષીકેશ અને દેવપ્રયાગ થઇને.	૭૪
૧૧	લીસ્ટ નં. ૯ યમુનોત્રીથી ગંગોત્રી ૯૮ા માઇલ; સીમલાચટી અને નવરંગી ધર્મશાળા થઇને.	૭૬
૧૨	લીસ્ટ નં. ૧૦ ગંગોત્રીથી હરદ્વાર ૧૬૧ માઇલ; ધરાસુ, ટિહરી અને નરેન્દ્રનગર થઇને.	૮૩
૧૩	લીસ્ટ નં. ૧૧ ગંગોત્રીથી કેદારનાથ ૧૨૦ા માઇલ; ભટવાડી અને ત્રિયુગીનારાયણ થઇને.	૮૫
૧૪	લીસ્ટ નં. ૧૨ હરદ્વારથી દેહરાદુન થઇ યમુનોત્રી ત્યાંથી ગંગોત્રી અને ત્યાંથી પાછા ધરાસુ અને દેવપ્રયાગ થઈ હરદ્વાર ૪૩૧ા માઇલ.	૮૯
૧૫	લીસ્ટ નં. ૧૩ હરદ્વારથી કેદારનાથ થઇ ખદીનારાયણ અને ત્યાંથી પાછા રામનગર ૪૧૧ા માઇલ.	૯૧
૧૬	લીસ્ટ નં. ૧૪ હરદ્વારથી દેહરાદુન થઇ યમુનોત્રી, ત્યાંથી ગંગોત્રી, ત્યાંથી કેદારનાથ, ત્યાંથી ખદીનારાયણ, અને ત્યાંથી પાછા ચમોલી, કર્ણપ્રયાગ થઈ હરદ્વાર ૬૪૪ા માઇલ.	૯૩

પ્રકરણ ૨ જી.

૧૭	શ્રી કૈલાસ, માનસરોવર સંબંધે થોડી આલોચના અને સૂચના.	૯૬
૧૮	લીસ્ટ નં. ૧ કાઠગોદામથી કૈલાસ ૨૪૭ માઇલ. મુન્સ્યારી, મિલમ અને જ્ઞાનીમામંડી થઇને.	૧૦૭
૧૯	લીસ્ટ નં. ૨ કૈલાસ માનસરોવરથી કાઠગોદામ ૨૫૩ માઇલ. તાકલાકોટ, લીપુલેખ અને ગાર્ખીયાંગ થઇને.	૧૧૬

નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૦	લીસ્ટ નં. ૩ તનકપુરથી માનસરોવર કૈલાસ ૧૩૫ માઇલ; પીથોરગઢ, આસ્કોટ અને તાકલાકોટ થઇને.	૧૨૭
૨૧	લીસ્ટ નં. ૪ બેશીમઠથી કૈલાસ ૧૬૯ માઇલ; નિતિ, ચોરહોતી અને જ્ઞાનીમામંડી થઇને.	૧૩૦

પ્રકરણ ૩ જી.

૨૨	શ્રી પશુપતિનાથની યાત્રા સંબંધે થોડી આલોચના અને સૂચના.	૧૩૫
૨૩	લીસ્ટ નં. ૧ રક્ષોલથી પશુપતિનાથ ૮૯ માઇલ. આમલેકગંજ અને ભીમદેડી થઇને.	૧૪૩

પ્રકરણ ૪ થી.

૨૪	શ્રી અમરનાથની યાત્રા સંબંધે થોડી આલોચના અને સૂચના.	૧૫૧
૨૫	લીસ્ટ નં. ૧ રાવલપીંડીથી અમરનાથ ૨૮૭ માઇલ; શ્રીનગર અને અનંતનાગ થઇને.	૧૫૮
૨૬	લીસ્ટ નં. ૨ અમરનાથથી જમ્મુ ૧૭૬૧ માઇલ; અનંતનાગ અને વેરીનાગ થઇને.	૧૭૦
૨૭	લીસ્ટ નં. ૩ એટવાબાદથી અમરનાથ ૨૪૧૧ માઇલ; શ્રીનગર અને અનંતનાગ થઇને.	૧૭૪
૨૮	લીસ્ટ નં. ૪ ઝેલમથી અમરનાથ ૨૮૭ માઇલ; પંચ અને શ્રીનગર થઇને.	૧૭૭
૨૯	લીસ્ટ નં. ૫ ગુજરાતથી અમરનાથ ૨૬૬ માઇલ; પીરપંજલને રસ્તે શ્રીનગર થઇને.	૧૭૯

પ્રકરણ ૫ થી.

૩૦	શ્રી જવાળામુખી (જવાળામાઇ) ની યાત્રા વિષે થોડી આલોચના અને સૂચના.	૧૮૨
૩૧	લીસ્ટ નં. ૧ પઠાણકોટથી જવાળામાઇ ૭૪૧ માઇલ; કાંગડા થઇને.	૧૮૫

નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૩૨	લીસ્ટ નં. ૨ હોંસીયારપુરથી જવાળામાઇ ૪૯ માઇલ; ચિન્તાપૂર્ણી થઇને.	૧૮૭
૩૩	લીસ્ટ નં. ૩ જમ્મુથી જવાળામાઇ ૧૪૯૧ માઇલ; ઝસરોટા અને પઠાણકોટ થઇને.	૧૮૯
૩૪	લીસ્ટ નં ૪ જવાળામાઇથી હરદ્વાર ૩૦૦ માઇલ; સીમલા, મસુરી અને દેહરાદુન થઇને.	૧૯૦

પરિશિષ્ટ.

૩૫	સપ્ત પુરીઓ.	૧૯૬
૩૬	દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગો.	૧૯૬
૩૭	ચાર ધામો.	૧૯૭
૩૮	પાંચ મહા સરોવરો.	૧૯૭
૩૯	મેળાઓ.	૧૯૭
૪૦	કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ.	૧૯૯
૪૧	ખુલાસો.	૨૦૪
૪૨	દેવતાઓનાં સ્તોત્રો અને સ્તુતિઓ.	૨૧૦
૪૩	કુરસદમાં ગાવાલાયક ગાયનો.	૨૨૧
૪૪	દસ અવતારોની જયન્તિ તિથીઓ.	૨૩૪
૪૫	સામોકાળ કષ્ટ દિશામાં છે તેની સમજ.	૨૩૪
૪૬	દિશાચળની સમજ.	૨૩૪
૪૭	દિવસ રાત્રિનાં યોધડીયાં.	૨૩૫
૪૮	ઇ. સ. ૧૯૦૧ થી ઇ. સ. ૨૦૦૦ સુધીનું ચાલુ કેલેન્ડર.	૨૩૬
૪૯	મહર્ત્ત જોવા માટે શ્રી ગોરક્ષનાથનો આંક.	૨૩૮
૫૦	સારાં શુકન તથા અપશુકન.	૨૪૦
૫૧	યોગિનીની દિશા અને ક્રૂળ.	૨૪૦
૫૨	રેલ્વેમાં લગેજ અથવા પાર્સલ કરવાના ભાડાનું લીસ્ટ.	૨૪૧
૫૩	અગાઉથી થયેલ ગ્રાહકોનાં મુખ્યારક નામોની યાદી.	૨૪૫

मङ्गलाचरणम्.

००००००००

गणेश स्तुतिः—विघ्नेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय,
लम्बोदराय सकलाय जगद्धिताय;
नागाननाय श्रुति यज्ञ विभूषिताय,
गौरी सुताय गणुनाथ नमो नमस्ते. ॥ १ ॥

पार्वती स्तुतिः—माया कुण्डली क्रिया मधुमती कालीकला माक्षीनी,
मातंगी विजया जया लगवती देवी शिवा शांलवी;
शक्तिशंकरवल्लभात्रिनयना वाग्वाहिनी बैरवी,
ओष्ठमङ्कारी त्रिपुरा सुरा परमसिमातं कुमारीश्वरी ॥२॥

शंकर स्तुतिः—वन्दे देव उमापति सुरगुरुं वन्दे जगत्कारणम्,
वन्दे पन्नग भूषणं मृग धरत्र्यवन्दे पशूनां पतिम्;
वन्दे सूर्य शशांक वल्किनयनं वन्दे मुकुन्द प्रियम्,
वन्दे लज्जतजनाश्रयत्र्यं वन्दे वन्दे शिवशंकरम्. ॥३॥

विष्णु स्तुतिः—शान्ता कारंभुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशम्,
विश्वाधारं गगन सद्रशं मेघवर्णं शुभांगम्;
लक्ष्मिकान्तं कमलनयनं योगीलिङ्घ्यानं गम्यम्,
वन्दे विष्णुं लव लयहरं सर्व लोकेकनाथम्. ॥४॥

सूर्य स्तुतिः—यं ध्रुवा वरुणेन्द्रश्चन्द्रमश्नतः स्तुन्वति दिव्ये स्तवै,
वन्दे सांगपदं क्रमोपनिषदैर्गायतियं सामगा;
ध्यानावस्थिततद्गतो नमनसा पश्यति यो यो नो,
यस्यान्तं न विदुः सुरा सुरगणु देवाय तस्मै नमः ॥५॥

કાશ્મીરના પાળ

પ્રકરણ ૧ લું.

શ્રીગંગોત્રી, યમુનોત્રી, બદ્રીનાથ અને કેદારનાથ
વિષે થોડી આલોચના અને સૂચના.

ભૌગોલિક, રાજકીય, વ્યાપારિક તથા સામાજિક વિવરણ.

આ યાત્રાનાં સ્થળો ટિલરી અને બ્રિટિશ ગઢવાળમાં આવેલ છે. પહેલાં આખો ગઢવાળ પ્રદેશ ટિલરીનરેશના કબજામાં હતો, પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં ગુરખાઓએ (નેપાળે) તે જીતી લીધા બાદ અંગ્રેજ રાજ્યની સહાયતાથી ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં તેને પાછો મેળવતાં તેના બે ભાગ પડ્યા, એક ભાગ બ્રિટિશોને મળ્યો તે બ્રિટિશ ગઢવાળના નામથી પ્રખ્યાત થયો. અને એક ભાગ ટિલરીનરેશના પાસે રહ્યો. તે ટિલરી ગઢવાળના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. ગંગોત્રી, યમુનોત્રીનાં તીર્થો ટિલરી ગઢવાળમાં અને બદ્રીનાથ કેદારનાથનાં તીર્થો બ્રિટિશ ગઢવાળમાં આવેલ છે.

બ્રિટિશ ગઢવાળનું ક્ષેત્રફળ ૫૬૧૨ ચોરસ માઈલ છે, તેની ઉત્તરે તિબેટ, પૂર્વે આલ્મોડા અને દક્ષિણે બીજનોર જલ્લો તથા પશ્ચિમે ટિલરી ગઢવાળ અને દેહરાદુન જલ્લો આવેલ છે. તેનું મુખ્ય શહેર પૌડી છે. જલ્લાની ઓફીસ અને ડેપુટી કમીશ્નર સાહેબ હ. મેશાને માટે ત્યાંજ રહે છે. ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં બ્રિટિશ ગઢવાળની વસ્તી ૪૮૫૧૮૬ માણસોની હતી.

ટિલરી ગઢવાળનું ક્ષેત્રફળ ૪૧૮૦ ચોરસ માઈલ છે. તેની ઉત્તરે તિબેટ પૂર્વે બ્રિટિશ ગઢવાળ દક્ષિણે દેહરાદુન જલ્લો અને પશ્ચિમે

નાહન, બુશાયર, કવન્થલ વિગેરેની રિયાસતો (નાનાં રાજ્યો) અને દેહરાદુન જીલ્લો છે. તેનું મુખ્ય શહેર ટિહરી છે, અને તેજ તેની રાજ્યધાની છે. હાલમાં ગાદી ઉપર શ્રીમાન ૧૦૮ મહારાજ શ્રી નરેન્દ્રશાહ બહાદુર છે. ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં ટિહરી ગઢવાળની વસ્તી ૩૧૪૪૧૪ માણસોની હતી.

ટિહરી અને બ્રિટિશ ગઢવાળમાં ભાષા-ગઢવાળી ચાલે છે, પરંતુ તે કચ્છના જેવી બોલવાનીજ છે, લખાય છે હિંદી અક્ષરોમાં.

જાતિમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વધારે છે. દરજી, લુહાર, સુથાર આદિ ક્રોમોને હલકી માનવામાં આવે છે.

પહેરવેશમાં પુરૂષો પાયબો, પેરણ, કાટ અને માથે ગોળ અથવા લાંબી ટોપી પહેરે છે. સ્ત્રીઓ ઘાઘરો, ચોળી અથવા હાથના પોંચા સુધી લાંબી બાંધેલો કપડો, ગરમ અથવા સુતરાઉ સાડી હાથમાં અને ગળામાં રૂપાના દાગીના તથા નાકમાં મોટી નથ પહેરે છે. લાજ કાઢવાનો રિવાજ છે.

ખોરાકમાં ચોખ્ખા અને દાળ વિશેષ વપરાય છે. ઘઉં અથવા જવની રોટલી અને શાક ફરસાણના રૂપમાં કાઢજ વખત ખાવામાં આવે છે. ગોળ, અને શેકલા ચણ્યા (દાળીયા) નો ઉપયોગ નાસ્તા તરીકે લગભગ દરેક ઘરમાં થાય છે. માંસ (ઘેટાં, બકરાં, અને મૃગનું) કેટલાક બ્રાહ્મણ જાતિના માણસો પણ ખાય છે.

નીપજમાં ઘઉં, જવ, ચીણો, ડાંગર, વિગેરે ધાન્ય અને બટાટા થોડા પ્રમાણમાં થાય છે. લાકડાં અને ઔષધિ વધારે થાય છે, એટલે તે ચીજો ગઢવાળમાંથી બહાર જાય છે.

કુળવણી ઘણી ઓછી છે. અને ગરીબી એટલી બધી છે કે કંબુસાર્ધ તેમનામાં સ્વાભાવિક રહે છે. ખેતીની જમીન વધારે ન હોવાથી ઘણાં માણસો મજૂરી ઉપર નિભાવ કરે છે છતાં સતોષી છે. સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો બન્નેને ગીત ગાવાનો બહુ શોખ છે. સ્વભાવે તેઓ ભોળા અને બીકણ છે. ગંદાર્ધ તેમને પ્રીય છે. થોડા વખત થયાં શિક્ષણનો પ્રચાર થયો છે એટલે માણસો સુધરતા જાય છે;

પરંતુ હજી પણ એવા ઘણા માણસો છે, જેનાં કપડાં જીંઓને ધર તરીકે કામ આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ ફાટીને તુટી જાય છતાં તેને સાંધવાની તકલીફ લાગ્યેજ હિંદાવે છે.

અમે ચારચાર ઘરોનાં નાનાં ગામો હોય છે. આવાં કેટલાંક ગામોની દેખરેખ એક પટવારી (તલાટી) રાખે છે. પોલીસ ન્યાય અને વસુલાતીનું કામ આવા પટવારીઓથીજ લેવામાં આવે છે.

રસ્તાઓ.—ગંગોત્રી, યમુનોત્રી જવાના રસ્તાઓ ઋષીકેશથી નરેન્દ્રનગર અથવા દેવપ્રયાગ થઇને તથા હરદ્વારથી દેહરાદુન થઇને છે. બ્રી કેદારનાથ, જવાના રસ્તાઓ દેહરાદુન, ઋષીકેશ, કોટદ્વાર, રામનગર અને કાઝગોદામથી છે, પરંતુ સૌથી સારો રસ્તો હરદ્વારથી ઋષીકેશ થઇને છે, કારણ કે તે રસ્તે મજૂર અને વાહનનો પૂરો બદોબસ્ત થઈ શકે છે, તેમ રસ્તામાં યાત્રાનાં સ્થળો પણ આવી જાય છે.

સમય અને સગવડતા અગવડતા.—ગંગોત્રી, યમુનોત્રીની યાત્રા ચૈત્ર માસથી શ્રાવણ માસ સુધી થાય છે, અને બ્રી કેદારનાથની યાત્રા વૈશાખ માસથી આસો માસ સુધી થાય છે, જેકે સગવડતાવાળો અને સારો વખત ચારે તીર્થોને માટે વૈશાખ માસથી અસાડ માસ સુધીનો છે, કારણ કે તે અરસામાં સદાવ્રતો ખુલ્લાં હોય છે, અને ધર્મશાળા તથા દુકાનોનો બદોબસ્ત સારો રહે છે. આ ચારે તીર્થોની અંદર ઘણાંક સદાવ્રતો અને ધર્મશાળાઓનો વહીવટ શેઠ શાહુકારો તરફથી બાબા કાલી કમળીવાળા કરે છે, એટલે જેને સદાવ્રત લેવાની ઇચ્છા હોય તેણે અથવા તો ધર્મશાળાઓમાં સગવડ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેમણે ઋષીકેશથી તેમના (બાબા કાલીકમળીવાલાના) ક્ષેત્રમાંથી ચીઠી લેવી જોઈએ. ઇન્દોર સ્ટેટ તરફથી પણ યાત્રા લાઇનમાં પાંચ છ જગ્યાએ સદાવ્રત મળે છે, અને તેની ચીઠી પણ ઋષીકેશથી મળે છે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, કે ચીઠી વિના ઉપરનાં ક્ષેત્રોમાં યાત્રા લાઇનની અંદર સદાવ્રત નથી મળતું; જેકે એકાદ બે વ્યક્તિઓને માટે ખાસ સગવડરૂપે જરૂર પડે તો સદાવ્રત આપવાની તેમના માણસોને છુટ હોય છે, પણ તે દરેકને માટે નથી એટલે જેણે

સદાવ્રત લેવું હોય તેણે ઋષીકેશથી ચીડી લીધા વિના આગળ ન જવું જોઈએ.

ગંગોત્રી, યમુનોત્રી, અને બદ્રીનાથમાં ઠંડીના વખતમાં બરફ પડે છે, એટલે મે મહિના સુધી તે તીર્થોનાં પટ (દરવાજા) બંધ રહે છે. ગંગોત્રી, યમુનોત્રીનાં પટ વૈશાખ માસમાં ઉઘડી આવે. માસમાં બંધ થાય છે, અને બદ્રીનાથ તથા કેદારનાથના પટ જ્યેષ્ઠ માસ એસતાં પહેલાં ઉઘડી માગશર માસ એસતાં પહેલાં બંધ થાય છે. પણ પટ ઉઘડવાના અને બંધ થવાના વખતેજ યાત્રા કરવી ઠીક નથી, કારણ કે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે યાત્રાના વખતમાંજ (ફક્ત ત્રણ સાડા ત્રણ મહિના) સદાવ્રતો ખુલ્લાં રહે છે, તેમ ધર્મશાળા અને દુકાનો પણ વરસાદ શરૂ થતાં બંધ થવા લાગે છે, એટલે જેણે નિર્વિઘ્ને યાત્રા કરવી હોય તેણે ઉપર મુજબના વખતેજ કરવી. છેવટમાં ગંગોત્રી યમુનોત્રીની યાત્રા આવળુ માસ સુધી અને બદ્રી કેદારનાથની યાત્રા ભાદરવા માસ સુધી કરવી ઠીક છે. ત્યાર પછી વરસાદથી રસ્તા ખરાબ થઈ જાય છે, તેમ નદી નાળાં ભરાઈ જાય છે, તે ઉપરાંત વરસાદ અને ટાઢથી કષ્ટ સહન કરવું પડે છે, એટલે જાણી જોઈને દુઃખી થવા કોઈએ પાછળથી ન જવું ઠીક છે.

ઘણા માણસો બદ્રીનારાયણનાં પટ ખુલ્લાં પહેલાં બદ્રીનારાયણ પહોંચી જાય છે. તેનું કારણ તેઓની એવી માન્યતા છે, કે જો મહિના જ્યારે પટ બંધ રહે છે; ત્યારે સ્વર્ગના દેવતાઓ બદ્રીનાથજીની પૂજા કરે છે. એટલે પટ ખુલ્લતી વખતે બદ્રીનાથજીની પૂજા તાજી કરી હોય તેમ દેખાય છે, અને ધીનો દીવો પણ બળતો માલુમ પડે છે.

(નોટ—ઘણી વખત દુકાળ, કાલેરા તથા બરફને કારણે યાત્રા બંધ રહે છે અથવા મોડી થાય છે, એટલે યાત્રીઓએ ઘેરથી નીકળતાં પહેલાં વર્તમાનપત્રો, પંડ્યા, અથવા બાં ૩૦ ૩૦ ૩૦ વાળાની ઋષીકેશની સંસ્થામાંથી તે બાબતની ખબર મેળવી લેવી જોઈએ.)

કુલી (મજૂર) અને વાહનો—રસ્તામાં દરેક જગ્યાએ મળી શકે છે, પરંતુ ખાસ કરીને હરદ્વારથી રૂષીકેશ થઈને જનાર યાત્રાળુઓએ કુલી વાહનનો બદલો અથવા કુલી એજન્સીથી કરી લેવો જોઈએ.

કુલી એજન્સીની ઓફીસ ઝપીકેશથી લક્ષમણજીલા જતાં રસ્તામાં ૧૧૧ માઈલ ઉપર મુનિકી રેતી નામના સ્થાનમાં છે; તે કુલી તથા વાહનો યાત્રાળુઓને પુરાં પાડવાને બંધાયેલ છે; જે બદલ કુલી પાસેથી તેને કમીશન મળે છે. દેહરાદુન થઈને જનાર માણસોએ દેહરાદુન અથવા રાજપુરથી કુલી વાહન કરી લેવાં જોઈએ. ત્યાં જો કે કુલીએજન્સી નથી, પણ કુલીવાહનો ઘણાં મળી જાય છે. કુલીને ત્યાં કમીશન આપવું પડતું નથી, પરંતુ આગળ જતાં ધરાસુની અંદર કુલી એજન્સી આવે છે. ત્યાં કુલીએ કમીશન ભરવું પડે છે.

કુલી એજન્સીમાંથી કુલી ન મેળવવા હોય તો હરદ્વારમાં પણ ઘણા કુલીઓ મળી જાય છે, અને કેટલાક યાત્રાળુઓ હરદ્વારથીજ કુલી સાથે બંદોબસ્ત કરી લે છે; જો તેમ થાય તો પણ અડચણવાળું નથી, કારણ કે બાંધેલ દરથી વધારે દર કુલીઓ યાત્રાળુ પાસેથી લઈ શકતા નથી, અને દર પણ લગભગ વધારેજ બાંધેલ રહે છે; કારણ કે આ દર ટિહરી સ્ટેટ તરફથી બંધાય છે, અને તે કોન્ડ્રાકટરના કહેવા મુજબ બાંધવામાં આવે છે. (દર: વર્ષે કુલી એજન્સીનો કોન્ડ્રાકટ ટિહરી સ્ટેટ તરફથી હરરાજ થાય છે. તેમાં જે વધારે રૂપિયા આપે તેને તે મળે છે. કોન્ડ્રાકટરે યાત્રાળુને જોઈએ તેટલા કુલી પુરા પાડવાની શર્ત રહે છે. એટલે કોન્ડ્રાકટર દર પણ લગભગ વધારેજ મંજૂર કરાવે છે. આ કોન્ડ્રાકટ લેનારને ટિહરી સ્ટેટની હદમાંથી જતા આવતા દરેક કુલી ઉપર તેની મજૂરીમાંથી સેંકડે સાડાસાત ટકા કમીશન મળે છે).

હરદ્વારમાંજ કુલીનો બંદોબસ્ત થાય તો પણ બે ચાર કુલીને પુછ્યા વિના બંદોબસ્ત ન કરવો, તેમ બંદોબસ્ત કરતી વખતે નીચેની બાબતોનો કરાર કુલી સાથે જરૂર કરી લેવો.

૧ રસ્તામાં જેટલા દિવસો રોકાવું પડે તેટલા દિવસોની ખીચડી રાજ એક શેરના હિસાબે કુલીઓ યાત્રાળુ પાસેથી લેછે, એટલે જો કોઈ ખાસ કારણસર બે ત્રણ દિવસ રસ્તામાં રોકાવું પડે તો તે ખીચડી આપવી કે ન આપવી તેનો.

- ૨ દરેક તીર્થસ્થાને (ગંગાત્રી, યમુનાત્રી, બદ્રીનાથ, કાદારનાથ, ત્રિયુગી નારાયણ અને તુંગનાથ લઈ જવાના ઈનામનો એક રૂપીઆ અને એક શેર ખીચડી કુલી લે છે, પરંતુ ઘણા આઠ આના અને અડધો શેર ખીચડી આપે છે, એટલે તે બાબતનો ચોખ્ખા કરી લેવો.
- ૩ ગંગાત્રી, યમુનાત્રી, ત્રિયુગીનારાયણ, તુંગનાથ અને વસુધારા જવામાં સહેજ ચઢાઈ આવે છે; એટલે કુલીઓ તે સ્થળોની નજીકની ચટ્ટીમાં રોકાઈ જાય છે, જેથી તે સ્થાનોએ કુલીએ ચાલવું તેવી બોલી કરી લેવી; નહિતર નવા કુલી અને વાહનો કરી ત્યાં જવું પડે છે.
- ૪ રસ્તામાં જ્યાં રહેવું પડે, ત્યાં પાણી લાવી આપવાનો અને વાસણ સાફ કરી આપવાનો. જે કે કુલીઓ તે કામ વગર કરારે પણ કરે છે, પરંતુ તેમાં કેટલાક કરાર ન કરવાથી તકલીફ આપે છે.
- ૫ દરરોજના ચવેણા બદલના બે પૈસા દરેક કુલીને આપવા પડે છે, પણ બોલી ન કરવાથી એક આનાના હિસાબે તે માગે છે. (ઘણા માણસો બે પૈસા પણ આપતા નથી.)
- ૬ યાત્રા કરીને હરદ્વાર પાછા આવવું હોય (પંજાબ તરફ જનારને તો હરદ્વાર આવવુંજ વધારે સગડતાવાળું છે.) તેમણે યાત્રા કરી પાછા ઋષીકેશ સુધી મુકી જવાનો કરાર કરવો, નહિતર ઋષીકેશકે દેહરાદુનથી નીકળી બદ્રીનારાયણ જઈ પાછા ફરતાં કર્ણ પ્રયાગથી ૨૯ માઇલ મૈલચોરી સુધી કુલીઓ લઈ જાય છે, અને ત્યાંથી નવા કુલી અને વાહનો કરી રામનગર જવું પડે છે; જોકે રામનગર અથવા કાઠગોદામ તરફ જનારને મૈલચોરી જવું ઠીક છે, પરંતુ કરાર તેવો કરવો કે યાત્રાળુની ઇચ્છામાં આવે તો તે મૈલચોરી જાય, પણ જે ઋષીકેશ આવવા ધારે તો ઠરાવેલ મંજુરીથીજ કુલીએ ઋષીકેશ સુધી આવવું.

જે કુલીઓ પોતાને આરામ આપે તો પાછળથી કરાર કરતાં બે પાંચ રૂપીઆ વધારે આપવા, (અને ખરી રીતે જે એક નોકર કરતાં પણ વધારે આરામ આપે તેને કાંઈ પણ બક્ષીસ આપવીજ

જોઈએ.) પરંતુ કરાર કરતી વખતે ચોખ કરી લેવાથી રસ્તામાં અડચણ આવતી નથી, તેટલાજ ખાતર ઉપરની બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવો પડેલ છે. યાત્રાળુની લલમનસાધનો કેટલાક કુલીઓ દુર-ઉપયોગ કરે છે તેમ કુલીઓની લલમનસાધનો કેટલાક યાત્રી ગેરલાભ લે છે, એટલે ચોખ કરી લેવો બેઠને હિત કર છે. કુલીને તેની ઠરાવેલ મજૂરી પ્રમાણે કાઈ વખત પણ પુરા પૈસા ન આપીદેવા નહિતર રસ્તામાં તે બિમારી (માંદગી) નું બ્હાનું બતાવી આગળ ચાલવા આનાકાની કરે ત્યારે નવો કુલી કરવો પડે છે, માટે તેની જેટલી મજૂરી થતી હોય તેના પ્રમાણમાં થોડા થોડા પૈસા આપવા કુલીનું નામદામ ઠેકાણું યાત્રાળુએ પોતાની બુકમાં પણ લખી રાખવું. કદાચ રસ્તામાં કુલી બિમાર થઈ જાય તો ત્યાંના ચોધરી (ગામના પટેલ) પાસે તેનો ફેસલો કરાવી નવો કુલી કરી લેવો. રસ્તામાં પણ કુલી, ઘોડાં, ડાંડી અને ઝંપાન મળી જાય છે, પણ પૈસા વધારે આપવા પડે છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૭ માં નીચે પ્રમાણેના ભાવથી કુલી અને વાહનો મળી શકતાં. યાત્રાળુઓ વધારે હોય, અને કુલી કમતી હોય ત્યારે ભાવમાં થોડી વધઘટ થાય છે.

ઋષીકેશ અથવા દેહરાદુનથી ગંગોત્રીયમુનોત્રી જઈ ત્યાંથી કેદારનાથઅને બદ્રીનાથથી પાછા મેલ ચોરી સુધીના	ઋષીકેશ અથવા દેહરાદુનથી ગંગોત્રીયમુનોત્રી જઈ પાછા ઋષીકેશ સુધી	ઋષીકેશથી કેદારનાથ અને ત્યાંથી બદ્રીનાથજુ જઈ પાછા કરતાં મેલ ચોરી સુધી
૧ સામાન ઉપાડવાના કુલીના મળુ ૧) બોળ ઉપર	૩૧. ૧૨૦)	૩૧. ૬૦)
૨ કંડી (પોતાની પીઠ ઉપર કરંડીઆમાં યાત્રાળુને બેસારી એક કુલી ઉચકે છે) ના	૧૩૫) ૬૫)	૮૦)

૩ ઝંપાન (એક નાની ખાટલી અથવા માંચી જેવા આકારના વાહનમાં યાત્રાળુને બેસારી ચાર કુલી ઉચકે છે તે) ના.	૩૭૫)	૨૫૦)	૨૦૦)
૪ ડાંડી (એક બેડી ખુરસીના આકારવાળા વાહનમાં યાત્રાળુને બેસારી ચાર કુલી ઉચકે છે તે) ના.	૪૦૦)	૨૭૫)	૨૨૫)

નાનાં બચ્ચાં (આડથી બાર વરસનાં) એ માટે બનતાં સુધી ઉપરથી અડધો કે તેથી વધારે રેટ (દર) આપવો પડે છે.

કંડી કુલીની પાસે હોય છે; ડાંડી અને ઝંપાન યાત્રાળુઓએ ભાડેથી અથવા વેચાતાં લેવાં પડે છે; ઝંપાન બનાવતાં રૂ. ૬) અને ડાંડી નવી લેતાં રૂ. ૨૦) લાગે છે. થોડાં અને ખચ્ચરો થોડા થોડા રસ્તાઓ માટે ઠેક ઠેકાણે મળી જાય છે.—કુલી કર્યો હોય તો બોજો (સામાન) કુલી એજન્સીમાં વજન કરાવવો પડે છે, અને જેટલું વજન થાય તેનો મણના હિસાબે થતો રેટ લાગે છે; એટલે કે પચીશ શેર વજન હોય તો બદ્રીનારાયણ કેદારનાથ જનારને ૬૦ રૂ. ના હિસાબે રૂ. ૩૭૫ આપવા પડે છે. વજન ૮૦ તોલાના એક શેરનું છે. અને કમતીમાં કમતી અડધા મણુ બોજા સુધીનો કુલી મળી શકે છે, તેથી પણ કમતી સામાન પોતા પાસે હોય અને પોતાના સંગાથી (ખાત્રી વાળા) પાસે પણ થોડો હોય તો બેઉ મળીને એક કુલી કરી શકે છે, પણ સંગાથી અજાણ્યો હોય તો તેના સાથે તેવો બંદોબસ્ત ન કરવો.

સામાન—જેને બદ્રીનાથ અને કેદારનાથની જ યાત્રા કરવી હોય તેણે વધારે સામાન લેવા જરૂર નથી; કારણકે તે રસ્તામાં મોટીમોટી ચટ્ટીઓ ઘણી આવે છે, જેમાં તમામ સામાન

મળી શકે છે. નાની ચટીઓ પણ બધે ચાર ચાર માઈલ ઉપર આવે છે. તેમાં ખોરાકીનો સામાન મળી જાય છે. ગંગોત્રી, યમુનોત્રીની યાત્રા કરનારે થોડો સામાન સાથે રાખવાની જરૂર છે, કારણ કે તે રસ્તામાં ઉપર પ્રમાણે સગવડ નથી મળતી બદી, કેદાર, અને ગંગોત્રી, યમુનોત્રી (ચારેધામ) ની યાત્રા કરનારે નીચે પ્રમાણે સામાન લેવો જોઈએ.

બે જોડ ગરમ કપડાં, બે ગરમ કંબળો, એક શેતરંજી અથવા જાડી કંબળ, મોળાં, બાંડીસ, કમરપટો, એક જોડ મજબુત પગરખાં, નીચે લોહાના ફળાવાળી મજબુત લાકડી, સુકો મેવો, ચાહ અથવા કોફી, ગરમ મસાલો, હલકા વજનનાં તપેલી પ્યાલો, વાટકો અને લોટો, વેણુ, ચીપીઓ, કડછી, મીણબત્તી અથવા લાલતેન, એક ડઝન દીવાસળીની બાકસો, છત્રી અથવા મીણીયું કાપડ, અને કંતાનની બેગ (પાકીટ) અથવા લશ્કરી સીપાઈઓ રાખે છે, તેવી પેટી (ખલતો અથવા ખંભે ભરવવાનો ઝોળો) થોડી દવાઓ (દસ્ત બંધ કરવાની, માથું દુઃખે તેની તથા પાચનની) અને બની શકે તો ઘડીઆળ, ઇલેક્ટ્રીક બેટરી, કેમેરા, ફુરબીન, ચસમા, તથા વાંચવાની કોઈ સારી ચોપડી વિગેરે લેવાં. (શોખ હોય તેણે મગની છોડેલી દાળ, અથાણું, પાપડ, તથા ખાંડેલ મસાલો પણ લેવો.) આ તમામ સામાન હરદ્વાર અને દેહરાદુનથી મળી શકે છે; છતાં જેને ઘેરથી લાવવાની સગવડ હોય, તેણે તેમ કરવું, કારણ કે અહિં તેની કાંઈત વધારે આપવી પડે છે, તેમ ધરના જેવો સામાન નથી મળતો.

રસ્તામાં ગરીબોને આપવા સારૂ થોડી સોયો, દોરાની દડીઓ, અને ચાંદલા પણ બેચાર આનાના લઈ લેવા કારણ કે આ રસ્તામાં તે બહુ માગે છે.

રાંધવા માટે વાસણો અને ખોરાકીનો સામાન ચટીઓમાં મળી જાય છે. ધર્મશાળાઓમાં પણ રાંધવા માટે વાસણો મળે છે. દુધ અને ઘી તથા ઝીણા ચોખ્ખા દરેક જગ્યાએ મળે છે. ચીની (ખાંડ) નો ભાવ કોઈ કોઈ જગ્યામાં વધારે પડે છે; એટલે થોડી 'સાકર' સાથે લેવામાં આવે તો ઠીક છે. બરફમાં અને ઉંચાઈવાળી જગ્યા ઉપર પાતળી હવાથી મુશ્કેલી ન પડે, તે માટે તીખાં (મરી) અને

સાકર અથવા કોઈ ખટાઈની ચીજ સાથે લઈ લેવી.

યાત્રાના માઈલ અને લાગતો સમય:—

૧ હરદ્વારથી દેહરાદુન થઈ યમુનોત્રી, ગંગોત્રી, અને બદ્રી, કેદારનાથ જઈ પાછા ફરતાં હરદ્વાર ૬૪૪૧૧૧ રામનગર ૬૨૬૧૧૧ કાઠગોદામ ૬૩૪૧૧૧ અને કોટદ્વાર ૬૨૫ માઈલ થાય છે, અને સમય માસ ૧૧ થી ૧૧૧ નો લાગે છે.

૨ હરદ્વારથી દેહરાદુન થઈ યમુનોત્રી, ગંગોત્રી જઈ પાછા હરદ્વાર આવતાં ૪૩૧૧૧૧ માઈલ થાય છે, અને સમય મા. ૧ થી ૧૧ નો લાગે છે.

૩ હરદ્વારથી ઋષીકેશ થઈ કેદારનાથ અને બદ્રીનારાયણ જઈ પાછા ફરતાં હરદ્વાર ૪૨૬૧ રામનગર ૪૧૧૧ કાઠગોદામ ૪૧૬૧ અને કોટદ્વાર ૪૦૬૧ માઈલ થાય છે, અને સમય મા. ૧ થી ૧૧ નો લાગે છે.

ઉપરના રસ્તામાં કેટલાક માઈલ રેલ્વે અને મોટર તથા એકામાં જવાય અવાય છે.

યાત્રામાં બંદાબસ્ત—ઠેકાણે ઠેકાણે સડકને સુધારનાર માણસો રહે છે, ડાકબંગલા નવ નવ માઈલ ઉપર મળે છે. દવાખાનાં પણ ઘણી જગ્યાએ રાખેલ છે. ચટ્ટીઓની અંદર ગંદકી ન થાય તે માટે ઝાડુ (વાસીદુ) કાઢનાર ભંગીઓ પણ હોય છે. યાત્રા લાઇનમાં ચોરી કે લુંટફાટ ન થાય તે માટે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરો પણ ઘોડેસ્વાર થઈ બરાબર ચક્ર લગાવે છે. પાણીના નળો ઘણી જગ્યાએ ગોઠવવામાં આવેલ છે. (જે કે આ નળોમાં શહેરોની માફક એનજીનથી ફીલ્ટર કરેલું પાણી નથી આવતું, પણ કોઈ ઝરણાની સાથે તે લગાવેલ હોય છે. એટલે ગંદકી વિનાનું ચોખું પાણી તેમાં આવે છે.)

પોષ્ટ અને તાર—જ્યાં જ્યાં છે, તે ચટ્ટીઓના વર્ણનમાં જણાવેલ છે, પરંતુ જેને પોષ્ટ મંગાવવી હોય તે ગંગોત્રી લાઇનમાં ઉત્તર-કાશી, કેદાર લાઇનમાં ગુપ્તકાશી, ઉખીમઠ, અને કેદારનાથ, બદ્રીનારાયણ લાઇનમાં બદ્રીનારાયણ, ચમોલી, અને કર્ણપ્રયાગ ત્યાંના પોષ્ટમાસ્તર મારફત મંગાવી શકે છે. ટેલીગ્રાફ (તાર) ઓફીસો ગુપ્ત-

કારી, ચમોદી, ખદીનારાયણ, કર્ણપ્રયાગ, શ્રીનગર, રૂદ્રપ્રયાગ, દેવપ્રયાગ, આદિ તીર્થોમાં છે. જેને જરૂરી ખર્ચ અથવા નાણાં મંગાવવાં હોય તે રીખ્લાઈ ટેલીગ્રાફથી એક દિવસમાં મંગાવી શકે છે. જેને તારથી નાણાં મંગાવવાં હોય તેણે પહેલેથી કાંઈ શબ્દોનો સંકેત કરી રાખવો. કારણ કે ઘણી વખત પોતાનું નામ ઠામ ઠેકાણું જાણી બીજાઓ મંગાવી લે તેવી બીક રહે છે.

હરદ્વાર, રામનગર, કાઠગોદામ, અને કાટદ્વારથી કેદારનાથ તથા ખદીનાથ ૬ થી ૮ દિવસમાં પોષ્ટ પહોંચે છે. પારસણ પહોંચતાં પાંચ સાત દિવસ વધારે લાગે છે. કારણ કે પંદર વીસ પાર્સણ એકઠાં થવાથી તે ઘોડાં કે ખર્ચર ઉપર આવે છે; જ્યારે પોષ્ટ, રનર (હલકારા) લાવે છે, અને તે રાત દિવસ વારાફરતી ચાલ્યાજ કરે છે. તાર અને પોસ્ટ જ્યાં હોય ત્યાં શુ' સગવડ નથી મળતી તેનો ખ્યાલ વાંચકેજ કરી લેવો.

કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ—

- ૧ અને ત્યાંસુધી કાંઈપણ ખાધા વિના કે ચાલતાં આરામ લીધા વિના પાણી ન પીવું.
- ૨ ઝરણાનું મળે ત્યાંસુધી ગંગાજનું કે નદી નાળાનું પાણી પીવાના ઉપયોગમાં ન લેવું, (ગંગાજનું પાણી જો કે ગુણુદાયક છે. પણ યાત્રાના સમયમાં ગરમીની રૂતુને લઈને ખરફ ઓગળી તેની સાથે માટી ઘસડાઈ આવે છે. એટલે પાણી ડોળું રહે છે, અને માટીવાળું પાણી પીવાથી અજીર્ણ આદિ કેટલાક રોગો થઈ જાય છે.
- ૩ સ્નાન કરવાનો સમય સવારનો રાખવો. કદાચ બપોરનો રાખવામાં આવે તો પણ ચાલતાં વળેલો પરસેવો જ્યાંસુધી ન સુકાય ત્યાંસુધી સ્નાન કરવું નહિ, કારણ કે તેથી તાવ આવી જાય છે.
- ૪ પોતાનો સામાન અને તેમાં પણ જોખમ સાચવીને રાખવું, કારણ કે કેટલાક ચોર માણસો સાધુ અને ગૃહસ્થના રૂપમાં યાત્રાને બ્હાને યાત્રીઓ સાથે થઈ ચોરી કરે છે. સુતી વખતે સ્નાન કરેતી વખતે અને દિશા પાણી જતી વખતે, તે બાબતનો ખાસ ખ્યાલ રાખવો.

- ૫ ત્રોત્રામ કે કાર્યક્રમ બાંધ્યા વિના ચાલવું નહિં; તેમ દિવસે તડકામાં, અને રાત્રે અંધારામાં મુસાફરી કરવી નહિં.
- ૬ પેનસીલ અને નોટબુક સાથે રાખી હંમેશાંની ડાયરી જે બ્લેયું અથવા અનુભવ્યું હોય તેની લખી લેવી.
- ૭ બહુ પાકેલાં, કાચાં અને ખાટાં ફળો ખાવાં નહિં, તેમ ભોજન વધારે કરવું નહિં.
- ૮ ગવર્નમેન્ટ નોટો દરેક જગ્યાએ ચાલે છે; એટલે નગદી રકમ વધારે રાખવી નહિં, પણ બે ચાર રૂપીઆનું પરચુરણ સાથે જરૂર રાખવું.
- ૯ ગંગોત્રી જનારે ગંગાજળ ભરવાનું પાત્ર અને મીણુ, હરદ્વારથી સાથે લઈ જવું.
- ૧૦ યાત્રા લાઈનમાં ધરાસુધી યમુનોત્રી, યમુનોત્રીથી ગંગોત્રી, ગંગોત્રીથી કેદારનાથ, અને કેદારનાથથી ચમોલીના રસ્તામાં પગ ખુલ્લા ન રાખવા; કેમકે તે રસ્તો જંગલમાં થઈને જાય છે; તેથી રસ્તામાં ઝેરી માંખીઓ કરડે છે, અને પગ સુજી ખંજવાળ આવે છે, તે ખંજવાળતાં લોહી નીકળી પાકે છે. કદાચ લુલથી પગ ખુલ્લા રહી ગયા હોય, અને માંખી કરડી ગઈ હોય તો પીવાની તમાકુના પત્તાં, નિર્વિષી, વિષલગડા (પહાડી ભાષામાં તેને તે નામથી ઓળખે છે, અને તે દરેક જગ્યાએ રસ્તામાં મળે છે) અથવા ટિંચર આયોડીનમાંથી જે ચીજ મળે તે લગાડવાથી ફાયદો થાય છે.
- ૧૧ રસ્તામાં વિંછુ ઘાસ નામના છોડ આવે છે તેને પગ અથવા હાથથી અડતાં તેના ઝીણા કાંટા લાગી જાય છે, અને તેથી ચોવીસ કલાક સુધી વિંછી કરડ્યા જેવી પીડા થાય છે; માટે તે છોડને ઓળખી તેનાથી દૂર રહેવું; કદાચ તે લાગી જાય તો ધી ચોપડવું અથવા નાકની અંદરનો પદાર્થ (શેડા) ચોપડવાથી તેવું દરદ મટે છે.
- ૧૨ યમુનોત્રીના રસ્તામાં ખરસાલીથી યમુનોત્રી સુધી, ગંગોત્રીના રસ્તામાં ધરાલીથી ગંગોત્રી સુધી, ગંગોત્રીથી કેદારનાથ જવાના રસ્તામાં ઘુઠા કેલરથી કેદારનાથ સુધી, અને કેદારનાથથી બ્લીનારાયણ જતાં હિખીમઠથી મંડળ ચટીસુધીનો રસ્તો જરા ખરાબ છે. તે રસ્તે થોડું ચાલવું, અને સવારે ચાલવું તો અડચણ નહીં આવે. બને

- ત્યાંસુધી તેટલા રસ્તામાં નાસ્તાની ચીજ પણ કાંઈક સાથે રાખવી.
- ૧૩ ગંગોત્રી, યમુનોત્રી, કેદારનાથ, અને બદ્રીનાથનાં દરેક રસ્તામાં પા અડધો માઈલ અરફ ઉપર ચાલવું પડે છે, તેમ ઉંચાઈવાળી જગ્યાને લઈને ચઢાઈ ચડતી વખતે શ્વાસ રૂંધાઈ ગળું સુકાય છે; (કેટલાક અજ્ઞાન માણસો તેને ઝેરી વનસ્પતિની હવા માને છે.) તેવે વખતે તીખાં, અને સાકર અથવા ખાટી ચીજ ખાવી એટલે મુશ્કેલી જણાશે નહિં.
- ૧૪ રસ્તામાં આવતી ચટીઓના દુકાનદારો પોતાને ત્યાંથી સામાન ન લે તેને ઉતરવા દેતા નથી, તેમ ખોરાકીનો સામાન લીધા વિના એકકુળ અળતણ વેચાતું આપતા નથી. સાધુ અને ગરીબો કે જે સદાનત લે છે; પણ સામાન વેચાતો લેતા નથી. તેને ચટીના દુકાનદારો જગ્યા હોય તો બે પૈસા ભાડું લઈ ઉતરવા દે છે, પણ અળતણ તેમણે જંગલમાંથી એકકુળ કરી લાવવું પડે છે; અથવા કોઈ ગૃહસ્થની માર્ફત લેવાથી મળી શકે છે. ગૃહસ્થોનો સંગ્રાથ હોય તો ભાડું પણ આપવાની જરૂર પડતી નથી.
- ૧૫ બદ્રીકેદારના રસ્તામાં ઠેકાણે ઠેકાણે સેવા સમિતિની ઓફીસો બે વરસ થયાં ખુલી છે; એટલે યાત્રાળુએ કોઈપણ અડચણ વખતે અને દાન વખતે તેને જરૂર યાદ રાખવી ઘટે છે.
- ૧૬ ડાક અંગલામાં ઉતરવા માટે પૌડીના ડીસ્ટ્રીક્ટ એન્જનીયરને આગળથી લખવું પડે છે; એટલે જેને તેમાં ઉતરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પૌડી (ગઢવાળ) ને ઠેકાણે એ૦ સા૦ જે લખવાથી બંદોબસ્ત થઈ શકે છે.
- ૧૭ જેને ગરમ પાણીથી ન્હાવાની ટેવ હોય તે ગરમ પાણી પણ દરેક જગ્યાે કરી શકે છે, પરંતુ ઠંડા પાણી જેટલી સ્વાસ્થ્યતા રહેતી નથી.

પ્રસિદ્ધસ્થાનો—આ યાત્રાએ નીકળનાર માણસે પ્રસિદ્ધ સ્થાનો વિષે પહેલાં જાણવાની જરૂર છે; કારણ કે અજાણતાથી રસ્તામાં આવતું તીર્થ ભૂલી જવાય તો પછી તેનો લાભ મળવો અસંભવિત છે. રહેલી જતું તીર્થ કોઈ માણસ પાછા ફરતી વખતે કરવા ઇચ્છે તો તેમ થઈ શકતું નથી; કારણ કે બદ્રીનારાયણનાં દર્શન થયા પછી જલ્દીથી ઘેર પહોંચવાની મરજી થાય છે.

- ૧ **ચારધામ**—યમુનોત્રી, ગંગોત્રી, કેદારનાથ અને બદ્રીનાથ આ ચારે પ્રસિદ્ધ તીર્થો હરદ્વારથી અનુક્રમે ૧૪૧, ૧૬૭, ૧૪૪૧, અને ૧૮૪ માઇલ થાય છે. ચારે ધામની યાત્રા એકજ વખતે કરતાં હરદ્વારથી બદ્રીનાથ પહોંચતા સુધીમાં ૪૬૦૧૧ માઇલ થાય છે, અને ત્યાંથી પાછા ફરતાં હરદ્વાર ૧૮૪, રામનગર ૧૬૬, કાઠગોદામ ૧૭૪, અને કાટદ્વાર ૧૬૪ માઇલ થાય છે. વધારે યાત્રાળુઓ રામનગર અથવા હરદ્વારને રસ્તે પાછા ફરે છે.
- ૨ **પંચપ્રયાગ**—દેવપ્રયાગ, રૂદ્રપ્રયાગ, કર્ણપ્રયાગ, નંદપ્રયાગ અને વિષ્ણુપ્રયાગ, આ પાંચે પ્રયાગોનો ઉલ્લેખ ચટ્ટીઓના વર્ણનમાં કરેલ છે; છતાં હરદ્વારથી તે અનુક્રમે ૫૯૧, ૯૬૧, ૧૧૬૧, ૧૨૯૧, અને ૧૬૭ માઇલ થાય છે. અને તે પાંચે યાત્રાના રસ્તા ઉપરજ આવે છે.
- ૩ **પંચકેદાર**—કેદારનાથ, મધ્યમેશ્વર, તુંગનાથ, રૂદ્રનાથ, અને કલ્પેશ્વર આપાંચે કેદાર બાબત ચટ્ટીઓના વર્ણનમાં જણાવેલ છે; છતાં કેદારનાથ પ્રસિદ્ધ છે, મધ્યમેશ્વર ઉખીમઠથી સોળ માઇલ, તુંગનાથ ચોપતાથી ત્રણ માઇલ, રૂદ્રનાથ મંડળ ચટ્ટીથી ચઉદ માઇલ, અને કલ્પેશ્વર કુંભાર ચટ્ટીથી છ માઇલ દૂર છે. મધ્યમેશ્વર, રૂદ્રનાથ, અને કલ્પેશ્વર થોડા યાત્રાળુઓ જાય છે; કારણકે ત્યાં જવાને રસ્તો ખરાબ છે.
- ૪ **પંચબદ્રી**—બદ્રીવિશાળ, યોગબદ્રી, ભવિષ્યબદ્રી, આઘબદ્રી, અને ધ્યાનબદ્રી આ પાંચેનું વર્ણન ચટ્ટીઓ સાથે થયેલ છે; તે પાંચ બદ્રીનાથ (બદ્રીવિશાળ) પ્રસિદ્ધ છે, યોગબદ્રી પાંડુકેશ્વરમાં, ભવિષ્યબદ્રી જોશીમઠથી આઠ માઇલ દૂર, આઘબદ્રી ખતોટી ચટ્ટીથી અડધા માઇલ દૂર, અને ધ્યાનબદ્રી કુંભારચટ્ટીથી ૪ માઇલ દૂર થાય છે. પાછળના ત્રણ બદ્રીનાં દર્શન કરવા થોડા માણસો જાય છે; કારણકે તે રસ્તાથી થોડે થોડે દૂર આવેલ છે.
- ૫ **પંચકાશી**—ગુપ્ત કાશી અને ઉત્તર કાશી બે જાણવામાં છે. પ્રયત્ન કરવા છતાં ત્રણ કાશી બાબત માહિતી મળી નથી; જેને ખબર હોય તે મહેરબાની દાખલ લખી મોકલશે તો આભાર સાથે નવી આવૃત્તિમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવશે. ગુપ્તકાશી કેદારનાથ જતાં

અને ઉત્તરકાશી ગંગોત્રી જતાં રસ્તામાં આવે છે.

ઉપરનાં તમામ સ્થળોના મહાત્મ્યને અહિં વર્ણન કરવામાં આવે તો આવું બીજું પુસ્તક તૈયાર થાય તેમ છે, એટલે અહિં આપેલ નથી, પણ આ યાત્રામાં વધારે મહાત્મ્ય વાળી જગ્યાઓ ઉપર મુજબની છે, અને સ્કંદ પુરાણમાં તેનાં મહાત્મ્યો કાશી, પ્રયાગ, રામેશ્વર, કારીકાં, જગન્નાથ, આદિ તીર્થોથી વધારે જણાવેલ છે.

દ્રશ્યો—ત્રીયુગી નારાયણથી કેદારનાથ જતાં રસ્તામાં ગુલાબનાં જંગલો આવે છે. સવારના પહોરમાં તેના કુલની પાંખડીઓ જમીન ઉપર ખરી પડે છે, અને તે ઉપર થઇ યાત્રાળુઓ ચાલે છે. ત્યારે “ હસ્તે મુખ રસ્તામાં વેર્યા કુલ નસીબે ગુલાબ કેરાં નિચા નમી વિણીશું ક્યારે—આજ આજ લાઈ અત્યારે ” ની કવિતા યાદ આવ્યા વિના નથી રહેતી. આ સીવાય બીજાં પણ કેટલાંક ઝાડોનાં લાલ, પીળાં, સફેદ, નીલાં અને રંગ બે રંગી ફુલો રસ્તામાં ખરી પડેલ જેવામાં આવે છે. આ ફુલો યાત્રીઓના સ્વાગત માટેજ હિમાલયે જાણે કેમ ન પાથર્યા હોય તેનો આભાસ થયા વિના નથી રહેતો. યાત્રાના સમયમાં હિમાલયની વસંત—પાનખર ઋતુ ચાલતી હોઇ ખરી પડેલ પાનની જગ્યાએ નવાં પાનની કુંપળીઓ કોઇ ગુલાબી કોઇ લીલી કોઇ પીળી કોઇ કેસરી કોઇ જાંબુડીયા રંગની તો કોઇ લીલા રંગની કોઇ ઘેરીલાલ તો કોઇ પોપટીયા રંગની કોઇ બદામી રંગની તો કોઇ સહેજ સફેદાઇ પડતી ! આહા ? શું આ કુંપળીઓનો દેખાવ ! કુદરતે બાળપણની અંદરજ કાણ જાણે શું આકર્ષણ મુક્યું છે, કે તે ઉપર સ્વભાવીક પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. આ કુંપળીઓને જોતાં જોતાં આગળ વધીએ છીએ ત્યારે સૂર્યનાં કીરણો ખરફના શિખરો ઉપર પડતાં તેનો આંદીના જેવો ઝળહળાટ અને એક એક માઇલની ઉંચાઇએથી મોતીની સેરો માફક ઝરતાં અવિચ્છીન ઝરણાં દિલને આનંદથી ઉભરાવી નાખે છે. આ ઉપરાંત રસ્તામાં મનોહર ફુલોની સુગંધી વાળા પવનની મંદ મંદ લહેરો જ્યારે આવે છે; ત્યારે મગજને તર કરી મુકે છે; કોની ઇચ્છા આવી સહેલો કરવાની—સાચો આનંદ હાંટવાની નહિં હોય !

ખુલાસો—આ પ્રકરણમાં ખરી રીતે અનુક્રમે યમુનોત્રી, ગંગોત્રી, કેદારનાથ અને બદ્રીનાથનું વર્ણન આપવું જરૂરી હતું, પરંતુ વધારે પ્રમાણમાં યાત્રાળુઓ બદ્રીકેદારનાથની યાત્રા કરે છે; એટલે તેમની (વધારે માણસોની) સગવડતાને ખાતર પહેલાં કેદારનાથ; ત્યાંથી બદ્રીનાથ અને બદ્રીનાથથી પાછા હરદ્વાર, રામનગર, કાઠગોદામ અને કાટદ્વારનું વર્ણન આપેલ છે. ત્યાર પછી હરદ્વારથી યમુનોત્રી અને ત્યાંથી ગંગોત્રી થઈ પાછા હરદ્વારનું; ત્યાર પછી હરદ્વારથી યમુનોત્રી થઈ ગંગોત્રી, અને ગંગોત્રીથી કેદારનાથ થઈ બદ્રીનાથ, અને ત્યાંથી પાછા હરદ્વાર અને રામનગરનું વર્ણન આપવામાં આવેલ છે, મતલબકે ઉપરનાં ચારે તીર્થોની યાત્રા એકજ વખતે કરનાર બહુ થોડા હોય છે; એટલે બધે તીર્થોની યાત્રા એકજ વખતે કરનારને વર્ણન જોવામાં સુગમતા પડે તેવો ક્રમ ગોઠવેલ છે. ચારે તીર્થોની યાત્રા કરનારને માટે પણ જુદાં લીસ્ટ બનાવેલ છે, પણ તેનું વર્ણન તેમાં જણાવેલ લીસ્ટોમાં જોવું જોઈએ.

લીસ્ટ નં. ૧.

હરદ્વારથી કેદારનાથ ૧૪૪૧ માઈલ.

(ઋષીકેશ અને રૂદ્રપ્રયાગ થઈને)

હરદ્વાર—ઈસ્ટ ઇન્ડિયન રેલ્વેનું સ્ટેશન અને સહરાનપુર જિલ્લામાં આવેલું પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે. ઉત્તરાખંડનાં ચારે ધામોની યાત્રા અહિંથી સર થાય છે, તેમજ ઋષીકેશ સુધી મોટર, એકા અને રેલ્વે જાય છે. ભાડું અનુક્રમે રૂ. ૦૧૧, ૦૧ અને ૦૧૮ લાગે છે. દેહરાદુન રેલ્વે રસ્તે ૩૨ માઈલ થાય છે. ભાડું ૦૧૧૫ પડે છે. લુક્સર ૧૭ માઈલ થાય છે. ભાડું ૦૧૮ લાગે છે. હરદ્વાર આવવા માટે લુક્સર ગાડી બદલવી પડે છે, પણ જે ટ્રેનનો દેહરાદુન સાથે સીધો સંબંધ રાખે છે; (જેવી

કે કલકત્તા દેહરાદુન એક્ષપ્રેસ, દીલ્લી દેહરાદુન એક્ષપ્રેસ વિગેરે) તથા સીધી હરદ્વાર આવતી ટ્રેઇનોમાં એસવાથી લુક્સર બદલવું પડતું નથી. હરદ્વાર સ્ટેશનથી સહરાનપુર ૫૦, નજવાબાદ ૪૩, મોરાદાબાદ ૧૦૪, બરેલી ૧૬૦, લખનૌ ૩૦૬, અયોધ્યા (લખનૌ થઇને) ૩૬૬, અલ્લાહાબાદ (રાય બરેલી થઇને) ૪૩૧, કાશી ૪૯૩, કલકત્તા ૯૨૨, ગયા (મોગલશરાર્થ થઇને) ૬૨૯, જગન્નાથપુરી (ગોમો થઇને) ૧૧૨૩, અને દિલ્લી (સહરાનપુર થઇને) ૧૬૧ માઇલ થાય છે. હરદ્વારમાં રાયબહાદુર સુરજમલ, બીકાનેરના દિવાન સાહેબ, પતિયાળા સ્ટેટ, ઈન્દોરસ્ટેટ, જયપુરવાળા વિગેરેની લગભગ ૪૨ ધર્મશાળાઓ છે, તેમજ કેટલાંક છુટક સદાવ્રતો છે. ગંગાજીના સ્નાન માટે હંમેશાં હળ્લરો યાત્રાળુ આવે જાય છે. શહેર સાધારણ મોડું છે. જરૂરી ચીજો તમામ મળી શકે છે. સ્નાનની મહાત્મ્યવાળી જગ્યાઓ-હરની પૌડી, કુશાવર્ત અને નિલધારા છે. દર્શન કરવા લાયક સ્થળોમાં બિલ્વકેશ્વર, ચંડીદેવી, મનપાદેવી, શ્રવણનાથજી, ગંગાજી, ગાયત્રીજી, યમુનાજી તથા લક્ષ્મિનારાયણનાં મંદિરો અને ગુરૂગ્રંથ વિગેરે છે.

કનખલ (માયાપુરી) અહિંથી બે માઇલ દૂર છે ત્યાં દક્ષ પ્રજ્ઞપતિનું મંદિર, રાજઘાટ, નવુશિવમંદિર, દાદુપંથીઓનું મંદિર વિગેરે જોવા લાયક છે.

જવાળાપુર પણ હરદ્વારથી બે અઢી માઇલ છે. રસ્તામાં ઋષીકુળ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, યોગાશ્રમ, અને ગુરૂકુળ કાંગડીનું નવું બંધાતું વિદ્યાલય જોવા લાયક છે. જવાળાપુરમાં હરદ્વારના પંડ્યાઓનાં ઘણાં ઘરો છે. પાસેજ આર્યસમાજીઓનું જવાળાપુર મહા વિદ્યાલય છે, જેમાં સો સવાસો વિદ્યાર્થીઓ ખોરાક અને શિક્ષણ મફત મેળવે છે. હરદ્વારથી દરેક સ્થાને જવા માટે મોટર એકા હરવખત મળે છે. હરદ્વારમાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પિટાલ, પોલીસ ચોકી, સ્કુલ, ડાક બંગલો, પાણીના નજો, બલેકટ્રીક લાઇટ, કુવાઓ, બ્રાહ્મણોની વીસીઓ વિગેરે છે. યાત્રાળુઓ ધર્મશાળામાં અથવા પોતાના પંડ્યાને ત્યાં ઉતરી બે ત્રણ દિવસમાં તમામ જગ્યા આરામથી જોઈ આવી શકે છે. અહિં એક બે સેવા સમિતિની ઓફીસો પણ કાયમ રહે છે. હરદ્વારમાં કુંભનો.

મેળા મોટામાં મોટો ભરાય છે; બાકી જેઠ સુદી ૧૦ (ગંગાદશેરા), સૂર્યઅહણ તથા અમાવાસ્યા વિગેરેના મેળા થણા થાય છે. સાધારણ રીતે તો અહિં હંમેશાંજ મેળો ભરાયેલ માલુમ પડે છે, અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર **લીમગોડા તીર્થ** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં લીમકુંડ અને લીમેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન છે. હરદ્વારની બજાર અહિં સુધી થોડી થોડી ચાલી આવી છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર **પરધની** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બાબા કાલી કમળીવાળાની ધર્મશાળા અને પાણીનો કુંવો છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર **રાયવાળા** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. રાયવાળા રેલ્વે સ્ટેશન છે; હરદ્વારથી રેલ્વે રસ્તે આવતાં પણ સાત માઇલ થાય છે. અહિં બા. કા. કં. વાળાની ધર્મશાળા, પાણીની પરબ, અને એક બે દુકાનો છે. પેંડા અહિંના સારા થાય છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર **સત્યનારાયણ** આવે છે. રસ્તામાં અડધા માઇલ ઉપર સોંગ (ઘોડાપછાડ) નદીનો પુલપાર કરવો પડે છે. અહિં સત્યનારાયણ ભગવાનનું મંદિર છે. બા. કા. કં. વાળાની ધર્મશાળા, શેકેલ ચણાનું સદાવ્રત, ઔષધાલય, અને પાણીની પરબ છે. યાત્રાના સમયમાં બા. કા. કં. વાળાની સંસ્થા તરફથી સદાવ્રતની ચીડીઓ અહિં મળે છે. ચટ્ટીમાં બે દુકાનો છે. મંદિર પાસે એક ઘઉં દળવાની ઘંટી પાણીના જોરથી ચાલે છે, તે જોવા લાયક છે. અહિંથી ૨૧૧ માઇલ ઉપર **બીબીવાળા** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બા. કા. કં. વાળાની ધર્મશાળા તથા પાણીનો કુંવો છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર **દુધાપાણી** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં દુધનાથ મહાદેવનું મંદિર અને બા. કા. કં. વાળાની ધર્મશાળા તથા પાણીનો કુંવો છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર **ઋષીકેશ તીર્થ** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. ઋષીકેશ પવિત્રધામ અને સાધુ મહાત્માઓને તપ કરવાનું સ્થળ છે. હંમેશાં અહિં પાંચસોથી હજાર સાધુ મહાત્માઓ રહે છે, જેમની કુટિઓ ગામથી બહાર ઝાડીઓમાં છે. બે વરસથી અહિં રેલ્વે આવ્યા બાદ; આબાદિ સાથે કાંઈક અશાન્તિ વધતી જાય છે. સ્ટેશન ગામથી પોણા માઇલ દૂર છે. બાબા-કાલીકમળીવાળાનું અહિં હેડક્વાર્ટર છે. તેમના તરફથી સવારે

એક વખત સાધુ સંતોને તૈયાર ભોજન અને બીજાં ગરીબોને લોટ દાળનું સદાવ્રત અપાય છે. સિવાય એક આયુર્વેદ વિદ્યાલય, અનાથાલય, તથા સંસ્કૃત વિદ્યાલય પણ તેમના તરફથી ચાલે છે; જેમાં ખોરાક અને શિક્ષણ મફત અપાય છે. એક દેશી દવાખાનું પણ છે. તેમાં ગરીબોને દવા અને રહેવાનું મફત મળે છે. એક લાયબ્રેરી છે, તેમાં કેટલાંક પુસ્તકો અને પેપરો આવે છે. જેનો ઉપયોગ પબ્લીકનો ગમે તે માણસ કરી શકે છે. એક ધર્મશાળા છે તેમાં યાત્રીને દામ, વાસણ, પાણી, ખત્તી, વિગેરે મફત મળે છે. ઋષીકેશમાં બીજા પણ બે ત્રણ અન્ન ક્ષેત્રો છે, તેમાં પંજાબ સીંધ ક્ષેત્ર મોટું છે. તેમના તરફથી સાધુ મહાત્માઓને સવારનું તૈયાર ભોજન મળે છે. તેમજ એક ધર્મશાળા અને હોસ્પિટાલ છે. યાત્રીઓને ઉતરવાને માટે ખુર- નવાળાની ધર્મશાળા વધારે સગવડવાળી છે. તે સિવાય જ્યપુર, દિલ્લી, સહરાનપુર, નજવાબાદ, વિગેરેના શેઠ તરફથી બીજા પણ કેટલીક ધર્મશાળાઓ છે. એક ગુજરાતી બાઈ નાનીબાઈની ધર્મ- શાળા પણ છે. ઘણા યાત્રાળુઓ પોતાનું સ્વાસ્થ્ય સુધારવાને એકાદ બે માસ માટે અહિં આવી ધર્મશાળાઓમાં રહે છે. ઋષીકેશમાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પિટાલ, સ્કુલો, પુસ્તકાલય, લાયબ્રેરી, પોલીસચોકી અને ડાકખાંડો વિગેરે છે; ગંગાજી પાસેજ છે. પાણી કુવા, ઝરણા અને ગંગાજીનું પીવાય છે. અહિં સ્નાન, દર્શન અને જોવા લાયક સ્થળોમાં ત્રિવેણીઘાટ, રામચંદ્રજીનું મંદિર, ભરતજીનું મંદિર, ધન્વંતરી ભુવન અને માયાકુંડ છે. શત્રુઘ્નજીનું મંદિર, લક્ષ્મણજીનું મંદિર, કૈલાસ આશ્રમ, સ્વર્ગાશ્રમ અને લક્ષ્મણજીલા પણ અહિંની અંદર ગણાય છે, પરંતુ તેનું વર્ણન નીચે આવશે. ઋષીકેશથી દક્ષિણમાં અઢી માઇલ ઉપર વિરભદ્રેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે, જ્યાં દક્ષપ્રજ્ઞપતિના યજ્ઞનો ભંગ કરીને વિરભદ્રે આરામ લીધાનું કહેવાય છે. ઋષીકેશમાં વધારે દિવસો રહેનારે નિલકંઠ મહાદેવ, ભોગપુર, બ્રહ્મપુરી, નરેન્દ્રનગર, અને ગરૂડચટ્ટી ખાસ કરીને જોવા ચુકવું નહિ; જોકે ઋષીકેશથી આ દરેક સ્થળ આઠ-દસ માઇલ દૂર છે, પરંતુ તેની સુંદરતા ધણીજ સરસ છે; એટલે એકાદ બે દિવસ ત્યાં રહેવાની સગવડ કરીને જવાથી.

આનંદ આવે છે. ઋષીકેશમાં પ્રયાગસેવાસમિતિની ઓફીસ અને દવાખાનું છે. ઇન્દોરસ્ટેટના સદાવ્રતો જે યાત્રા લાઇનમાં છે, તેની ચીફીઓ અહિંથી મળે છે. અહિંથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર મુનીકીરેતી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં કૈલાસ આશ્રમ, ટિહરી રાજ્યની શિલ્પશાળા, વનસ્પતિ કાર્યાલય, અને રામાશ્રમ લાયબ્રેરી જેવા લાયક છે. નરેન્દ્રનગર જવાનો રસ્તો, મોટરનો શિલ્પશાળા પાસેથી અને પગ ફેડીનો કૈલાસ આશ્રમ પાસેથી જાય છે. રામાશ્રમની સામે ગંગાજીપાર.....સ્વર્ગાશ્રમ છે. ગંગાજી પાર કરવા માટે ૫૦ કાં ૬૦ વાળાની નૌકા (હોડી) હરવખત હાજર રહે છે, તેમાં બેસી સામે પાર જવાય છે, લાકું કાંઈ આપવું પડતું નથી. સામે પાર ગંગાજીને કિનારે એક શિવમંદિર છે. ત્યાંથી એક ફર્સ્ટિંગ (માઇલનો આડમો ભાગ) ચાલતાં બાબા કાલીકમળીવાળાનું ક્ષેત્ર આવે છે. ઋષીકેશવાળી અને અહિં (સ્વર્ગાશ્રમ) ની જગ્યાનું નામ એક છે, પણ વહીવટ બુદ્ધો છે, અહિં પણ સાધુ મહાત્મા અને ગરીબોને કાચું પાકું જેવું માગે તેવું અન્ન મળે છે. આ જગ્યાની ઉત્તરમાં લગભગ એકસો કુટિઓ પાકી ઇંટચુનાથી ચણીને બનાવેલી છે, તેમાં એક એક સાધુ રહી ઇશ્વર ભજન કરે છે; આ જગ્યાનેજ સ્વર્ગાશ્રમ કહેવામાં આવે છે, અને તે ખરેખર તેના નામ પ્રમાણેજ ગુણવાળી છે; કારણ કે ગંગાજીનો કિનારો, એકાંતસ્થળ અને ખુલ્લી હવા હોઈ અહિં સ્વર્ગના જેવોજ આનંદ આવે છે. ઘણા માણસો રામાશ્રમથી ગંગાપાર થઇ સ્વર્ગાશ્રમ આવીને લક્ષ્મણજીલા જાય છે, જ્યારે કેટલાક રામાશ્રમથી પગરસ્તે ચાલી લક્ષ્મણજીલા જાય છે. રામાશ્રમથી ઉત્તરમાં થોડે દૂર ટિહરી રાજ્ય તરફથી ચાલતું પ્લત્તરયાશ્રમ અને તેની નીચે ગંગાજીને કિનારે દર્શન વિદ્યાલય છે. શત્રુઘ્નનું મંદિર રામાશ્રમથી દક્ષિણમાં થોડે દૂર રસ્તા ઉપરજ છે; તે પણ જેવા લાયક છે. મુનીકીરેતીમાં કુલીએજન્સીની ઓફીસ છે. તેમાં કુલીઓની તોંધ રહેછે, અને યાત્રીઓને કુલી તથા વાહનો તે પુરા પાડે છે. જેના બદલામાં કુલી પાસેથી તે કમીશન લે છે. એકા તથા મોટરો અહિં સુધી આવે છે.....મુનીકીરેતીથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર

લક્ષ્મણજીવું આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઈલ ચઢાવ, ૦૧ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૦૧ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. રસ્તામાં અડધા માઈલ ઉપર શેષધારા અને લક્ષ્મણજીની તપોભૂમિ આવે છે. અહિંના ચોખા હિંદુસ્તાનના કોઈપણ ભાગ કરતાં સારા થાય છે. અમૃતસરની અને દેહેરાદુનની ખાંસમતિ, દિલ્લીના લાંબાચોખા, અને ગુજરાતના કમોદના ભાત, આના પાસે કાંઈ હિસાબમાં ન ગણાય. અહિં બે દુકાનો તથા નાનાં ગામો છે. આગળ ચાલતાં લક્ષ્મણજીનું વિશાળ મંદિર આવે છે. કહેવાય છે કે ઈન્દ્રજીતને મારી ધ્વજસ્થાપી મુક્ત થવા લક્ષ્મણજીએ એક હજાર વરસ સુધી અહિં તપ કરેલ હતું. પાસેજ ગરૂડજીનું નાનું મંદિર છે. તેથી આગળ ચાલતાં ગંગાજીને કિનારે લક્ષ્મિનારાયણનું મંદિર આવે છે. ત્યાં ૫૦ કાં ૬૦ વાળાની ધર્મશાળા, સદાવ્રત અને પાણીની પરબ છે. બે દુકાનો પણ અહિં છે. અગાઉ અહિં ગંગાજી ઉપર ઝુલતો પુલ બાંધેલ હતો. તેથી આ સ્થાનનું નામ લક્ષ્મણ ઝુલા પડેલ છે. આ પુલ ઈ. સ. ૧૯૨૪ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ગંગાજીનું પૂર આવતાં તણાઈ ગયેલ છે; જોકે હાલ નવો પુલ તૈયાર થાય છે, અને ૧૯૩૦ પહેલાં કદાચ તે તૈયાર પણ થઈ જાય તેવો સંભવ છે, પણ પુલ નથી ત્યાંસુધી ગંગાજી પાર કરવાને માટે ૫૦ કાં ૬૦ વાળાની અને સરકારી હોડી સવારના પાંચથી રાતના સાત વાગ્યા સુધી અહિં રહે છે, તે વગર ભાડે માણસોને ગંગાજીપાર કરે છે. લક્ષ્મણ ઝુલાની સામે ફલા-હારી બાવાનું એક સંસ્કૃત વિદ્યાલય ઋષીકુળ ધ્વજચર્યાશ્રમ નામનું ચાલે છે, તેમાં પણ શિક્ષણ અને ભોજન મફત મળે છે. સ્વર્ગાશ્રમથી લક્ષ્મણ ઝુલા આવનાર માણસો આ જગ્યાએ મળી જાય છે. અહિંથી અદ્રીકેદારનાથ જવા માટે ગંગાજીને ડાબે કિનારે ચાલવું પડે છે. લક્ષ્મણ ઝુલાથી ૨ માઈલ ઉપર ગરૂડ ચટ્ટી* આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં ૫૦ કાં ૬૦ વાળાની ધર્મશાળા (સ્વર્ગાશ્રમ વહીવટની) ગરૂડજીનું મંદિર અને પાણીનો હોળ છે. અહિંથી એક માઈલ પર્વત ઉપર ઝરણાનો દેખાવ ધણોજ સુંદર છે, તે જોવા કેટલાંક માણસો

* યાત્રાળુઓ ઉતરી શકે તેવી જગ્યાને ચટ્ટી કહેવામાં આવે છે.

ત્યાં જાય છે. ચટ્ટીમાં કેળ, ગુલાબ, ચંપો, મોગરો, જીર્ણ, કણેર, લીંબુ, દાડમ, આલુબદામ, આકુ, આંબા વિગેરેના વૃક્ષોનો રળીયા-મણો બગીચો છે. ઝરણાનાં પાણીને લઇને બારેમાસ અહિં હરીયાળી છવાઇ રહે છે; ગંગાજી પણ થોડેજ દૂર છે. બદ્રીનારાયણની યાત્રામાં આ ચટ્ટી પહેલાં નંબરની રમણીય છે. ઋષીકેશ આવતા યાત્રાળુ લક્ષ્મણ ઝૂલા સુધી આવે છે, પણ કદાચ બે માઇલ વધારે ચાલીને અહિં સુધી આવે તો જરૂર તે આનંદ મેળવ્યા સિવાય ન રહે. અહિં એક દુકાન પણ છે, પરંતુ સામાન મોંઘો મળે છે. અહિંથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર કુલવાડી ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં સ્વામી સચ્ચિદાનંદજીની ધર્મશાળા, સદાવ્રત અને પાણીની પરબ તથા ત્રણ ચાર દુકાનો છે. ચટ્ટીથી થોડે દૂર ગંગાજી અને હિઉલનદીનો સંગમ છે. પાસેજ એક પિંપળાનું મોટું વૃક્ષ છે એટલે પિંપળચટ્ટી ના નામથી પણ કેટલાક આ ચટ્ટીને ઓળખે છે. અહિંથી ૨૧ માઇલ ગુલર ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. પહેલાં અહિં ગુલરનાં વૃક્ષો વધારે હતાં તેથી ચટ્ટીનું નામ ગુલર ચટ્ટી પડેલ છે. હાલમાં ફક્ત પિંપળાનાં બે વૃક્ષો છે. બે દુકાનો અને પાણીનો નળ છે. ચટ્ટીની પાસે એક નાળાંનો દેખાવ સારો છે. અહિંથી ૨૧૧ માઇલ નાઇ-મોહન ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલ ચઢાઈ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૨૧ માઇલ સીધો છે. અહિં સ્વામી સચ્ચિદાનંદજીની ધર્મશાળા છે. પાંચ છ દુકાનો, પાણીનો નળ અને બે ત્રણ લઘુ તથા ગુલરનાં મોટાં વૃક્ષો છે. હિઉલનદી પાસે વહે છે, એટલે ન્હાવા ધોવાની સગવડ સારી છે.....અહિંથી ચઢાઈ ૨૧૩ થાય છે. નાઇમોહન ચટ્ટીથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર નાનીવિંજની આવે છે. રસ્તો કડલુ ચઢાઈનો છે. અહિં દુકાનો બે ત્રણ, પાણીનોનળ અને આંબાના વૃક્ષોની છાયા છે. પાસેજ એક ઝરણાનો દેખાવ મનોહર છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર મોટીવિંજની આવે છે. રસ્તો કડલુ ચઢાઈનો છે. વચમાં ચિરપટિઆ ભૈરવની જગ્યા આવે છે. ત્યાં યાત્રાળુઓ ફાટેલ વસ્ત્રોનો એક લીરો-ચિદરડું ચડાવે છે. અહિંથી ચારે તરફના પહાડનું દ્રશ્ય બાંધેલા તળાવના આરા જેવું દેખાય છે. કારણ કે પહાડમાં ખેતી

એવા પ્રકારે થાય છે કે, પર્વત ઉપરની પોથી જમીનને ખેડી તેની લાંબી લાંબી ક્યારીઓ બનાવવામાં આવે છે, એટલે જેમ પર્વત નીચે પહોળોને ઉપર સાંકડો; તેમ ક્યારીઓ નીચે પહોળીને ઉપર સાંકડી થતી ચાલી જાય છે. જ્યારે આ ક્યારીઓ ધાનના લીલા છોડોથી ભરેલી હોય છે, ત્યારે તેનું દ્રશ્ય અદ્વિતિય બને છે; પણ જ્યારે તેમાં કાંઈ વાવેલું નથી હોતું, ત્યારે પણ તે પહાડની શોભામાં વધારો તો જરૂર કરે છે. ચિરપટ્ટીઆ ભૈરવ પાસેથી આ દ્રશ્ય રળીયામણું દેખાય છે; એટલુંજ નહિં પણ સાંજને વખતે અહિં ઠંડી લવાની લહેરો એવી સરસ આવે છે, કે મગજ તર થઇ જાય. અહિંથી ડાક બંગલો એક ફક્તોગ અને ચટ્ટી બે ફક્તોગ દૂર છે. ચટ્ટીમાં પાંચ છ દુકાનો, પાણીનો નળ, અને આંખાના વૃક્ષોની છાયા છે. સામાન સસ્તો છે. ચટ્ટીનાં લવા પાણી સારાં છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર કુંડ ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦૧૧ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઈ સાધારણ છે. રસ્તામાં એક માઇલ ઉપર બાંકાબંક વાળાની પાણીની પરબ આવે છે, ત્યાંથી એક તરફ ગંગાજી અને બીજી તરફ હિલિલ નદીનું દ્રશ્ય સુંદર દેખાય છે. કુંડ ચટ્ટીમાં ત્રણ ચાર દુકાનો અને બાંકાબંક વાળાની પરબ છે. અહિં એક ફક્તોગ નીચે ઝરણાનું પાણી મળે છે તે બહુ ઠંડુ રહે છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર બંદરભેલ આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલની સાધારણ, અને ૧૧ માઇલની કંઠણ ઉતરાઈનો છે. રસ્તામાં એક પંડયાની અને બીજી બાંકાબંક વાળાની પાણીની પરબ આવે છે. ચટ્ટી ગંગાજીને કિનારે છે. જતી વખત ઉતરાઈના, અને આવતી વખત ચઢાઈના નાકા તરીકે આ ચટ્ટી હોઈ આવતા જતા માણસો આરામ લેવા અહિં જરૂર રહે છે, એટલે પાંચ છ દુકાનો હોવા છતાં અહિંના દુકાનદારો બેપરવા અને સખ્ત રહે છે. તેમ સામાન પણ મોંઘો આપે છે. અહિં ઇંદોરસ્ટેટનું સદાવ્રત છે. (ઋષીકેશથી ચીઠી લાવનારને તે મળે છે.) અહિંથી ૦૧૧ માઇલ પીંપળ ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે અહિં એક દુકાન, પીંપળાની છાયા અને ઝરણાનું પાણી છે. બે વરસ થયાં અહિં દિજકુળ

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ખુલેલ છે, તેમાં પહાડનાં નાનાં બાળકો હિંદી અને સંસ્કૃત
 શિક્ષણ લે છે. અહિંથી ૨૦૦૦ માઈલ ઉપર મહાદેવ ચટ્ટી આવે
 છે. રસ્તો ૦૦૦ માઈલ ચઢાઈ, ૦૦૦ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૧૦ માઈલ
 સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સહેજ કઠણ છે. અહિં સાત આઠ દુકાનો
 છે. સામાન રસ્તો મળે છે. દુધ પણ ઉપર રહીને દોવરાવવાથી સારું
 મળે છે. પાણી નળનું તથા ગંગાજીનું કામ આવે છે. ચટ્ટીની ઉપરમાં
 મહાદેવજીનું મંદિર અને સ્વામી સમ્યક્દાનંદજીની ધર્મશાળા છે.
 ચટ્ટીની વચમાં થઈને એક નદી નીકળેલ છે, પણ યાત્રાના સમયમાં
 તેની અંદર પાણી રહેતું નથી. અહિંથી ૧૦ માઈલ ઉપર રામપાટી
 ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦૦ માઈલ સાધારણ ચઢાઈનો અને ૦૦૦
 માઈલ સીધો છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો, પાણીનો નળ અને ડાક
 બંગલો છે. અહિંથી ૨૦ માઈલ ઉપર સંભાળુચટ્ટી આવે છે.
 રસ્તો ૧ માઈલ ચઢાઈ, ૦૦ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૧ માઈલ સીધો
 છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં કાચાં છાપરાંની સાત આઠ
 દુકાનો અને પાણીનો નળ છે. પાણી અહિંનું ફીકું છે, એટલે દાળ
 સારી ચઢતી નથી. અહિંથી ૧૦૦ માઈલ ઉપર શ્રીખંડચટ્ટી આવે
 છે રસ્તો ૧ માઈલ ચઢાઈ અને ૦૦૦ માઈલ ઉતરાઈનો છે. ચઢાઈ
 ઉતરાઈ બન્ને સહેજ કઠણ છે, પણ તે બંને ફર્લાંગને ટુકડે આવે છે.
 અહિં કાચાં છાપરાંની ત્રણ ચાર દુકાનો, પાણીનો નળ અને આંબાની
 છાયા છે. પાણી ફીકું છે. ગંગાજી અહિંથી દેખાય છે, પણ તે અડધો
 માઈલ દૂર છે. ચટ્ટીથી ૧ ફર્લાંગ નીચે કળનો બગીચો છે. શ્રી
 ખંડચટ્ટીથી ૧ માઈલ ઉપર કાંડીચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦૦ માઈલ
 ચઢાઈ, ૦૦ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૦૦ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉત-
 રાઈ સાધારણ છે. ચટ્ટી મોટી છે. અહિં પાકી પાંચ છ દુકાનો,
 ધર્મશાળા અને હોસ્પીટલ છે. સિવાય ગોપાળજીનું મંદિર પાણીનો
 નળ અને આંબાની છાયા છે. પાણી ફીકું છે, તેથી દાળ ચડતી નથી.
 યાત્રાજી અને સાધુઓને જરૂર પડે રાંધવા સારૂ વાસણો બાં ૦ કાં ૦ કાં
 વાળા તરફથી મળે છે. અહિંથી ૪૦ માઈલ ઉપર વ્યાસઘાટ તીર્થ
 આવે છે. રસ્તો ૦૦૦ માઈલ ચઢાઈ, ૧૦ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૨

માઈલ સીધો છે, રસ્તામાં બન્ને ફર્લાંગની ચઢાઈ ઉતરાઈ બે ત્રણ જગ્યાએ આવે છે. તપારપછી ૧ માઈલની કંઈ ઉતરાઈ પાર કરતાં નાયર (વ્યાસગંગા) નદીના પુલ પાસે પહોંચાય છે. વચમાં પાણીની બે પરબ આવે છે. અહિંથી એક રસ્તો કાટદાર જાય છે. તે રસ્તે ખચ્ચર ઉપર અનાજ વિગેરે તમામ સામાન વ્યાસઘાટ અને દેવ પ્રયાગ આવે છે. પુલથી વ્યાસઘાટ ચટ્ટી બે ફર્લાંગ દૂર છે. અહિં વ્યાસગંગા અને ભાગીરથીનો સંગમ છે. આ ૦ કા ૦ ક ૦ વાળાની ધર્મશાળા અને સદાવ્રત છે. દસપાર દુકાનો હોઈ સામાન સસ્તો મળે છે. પોષ્ટ અને ડાકબંગલો પણ અહિં છે. વ્યાસજીનું મંદિર ચટ્ટીથી ઉત્તરમાં બે ફર્લાંગ દૂર છે. પાણી ગંગાજીનું પીવાય છે. અહિંથી ૩ માઈલ ઉપર છાલુડીચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. વચમાં એક માઈલ ઉપર શ્રી રામચંદ્રજીનું મંદિર આવે છે. તેની પાસે બગીચો છે. રસ્તો બીલકુલ સાફ છે. અહિં એક દુકાન અને પાણીનો નળ છે. દેખરેખને અભાવે ચટ્ટી ગંદી રહે છે. અહિંથી ૨ માઈલ ઉપર ઉમરાસુચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો અને સારો છે. અહિં દુકાનો પાંચ છ પાકી અને બે ત્રણ કાચી છે. પાણીનો નળ અને આંખા તથા પીંપળાનાં પાંચ છ વૃક્ષોની છાયા છે. ગંગાજી થોડી નિચાણમાં વહે છે. અહિંથી ૨ માઈલ ઉપર સોડચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦ાા માઈલ ચઢાઈ, ૦ાા માઈલ ઉતરાઈ, અને ૦ાા માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે, અને તે પણ એક એક, બન્ને ફર્લાંગની છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો, હોસ્પીટલ અને આંખાનો બગીચો છે. પાણી ઝરણાનું મળે છે પણ તે થોડું. ગંગાજી બે ફર્લાંગ નિચાણમાં વહે છે, પરંતુ સ્નાન કરવા જવાનો રસ્તો છે. અહિંથી ૧ાા માઈલ ઉપર દેવપ્રયાગ તીર્થ આવે છે. રસ્તો ૦ા માઈલ ચઢાઈ, ૦ા માઈલ ઉતરાઈ અને ૦ાા માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ એક એક બન્ને ફર્લાંગની સહેજ કંઈ આવે છે. રસ્તે ચાલતાં ગંગાજીને સામે પાર પગથીઆં જેવાં બનાવેલ ખેતરો અને તેમાં થઈ ઝરણાનું ખળ ખળ કરતું ઉપરથી નીચે આવતું પાણી જોતાં આનંદ થાય છે. દેવપ્રયાગ તીર્થ અલકનંદાને બન્ને કિનારે વહેવાયેલ

છે. ડાબી તરફના ભાગને વાહચટ્ટી અને જમણી તરફના ભાગને દેવપ્રયાગ કહે છે. આવગવ કરવા માટે અલકનંદા ઉપર પાકો પુલ બાંધેલ છે. દેવપ્રયાગમાં પંડ્યાનાં સવાસો દોઢસો પાકાં મકાનો અને દસપંદર દુકાનો તથા રામચંદ્રજીનું પ્રાચિન મંદિર છે. અહિં ભાગીરથી અને અલકનંદાનો સંગમ થાય છે. સંગમ સ્થળે પાણી બહુ જોરથી ઉછળે છે. અને સ્નાન કરવાની મહાત્મ્યવાળી જગ્યા તે છે, એટલે યાત્રીજીએ સ્નાન કરતી વખતે કાંઈ બાંધેલી લોઢાની સાંકળ પકડી સ્નાન કરવું સલાહ ભરેલું છે. અહિંથી ટિહરી જવાના બે રસ્તા ફાટે છે; એક ભાગીરથીને કિનારે કિનારે અને બીજો પહાડમાં થઈને. ઈંદાર સ્ટેટનું અહિં સદાવ્રત અને સેવા સમિતિની ઓફીસ છે. વાહચટ્ટીમાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ. કુલીએજન્સી, ડાકબંગલો, બા. કા. કં. વાળાની ધર્મશાળા, સદાવ્રત અને ઔષધાલય તથા આઠ દસ દુકાનો છે. દેવપ્રયાગ અને બદ્રીનારાયણના પંડ્યા એકજ રહે છે. સમાનમાં કાપડ, સુકામેવો, ઘી, ખાંડ, અનાજ તથા પરચુરણસામાન વિગેરે ચીજો સસ્તી મળે છે. પાણી ગંગાજીનું પીવા. છે. અહિંથી ૧૥ માઈલ ઉપર.....આનંદકુટિ આવે છે. વાહચટ્ટીથી અલકનંદાને ડાબે કિનારે ચાલવું પડે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન, સત્યનારાયણનું મંદિર અને બગીચો છે. પાણી થોડે દૂરથી લાવવું પડે છે. અહિંથી એક માઈલ દૂર સડકની નીચે વિઘાકાટીચટ્ટીમાં ગોવિંદજીનું પ્રાચિન મંદિર છે. વીસવરસ પહેલાં તે ચટ્ટીમાં થઈને રસ્તો જતો હતો, પરંતુ નવી સડક તૈયાર થતાં તે ચટ્ટીમાં ફાંપજી યાત્રાજી દર્શનાર્થે જાય છે. આનંદકુટિથી ૩ માઈલ ઉપર કલાસુચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન છે. પાણી નળનું છે, પણ ફીકું છે. અહિંથી ૨૫ માઈલ ઉપર રાણીબાગ આવે છે. રસ્તો ૦૫ માઈલ ચઢાઈ, ૦૫ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૧૫ માઈલ સીધો છે. રસ્તામાં બે ફક્લાગની ચઢાઈ ઉતરાઈ બે વખત આવે છે અને તે પણ સાધારણ છે. અહિં ચાર પાંચ દુકાનો નળનું પાણી અને આંબા તથા જાંબુડાના વૃક્ષોની છાયા છે. ગંગાજી નજીકમાં વહે છે. અહિંથી ૩ માઈલ રામપુરચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં ૭ સાત

પાકી દુકાનો અને પાણીનો નળ છે. સામાન ઠીક લાવથી મળે છે. રસ્તામાં આં ૩૦ કં વાળાની પાણીની પરખ આવે છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર બિલ્વકેદારતીર્થ આવે છે. રસ્તો ૦૧૧ માઇલ ચઢાઇ, ૦૧૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૩૧ માઇલ સીધો છે. રસ્તામાં બે કુર્સાગની ચઢાઇ ઉતરાઇ ત્રણ વખત આવે છે. વચમાં એક બે પાણીની પરખો આવે છે, તેની પાસેજ ખેતીની કેટલીક સપાટ જમીન જોવામાં આવે છે. બિલ્વકેદારમાં બિલ્વેશ્વર મહાદેવનું મંદિર તથા પાંચ છ પાકી દુકાનો છે. પાસેજ ખાંડવ નદી અને અલકનંદાનો સંગમ છે. ભીલરૂપ મહાદેવજી સાથે અર્જુને અહિં યુદ્ધ કરેલ હતું એમ કહેવાય છે. અહિંથી ૨૧ માઇલ ઉપર કમળેશ્વર તીર્થ આવે છે. રસ્તો સીધો અને સારો છે. બિલ્વકેદારથી એક માઇલ આવતાં અલકનંદાને સામે કિનારે કિર્તિનગર (મહુમ ટિલરી નરેશનું વસાવેલ ગામ) જોવામાં આવે છે. બે માઇલ ઉપર નારદજીનું મંદિર આવે છે, કે જ્યાં નારદજીનું મોટું ભગવાનની માયાથી વાંદરાનું બની ગયેલ કહેવાય છે. કમળેશ્વરમાં કંસમર્દની દેવી, અશ્વતીર્થ, ધનુષ્યતીર્થ, શંકરમઃ અને કમળેશ્વર મહાદેવનું મંદિર વિગેરે છે. આ સ્થાન રસ્તાથી અડધો માઇલ દૂર ઉત્તરમાં છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર શ્રીનગર આવે છે રસ્તો સીધો અને સારો છે. ગઢવાળ પ્રદેશમાં આગામ મોટામાં મોટું છે. તેની બગર લગભગ અડધો માઇલ લાંબી છે. અહિં બે ત્રણ ધર્મશાળા, બે ત્રણ મંદિરો, પાણીના નળો, પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, સ્કુલ, પોલીસચોકી, હોસ્પિટલ, ડાકબંગલો વિગેરે છે. તમામ ચીજો અહિં મળે છે. ભાવ પણ સસ્તો રહે છે. ઘણાક યાત્રાળુ હરદ્વાર કે ઋષોદેશથી આવનારો સામાન બાંધી લે છે. તેઓ અહિંયાં આવ્યા પછી નકામો બોજ ઉપાડ્યા બદલ પસ્તાય છે. અહિં આં ૩૦ કં વાળાની ધર્મશાળા મોટી છે. સદાવ્રત, ઔષધાલય અને પાણીની પરખ પણ તેમના તરફથી ચાલુ છે. પૌડી, ગઢવાળ કમીશ્વર ને રહેવાનું સ્થાન અહિંથી આઠ માઇલ દૂર છે. વિંછીનું જોર શ્રીનગરમાં વધારે છે. ભાગ્યેજ કાઠ એવો દિવસ જોતા હશે જ્યાં એક બે માણસોને પણ વિંછી ન કરડ્યો હોય. કુલી એજન્સી તથા સેવા-

સમિતિની ઓફીસ પણ અહિંમાં છે. અલ્લકનંદા પાસે વહે છે. શ્રીનગ-
રની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૭૪૩ ફીટની છે. અહિંથી ૪૧૧૧
માઇલ ઉપર સુક્રતા ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલ ચઢાઈ ૦૧
માઇલ ઉતરાઈ અને ૩૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ બંને
ફક્તીગની આવે છે, અને તે પણ સાધારણ છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો અને
પાણીનો નળ છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર ભટ્ટીસેરા ચટ્ટી આવે છે.
રસ્તો સીધો અને સારો છે. વચમાં એક પાણીની પરબ આવે છે
અહિં સાત આઠ દુકાનો, પોસ્ટ, સ્કુલ, તથા બાબાકાસી કમલીવાલાની
ધર્મશાળા અને સદાવ્રત છે. પાણી નાળાનું પીવામાં આવે છે. અહિંથી
૧૧૧ માઇલ ઉપર છાંતીખાલ ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલ
ચઢાઈ, અને ૦૧ માઇલ ઉતરાઈનો છે. ચઢાઈ કઠણ અને ઉતરાઈ સાધા-
રણ છે. રસ્તામાં બા ૦ કા ૦ ક ૦ વાળાની પાણીની પરબ આવે છે.
છાંતીખાલમાં બે દુકાનો, પાણીનો નળ અને ડાક બંગલો છે. અહિં
ઉભા રહી પ્રાકૃતિક દ્રશ્યનું અવલોકન કરવાની મુજબ આવે છે. અહિંથી
૧૧૧ માઇલ ઉપર ખાખરા ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલની
સાધારણ ઉતરાઈ અને ૦૧ માઇલ સીધો છે. અહિં પાંચ છ પાકી
દુકાનો છે. સામાન ઠીક ભાવથી મળે છે. ભેંસનું દુધ સારું છે. ખાખરા
ચટ્ટીથી ૨૧ માઇલ ઉપર નરકોટા ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલ
ચઢાઈ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૧ માઇલનો સીધો છે. ચઢાઈ ઉત-
રાઈ કઠણ છે. અહિં પાંચ છ કાચાં છાપરાંની દુકાનો, પાણીનો નળ
અને કાળીમાતાનું મંદિર છે. અહિંથી ૩૧ માઇલ ઉપર ગુલાબરાય
ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઈ, ૨ માઇલ ઉતરાઈ, અને
૦૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ કઠણ અને ઉતરાઈ હલકી છે. રસ્તામાં
ચઢાઈ ચઢ્યા પછી પાણીની પરબ અને ગરૂણનું મંદિર આવે છે.
અહિંથી કેદારનાથના બરફથી છવાયેલ પહાડો ઝાંખા ઝાંખા દેખાય
છે. ગુલાબરાયચટ્ટીમાં કાચી પાકી ચાર પાંચ દુકાનો તથા કેળ અને
બાજુડનો બગીચો છે. આંબાનાં વૃક્ષોની છાયા સુંદર છે, તેમ નળનું
પાણી મીઠું અને ઠંડુ છે. ગંગાજી પાસેજ વહે છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ
ઉપર રૂદ્રપ્રયાગ તીર્થ આવે છે. રસ્તો સીધો અને સારો છે. દેવ

પ્રયાગની જેમ અહિં પણ અલ્પકનંદાને બન્ને કિનારે ગામ વહેંચાયેલ છે. ડાબા કિનારા ઉપરનાને પુનાડચટ્ટી અને જમણા કિનારા ઉપરનાને રૂદ્રપ્રયાગ કહે છે. અલ્પકનંદા ઉપર પાકો પુલ બાંધેલ છે. તેથી આવ-જવ થઈ શકે છે. પુનાડમાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકબંગલો, પોલીસ ચોકી, સંસ્કૃત પાઠશાળા અને દશબાર દુકાનો છે. રૂદ્રપ્રયાગમાં ૫૦૦ કાં ૬૦૦ વાળાની ધર્મશાળા, સદાવ્રત અને ઔષધાલય તથા પાણીની પરબ છે. પાંચ છ દુકાનો છે. સામાન દીક લાવથી મળે છે. અહિં રૂદ્રેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે, તેની પાસે થોડી નિયાણુમાં અલ્પકનંદા અને મંદાકિનિનો સંગમ છે. સંગમસ્થાન ઉપર જવાને પથરના પાકાં પગથીઆંવાળો ઘાટ બાંધેલ છે. અહિં એક નારદ શિલા છે. કહેવાય છે કે નારદજીને સંગીત વિદ્યાનું જ્ઞાન અહિં થયેલ હતું. મંદાકિનિના જમણા કિનારે જે રસ્તો જાય છે, તે ટિલરી જાય છે, અને ડાબા કિનારેનો કેદારનાથ જાય છે. કેદારનાથ ન જતાં જોને સીધું બદ્રીનારાયણ જવું હોય તેને પુનાડ ચટ્ટીથી અલ્પકનંદાને ડાબે કિનારે ચાલી કર્ણપ્રયાગ જવું પડે છે. રૂદ્રપ્રયાગમાં ઘી વધારે સસ્તું મળે છે. રૂદ્રપ્રયાગથી ૪૫૫ માઈલ ઉપર છતોલી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઈલ ચઢાઈ, ૦૧ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૪૧ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. મંદાકિનિને ડાબે કિનારે ચાલવું પડે છે. અહિં પાંચ છ દુકાનો અને પાણીનો નળ છે. અહિંથી ૦૫૫ માઈલ તીલવાડા આવે છે. રસ્તો સીધો અને સારો છે. અહિં એક દુકાન છે. ગંગાજી પાસે છે. તેના ઉપર દોરડાના બાંધેલ પુલ ઉપર થઈ સામેપાર જતાં તીલ-લાંડેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન થાય છે. પણ યાત્રાજી કોઈકજી જાય છે. આજથી ત્રાસ વરસ પહેલાં આવા દોરડાના પુલો યાત્રા લાઇનમાં હતા, પરંતુ અત્યારે એક પણ પુલ તેવો પાર કરવો પડતો નથી. અહિંથી ૧ માઈલ ઉપર મઠચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો અને સારો છે. અહિં એક દુકાન છે ગંગાજી નજીકમાં છે. અહિંથી ૦૫૫ માઈલ રામપુરચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો અને સારો છે. અહિં ત્રણબાર દુકાનો છે, ચટ્ટી સાફ રહે છે. ગંગાજી નજીકમાંજ છે. અહિંથી ૩૫૫ માઈલ ઉપર અગસ્ત્યમુનિ તીથ આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઈલ

ચઢાઇ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૩૧ માઇલ સીધા છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. ચટ્ટીની પાસે એક માઇલનું સપાટ મેદાન છે. અહિં પોષ્ટ, સરકારી ધર્મશાળા, દસખાર દુકાનો અને અગસ્તમુનિનું મંદિર છે. તેમજ આ ૦ કા ૦ ક ૦ વાળાની ધર્મશાળા, સદાવ્રત, પાણીનો નળ અને હનુમાનજીનું મંદિર છે. સામાન અહિં સસ્તો મળે છે. ગંગાજી પાસે વહે છે. અહિંથી એક રસ્તો ચમોલી જાય છે, તે રસ્તે માલની આવજા થાય છે. અગસ્તમુનિથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર બેકુબગડ ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો અને સારો છે. અહિં એક દુકાન છે. ગંગાજી (મંદાકિની) પાસે વહે છે. અહિંથી ૦૧ માઇલ ઉપર સૌડી ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો અને સારો છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી આગળ ચાલતાં પોણા માઇલ ઉપર એક ઝરણાનો દેખાવ સુંદર છે, ત્યાંથી સવા માઇલ અથવા સાડીચટ્ટીથી ૨ માઇલ ઉપર ચંદ્રાપુરી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલ ચઢાઇ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. અહિં ચંદ્રભાગા અને મંદાકિનિનો સંગમ છે. ચટ્ટીમાં છ સાત પાકી દુકાનો, ભગવતી દેવી અને ચંદ્રશેખર મહાદેવનાં મંદિરો, પોષ્ટ તથા મુંબઈ ફેશનનો એક સુંદર બંગલો છે. યાત્રાએ નહિં આવેલ માણસને એવો ખ્યાલ ભાગ્યેજ આવીશકે કે, પહાડોની અંદર પણ આવાં સુંદર મકાનો હોય છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર નારાયણ ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. વચમાં બે દુકાનો ચમાર-મોચીની આવે છે. નારાયણ ચટ્ટીમાં એક દુકાન છે પાણી ઝરણાનું અને ગંગાજીનું કામ આવે છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર ભીરીચટ્ટી આવે છે રસ્તો સીધો છે. આ ચટ્ટી મંદાકિનિને બન્ને કિનારે વહેંચાઇ ગયેલ છે. વચમાં લોહનો પાકો પુલ છે. ડાબે કિનારે એક સરકારી ધર્મશાળા, ભીમસેનનું મંદિર, અને પાંચ છ દુકાનો છે. અહિંથી એક રસ્તો કર્ણપ્રયાગ તથા ઉખીમઠ જાય છે. જમણે કિનારે ત્રણ ચાર દુકાનો અને કુંડ ચટ્ટી જવાનો રસ્તો છે. ત્રિયુગી નારાયણના રસ્તામાં જ્યારે બરફ હોય છે ત્યારે કેટલાંક માણસો ગંગોત્રી, યમુનોત્રીથી અહિં થઇને કેદારનાથ જાય છે. ભીરીચટ્ટીથી ૩૧ માઇલ ઉપર કુંડ ચટ્ટી આવે છે.

રસ્તો ૦૧ માઈલ ચઢાઈ, ૦૧ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૩૧ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. ગંગાજીને જમણે કિનારે ચટ્ટી છે. તેમાં સાતઆઠ દુકાનો છે. અહિંથી ઠંડી પડવી શરૂ થાય છે. કુંડ ચટ્ટીથી ૨૧ માઈલ ઉપર ગુપ્તકાશીતીર્થ આવે છે. રસ્તો ૧૧૧૧ માઈલ ચઢાઈ અને ૦૧ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ પોણા માઈલની સાધારણ, અને એક માઈલની કડણ છે. ગુપ્તકાશીમાં દસઆર દુકાનો છે. સામાન જરા મોંઘો છે. અહિં કાશીવિશ્વેશ્વરનાથનું, અને ગૌરી-શંકરનું એમ બે મંદિરો છે. મંદિરના ચોકમાં ગૌમુખધારાનું પાણી એક કુંડમાં પડી બહાર નિકળી જાય છે. કુંડ પાસેજ દવાખાનું છે. પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, પોલીસ ચોકી, આં કાં ૩૦ વાળાની ધર્મશાળા અને સદામત છે. બીજી પણ બે ત્રણ ધર્મશાળાઓ છે. ગંગાજી લગભગ એક માઈલ નીચે વહે છે. સામેપાર ઉખીમક છે. પરંતુ રસ્તો ફરી ફરીને જાય છે. તેથી ત્રણ માઈલ થાય છે. અહિંથી કેદારનાથજીના બરફથી છવાયેલ પહાડો સાફ સાફ દેખાય છે. ગુપ્તકાશીથી ૦૧ માઈલ ઉપર નાળાયટી આવે છે રસ્તો સાધારણ ઉતરાઈનો છે. અહિં લક્ષ્મીતા દેવીનું મંદિર, અખોડનાં પાંચ છ વૃક્ષો અને સાત આઠ દુકાનો છે, કેદારનાથથી બ્રહ્મનારાયણ અથવા રૂદ્રપ્રયાગ જવા માટે પાછું અહિંજ આવવું પડે છે. પાણી નળનું કામ આવે છે. અહિંથી ૧ માઈલ ઉપર નારાયણકોટી (ભેતચટ્ટી) આવે છે રસ્તો સીધો જોવો છે. અહિં નાનાં મોટાં એકસો આઠ મંદિરો છે, તેમાં લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર મોટું છે. પાણી ઝરણાનું પાચનકર્તા છે. દુકાનો સાત આઠ છે. કેદારનાથ જતા યાત્રીઓ વધારાનો સામાન પેક કરીને અહિં ચટ્ટીના ચોધરી (પટેલ) પાસે રાખી જાય છે. સામાન સાચવણી એક દાગીના ઉપર ફક્ત અડધા આનાના હિસાબે આપવી પડે છે. ચટ્ટી સાફ છે. હવાપાણી સારાં છે. અહિંથી ૧૧૧૧ માઈલ ઉપર વ્યોંગતદ્વાચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સહેજ કડણ ઉતરાઈનો છે. ચટ્ટી પાસેજ એક નાળામાં પાણી છે. તેના બેરથી બે ત્રણ સંઘા ચાલે છે. તેમાં લાકડાંનાં વાસણો (બરણી, વાટકા, પ્યાલા, ડબા, વેશણુ, ચકલા, પિગેરે) બનાવવામાં આવે છે. દુકાનો પાંચ છ, અને

પાણી નાળાનું છે. અહિંથી ૦૧ માઇલ ઉપર વ્યોંગમદ્વા આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઇ વાળો છે. અહિં એક ધર્મશાળા મોતીલાઇ લક્ષ્મદાસની છે. દુકાનો ચારપાંચ, પાણીનો નળ અને હનુમાનજીનું મંદિર છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર મહીખંડાયટી આવે છે. રસ્તો કંકણ ચઢાઇનો છે. વચમાં બે પાણીની પરબો શેડીઆઓ તરફથી બંધાવેલી આવે છે. ચટ્ટીમાં મહીશમર્દની દેવીનું મંદિર, ત્રણચાર દુકાનો અને પાણીનો નળ છે. સિવાય એક મોટો હિંચકો છે તે ઉપર બેસી યાત્રાળુઓ હિંચકે છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર ફાંટાયટી આવે છે. રસ્તો ૦૧૧ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇ અને ૦૧ માઇલ સીધો છે. અહિં દસખાર દુકાનો, સરકારી ધર્મશાળા અને પાણીનો નળ છે. સામાન ઠીક ભાવથી મળે છે. અહિંથી ૩૧ માઇલ બદલપુરચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦૧૧ માઇલ ચઢાઇ, ૦૧૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. અહિં ત્રણચાર દુકાનો તથા પાણીનો નળ છે. ચટ્ટી ગંદી રહે છે, અને ઝેરી માંખીઓ કરડે છે. અહિંથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર રામપુરચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦૧૧ માઇલ ચઢાઇ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઇ અને ૦૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. અહિં છ સાત દુકાનો, પાણીનો નળ, તથા બાં ૩૦ ૩૦ ૩૦ વાળાની ધર્મશાળા અને સદાવ્રત છે. કેદારનાથ જતા યાત્રીઓને પાંચ દિવસને માટે કંબળ અથવા પટ્ટુ (ધુંસો) જરૂર હોય તો બાં ૩૦ ૩૦ ૩૦ વાળા તરફથી વગર ભાડે અહિંથી મળી શકે છે, જે વળતી વખત પાછું તેમને અહિંજ સોંપવું પડે છે. રામપુરચટ્ટીથી ગૌરીકુંડ જતાં દોઢ માઇલ ઉપર પાટીગાડ નદીના પુલપાસે બે ફક્તીંગ ઉપર કાબાહાથ તરફનો રસ્તો ત્રિયુગી નારાયણ જાય છે, અને જમણાહાથ તરફનો રસ્તો સીધો સોમપ્રયાગ થઇને ગૌરીકુંડ જાય છે. રામપુરચટ્ટીથી ત્રિયુગી નારાયણ પાંચ માઇલ થાય છે, અને સોમપ્રયાગ બે માઇલ થાય છે, એટલે જ્યાંથી રસ્તો જુદો પડે છે ત્યાંથી, ત્રિયુગીનારાયણ સવાત્રણ માઇલ અને સોમપ્રયાગ પા માઇલ થાય છે, જે હિસાબે ત્રિયુગીનારાયણ થઈ પાછા સોમપ્રયાગ આવતાં સાડા છ માઇલ વધારે

થાય છે; કારણકે ત્રિયુગીનારાયણથી સોમપ્રયાગ આવવાનો રસ્તો
 સાડાત્રણ માઇલ ઉતરાધનો છે, એટલે પાંચ અને સાડાત્રણ મળી
 સાડાઆઠ માઇલમાં રામપુરથી સોમપ્રયાગ સુધીના બે માઇલ બાદ
 જતાં સાડાછ માઇલનો ફેર પડે છે. ઉપરને રસ્તે ત્રિયુગીનારાયણ
 જતાં રસ્તામાં શાકમ્ભરી દેવીનું મંદિર આવે છે. ત્યાં એક દુકાન છે.
 ત્રિયુગીનારાયણ અહિંથી પોણાબે માઇલ રહે છે; રસ્તો સહેજ કઠણ
 ચઢાધનો છે, જોકે આગળના વખત કરતાં અત્યારે ઘણો સારો છે;
 કારણકે એક શેઠ તરફથી સોળહજાર રૂા. ખરચાઈ થોડા વરસથી જ
 તે નવો તૈયાર થયેલ છે. ત્રિયુગીનારાયણમાં ત્રણયુગની ધૂણી ધબે છે.
 નારાયણ ભગવાનનું મંદિર અને પ્લતા, વિષ્ણુ, સરસ્વતી નામના
 ત્રણ કુંડ છે. દુકાનો દસખાર, બાબા કાં ૬૦ વાળાની ધર્મશાળા
 અને સદાવ્રત, વસ્તીનાં કેટલાંક મકાનો, સ્કુલ વિગેરે છે. ગંગોત્રી,
 યમુનોત્રીનાં યાત્રણ બરફ ગળી જતાં અહિં થઈને કેદારનાથ જાય છે.
 ત્રિયુગીનારાયણથી પાછા ફરતાં સોમપ્રયાગ આવવાનો એક રસ્તો
 શાકમ્ભરી દેવીના મંદિર પાસે થઈને જાય છે. તે સખ્ત ઉતરાધનો
 છે. આ રસ્તો જુનો છે. અને તે એટલો ખરાબ છે, કે હરવખત
 લપટી પડવાનો ડર રહે છે. એટલા માટેજ તે રસ્તે પહેલાના વખ-
 તમાં થોડા માણસો ત્રિયુગીનારાયણ જતા. જોકે આ રસ્તે માણસો
 હવે ચઢતા નથી, પણ રસ્તાની સરખામણી કરવામાં આવે તો તેના
 જેવો રસ્તો યાત્રાલાધનમાં ક્રોધ મળે તેમ નથી. રામપુરચટ્ટીથી ૨
 માઇલ ઉપર સોમપ્રયાગ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાધ, ૦૧૧
 માઇલ ઉતરાધ, અને ૦૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાધ ઉતરાધ સાધારણ
 છે. સોમગંગા (વાસુકીગંગા) અને મંદાકિનિનો અહિં સંગમ છે.
 સોમગંગાનો પુલ પારકરી મંદાકિનિને જમણે કિનારે ચાલવું પડે છે.
 અહિં એક દુકાન તથા લાકડાના વાસણો બનાવવાનો સંચો છે.
 મંદાકિનિનો દસપંદર ફીટ ઉપરથી નીચે પડતો ધોધ અહિં જોવા
 લાયક છે. નાયગરાના ધોધનું વર્ણન જોણે વાંચેલ હશે તેને આ ધોધ
 જોવાથી તેવિધે ઉડો ખ્યાલ પેદા થાય છે. સોમપ્રયાગથી ૩ માઇલ
 ઉપર ગૌરીકુંડ આવે છે. રસ્તો ૧૧૧ માઇલ ચઢાધ, ૦૧ માઇલ

ઉતરાધ અને ૦૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ કંઠણ છે. ઉતરાધ સાધારણ છે. અહિં દસપંદર દુકાનો, પાણીનો નળ, ગૌરીશંકરનું મંદિર, ગરમ અને ઠંડાપાણીના બે કુંડ, અને ઔષધાલય વિગેરે છે. ગંગાજી પાસેજ વહે છે. દુકાનો વધારે છે, છતાં સામાન ઘણાજ મોંઘો મળે છે. સોમપ્રયાગથી ગૌરીકુંડ આવતાં રસ્તામાં એક માઇલ ઉપર મુંડકટા ગણેશનું મંદિર આવે છે. તેમાં માથું કાપી નાખેલા ગણેશજીની મૂર્તિ છે. પાર્વતીજીએ પોતાના મેલમાંથી પેદાકરેલ ગણેશજીનું ચોકી કરતાં શંકર સાથે અહિં યુદ્ધ થયેલ અને તે વખતે શંકરે તેનું માથું કાપ્યાનું કહેવાય છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર **સ્વર્ગનીસની જંગલચટ્ટી** આવે છે. રસ્તો કંઠણ ચઢાઇનો છે. રસ્તામાં દોઢ માઇલ ઉપર ચીરપટિઆ ભૈરવની જગ્યા આવે છે. કેદારનાથ જઈ આવનાર યાત્રાળુ નવું અથવા જીનું ચીર (**ચીંદરડું**) અહિં ચઢાવે છે. ચટ્ટીમાં બે દુકાનો અને પાણી ઝરણાનું છે. અહિંથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર **રામવાડા ચટ્ટી** આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલ ચઢાઈ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૦૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કંઠણ છે. રસ્તામાં એક માઇલ ઉપર **લીમશિલા** આવે છે. ત્યાં લીમસેનની પ્રચંડ મૂર્તિ છે. અહિંથી રામવાડા જતાં પંદર વીસ ફીટ ઝરણ ઉપર ચાલવું પડે છે. રામવાડાની ત્રણ બાજુ ઝરણ જામેલ છે. મંદાકિની ગંગા પણ અહિં ઝરણના પોડા નીચેથી વહે છે. દુકાનો દસબાર છે. પણ સામાન મોંઘો મળે છે. દુધ, ચાહ, ખાંડ, લોટ, ચોખા, દાળ વગેરે ચીજો મળી શકે છે. અહિં ૧૦ કાં ૩૦ વાળાની ધર્મશાળા તથા સદાવ્રત છે. પાણી ઝરણાનું પીવાય છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર **શ્રી કેદારનાથ તીર્થ** આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇનો અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ એક માઇલની સાધારણ અને સવા માઇલની કંઠણ છે. ઉંચાઇને લઇને પાતળી હવાથી શ્વાસ લેવા છોડવામાં તકલીફ પડે છે. બનીશકે તેમ સવારે આ ચઢાઇ ચઢવાથી તેટલું કષ્ટ થતું નથી; બાકી તડકામાં, ચાલવાની ગરમાઇ અને ઉપરની ગરમાઇથી માણસ અકળાઇ જાય છે. રસ્તામાં સવાબે માઇલની ચઢાઇ ચઢ્યા પછી એક ગરૂડજીની મૂર્તિ આવે છે. ત્યાંથી કેદારનાથજીના મંદિરનાં

દર્શન થાય છે. અને રસ્તો પણ સીધા જોવો આવે છે. કેદારનાથમાં ઠંડી વધારે પડે છે, દિવસે પણ વગર ઓઢ્યે બહાર નિકળી શકાતું નથી, તેમ ઘરમાં પણ સગડી, લાકડાં અથવા કાચલા સળગાવીને રાખવી પડે છે. અહિં પંદર સોળ દુકાનો, પોષ્ટ ઓફીસ, કેટલીક ધર્મશાળાઓ અને પંડ્યાનાં ત્રીસ ચાળીસ મકાનો છે. આ ૦ કાં ૦ કાં વાળાનું સદાવત, ધર્મશાળા અને ઔષધાલય છે. ઇન્દોર સ્ટેટનું પણ અહિં સદાવત છે. કેદારનાથજીનું મંદિર લગભગ ૪૫ ફીટ ઉંચું શિખર બંધ છે. શિખર ઉપર સોનાનો કળસ છે. મંદિરનો દરવાજો પૂર્વ દિશામાં છે. તેની સામે એક નંદિની પાષાણ મૂર્તિ છે. મંદિર સવારના આડધી અગીઆર અને સાંજના પાંચથી સાત વાગ્યા સુધી ખુલ્લું રહે છે. અંદર કેદારનાથજીની મૂર્તિ ત્રિકોણાકાર શિલારૂપી છે. ઉંચાઇ અને લંબાઇ પહોળાઇ અનુક્રમે ૨૧ x ૩૧ x ૩ ફીટની છે. મૂર્તિને ઘી તથા દહીં આદિ ચોપડી યાત્રાળુઓ છાતી સાથે ભેટે છે. મૂર્તિ ઉપર સોનાનું જત્ર છે. આ સિવાય મંદિરમાં કટલીક મૂર્તિઓ પાંડવો, નંદીગણ, પાર્વતીજી, લક્ષ્મીજી, વિગેરેની છે. આ મંદિરની પાસેજ એક સત્યનારાયણનું મંદિર છે. તેમાં સત્યનારાયણની મૂર્તિ અને ઉદોદક કુંડ છે. તેની પાસે એક નાનો કુંડ છે. તેમાં ઝરણું પાણી આવે છે, તે કેદારનાથનાં સહુ માણસો પીએ છે. બીજાં પણ કેટલાંક નાનાં મંદિરો હંસકુંડ, રેતકુંડ, અને સૂર્ય-કુંડ વિગેરે છે. મંદાકિનિનું પાણી તાજે અરફ ગળીને આવતું હોઇ બહુ ઠંડુ રહે છે. તેથી કાઇકજા યાત્રાળુ અંદર પડીને સ્નાન કરે છે, નહીંતો કાંઈ ખેસી ખે ચાર લોટા માથે ઢોળી પતાવી લે છે. ઓઢવાને માટે કંબજો જેની પાસે ન હોય તેને ધર્મશાળા માંથી અથવા પંડ્યાઓ પાસેથી મળી જાય છે. ખાવાની ચીજો જેને ઇચ્છે તે મળે છે. દુધ જરા મોઢું મળે છે, મીઠાઇ પુરી વિગેરે સાધારણ ભાવથી મળે છે. ઘણા યાત્રાળુઓ કેદારનાથમાં ભોજન ન કરતાં ઉપવાસ કરે છે. કેટલાક એક દિવસ અહિં રહે છે. અને કેટલાક સવારે આવી દર્શનકરી સાંજે રામવાડા ચાલ્યા જાય છે. કેદારનાથનું દ્રશ્ય ઘણુંજ રમ્ય છે; એટલુંજ નહિ, પણ તમામ વૃત્તિઓ અહિં શાન્ત થાય તેવું શાન્તિમય છે. અરફને

લખને મોટાં વૃક્ષો અહિં થતાં નથી. ચારે તરફ લગભગ એક માઇલના સપાટ મેદાનમાં યાત્રાને વખતે હરીયાળી નજરે પડે છે, અને શ્રાવણ માસમાં તેમાં કેટલાક ફુલના છોડ ઉગી નીકળે છે. કેદારનાથની ચારે તરફના પહાડો ખરફથી છવાયેલ છે. ઉત્તરમાં ત્રણ માઇલ ઉપર મહાપંથ અથવા ભૈરવજીવ નામનું સ્થાન છે. અગાઉના વખતમાં માણસો મોક્ષ પામવાની ઇચ્છાએ ત્યાં જઈને નીચે પડી આપઘાત કરતા પરંતુ હાલ તેમ કરવાની સખ્ત મનાઇ છે. કેદારનાથની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૧૭૫૨ ફીટની છે. અને તેની પાસે કેદારથંભ તરીકે ઓળખાતા કેદાર ચોકબાની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૨૨૭૬૦ ફીટની છે. અહિંથી બદ્રીનાથ, પહાડ ઉપર થઇને જતાં ૬ માઇલ થાય છે. જ્યારે ફરી ફરીને જતાં ૧૦૦૧૧ માઇલ થાય છે. કહેવાય છે કે, અગાઉ બદ્રીનારાયણ અને કેદારનાથની પૂજા એકજ પૂજારી કરતો, જો કે અત્યારેતો તે ખરફના પહાડો ઓળંગી જઇ શકાતું નથી છતાં થોડા વરસ પહેલાં એક અંગ્રેજ મુસાફર કેટલીક સહાયતાથી તેરસ્તે બદ્રીનારાયણથી કેદારનાથ આવેલ હતો, કેદારનાથથી ગંગોત્રી ૧૨૦૧, યમુનોત્રી (ભટવાડી થઇને) ૧૪૩, અને રૂદ્રપ્રયાગ ૪૮ માઇલ થાય છે. કુલ હરદ્વારથી કેદારનાથ ૧૪૪૧ માઇલ થાય છે. તેમાં ત્રસ્તો ચઢાઇ ૨૮૧૧, ઉતરાઇ ૨૨૧૧, અને સીધોઢા માઇલ આવે છે.

લીસ્ટ નં. ૨

શ્રી કેદારનાથ થી ખદ્રીનારાયણ ૧૦૦૧૧ માઈલ.

(ઉખીમઠ અને ચમોલી થઇને)

કેદારનાથથી ૨૩ માઈલઉપર નાળાચટ્ટી પાછું આવવું પડે છે. રસ્તો ૫૧ માઈલ ચઢાઈ, ૧૧ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૬૧ માઈલ સિધો છે, જેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૧ માં થઇ ચુકેલ છે. નાળાચટ્ટીથી ૨૧ માઈલ ઉપર ઉખીમઠ આવે છે. રસ્તો ૧ માઈલ ચઢાઈ, અને ૧૧ માઈલ ઉતરાઈનો છે. ઉતરાઈ ચઢાઈ બંને કડણુ છે. રસ્તામાં મંદાકિની ઉપરનો પુલ પાર કરવો પડે છે. ઠંડીના વખતમાં કેદારનાથનાં પટ બંધ રહે છે, ત્યારે કેદારનાથજીની પૂજા અહિં થાય છે. કેદારનાથના રાવળજી બારે માસ અહિં રહે છે. તેમના તરફથી સ્કુલ, અને સદાવ્રત ચાલે છે, એક ધર્મશાળા પણ છે. અહિં ઝોંકારેશ્વર તથા માન્ધાતા અને ઉષા-અનિરૂદ્ધનાં મંદિરો છે. સરકારી હોસ્પીટાલ, પોષ્ટ, અને પોલીસ ચોકી છે. દુકાનો આડદસ છે તેથી સામાન સસ્તો મળે છે. બા. ૦ ક્ર. ૦ ક. ૦ વાળાનું સદાવ્રત અહિં પણ છે. અહિંથી મધ્યમેશ્વર સોળ માઈલ થાય છે, રસ્તો પગકેડીનો સખ્ત ચઢાઈ, અને સગવડતા વિનાનો હોઈ, કોઈકજા યાત્રાળુ ત્યાં જાય છે. મધ્યમેશ્વર પંચકેદાર માહેના દ્વિતિય કેદાર ગણાય છે. ત્યાં જઈ પાછા ઉખીમઠ આવવું પડે છે. ઉખીમઠથી ૧૧ માઈલ ઉપર જુઆચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઈવાળો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો અને પાણીનો નળ છે, પાસેજ સત્યનારાયણનું મંદિર છે. અહિંથી ૧૧ માઈલ ઉપર ગણેશચટ્ટી આવે છે, રસ્તો ૧ માઈલની સાધારણ ઉતરાઈ, અને ૦૧ માઈલ સીધો છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો, અને પાણીનો નળ છે. અહિંથી ૧૧ માઈલ ઉપર ગ્વાલ્યા બગડ (દુર્ગાચટ્ટી) આવે છે, રસ્તો કડણુ ઉતરાઈનો છે. અહિં ચારપાંચ દુકાનો, અને નાળાનું પાણી છે. સામાન મોંઘો મળે

છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર દેડાચટ્ટી આવે છે. રસ્તો કંઈયુ ચઢા-
 ઇનો છે. અહિં પાંચ છ દુકાનો, અને પાણીનો નળ છે. અહિંથી
 ૧૧ માઇલ ઉપર ગોકુળ ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઇનો
 છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ
 ઉપર પોથીવાસા છે. રસ્તો સહેજ કંઈયુ ચઢાઇનો છે. અહિં
 સાત આઠ દુકાનો, પાણીનો નળ. અને મોચી તથા ચમારની દુકાનો
 છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર દાગલી ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સહેજ
 કંઈયુ ચઢાઇનો છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે.
 અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર બણીયાકુંડ આવે છે. રસ્તો સાધારણ
 ચઢાઇવાળો છે. અહિં ધી બહુ સાડું અને સસ્તું મળે છે. દુકાનો
 ચારપાંચ અને પાણી ઝરણાનું છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર ચોપ-
 તાચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઇવાળો છે. અહિં પાણીનું
 સહેજ દુઃખ છે. એક ફક્કાંગ દૂર ઝરણાનું પાણી થોડું થોડું મળે છે.
 ચાર પાંચ દુકાનો છે, પણ સામાન મેંધો મળે છે. સરકારી ધર્મ-
 શાળા પણ છે. અહિંથી ડાબા હાથ તરફની સડક તુંગનાથ જાય છે.
 ત્યાં જવા માટે થોડાં અને કુલીકંડી મળે છે. કંડીનું ભાડું રૂ. ૧૧
 થી રૂ. ૨૫, તુંગનાથ જઈ પાછા ભૂલકણચટ્ટી સુધી મુકી જવાના લે છે.
 તુંગનાથ ચોપતાથી ત્રણ માઇલ થાય છે. રસ્તો કંઈયુ ચઢાઇવાળો
 છે. પણ આગળના જેવો નથી કારણ, કે પાંચ છ વરસ પહેલાંજ, તે
 સુધારેલ છે. તુંગનાથમાં તુંગનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. જે પંચકેદાર
 માંહેના તૃતીય કેદાર ગણાય છે. મંદિરમાં તુંગનાથ મહાદેવની લિંગા
 કાર મૂર્તિ છે. બીજી પણ કેટલીક દેવ દેવીઓની મૂર્તિઓ છે. સાંજના
 સમયે અહિંથી મન્સુરો અને કેદારનાથના પહાડો દેખાય છે, તેમજ
 ચંદ્રશેખર મહાદેવના મંદિરવાળો પર્વત પણ દેખાય છે. જે અહિંથી
 એક માઇલ દૂર છે. પાણી આકાશ ગંગાનું પીવાય છે. અહિં બે
 ત્રણ દુકાનો અને બાં કાં કાં વાળાની ધર્મશાળા છે. તુંગનાથનું
 દ્રશ્ય મનોરંજક છે. તુંગનાથથી પાછા ફરતાં જેને બ્રહ્મનારાયણ
 જવું હોય તે ત્રણ માઇલ ઉતરાઇના રસ્તે ભૂલકણચટ્ટી આવે છે.
 આ રસ્તો પહેલાં એટલો ખરાબ હતો કે, કોઇકજ યાત્રી આ

રસ્તે આવતું જતું, પણ ત્રણ વરસ થયાં એક શેઠ તરફથી, બાવીસ-
હજાર રૂ. ને ખરચે તે સારો થયા પછી, ઘણા યાત્રી તે રસ્તે આવે
જાય છે. ચોપતાથી ૧ માઇલ ઉપર ભૂલકણચટ્ટી આવે છે. રસ્તો
સીધો છે. ચોપતાચટ્ટીથી જમણા હાથ તરફની સડક અહિં આવે છે.
તુંગનાથ જતા યાત્રીઓ પોતાનો સામાન કુલીઓ સાથે આ રસ્તે
રવાના કરી પોતે તુંગનાથ જઈ ભૂલકણચટ્ટી આવે છે. જો વાહનવાળા
સાથે અગાઉથી બંદોબસ્ત કર્યો હોય, તો તે તુંગનાથ સાથે આવે છે.
ચોપતાથી તુંગનાથ જતાં બે કલાક, અને તુંગનાથથી ભૂલકણચટ્ટી
આવતાં અડધોકલાક લાગે છે. ભૂલકણ ચટ્ટીમાં પાંચ છ દુકાનો અને
ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૦૫ માઇલ ઉપર ભીમગોડાચટ્ટી આવે
છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઈનો છે. અહિં પાંચ છ દુકાનો અને
પાણીનો નળ છે. અહિંથી એક ફરસાંગ ઉપર પહાડમાં એક ગુફા છે.
ભીમસેને ત્યાં તપ કર્યાનું કહેવાય છે. ચટ્ટીના પાસે એક નાળું છે.
ત્યાં ઘોવાની સગવડ સારી છે. અહિંથી ૨૧ માઇલ ઉપર પાંગર
વાસા આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ઉતરાઈનો છે. અહિં પાંચ છ
દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. ઝેરી માખીઓ અને મચ્છરનું
જોર અહિં વધારે છે. સામાન પણ મોંઘો મળે છે. અહિંથી ૩૧
માઇલ ઉપર મંડળચટ્ટી આવે છે. રસ્તો કઠણ ઉતરાઈનો ઘનઘોર
જંગલમાં થઈને જાય છે. સૂર્યનાં કિરણો કાંઈ કાંઈ જગ્યાએજ
પ્રવેશ કરી શકે છે. રસ્તામાં ઝેરી માખીઓ કરડે છે, એટલે પગ
ખુદ્દા ન રાખવા જોઈએ. મંડળચટ્ટીમાં પાંચ છ દુકાનો અને
ઝરણાનું પાણી છે. ઝેરી અને લીંબુનું અથાણું અહિં મળે છે. ચટ્ટીની
પાસેજ બાણગંગા નદી વહે છે. મંડળચટ્ટીથી રૂદ્રનાથ ચઢે માઇલ
થાય છે. બાણગંગાનો પુલ પાર કરી ઉત્તરમાં રસ્તો જાય છે. બે
માઇલ ઉપર અનસુયાદેવીનું મંદિર આવે છે. ત્યાં પુત્રની ઇચ્છાવાળી
સ્ત્રીઓ ઘણી જાય છે. અને સાંભળવા પ્રમાણે ઇચ્છીત ફળ મેળવી
પાછી ફરે છે. કાર્તિક સુદી ૧૫ નો ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે.
રૂદ્રનાથનું મંદિર અહિંથી બાર માઇલ ઉપર છે. રસ્તો સખ્ત ચઢા-
ઈનો તેમજ જંગલમાં થઈને જાય છે. રૂદ્રનાથની ઉંચાઈ સમુદ્રની

સપાટીથી લગભગ ૧૪,૦૦૦ ફીટની છે. એટલે ચારે તરફ ખરફ અને ઠંડીનું જોર વધારે રહે છે. અહિંથી કલ્પેશ્વર, ઘાટચટી (પીપલ કાટી પાસે) અને ગોપેશ્વર જવાના રસ્તા છે. રસ્તાની કડીનતાને લઈને કાઠક સાધુ મહાત્માજી રૂદ્રનાથ જાય છે. રૂદ્રનાથ પંચકેદાર માંહેના ચતુર્થ-કેદાર ગણાય છે. મંડળ ચટીથી ૧ માઈલ ઉપર વૈરાગણા ચટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. મંડળ ચટીથી બાણુ ગંગાનો પુલ પાર કરી આગળ ચાલતાં ડાબા હાથ તરફના રસ્તે આ ચટી આવે છે, અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧ માઈલ ઉપર ખોદટી ચટી આવે છે. રસ્તો સહેજ ચઢાઈ વાળો છે. અહિં ચાર પાંચ દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે, અહિંથી ૨ માઈલ ઉપર સેટાણાચટી આવે છે. રસ્તો ૧ માઈલની સાધારણ ઉતરાઈ વાળો અને ૦ માઈલ સીધો છે. અહિં ચાર પાંચ દુકાનો, અને ભીરી-ગંગાનું પાણી મળે છે. સામાન સારો મળતો નથી, પણ ન્હાવા ધોવાની સગવડ સારી છે. અહિંથી ૧ માઈલ ઉપર ગોપેશ્વરતીર્થ આવે છે. રસ્તો ૦ માઈલ ચઢાઈ, ૦ માઈલ ઉતરાઈ અને ૧ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં ગોપેશ્વર મહાદેવનું મંદિર અને પરશુરામની ફરસી, તથા એક મોટું ત્રિશુળ છે, ફરસી જીના વખતની છે, અને તે અષ્ટધાતુની છે એમ કહેવાય છે. વૈતરણી નદી અહિંથી અડધો માઈલ દુર છે. પીવાનું પાણી એક ફક્કાગ દૂરથી ઝરણાનું લાવવામાં આવે છે. ગોપેશ્વર પચાસ સાઠ મકાનોનું ગામ છે. દુકાનો છ સાત છે. ધર્મશાળા તથા સદાવ્રત અહિંના રાવળશ્રી તરફથી છે. રૂદ્રનાથ અહિંથી બાર માઈલ થાય છે, અને તે જગ્યાનો વહીવટ અહિંના રાવળશ્રી કરે છે. અહિંથી ૨ માઈલ ઉપર ચમોલી આવે છે. રસ્તો ૨ માઈલની સહેજ કઠણ ઉતરાઈનો અને ૦ માઈલ સીધો છે. ચમોલી અલકનંદાને ડાબે કિનારે છે, જ્યારે ગોપેશ્વરથી આવતો રસ્તો અલકનંદાને જમણે કિનારે આવે છે. ગામમાં જવા માટે અલકનંદા ઉપરનો બ્રુલતો પુલ પાર કરવો પડે છે. જેને બ્રીનારાયણ સીધું જવું હોય તેને પુલ પાર કરી ચમોલીમાં જવાની જરૂર રહેતી નથી. ચમોલીમાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, કચેરી,

ડાકબંગલો, બે ત્રણ ધર્મશાળા, પોલીસચોકી, હોસ્પિટાલ, તથા સાત આઠ દુકાનો છે. સામાન તમામ સસ્તો મળે છે. આં ૬૦ ૬૦ વાળાની અહિં બે ધર્મશાળા અને સદાવ્રત છે. પાણી ગંગાજીનું પીવાય છે, પણ ડાળું આવે છે, એટલે કાંતો ઠારીને પીવું, નહિ તો અલકનંદાના પુલ પાર બ્રહ્મનારાયણ જવાને રસ્તે એક ફ્લોંગ ઉપર એક ઝરાણું વહે છે, તેનું લાવીને પીવું. બ્રહ્મનારાયણ જનાર યાત્રીઓ. પોતાની પાસેનો વધારેનો સામાન અહિં કાઠી સારા વેપારીને ત્યાં, અથવા ધર્મશાળાના જમાદાર પાસે રાખાને જાય છે, કારણ કે બ્રહ્મનારાયણ જઈ પાછું અહિંજ આવવું પડે છે. જેને બ્રહ્મનારાયણથી પાછા ફરી માન સરોવર, અને કેલાસ જવું હોય તેણે, વધારેનો સામાન અહિં ન છોડતાં જોશી મઠ છોડવો જોઈએ. ચમોલીથી જોશી મઠ ૨૮૧૧, બ્રહ્મનારાયણ ૪૭૧૧, હરદ્વાર ૧૩૫૧, અને કર્ણુ પ્રયાગ ૧૮૧૧ માઈલ થાય છે. હરદ્વારથી કર્ણુ પ્રયાગ થઈને સીધા બ્રહ્મનાથ જતા યાત્રીઓ, કેદારનાથથી બ્રહ્મનાથ જતા યાત્રીઓને અહિં મળે છે. અહિંથી ૧૧૧ માઈલ ઉપર મઠચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઈલ ચઢાઈ, અને ૧ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ સાધારણ છે. રસ્તો અલકનંદાને જમણે કિનારે ચાલે છે. અહિં સાત આઠ દુકાનો, પાણીનો નળ, અને એક બગીચો છે. બ્રહ્મનારાયણની યાત્રામાં લીલું શાક અહિં મળે છે. બગીચામાં કેળ, આંબા, જાંબુડા, જામફળ, ગુલાબ, ચંપે, મોગરો, જીંદ, અને કણ્ઠરનાં ફેટલાંક ઝાડો છે. ગરુડચટ્ટીથી બીજે નંબરે રળીયામણી જગ્યા મઠ ચટ્ટીની છે. અહિંથી ૧૧૧ માઈલ ઉપર છીનકાચટ્ટી આવે છે, રસ્તો ૧ માઈલ ચઢાઈ, અને ૦૧ માઈલ ઉતરાઈનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ બન્ને સહેજ કઠણ છે. અહિં પાંચ છ દુકાનો, અને ઝરાણું પાણી છે. અહિંથી ૦૧ માઈલ ઉપર બેનલાચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં દુકાન એક છે. ગંગાજીનું પાણી એક ફ્લોંગ જેટલે દૂરથી લાવવું પડે છે. અહિંથી અડધો માઈલ આગળ ચાલતાં વિરહી નદી, અને અલકનંદાનો સંગમ છે, કે જેનાં પૂરથી ઇ. સ. ૧૮૯૪ ની સાલમાં ચમોલી ઉર્ફે લાલાસાંગા અને શ્રીનગર, આદિ મોટાં શહેરો બીલકુલ તણાઈ ગયાં હતાં, અને લામો

રૂપીઆનું નુકશાન થઇ ગયું હતું. અત્યારનાં તે શહેરો નવાં વસેલ છે. બોનલાચટીથી ૩ માઇલ ઉપર **શીયાચટી** આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ, ફર્લાંગ બમે ફર્લાંગને કટકે આવે છે. અહિં આઠ દસ દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૦૧ માઇલ ઉપર **ધોળી ઘાટ ચટી** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો, ઝરણાનું પાણી, અને કેટલાંક બીલીનાં ઝાડો છે. રૂદ્રનાથથી એક રસ્તો અહિં આવે છે. અહિંથી ૨૧ માઇલ ઉપર **પીપલકોટી** આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલ ચઢાઇ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૦ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. રસ્તામાં અલકાનંદા ઉપરનો પુલ પાર કરવો પડે છે. ચટી બહુજ સારી છે, પણ પાણી એક ફર્લાંગ દૂરથી લાવવું પડે છે. ગરમી અને દંડી અહિં સમાન પડે છે. પાસે અડધા માઇલનું સપાટ મેદાન છે. ચારે તરફ પહાડનું દ્રશ્ય પણ બહુ સુંદર છે. દુકાનો દસ બાર અને પાણીનો નળ છે. પોષ્ટ, ડાકબંગલો, સદાવ્રત ફંડની ધર્મશાળા, તથા બાં ૦ કાં ૦ કાં વાળાનું સદાવ્રત, અને મહાદેવજીનું મંદિર છે. ચટીમાં દુકાનો અને મકાનો સુશોભીત છે. અહિંથી ૩૧ માઇલ ઉપર **ગરૂડગંગાતીર્થ** આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇનો અને ૩ માઇલ સીધો છે. અહિં ગરૂડ ગંગાને બન્ને કિનારે ચટી વહેંચાઇ ગયેલ છે. આવગળવને માટે લાકડાનો કાચો પુલ બાંધેલ છે. અહિંથી ગરૂડ ગંગા બે ફર્લાંગ ઉપર અલકાનંદામાં મળી જાય છે, ગરૂડ ગંગાનું પાણી સ્વચ્છ અને મીઠું છે. ન્હાવા ધોવાની સગવડ પણ સરસ છે. અહિં બાં ૦ કાં ૦ કાં વાળાની ધર્મશાળા, અને સદાવ્રત તથા આઠ દસ દુકાનો છે. ગરૂડ અને લક્ષ્મીનારાયણનાં બે મંદિરો પણ છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર **ટિંગ-ણીચટી** આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલની સહેજ કંઇ ચઢાઇવાળો અને ૦ માઇલ સીધો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો તથા સ્વામી નર્મદાનંદજીની ધર્મશાળા છે. પાણી એક ફર્લાંગ દૂરથી ઝરણાનું લાવવામાં આવે છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર **પાતાલગંગા** આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇ વાળો, અને ૦ માઇલ સીધો છે.

અહિં પાંચ છ દુકાનો અને ગણેશજીનું મંદિર છે. પાણી પાતાલગંગાનું એક ફ્લોંગ દૂરથી લાવવામાં આવે છે. બે ફ્લોંગ દૂર પાતાલ ગંગા અલકનંદામાં મળી જાય છે. અહિંથી ૨૧ માઇલ ઉપર ગુલાબકોટી આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલ ચઢાઇ અને ૧ માઇલ ઉતરાઇનો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ બન્ને સહેજ કઠણ છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો. ઝરણાનું પાણી, અને એક ડાકબંગલો છે. અહિંથી ૨૧ માઇલ ઉપર કુંભારચટ્ટી (હિલંગ) આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઈ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ બંને ફ્લોંગને કટકે આવે છે. પણ કઠણ છે. ચટ્ટી મોટી છે. ધર્મશાળા તથા સદાશત બા. કા. કં. વાળાનું છે. દુકાનો આઠ દસ અને પાણીનો નળ છે. અમાર અને મોચીનાં ત્રણ ચાર ઘરો છે. ભાવ અને તોલ માટે અહિંનાં વેપારીઓથી સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. રાત્રે ચોરીનો ભય પણ રહે છે. અહિંથી પશ્ચિમમાં અડધો માઇલ દૂર અલકનંદા ઉપરનો કાચો પુલ પાર કરી કલ્પેશ્વર, તથા ધ્યાનબદ્રી જવાય છે. રસ્તો ચઢાઇ ઉતરાઇનો જંગલમાં થઇને જાય છે, એટલે બહુ થોડા યાત્રાળુજ ત્યાં જાય છે. ઉપરને રસ્તે ચાર માઇલ ઉપર ધ્યાનબદ્રી આવે છે. આ બદ્રી પંચ બદ્રી માંહેના પંચમ બદ્રી તરીકે ગણાય છે. પાસે ઉરગમ ગામ છે પણ ખાવા પીવાની ચીજો સાથે લઈ જવી પડે છે. ધ્યાન બદ્રીથી આગળ બે માઇલ ઉપર કલ્પેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે, જે પંચ કૈદારમાંહેના પંચમ કૈદાર ગણાય છે. રૂદ્રનાથથી કલ્પેશ્વર આવવાનો એક રસ્તો બહુજ ટુંકો છે, અને તે નવ માઇલનો છે. પરંતુ પહાડ ઉપર થઇને ચઢાઇ ઉતરાઇ પાર કરી જંગલને રસ્તે આવવામાં જોખમ છે. કલ્પેશ્વરમાં બા. કા. કં. વાળાની ધર્મશાળા છે. એકાંત સેવન કરનારાઓ માટે આ સ્થાન ઉત્તમ છે. પાસેના ગામોમાંથી સાધુઓને લીક્ષા મળી જાય છે. કલ્પેશ્વરથી પાછું કુંભાર ચટ્ટી આવવું પડે છે. કુંભાર ચટ્ટીથી ૨૧ માઇલ ઉપર ખનોટીચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલ ચઢાઇ, ૧૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઇ કઠણ છે. કુંભાર ચટ્ટીથી ચાલતાં એક નાળા ઉપરનો શુલ પાર કરી અહિં પહોંચાય છે. ચટ્ટીમાં એક દુકાન તથા ઝરણાનું

પાણી છે. અહિંથી અડધો માઇલ દૂર નીચાણમાં આઘબદ્રીનું મંદિર છે. ખાનોટી ચટ્ટીથી અહિં આવવાનો રસ્તો એક ફક્તીંગ દૂરથી ફાટે છે. આ બદ્રી પંચબદ્રી માંહેનો ચતુર્થ બદ્રી ગણાય છે. આઘબદ્રીથી પાછા ખાનોટી ચટ્ટી આવવું પડે છે. ખાનોટી ચટ્ટીથી ૧ માઇલ ઉપર ઝરકુલા (ઝરકપુર) આવે છે. રસ્તો કંકણ ચઢાવે છે. ચટ્ટી સારી છે, પણ પાણી એક ફક્તીંગ દૂર ઝરણાનું થોડું થોડું મળે છે. દુકાનો ત્રણ ચાર છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર સ્યુંગધારચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. ઝરકુલાથી આસતાં અડધા માઇલ ઉપર એક શિક્ષા ખુરશીના રૂપમાં પડી છે, તે ઉપર બેસી પહાડોનું અને ગંગા-જીનું દ્રશ્ય એકી સાથે જોવાની મજા આવે છે, તેમ અહિં હવા પણ ઠંડી આવે છે. સ્યુંગધારચટ્ટીમાં બે દુકાનો, તથા ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર જોશીમઠ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. બદ્રીનારાયણ જવાનો જે રસ્તો જોશી મઠ થઈ વિષ્ણુ પ્રયાગ આલ્યો જાય છે, તે રસ્તાથી જોશીમઠ બે ફક્તીંગ એટલે ૦૧ માઇલ દૂર છે. જોશીમઠમાં ખાર તેર દુકાનો, પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પિટલ, ડાકબંગલો, પોલીસચોકી, તથા વસ્તીનાં દોઢસો બસો ધરો, અને નરસિંહજી તથા વાસુદેવ ભગવાનનાં બે મંદિરો છે. અહિં બા. ૦ કા. ૦ ક. ૦ વાળાની ધર્મ-શાળા અને સદાવ્રત છે; બીજા પણ એક ગૃહસ્થ તરફથી તૈયાર કરેલ ભોજન કેટલાક સાધુ ગરીબોને મળે છે. બદ્રીનાથના ૫૮ ઠંડીના વખતમાં, છ મહિના બંધ રહે છે, ત્યારે બદ્રીનાથજીની પૂજા અહિં થાય છે. બદ્રીનાથના રાવળજી તે વખતે જોશી મઠમાં રહે છે. જેના ઉપરથી ગામનું નામ જોશીમઠ પડેલ છે, તે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનો જ્યોતિર્મઠ ગામથી દક્ષીણમાં અડધો માઇલ દૂર છે; ત્યાં જ્યોતિશ્વર મહાદેવ અને ભગવતી દેવીનાં મંદિરો છે. જોશીમઠથી જેને ભવિષ્યબદ્રી જવું હોય, તેને નીતિને રસ્તે આઠ માઇલ જવું પડે છે. રસ્તામાં છ માઇલ ઉપર તપોવન અને તપ્તકુંડ આવે છે, ત્યાંથી બે માઇલ ભવિષ્ય બદ્રી છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઈ ઉતારાઈ વાળો છે. આ બદ્રી પંચબદ્રી માંહેના તૃતીય બદ્રી ગણાય છે. કોઈ કોઈ યાત્રી દર્શન કરવા જાય છે. ત્યાંથી લતાનંદા દેવીનું મંદિર બે માઇલ

દૂર છે, તે પણ દર્શન કરવા લાયક છે. કૈલાસ તથા માન સરૌવર જવા વાળાને તે રસ્તામાં આવે છે, પણ જેને તે યાત્રાએ ન જવું હોય, તેણે ત્યાં જઈ પાછું જોશી મઠ આવવું પડે છે. પુરાણોમાં લખેલ છે, કે ઘોર કળીયુગ આવ્યે બ્રહ્માનારાયણનાં દર્શન અહિં (ભવિષ્યબ્રહ્મા) થી થશે; કારણ કે બ્રહ્માનારાયણની બાબુના બે પહાડો (નર-અને નારાયણ નામના) મળી જતાં, બ્રહ્માનારાયણ જવાનો રસ્તો રહેશે નહિ. જોશીમઠથી ૨ માઇલ ઉપર વિષ્ણુ પ્રયાગ તીર્થ આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ઉતરાઈવાળો છે. બીજો એક જુનો રસ્તો સવા માઇલનો છે. પણ તે સખ્ત ઉતરાઈ અને પથરવાળો છે. વિષ્ણુ-પ્રયાગમાં ધવલગંગા અને અલકનંદાનો સંગમ છે. સંગમ સ્થળ ચટ્ટીથી બે ફક્કાગ નિચાણમાં છે, પણ ત્યાં જવાને પગથીઆંવાળો રસ્તો બનાવેલ છે. સંગમ ઉપર પાણી ધુધવાટા કરતું બહુ જોરથી ઉછળે છે, એટલે સ્નાન કરતી વખતે સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. સંગમ સ્થાનથી ચટ્ટીમાં જવાને અડધે રસ્તે અને ચટ્ટીમાં એક વિષ્ણુ મંદિર છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો, અને ઈન્દોર સ્ટેટનું સદા-વૃત છે. ચટ્ટી ગંદી છે. એટલે બહુ થોડા માણસોજ અહિં રાત્રી રહે છે. પીવાનું પાણી ગંગાજનું કામ આવે છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર ઘાટચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલ ચઢાઈ, ૧૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ અડધા, અડધા, માઇલની ત્રણ વખત આવે છે. અહિં પાંચ સાત દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. ગંગાજી બીલકુલ નજીક છે. બાં ૩૦ કં વાળાનું સદાવૃત અને ધર્મશાળા પણ છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર પાંડુકેશ્વર તીર્થ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઈ વાળો અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ પણ બે ફક્કાગની ચાર વખત આવે છે. અહિં શ્રીયોગબ્રહ્માનું મંદિર છે. જે પંચબ્રહ્મા માંહેના દ્વિતીય બ્રહ્મા ગણાય છે. આ મંદિરની ડાબી તરફ એક વાસુદેવ ભગવાનનું મંદિર છે, તેમાં વાસુદેવ ભગવાનની ત્રાંબાની મોટી મૂર્તિ છે. અહિં પાંડવના વખતની એક ત્રાંબાની પાટી છે, જેના ઉપરના અક્ષરો યુરોપમાં પણ કોઈ ન વાંચી શક્યું, એટલે પાછી લાવી ત્યાં રાખી છે, તેમ ત્યાંના પુજારી કહે છે. યાત્રાળુએ

તે પાટી જેવા જેવી છે. પાંડુકેશ્વરમાં સાત આઠ દુકાનો, બાં ૦ કાં ૦ કાં ૦ વાળાની ધર્મશાળા, અને સદાવ્રત છે. બ્રહ્મનાથ જતા યાત્રીઓ- માંના જે માગે તેને, સાત દિવસને માટે પદુ, અથવા કંબળ તેમના તરફથી અહિં વગર ભાડે, ઉધાર મળે છે. પાસેના પહાડ ઉપર પાંડુ- રાજની ખેલેલ ચોપાટનાં નિશાન છે, તેમ કહેવાય છે. ચટ્ટીની પાસે એ ફક્ત ઉપર શેષધારા નામની જગ્યા છે. પાંડુકેશ્વરની વસ્તીનાં પચાસ સાઠ મકાનો પણ ચટ્ટીમાં છે. પીવાને માટે પાણી ઝરણાનું, અને ગંગાજીનું બેઉ વપરાય છે. અહિંથી ઠંડી પડવી શરૂ થાય છે. પાંડુકેશ્વરથી ૧૧ માઈલ ઉપર ગણેશચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઈલ ચઢાઈ, ૦૧ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૦૧ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ, એક એક ફક્તગની ચાર વખત આવે છે. અહિં એક દુકાન, ગણેશજીનું મંદિર, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧ માઈલ ઉપર લામબગડચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઈલ ચઢાઈ નો અને ૦૧ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ બંને ફક્તગની સાધારણ આવે છે. અહિં પાંચ છ દુકાનો, બાં ૦ કાં ૦ કાં ૦ વાળાની ધર્મશાળા, અને સદાવ્રત, તથા ઝરણાનું પાણી છે. સામાન મોઢો મળે છે. ગંગાજી પાસેજ છે, અહિંથી ૩૧ માઈલ ઉપર હનુમાનચટ્ટી આવે છે. રસ્તો એક માઈલ ચઢાઈ, ૧ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૧૧ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ બંને ફક્તગની ચાર વખત આવે છે. પણ રસ્તો પથર- વાળો છે. અહિં ધૃતગંગા, અને અલકનંદાનો સંગમ છે, ઝરણાનું પાણી ચટ્ટીથી ઉતરમાં એક ફક્તગ ઉપર મળે છે. હનુમાન ચટ્ટીમાં હનુમાન જીનું મંદિર, પાંચ છ દુકાનો, બાં ૦ કાં ૦ કાં ૦ વાળાની ધર્મશાળા, અને સદાવ્રત, તથા વૈષ્ણવ તીર્થ છે. કે જ્યાં મરૂરાજએ કરેલ યજ્ઞની રાખનો ટીંબો, હજી પણ પહાડ જેવો પડ્યો છે, અને જેમાંથી જવના બળેલા દાણા તથા કાચલા નીકળે છે. પાંડવોએ કરેલ રાજ- સુય યજ્ઞ વખતે, સુવર્ણ લેવા સાડે ભીમસેન અહિં આવેલ, અને ચોકી કરતા હનુમાનજીનું પુછકું તેનાથી નહીં ઉપડેલ, તે આ જગ્યા કહેવાય છે. અહિંથી ૫ માઈલ ઉપર શ્રીબ્રહ્મનારાયણતીર્થ આવે છે. રસ્તો ૩ માઈલ ચઢાઈ, ૦૧ માઈલ ઉતરાઈ, અને

૧ માઈલ સીધો છે. વચમાં ફક્ત અડધા માઈલનો રસ્તો કાચો છે. કે જે, થોડા ઘણા વરસાદમાં પણ ખરાબ થઇ જાય છે. બાકી ઠીક છે. ચઢાઈ સાધારણ છે, પણ ઉંચાઈને લીધે પાતળી હવા થઇ જવાને કારણે શ્વાસ લેતાં છોડતાં તકલીફ પડે છે. જોકે તે કેદારનાથ જેટલી તો નહીંજ! હનુમાન ચટ્ટીથી ચાલતાં રસ્તામાં, બે વખત અલકનંદા ઉપરના પાકા પુલ પાર કરવા પડે છે. અઢી માઈલ ઉપર કાંચન ગંગા નામનું નાળું આવે છે. પાંડવોની સાથે દ્રૌપદી હિમાલયમાં જતી વખતે મુચ્છા આવવાથી ત્યાં પડી ગયાનું કહેવાય છે. આ નાળાની સામે એક બરફનું પોકું ૫૦૦ ફીટ પહોળું અને ૧૦૦૦ ફીટ લાંબુ પડેલું છે. તેની નીચેથી અલકનંદા વહી જાય છે, અને ઉપરથી ગાયો તથા ઘેટાં બકરાં એક કાંઠેથી બીજે કાંઠે જ, આવ કરે છે. આ પોકું બે ચાર ફીટ નહિ, પણ દસ પંદર ફીટના ઢળવાળું હોય છે. એટલે ઉપર ચાલવામાં તે પુલનું કામ આપે છે. આવુંજ પોકું બ્રહ્મનારાયણ માં દાખલ થતાં ઋષીગંગા ઉપર આવે છે, અને ગંગોત્રીથી ગૌમુખ જતાં આવે છે. કાંચન ગંગાથી દોઢ માઈલ આગળ ચાલતાં સપાટ મેદાન આવે છે, ત્યાં ગણેશજીનીમૂર્તિ છે. આ જગ્યાને દેવ દેખીની પણ કહે છે; કારણકે પહેલ વહેલાં બ્રહ્મનાથજીનું મંદિર અહિંથી દેખાય છે. દેવ દેખનીથી આગળ ચાલી, અલકનંદા ઉપરનો લાકડાનો પુલ પાર કરવા પછી, ઋષી ગંગા ઉપરનો બરફનો પુલ પાર કરતાં, બ્રહ્મશિપુરીમાં દાખલ થવાય છે. તમામ યાત્રાળુઓ હર્ષની સાથે “ બોલો શ્રીબ્રહ્મવિશાળલાલકીજય ” ના જય ઘોષ કરતા આગળ વધે છે. બ્રહ્મશિપુરીમાં ઘણી ધર્મશાળાઓ, સદાવ્રતો, અને ઔષધાલયો તેમજ પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકખંડલો, પોલીસ ચોકી તથા હોસ્પિટલ છે. બા. ૩૦ ક. ૦ વાળાનું સદાવ્રત, ઔષધાલય, અને ધર્મશાળા, તથા ઇન્દોર સ્ટેટનું સદાવ્રત છે. તે ઉપરાંત હંમેશાં આવતા ગૃહસ્થ યાત્રાળુઓ, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાધુ ગરીબોને અન્ન આપે છે.

શ્રી બ્રહ્મનારાયણનું મંદિર લગભગ ૩૦ ફીટ ઉંચું, ૪૦ ફીટ લાંબુ, અને ૧૨ ફીટ પહોળું છે. મંદિરના ત્રણ ખંડ છે. ત્રીજા

ખંડ ઉપર અંગલાના આકારનો ચાર ખુણાવાળો ધુમટ છે. તેની ઉપરની છત, સોનાનાં પત્રાંથી મઢેલ છે. તે ઉપર સોનાનો કળશ છે. મંદિરના દરવાજા ચાંદીના પતરાથી મઢેલા છે. આ ખંડમાં બદ્રીવિશાળની દ્વિભુજ મૂર્તિ, લગભગ સવા કુટ ઉંચી કાળા પાષાણની છે અને તે પ્થાન મઝ પદ્માસને હાથમાં હાથ રાખી સોનાના સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન છે. ઉપરમાં સોનાનું મોટું છત્ર છે. શૃંગાર વખતે હીરાજડીત સોનાનો મુગટ માથે ધરાવવામાં આવે છે. પુષ્પ અને અલંકાર એટલા ચડે છે, કે મુખાર્વિદ સિવાય આખું અંગ ઢંકાઈ જાય છે. શ્રીબદ્રીવિશાળની ડાબી બાજુ નર, નારાયણ અને નારદ તથા જમણી બાજુ કુબેર, અને ઉદ્ધવની મૂર્તિઓ છે. લક્ષ્મીજીનું મંદિર જુદું છે, પણ તે પાસેજ છે. પ્રદક્ષિણામાં આ મંદિર ડાબા હાથ ઉપર દક્ષિણમાં રહે છે. ઉત્તરમાં ઘંટાકર્ણ, અને પૂર્વમાં હનુમાનજી, ગણેશજી, તથા ગરૂડજીની મૂર્તિયો છે. અગ્ની ખુણામાં ભોગ મંડી છે તેમાં બદ્રીનાથજી માટે હમેશાં ચોખા અને દાળનો ભોગ તૈયાર થાય છે. સવારે મગજના લાડુ અને મીસરી, તથા સાંજે ચોખા દાળનો ભોગ ધરાય છે. જગન્નાથજીની જેમ અહિં પણ બદ્રીનાથજીનો પ્રસાદ આલડ છેટ વિના તમામ ખાય છે; એટલુંજ નહિ પણ સુકવીને તે પ્રસાદના રૂપમાં સાથે લઈ જાય છે. બદ્રીનારાયણ આવતા દરેક યાત્રાળુ પહેલે દિવસે બદ્રીનારાયણનો પ્રસાદ, અને બાકીના દિવસોમાં બજારમાંથી પુરી શાક લાવી, અથવા રસોઈ કરીને જમે છે. બદ્રીનારાયણનું મંદિર સવારના સાતથી અગીઆર અને સાંજના ત્રણથી આઠ વાગ્યા સુધી ખુલ્લું રહે છે. સ્નાન કરવાની જગ્યાઓમાં ઋષી ગંગા, તપેત્રકુંડ, વિષ્ણુકુંડ, નારદકુંડ, સૂર્યકુંડ, અને અલકનંદા તથા કૃમધારાનું મહાત્મ્ય વધારે છે. પ્લક્ષકપાળીમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી, ફરીને બીજે શ્રાદ્ધ કરવાનું મટી જાય છે.

બદ્રીશપુરીની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૦,૫૦૦ ફીટની છે. તેની પાસેના પર્વત શિખરની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૨૩,૨૧૦ ફીટની છે. કેદારનાથ જેટલી સખ્ત ઠંડી અહિં પડતી નથી, છતાં દિવસે પણ ઓઢવાની જરૂર પડે છે. આટલી ઠંડીમાં પણ સ્નાન

કરવાની અહિં બહુ મળ આવે છે; કારણકે તપ્ત કુંડના ગરમ જળમાં સ્નાન કરવાથી, ટાઢનું નામ નિશાન રહેતું નથી. પુરીની ફરતું એક માઇલનું સપાટ મેદાન છે. શ્રાવણ ભાદરવામાં આ મેદાન ની અંદર રંગ બેરંગી પુષ્પોના છોડ ખીલી ભૂમિને રંગીન ગલીયા જેવી બનાવી મુકે છે. કમળો પણ તે વખતે થાય છે, અને તિબેટનો રસ્તો, પણ તે અરસામાંજ ખુલ્લતાં, સ્વર્ગારોહણ અને સત્યપંથ જવાય છે. આ રસ્તો માણાગ્રામ પાસે થઇને જાય છે. બ્રીનારાયણથી સત્યપંથ અને સ્વર્ગારોહણ ૧૨ માઇલ થાય છે. રસ્તામાં સ્યામ કર્ણ, સહસ્ત્રધારા, ચક્રતીર્થ આદિ સ્થાનો આવે છે. સત્ય પંથ માં એક ત્રિકાણાકાર સરોવર છે. તેના ત્રણ ખુણા પ્લક્ષ વિષ્ણુ મહેશ્વરના નામથી ઓળખાય છે. આ સરોવરમાં સ્નાન કરવાનું મહાત્મ્ય ધણું હોઈ ઋષીપુર્ણિમા (શ્રાવણ સુદી ૧૫) ને દિવસે, બ્રીનારાયણથી કેટલાક પ્લાક્ષણો ઉપવિત બદલવા ત્યાં જાય છે. આ સરોવરની પાસે પર્યંત ઉપર બરફની અંદર પગથીયાં જેવામાં આવે છે. તેને સ્વર્ગારોહણ અથવા સ્વર્ગની સીડી કહે છે. તે ઉપર ચડી પાંડવો સ્વર્ગમાં ગયાનું કહેવાય છે. માણાગ્રામ બ્રીશ પુરીથી ૧૧ માઇલ થાય છે. તેની પાસે અડધા માઇલ ઉપર માતા મૂર્તિનું મંદિર છે, તેમાં શ્રી બ્રીનારાયણની માતા મૂર્તિ દેવીની પ્રતિમા છે, વામનદ્વાદશી (ભાદરવા સુદી ૧૨) ને દિવસે બ્રીનારાયણની ભોગ મૂર્તિ (આ મૂર્તિ ચાંદીની ચતુર્ભુજ છે, અને તે હંમેશાં રાવળ જીની ગાદી પાસે રહે છે.) તેમની માતાજી પાસે ધામધુમ સાથે ગાજતે વાજતે લઇ જવામાં આવે છે. માણાગ્રામની નજીકમાંજ વ્યાસગુફા છે, જ્યાં બેસીને વ્યાસભગવાને અદ્વાર પુરાણ રચ્યાં કહેવાય છે. તેની નજીકમાં અલ્લકર્નંદા અને સરસ્વતીનો સંગમ છે, તે સ્થાનને કેશવ પ્રભાગ કહેવામાં આવે છે. અહિંથી ગંગાજી ઉપરનો લાકડાનો પુલ પાર કરી અડધો માઇલ આગળ જતાં મુચકુન્દગુફા અને ગણેશ ગુફા આવે છે.

વસુધારા જવાનો રસ્તો માણાગ્રામથી જુદો થાય છે. બ્રીનારાયણથી વસુ ધારા ચાર માઇલ દૂર છે. ત્યાં લગભગ ચારસો ફીટ ઉપરથી એક પાણીની ધારા નીચે પડે છે. અહિં સ્નાન કરવાનું મહાત્મ્ય

હોઇ, કેટલાક યાત્રાળુઓ જાય છે. રસ્તો સહેજ, ચઢાઇનો છે, તેમજ અડધો માઇલ લગલગ અરફમાં ચાલવું પડે છે.

બદ્રીશપુરીમાં ત્રીશ ચાળીશ પંડ્યાઓનાં મકાનો, અને પચીશ ત્રીશ દુકાનો છે. સામાન તમામ મળે છે તેમાં લાકડાં, દુધ અને કાપડ મોઢું મળે છે. બાકી બટાટા, પુરી, મીઠાઇ, ચોખા, દાળ, લોટ, ઘી, અથાણું, પાપડ, ખાંડ, વિગેરે સસ્તું છે. ભોજપત્ર, અને દેવતાઓની છબીઓ અહિં ઘણી મળે છે. શિક્ષાજીત વેચવાવાળા પણ બહુ છે, પરંતુ તેની પરીક્ષા વિશ્વાસ સિવાય બીજી નથી; કારણકે અસલી જેવીજ પરીક્ષા નક્કી શિક્ષાજીતથી પણ થઇ શકે છે, સિવાય ઓછો વધતો શુદ્ધ કર્યાનું કાંઈ પ્રમાણ નથી, એટલે જેને લેવા હોય તે વિશ્વાસ પડતો હોય ત્યાંથી લે તેમાંજ લાભ છે. યાત્રીઓ અહિં ઓછામાંઓછું ત્રણ રાત્રિ રહે છે. રસોઇ કરવી હોય તેને વાસણો, ધર્મશાળામાંથી તેમજ દુકાનદાર અથવા પંડ્યાઓ પાસેથી મળી જાય છે, પરંતુ એક માણસની રસોઇ બનાવતાં, એકબાનાનાં લાકડાં કમતિમાં કમતિ જોઇએ છીએ. જ્યારે પુરી દસ, કે બાર આના, શેર બંગાળી વજન (૮૦ તોલાનો શેર) થી મળે છે. કેદારનાથથી બદ્રીનાથ કુલ ૧૦૦મા માઇલ થાય છે, તેમાં ૩૪ માઇલ ચઢાઇ, ૩૭મા માઇલ ઉતરાઈ, અને ૨૯ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

“નોટ” લગલગ પાંચ વરસથી બદ્રીનારાયણના યાત્રાળુની સંખ્યા દર વર્ષે વધતી જાય છે. (બદ્રીનારાયણ આવતા યાત્રાળુઓની સંખ્યા નોંધવાવાળો માણસ અલકનંદાના પુલ પાસેજ રહે છે.) જે યાત્રાને માટે હજારો માણસો ઉત્સુક છે, પણ વિકટ રસ્તાના ભ્રમમાં તેનો લાભ લઇ શકતા નથી; તે યાત્રા આજે દસ વરસના બાળકો, એંશી વરસ નાં વૃદ્ધો, પગે લંગડા અને આંખે આંધળાં માણસો કરી રહ્યા છે; તે જોઈ જન સમાજનો ભ્રમ દૂર કરવા આ પુસ્તક લખાયું હોય, તો ઈશ્વર મારી મનોકામના પૂર્ણ કરે તેમ ઇચ્છું છું. “બોલો શ્રીબદ્રી વિશાળ લાલ કી જય”

લીસ્ટ નં. ૩.

શ્રીબદ્રીનારાયણથી હરદ્વાર ૧૮૪ માઇલ.

(કર્ણપ્રયાગ અને રૂદ્રપ્રયાગ થઇને.)

બદ્રીનારાયણથી ૪૭૧ માઇલ ઉપર ચમોલી આવે છે. રસ્તો ૧૨૧ માઇલ ચઢાઈ, ૧૭૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૧૭૧ માઇલ સીધો છે, જેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૨ માં આપેલ છે. ચમોલીથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર કુમેરચટી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલ ચઢાઈ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૦૧ માઇલ સીધો છે. ચમોલીથી અલકનંદાને ડાબે કિનારે ચાલવું પડે છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. દુકાનો ત્રણચાર છે. પાણી કુમેર નદીનું પીવામાં આવે છે. ચટીની પાસે થોડું સપાટ મેદાન પણ છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર મૈઠાણાચટી આવે છે. રસ્તો સીધો અને સારો છે. અહિં છ સાત દુકાનો અને પાણીનો નળ છે. ચાહ દુધ તૈયાર મળે છે. લીલું શાક પણ કોઈ વખત મળી જાય છે. અહિંથી ૩૧ માઇલ ઉપર નંદપ્રયાગ આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલ ચઢાઈ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૨૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં નંદાકિની અને અલકનંદાનો સંગમ છે. સંગમસ્થાન ચટીથી અડધો માઇલ દૂર છે. નંદપ્રયાગમાં આઠ દસ દુકાનો તથા પંડ્યાઓના પચીસ ત્રીસ પાકાં મકાનો છે. સામાન અહિં સસ્તો મળે છે. ગોપાળજીનું મંદિર અને સદાવ્રત પણ છે. અહિંથી ૩૧ માઇલ ઉપર સોનલાચટી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલ ચઢાઈ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૨૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં ચાર પાંચ દુકાનો, ડાક બંગલો અને ઝરણાનું માણી છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર લંગાસુચટી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલ ચઢાઈ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૨ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. ચટીની પાસે ખેતીવાળું અડધા માઇલનું મેદાન છે, અલકનંદા પાસેજ વહે છે. દુકાનો છ સાત અને

પાણીનો નળ છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર જયકંડીચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર બીજેરાચટ્ટી આવે છે. રસ્તો લગભગ સીધો છે. અહિં બે કાચી દુકાનો તથા ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર કર્ણપ્રયાગ આવે છે. રસ્તો ૦૧૧ માઇલ ચઢાઈ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૦૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સહેજ કઠણ છે. અહિં આઠ દસ દુકાનો, પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકબંગલો, હોસ્પીટલ અને પોલીસ ચોકી છે. કર્ણગંગા અને અલકનંદાનો સંગમ એક માઇલ ઉપર છે. સંગમ સ્થળની નજીક ઉમાદેવીનું મંદિર છે. કર્ણપ્રયાગમાં કેટલાંક શિવ મંદિરો, આ ૦ કા ૦ ક ૦ વાળાનું સદાવ્રત, અને ધર્મ-શાળા તથા પાણીની પરબ છે. સામાન અહિં સસ્તો મળે છે. પાણીનો નળ છે, પણ તેમાં પાણી કોઈ કોઈ વખત આવે છે, એટલે પીવાનું પાણી બે ફક્ત દૂર પીંડાર ગંગા (કર્ણ ગંગા) માંથી લાવવું પડે છે. રામનગર જવાવાળા પિંડારગંગાને ડાબે કિનારે ચાલી મૈલચોરી પહોંચે છે, જે અહિંથી ૨૯ માઇલ થાય છે. હરદ્વાર જનારા અલકનંદાને ડાબે કિનારે ચાલી રૂદ્રપ્રયાગ પહોંચે છે, જે અહિંથી ૨૦ માઇલ થાય છે, અને તેનો રસ્તો નીચે મુજબ છે. કર્ણ પ્રયાગથી ૩૧૧ માઇલ ઉપર ચટવાર્પીપળ આવે છે, રસ્તો ૦૧ માઇલ ચઢાઈ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૨૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સહેજ કઠણ છે. અહિં સાત આઠ દુકાનો, પોષ્ટ ઓફીસ, પાણીનો નળ, અને પીંપળાના વૃક્ષોની સુંદર છાયા, તથા મહાદેવજીનું મંદિર છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર ગૌચરચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો અને સરસ છે. અહિંમાં એક, ૧ માઇલનું અને બીજું ૦૧ માઇલનું એમ બે સપાટ મેદાનો છે; પહેલું ગાયો ને ચરાવવા માટે છે. જ્યારે બીજામાં ખેતી થાય છે. પહાડોમાં આવા સપાટ મેદાનો ખરેખર અન્યત્ર ઉપજાવે છે. ચટ્ટીમાં એક દુકાન, નિશાળ, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર કુમેડાચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલ ચઢાઈ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી

૩માઇલ ઉપર નગરાસુચટી આવે છે. રસ્તો ૧૧માઇલ ચઢાઇ અને ૧૧ માઇલ ઉતરાઇનો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. અહિં એક દુકાન, કુલીએજન્સી, ફેરેસ્ટબંગલો, અને સડક નીચે ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧માઇલ ઉપર શિવાનંદીચટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં દુકાનો પાંચ છે. સામાન સસ્તો મળે છે. લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર સાફ છે. પાણી ઝરણાનું બેફલાંગ દૂરથી લાવવું પડે છે. ગંગાજી ત્રણ ફલાંગ દૂર છે. પણ એક નાળું ચટીની પાસેજ વહે છે. અહિંથી ૭માઇલ ઉપર રૂદ્રપ્રયાગ આવે છે. રસ્તો ૧૧માઇલ ચઢાઇ ૧૧માઇલ ઉતરાઇ અને ૪માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે, અને તેપણુ અડધા અડધા માઇલને કટકે ત્રણ વખત આવે છે. રસ્તો અલકનંદાને ડાબે કિનારે ચાલી પુનાડ ચટીમાં પહોંચે છે. પુનાડ અને રૂદ્રપ્રયાગ એકજ ચટી છે. વધારે વર્ણુન માટે લીસ્ટ નંબર, ૧ જુઓ. રૂદ્રપ્રયાગથી ૧૮૧માઇલ ઉપર શ્રીનગર આવે છે. રસ્તો ૪માઇલ ચઢાઇ, ૩મા માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૦મા માઇલ સીધો છે. શ્રીનગરથી ૧૮૧માઇલ ઉપર દેવપ્રયાગ આવે છે. રસ્તો ૧માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૬માઇલ સીધો છે. દેવપ્રયાગથી ૪૪માઇલ ઉપર ઋષીકેશ આવે છે. રસ્તો ૬મામાઇલ ચઢાઇ, ૧૦માઇલ ઉતરાઇ, અને ૨૪મામાઇલ સીધો છે. ઋષીકેશથી ૧૫ માઇલ ઉપર હરદ્વાર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. રૂદ્રપ્રયાગથી હરદ્વાર સુધીનું વર્ણુન લીસ્ટ નંબર, ૧ માં આપેલ છે, એટલે અહિં ફરીથી આપ્યું નથી. બ્રહ્મનારાયણથી હરદ્વાર કુલ ૧૮૪માઇલ થાય તેમાં ૩૪મા માઇલ ચઢાઇ, ૩૬મા માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૦૯મા માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

નોટ—૧ જ્યોત્રાળુ કેદારનાથ ન જતાં હરદ્વારથી સીધા બ્રહ્મનારાયણ જ્યા ઇચ્છે, તે ઉપરના રસ્તે જઇ શકે છે.

૨ માઇલના નંબર વાળા પથરો હરદ્વારથી બ્રહ્મનારાયણ સુધી નાખેલ છે.

લીસ્ટ નં. ૪.

શ્રી બદ્રીનારાયણથી રામનગર ૧૬૬ માઇલ.
(ચમોલી, કર્ણપ્રયાગ અને મૈલચોરી થકે)

બદ્રીનારાયણ થી ૪૭૧૧ માઇલ ઉપર ચમોલી આવે છે. જેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર, ૨ માં છે ચમોલીથી ૧૮૧૧ માઇલ ઉપર કર્ણપ્રયાગ આવે છે. રસ્તો ૨૧૧ માઇલ ચઢાઈ, ૨૧૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૧૪૧ માઇલ સીધો છે, જેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૩ માં આપેલ છે. કર્ણપ્રયાગથી ૩૧૧ માઇલ ઉપર સેમલીચટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. કર્ણપ્રયાગથી પિંડાર ગંગાને ડાબે કિનારે ચાલવું પડે છે. અહિં સાત આઠ દુકાનો, સદાવ્રત ફંડની ધર્મશાળા, અને ચંડી દેવીનું મંદીર છે. પાણી પિંડારગંગાનું પીવાય છે. અહિંથી ૨૧ માઇલ ઉપર સીરોલીચટી આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલની સાધારણ ચઢાઈ વાળો અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. અહિં દુકાનો બે ત્રણ કાચા છાપરાની અને પાણી ઝરણાનું છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર ભટોચટી આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઈ વાળો છે. અહિં બે ત્રણ કાચી દુકાનો, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ત્રણ માઇલ ઉપર, ચાંદપુર ગદી નામનો જુનો કિલ્લો છે. કેટલોક વખત પહેલાં ગઢવાળની રાજ્યધાની ત્યાં હતી. ભટોલી ચટીથી ૨ માઇલ ઉપર ઉજવલપુર આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઈ વાળો છે. અહિં એક બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે, અહિંથી ૨૧ માઇલ ઉપર આઘબદ્રીચટી આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલની સહેજ કંઠણ ચઢાઈ વાળો, અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. અહિં પોષ્ટ ઓફીસ, આફસ દુકાનો, સદાવ્રત ફંડની ધર્મશાળા, તથા પાણીનો ઝરો છે. સિવાય આઘબદ્રીનું તથા બીજાં કેટલાંક નાનાં મંદિરો છે. (આબદ્રીને કાંઈ કાંઈ છાંબદ્રી તરીકે માને છે.) આઘબદ્રીથી ૧ માઇલ ઉપર રવીપુર આવે છે. અહિં બે દુકાનો એક ઝરણું, અને એક બગીચો છે. અહિંથી ૨૧ માઇલ ઉપર ખેતી

ચટી આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલની સાધારણ ચઢાઈ વાળો, અને ૧ માઇલ સીધો છે. અહિં બે ત્રણ કાચી દુકાનો, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર જંગલચટી (જેંકાપાની) આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઈ વાળો છે. અહિં કાચા છાપરાંની બે ત્રણ દુકાનો, એક ડાક બંગલો, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર ગાંડાબાજચટી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલ ચઢાઈ અને ૧ માઇલ ઉતરાઈનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં બે દુકાનો તથા ઝરણાનું પાણી છે. ગાંડાબાજથી ૧ માઇલ ઉપર કાલીમાટીચટી આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઈ વાળો છે. અહિં બે ત્રણ કાચી દુકાનો અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૦૧૧ માઇલ ઉપર રસીયાગ્વાડચટી આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઈનો છે. અહિં બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર ગ્વાડગધેરા આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઈ વાળો છે. અહિં ચાર પાંચ દુકાનો, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર ધુનારઘાટ આવે છે. રસ્તો ૦૧૧ માઇલની સાધારણ ઉતરાઈ વાળો, અને ૦૧ માઇલ સીધો છે. અહિં પોષ્ટ, હોસ્પીટાલ, પોલીસચોકી, ધર્મશાળા, આઈફસ દુકાનો, અને ઝરણાનું પાણી છે. ડાક-બંગલો અડધો માઇલ દૂર છે. રામગંગા નજીકમાં વહે છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર દાડમડાલો આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન, નાળાનું પાણી અને નાનું ગામ છે. અહિંથી ૦ માઇલ ઉપર મુસલમાનોની વસ્તી વાળું સેંજગામ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે દુકાનો અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર મેલગ્વાડચટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન તથા નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર મેલચોરી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં સાત આઠ દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. હરદાર, ઋષીકેશ, કે દહેરાદુનથી લીધેલ કુલીઓ અહિં સુધી આવે છે. અહિંથી કમાઉ પ્રાંતની હદ શરૂ થતી હોઈ નવા કુલીઓ કરવા પડે છે. મેલચોરીથી રામનગર ૬૯ માઇલ થાય છે, તેમાં ૨૬ માઇલ ઉપર શ્રીકાટ આવે છે, ત્યાંથી બળદ ગાડીઓ મળી જાય છે.

શ્રીક્રિષ્ટ સુધીનો દર કુલીના (અંગાળી ૧ માણ ઉપર) ૩ થી ૪, કંડીના ૬ થી ૮, જંપાનના ૧૨ થી ૧૫, અને ડાંડીના ૧૫ થી ૨૦ રૂપીઆ લાગે છે. મૈલચોરીથી રામનગર સુધીનો દર કુલીના ૬ થી ૮, કંડીના ૧૫ થી ૨૦, જંપાનના ૩૦ થી ૪૦ અને ડાંડીના ૩૫ થી ૪૫ રૂપીઆ પડે છે. રાણીખેત, નૈનીતાલ, આલ્મોડા કે કાઠગોદામ જવાવાળા અહિંથી આઠ માઇલ ઉપર ગણાઇથી જુદા પડે છે. મૈલચોરીથી આલ્મોડા ૪૩૧, રાણીખેત ૩૧૧, નૈનીતાલ (રાણીખેત થઇને) ૫૭૧, અને કાઠગોદામ (રાણીખેત તથા નૈનીતાલ થઇને) ૭૦૧ માઇલ થાય છે. જોકે આરસ્તો સગવડતા વાળો છે, પરંતુ બ્રીનારાયણના યાત્રીથી લશ્કરી જાવણીમાં કોઇ ચેપીરોગ ફેલાવા ન પામે તેટલા ખાતર કાંઇપણ ખાસ કારણ બતાવ્યા વિના, તે રસ્તે જવાદેતા નથી એટલે માણસો રામનગર તરફ જાય છે. કદાચ કોઇને કારણસર તે રસ્તે જવું હોયતો રાણીખેત સુધી કુલી વાહન કરવાની જરૂર પડે છે. રાણીખેતથી કાઠગોદામ સુધી મોટર લોરી મળે છે. મૈલચોરીથી રાણીખેત સુધીનો દર કુલીના ૪ થી ૫, કંડીના ૮ થી ૧૦ અને જંપાન તથા ડાંડીના ૧૫ થી ૩૦ રૂપીઆ બેસે છે. મૈલચોરીથી ૧ માઇલ ઉપર પનવાખાલ આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ચઢાઇનો છે. ગઢવાળની હદ અહિં પુરી થઈ, કમાઉ પ્રાંતની હદ શરૂ થાય છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર સેમલખેત આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ અને ૦૧ માઇલ ઉતરાઇનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર વિજ-રાણીચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલની સાધારણ ઉતરાઈ વાળો, અને ૦૧ માઇલ સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૦૧ માઇલ ઉપર રામપુરચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર પ્રવેશ્વર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર દિગોડચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી

૧ માઇલ ઉપર ગણાઇ (ચાખુટીઆ) આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પીટાલ, ડાકમંગલો, પોલીસચોકી, ધર્મશાળા, અને આઈલસ દુકાનો તથા ઝરણાનું પાણી છે. રામગંગા પણ નજીકમાં વહે છે. કાઠગોદામ, નૈનીતાલ, રાણીખેત, અને આલ્મોડા જવાનો રસ્તો અહિંથી ભુદો પડે છે. ગણાઇથી ૧ માઇલ ઉપર ભટકોટ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે દુકાનો અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી આગળ ગરમી વધારે પડે છે. ભટકોટથી ૨ માઇલ ઉપર ચિનોની આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે દુકાનો છે. પાણીનો ઝરો ચટ્ટીથી અડધો માઇલ દૂર છે. અહિંથી ૦૧૧ માઇલ ઉપર ભગાતીચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૦૧ માઇલ ઉપર ત્યાડચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં સદાવ્રત ફાંડની ધર્મશાળા, આંખાનો બગીચો, બે દુકાનો અને વાવનું પાણી છે. અહિંથી એક માઇલ ઉપર નર્મદેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. ત્યાડ ચટ્ટીથી ૨ માઇલ ઉપર પેનાલીચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં સદાવ્રત ફાંડની એક ધર્મશાળા, બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૦૧૧ માઇલ ઉપર માસીચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં હોસ્પીટાલ, સદાવ્રત ફાંડની ધર્મશાળા, સાત આઈ દુકાનો અને ગંગાજનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર રામચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન તથા નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૦૧ માઇલ ઉપર થાપલાચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન, સદાવ્રત ફાંડની ધર્મશાળા અને રામગંગાનું પાણી છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર ખુઠાકેદાર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે દુકાનો, ખુદા કેદારજનું મંદિર અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર સેનોચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન તથા નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર વસે-ડીચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન છે. પાણી ઝરણાનું તથા રામગંગાનું કામ આવે છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર નૌલાચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન.

ધર્મશાળા, પોષ્ટ અને રામગંગાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઈલ ઉપર જ્યનૌલાચટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧ માઈલ ઉપર બ્રીકોટ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઈલ ઉપર લીકીયાશેણુ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો સદાવ્રત ફાંટી ધર્મશાળા, પોષ્ટ, હોસ્પીટાલ, અને પોલીસ ચોકી છે. પાસેજ રામગંગા અને નર્મદેશ્વરીનો સંગમ છે. અહિંથી ૩ માઈલ ઉપર શ્રીકોટ આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઈનો છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો છે. પાણી બે ફ્લોંગ દૂરથી લાવવું પડે છે. અહિંથી રામનગર ૪૦૧ માઈલ થાય છે. બળદગાડીનું લાડું એક પેસેન્જર દીડ ૩. ૨) થી ૪) સમય પ્રમાણે બેસે છે. શ્રીકોટથી ૨ માઈલ ઉપર વાસકોટચટી આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઈનો છે. અહિં બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧ માઈલ ઉપર કમ્બેડુપાની આવે છે. રસ્તો ૧ માઈલની સાધારણ ઉતરાઈવાળો, અને ૧ માઈલ સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧ માઈલ ઉપર ગ્વેલખાન આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન, નાની સરખી ધર્મશાળા, અને પાણીનાં બે ઝરણાં છે. અહિંથી ૩ માઈલ ઉપર ગુજરઘાટી આવે છે. રસ્તો ચઢાવ જેવો પણ સીધો છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો અને ધર્મશાળા છે. પાણી પોણો માઈલ દૂરથી લાવવું પડે છે. રામનગર જવા માટે બળદગાડીઓ અહિંથી પણ મળે છે. ગુજર ઘાટીથી ૩ માઈલ ઉપર મછોડ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન તથા ડાકગંગલો છે. પાણી થોડે દૂરથી લાવવું પડે છે. અહિંથી ૨ માઈલ ઉપર દેવખના (પનુવા દેખન) આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં નાની સરખી ધર્મશાળા, એક દુકાન અને પાણીનું ઝરણું છે. અહિંથી ૨ માઈલ ઉપર ગોદીચટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો સદાવ્રત ફાંટી ધર્મશાળા, અને પાણીનો નળ છે. અહિંથી ટોટાઆમ જવાનો રસ્તો પગકેડીનો દોઢ માઈલનો છે, પણ તે ચઢાઈવાળો હોઈ

બળદગાડી તે રસ્તે જઈ શકતી નથી. ગાદીચટ્ટીથી ૬ માઈલ ઉપર ટોટાઆમ આવે છે. રસ્તો સીધો અને સારો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો, ડાકખંડો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૨ માઈલ ઉપર સૌરાણચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન તથા ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૪ માઈલ ઉપર કુંભારીયાચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન છે. પાણી અડધા માઈલ ઉપરથી કાશી નદીનું લાવવામાં આવે છે. અહિંથી ૦૧ માઈલ ઉપર મોહનાચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં પાંચ છ દુકાનો, અને કાશી નદીનું પાણી છે. અહિંથી ૨ માઈલ ઉપર મવાગ્વાડચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૨ માઈલ ઉપર ગરજ્યાચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે દુકાનો અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૩ માઈલ ઉપર પવનચક્કી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે દુકાનો અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૦૧૧ માઈલ ઉપર ઢોંકલી ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં ધર્મશાળા, સદાવ્રત, આંખાનોખગીચો, તથા બે ત્રણ દુકાનો છે, અહિંથી ૫ માઈલ ઉપર રામનગર આવે છે રસ્તો સીધો છે. રામનગર, રોહીલખંડ અને કમાઉ રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. અહિંથી કાશીપુર થઈ મોરાદાબાદ ૩૮ માઈલ થાય છે. અહિં ધર્મશાળા, પાણીના નળો, રામચંદ્રજીનું મંદિર, ત્રીસ પાંત્રીસ દુકાનો, હોસ્પીટાલ, પોલીસ ચોકી, પોસ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકખંડો વિગેરે છે. કાશી નદી રામનગરની પાસેજ વહે છે. અહિંઆં હાથી વધારે જોવામાં આવે છે, અને તે કમાઉ પ્રાંતના જંગલમાંથી પકડી લાવવામાં આવે છે. રામનગરથી બરેલી ૯૪, લખનૌ ૨૪૦, અયોધ્યા ૩૦૬, અલ્લાહાબાદ ૩૬૫, કાશી ૪૨૭, ગયા ૫૬૩, કલકત્તા ૮૫૬, જગન્નાથપુરી (મોરાદાબાદ અને મોગલશરાર્થ થઈને) ૧૦૫૭, હરદ્વાર ૧૫૨, સહરાનપુર ૧૫૮, અને દિલ્હી ૧૩૮ માઈલ થાય છે. બ્રીનારાયણથી રામનગર કુલ ૧૬૬ માઈલ થાય છે, તેમાં ૨૬૧ માઈલ ચઢાઈ, ૩૦૧ માઈલ ઉતરાઈ અને ૧૦૫૧ માઈલનો સીધો રસ્તો આવે છે.

લીસ્ટ નં. ૫.

.....

શ્રીબદ્રીનારાયણથી કઠગોદામ ૧૭૪ માઇલ.

(કર્ણપ્રયાગ અને ગણાઈ થકને.)

બદ્રીનારાયણથી ૪૭૧ માઇલ ઉપર ચમોલી આવે છે, તેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૨ માં આપેલ છે ત્યાંથી ૧૬૧ માઇલ ઉપર કર્ણપ્રયાગ આવે છે, તેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૯ માં આપેલ છે. ત્યાંથી ૨૬ માઇલ ઉપર મેલચોરી અને ત્યાંથી ૮ માઇલ ઉપર ગણાઈ આવે છે, તેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૪ માં આવી ગયેલ છે. ગણાઈથી ૪૧ માઇલ ઉપર મહાકાળ આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલની સાધારણ ચઢાઈ, અને ૪ માઇલનો સીધો છે. અહિં મહાકાળેશ્વરનું મંદિર અને બે દુકાનો છે. પાણી નદીનું કામમાં આવે છે. અહિંથી ૦૧ માઇલ ઉપર શાહપુરચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર ઘરોટચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલની સાધારણ ઉતરાઈ વાળો, અને ૧ માઇલ સીધો છે. અહિં બે દુકાનો, ધર્મશાળા અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૨૧ માઇલ ઉપર અમીરચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલ ચઢાઈ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઈ અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં બે દુકાનો તથા ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર દ્વારહાટ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલની ચઢાઈ, અને ૦૧ માઇલની ઉતરાઈનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે, અહિં સાત આઠ દુકાનો, પોષ્ટ, ડાકબંગલો, અને હોસ્પિટાલ છે. અહિંથી એક માઇલ આગળ ચાલતાં ત્રણ રસ્તા ભુદા થાય છે, તેમાં ડાબાહાથનો આલ્મોડા જાય છે, તે ૨૪ માઇલ છે; જમણા હાથનો રાણીખેત જાય છે, તે ૧૨ માઇલ છે; અને ત્રીજો નીચે પ્રમાણે છે. રાણીખેતમાં લશ્કરી જાવણી પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, બેંક, હોસ્પિટાલ, અને ડાકબંગલો, તથા મોટી બજાર

છે. અહિંના હવા પાણી બહુ સારાં છે. રાણીખેત સમુદ્રની સપાટીથી ૫,૨૮૩ ફીટની ઉંચાઈ ઉપર વસેલ છે. દ્વારહાટથી ૩૧ માઇલ ઉપર **ત્રીનગર ગામ** આવે છે. રસ્તો ૦૧૧ માઇલની સાધારણ ચઢાંચઢાળો અને ૩ માઇલ સીધો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર **બંગાળીપોખરચટી** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. આ ગામ મોટું છે, અને તેમાં મુસલમાનોની વસ્તી વધારે છે. અહિં બે દુકાનો, એક ધર્મશાળા તથા પોષ્ટ ઓફીસ છે. પાણી નાળાનું અને ઝરણાનું મળે છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર **બાંસુરીસેરા** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો અને એક નાનું મંદિર છે. પાણી નદીનું કામ આવે છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર **મલયચટી** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે દુકાનો છે. પાણી મલય નદીનું કામ આવે છે. અહિંથી એક રસ્તો આલ્મોડા જાય છે, તેમાં ત્રણ માઇલ ઉપર કુવાચટી, છ માઇલ ઉપર બાંસખેડી, ચઉદ માઇલ ઉપર કોશી ચટી, અને પોણી ઓગણીશ માઇલ ઉપર આલ્મોડા આવે છે, મલય ચટીથી ૨૧ માઇલ ઉપર **રેવતીગામ** આવે છે. રસ્તો સહેજ કંકણ ચઢાંચઢાળો છે. અહિં એક દુકાન તથા ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર **મજખલી ચટી** આવે છે. રસ્તો ૦૧૧ માઇલ ચઢાંચઢાળો, અને ૧ માઇલ ઉતરાંચ નો છે. ચઢાંચ ઊતરાંચ સાધારણ છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણા નું પાણી છે. તેની પાસેથી બે રસ્તા જુદા થાય છે. તેમાં ડાબા હાથ તરફનો આલ્મોડા જાય છે, તે સાડા ચઉદ માઇલ છે, અને જમણા હાથ તરફનો રાણીખેત જાય છે, તે સવાઆઠ માઇલ છે. મજખલી ચટીથી ૮ માઇલ ઉપર સીતલા ચટી આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલ ચઢાંચ, ૨ માઇલ ઉતરાંચ, અને ૩ માઇલ સીધો છે, ચઢાંચ ઊતરાંચ સાધારણ છે. રસ્તામાં સવાત્રણ માઇલ ઉપર આલ્મોડા, અને રાણીખેત જવાના રસ્તા ફાટે છે. અહિં બે દુકાનો તથા ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર **કાંકરાહાટચટી** આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલ ચઢાંચ અને ૪ માઇલ ઉતરાંચનો છે. ચઢાંચ ઊતરાંચ સાધારણ છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી

૧૧ માઇલ ઉપર પહાડીયાચટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૨૧ માઇલ ઉપર ખૈરનાચટી આવે છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં આઈદ્દસ દુકાનો, પોષ્ટ, ડાકબંગલો, અને પોલીસચોકી છે. પાણી કાશી નદીનું કામ આવે છે. અહિંથી પણ નૈનીતાલ જવાનો એક રસ્તો લગભગ સવાનવ માઇલનો છે. નૈનીતાલ કમાઉ પ્રાંતમાં આવેલું હવાખાવાનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. અહિં એક મીઠા પાણીનું સરોવર દોઢમાઇલ લાંબુ, અડધો માઇલ પહોળું, અને ૯૦ ફીટ ઊંડું છે. તેના કિનારે નૌના દેવીનું મંદિર છે. સરોવર અને ગામનું નામ દેવીના નામ ઉપરથી નૈનીતાલ પડેલ છે. અહિં લશ્કરી છાવણી છે, તેમજ યુરોપીયનોના, અને ગૃહસ્થાના કેટલાક બાગબગીચા અને બંગલા છે. અહિંથી પગ રસ્તે આલ્મોડા ૩૧ માઇલ થાય છે. પણ મોટર રાણીખેત થઇને જાય છે. એટલે ૫૭ માઇલ પડે છે. ભાડું એક પેસેન્જરના રૂ. ૯ સિવાય, ટોલ ટેક્સના રૂ. ૨ જુદા પડે છે. નૈનીતાલમાં ડાકબંગલો, ધર્મશાળા, હોટલો, ખેંકા, સ્કુલ, પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ટેલીફોન, ઇલેક્ટ્રીક, વિગેરે છે. અહિંની બજાર મોટી છે. નૈનીતાલની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૬૪૦૯ ફીટની છે. અહિંથી ભીમતાલ ૭ માઇલ થાય છે, અને કાઠગોદામ ૧૩ માઇલ થાય છે. મોટર ભાડું રૂ. ૩ અને ટોલટેક્સના રૂ. ૨ મળી પાંચ પડે છે. નૈનીતાલનાં સફરજન બહુજ સારાં થાય છે. કદમાં તે મોટાં અને રંગે લાલ હોય છે. ખૈરના ચટીથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર ગરમપાણીચટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર રામગઢ આવે છે. રસ્તો સીધો છે, અહિં એક દુકાન અને નદીનું પાણી છે. અહિંથી ૪૧ માઇલ ઉપર કુંચીચટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. રસ્તામાં પોણા માઇલ ઉપર ચાર રસ્તા આવે છે. તેમાં એક નૈનીતાલ બીજો રાણીખેત, ત્રીજો આલ્મોડા અને ચોથો ભીમોલી જાય છે. અહિં બે દુકાનો અને નદીનું પાણી છે. અહિંથી ૨૧ માઇલ ઉપર નીગલા ચટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે દુકાનો અને ઝરણાનું

પાણી છે. અહિંથી ૨૧૧ માઇલ ઉપર **ભીમોલીચરી** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં ધર્મશાળા, ત્રણ ચાર દુકાનો, અને ક્ષય રોગીઓની હોસ્પીટાલ છે. અહિંથી નૈનીતાલ સાત માઇલ થાય છે. રસ્તો સારો છે. ભીમોલી ચરીથી ૧૧ માઇલ ઉપર **પરસોલીચરી** આવે છે, રસ્તો સાધારણ ચઢાઇ વાળો છે. અહિં એક દુકાન. અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧૧૧ માઇલ ઉપર **જંગલચરી** આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઇનો છે. અહિં ચાર પાંચ દુકાનો, પોલીસ ચોકી, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર **ભીમતાલ** આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઇનો છે. અહિં પણ એક મીડા પાણીનું સરોવર એક માઇલ લાંબુ પહોળું છે. દુકાનો દસબાર છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર **નવચંડીચરી** આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઇવાળો છે. અહિં એક નવ ખુલ્લાવાળું નવકુંચીયાતાલ નામનું સરોવર છે, જોકે લગભગ પહોળાઇમાં તે વધારે નથી, પણ ઉંડાઇમાં ૧૩૨ ફીટ છે. તેને કાંઠે ચંડી દેવીનું મંદિર, એક ધર્મશાળા. અને ત્રણ ચાર દુકાનો છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર **રાણીબાગ** આવે છે. રસ્તો ઉતરાઇ જેવો પણ સીધો છે. અહિં પાંચ સાત દુકાનો અને એક ડાકખંગલો છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર **કાઠગોદામ** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. કાઠગોદામ રોહીલખંડ અને કમાઉ રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. અહિં મોટી બજાર, પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકખંગલો, હોસ્પીટાલ, પોલીસ ચોકી, પાણીના નળો, ઇલેક્ટ્રીક વિગેરે છે. અહિંથી લાલકુવા અને ભોજ પુરા થઇ બરેલી ૬૪ માઇલ થાય છે. હલદ્વાની અહિંથી ૩૧૧ માઇલ થાય છે, તે કમાઉ પ્રાંતનું વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે. કાઠગોદામથી લખનૌ (બરેલી થઇને) ૨૧૦ અને (પીલીલીંત થઇને) ૨૫૧, કાશી ૩૯૭, ગયા ૫૩૪, કલકત્તા ૮૨૬, મેરાઠાબાદ ૧૨૦, લુકસર ૨૦૭, શહરાનપુર ૨૪૦, અમૃતસર ૪૪૫, જગન્નાથ પુરી (આસનસોલ થઇને) ૧૦૬૩, અયોધ્યા ૨૭૬ અલ્લાહબાદ ૩૨૫. અને દિલ્લી (બરેલી તથા મેરાઠાબાદ થઇને) ૨૨૦ માઇલ થાય છે. બ્રીનારાયણથી કાઠગોદામ કુલ ૧૭૪ માઇલ થાય છે; તેમાં ૪૫ માઇલ ચઢાઇ, ૪૩૧ માઇલ ઉતરાઇ અને ૮૫ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

લીસ્ટ નં. ૬.

શ્રીબદ્રીનારાયણથી કોટદ્વાર ૧૬૪૧ માઇલ.

(કલ્પપ્રયાગ અને શ્રીનગર થઈને.)

બદ્રીનારાયણથી ૪૭૧૧ માઇલ ઉપર ચમોલી આવે છે, તેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર, ૨ માં આપેલ છે. ચમોલીથી ૧૬૧૧ માઇલ ઉપર કલ્પપ્રયાગ, અને ત્યાંથી ૨૦ માઇલ ઉપર રૂદ્રપ્રયાગ આવે છે, તેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૩માં આપેલ છે. રૂદ્રપ્રયાગથી ૧૮૧૧ માઇલ ઉપર શ્રીનગર આવે છે, અને તેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૧માં કરેલ છે, એટલે બદ્રીનારાયણથી શ્રીનગર કુલ ૧૦૬૧ માઇલ થાય છે અને તેમાં રસ્તો ૨૩૧૧ માઇલ ચઢાઈ, ૨૮૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૫૪૧ માઇલ સીધો આવે છે, તેનું વર્ણન લીસ્ટમાં જોઈ લેવું. શ્રીનગરથી ૩૧ માઇલ ઉપર ખાંડવચ્ચટી આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઈ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૨ માઇલ સીધો છે. શ્રીનગરથી દેવપ્રયાગ જવાના રસ્તામાં પોણા માઇલ ઉપરથી આ રસ્તો ભૂંદો થાય છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં એક બે દુકાનો અને પાણી ખાંડવ નદીનું છે. અહિંથી ૪૧૧ માઇલ ઉપર પૌડી આવે છે. રસ્તો ૩૧ માઇલ ચઢાઈ વાળો અને ૧૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ સહેજ કઠણ છે. પૌડી બ્રિટિશ ગઢવાળનું મુખ્ય શહેર છે. અહિં ફોજદારી તથા દિવાની કોર્ટ, જેલ, ટ્રેઝરી, પોસ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકખાતા, સ્કુલ, ધર્મશાળા અને મંદિર છે. હલેકટ્રીકબત્તી અને પાણીના નળો પણ છે. ગઢવાળના ઉપયુટી કમીશનર સાહેબ અહિં રહે છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર કડીયાખાલ આવે છે. રસ્તો ૦૧ માઇલ ચઢાઈ અને ૦૧ માઇલ સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર ટેકા આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન તથા ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૭ માઇલ ઉપર અંધવાની આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો, પોસ્ટ ઓફીસ, ડાકખાતા, ધર્મશાળા અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર કાંસખેત આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં ત્રણ ચાર

દુકાનો, સ્કુલ, તથા ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૨ માઈલ ઉપર ઘડીયાળા આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો, ધર્મશાળા, અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૪ માઈલ ઉપર કલેથ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો, પાણીની પરબ અને ડાકબંગલો છે. પાણી અડધો માઈલ દૂરથી લાવવું પડે છે. અહિંથી ૩ માઈલ ઉપર બાંગલાટચટી આવે છે. રસ્તો સહેજ ઉતરાઈ વાળો છે. અહિં સદાવ્રત કુંડની ધર્મશાળા, ડાકબંગલો, પોષ્ટ અને ચાર પાંચ દુકાનો છે. પાણી નૈયાર નદીનું કામ આવે છે. અહિંથી એક રસ્તો લેન્સડાઉન જાવણી જાય છે, તે ચાર માઈલનો છે, અને બીજો વ્યામ ઘાટ જાય છે તે અઢાર માઈલનો છે. લેન્સડાઉનમાં લસકગી જાવણી રહે છે અને ત્યાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકબંગલો, અને મોટી બજાર છે. લેન્સડાઉનથી કોટદાર સુધી એકા અને મોટર ચાલે છે. બાંગલાટથી ૭ માઈલ ઉપર દ્વારીખાલ આવે છે. રસ્તો સહેજ ચઢાઈનો છે. અહિં પોષ્ટ, ડાકબંગલો, એક બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૬ માઈલ ઉપર ડાડામંડી આવે છે. રસ્તો સહેજ ઉતરાઈ વાળો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો, ડાકબંગલો સદાવ્રતકુંડની ધર્મશાળા, અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૫ માઈલ ઉપર દુગડા આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં પંદર વીસ દુકાનો, ધર્મશાળા, પોષ્ટ, ડાકબંગલો, પોલીસચોકી, અને નાળાનું તથા ઝરણાનું પાણી છે. લેન્સડાઉન જાવણી અહિંથી નવ માઈલ થાય છે. કોટદાર માટે એકા અને મોટર અહિંથી મળી જાય છે. ભાકું રૂ. ૧ થી રૂ. ૨ લાગે છે. દુગડાથી ૧૦ માઈલ ઉપર કોટદાર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. કોટદાર ઇસ્ટઇન્ડીયન રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. અહિં ધર્મશાળા, સદાવ્રત, પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકબંગલો, સ્કુલ, પોલીસચોકી, હોસ્પિટાલ, વિગેરે છે. પાણી નદી અને નાળાનું કામ આવે છે. જીવાબાદથી કોટદાર સુધીની રેલ્વે ખાન્ય છે. નજીવાબાદ અહિંથી ૧૫ માઈલ થાય છે અને નવજીવાબાદથી હરદાર ૪૩, સહરાનપુર ૫૯, અમૃતસર ૨૬૪, લાહોર ૨૯૭, રાવલપીંડી ૪૫૬, કાશી ૪૫૦, લખનૌ ૨૬૪, બરેલી ૧૧૭, મેરાઠાબાદ ૬૧, ગમ્મા

૫૮૭, ગોમો ૬૬૨, જગન્નાથપુરી (ગોમો થઇને) ૧૦૮૧, અને કલકત્તા ૮૭૬ માઇલ થાય છે. લેન્સડાઉન છાવણી અહિંથી ૨૬ માઇલ થાય છે. મોટરનું લાકું રૂ. ૩ થી ૪ પડે છે. બ્રીનારાયણ થી કોટદાર કુલ ૧૬૪૧ માઇલ થાય છે, તેમાં ૩૫૧ માઇલ ચઢાઈ, ૩૭૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૬૧૧ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

નોંધ:—આ રસ્તે થોડા માણસોજ આવજન કરે છે. કારણ કે રસ્તામાં કોઈ તીર્થ સ્થળ આવતું નથી, તેમજ ચઢાઈ ઉતરાઈ પણ સહેજ વધારે છે, જોકે અગાઉ આ રસ્તે માણસો આવતાં જતાં, પણ બીજા રસ્તાઓ સારા થવાથી આ રસ્તે આવજનવ ઘટી ગઈ છે.

હિમાલયની ખાહીખુટી.

આ ખુટીના ગુણ ધણા છે, પણ મુખ્યત્વે કરીને ચિત્તબ્રમ-વાળાને, મગજ ખાહી પડી ગયું હોય તેને, વિદ્યાર્થીઓને અને ગાવાવાળાઓને તે ખાસ ઉપયોગી છે. આ ખુટી ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં ઘણીજ કમતી મળે છે અને મળે છે તો મોંઘા લાવથી, એટલે અમોએ ખાહી ખુટીનાં અડધા અડધા શેર (૨૦-૨૦ તોલા) નાં બંડલો તૈયાર કરેલ છે, જેની કિંમત ફક્ત આઠ આના રાખવામાં આવી છે; જરૂર હોય તેણે નીચેને ઠેકાણેથી મંગાવી લેવાં. વાપરવાની રીત બંડલ ઉપર લખેલી છે.

હરિચંદ એલ. મહેતા વૈદ્ય.

પોષ્ટ બરવાળા ઘેસાસાના, જુલે અમદાવાદ.

લીસ્ટ નં. ૭.

હરદ્વારથી યમુનોત્રી ૧૪૧ માઇલ.

(દેહરાદુન અને ધરાસુ થઈને.)

હરદ્વારથી રેલ્વે રસ્તે ૩૨ માઇલ ઉપર દેહરાદુન આવે છે, તે ઈસ્ટ ઇન્ડીયન રેલ્વેનું છેલ્લું સ્ટેશન છે. અહિં લશ્કરી છાવણી, હોટલો, બેંકો, સ્કુલો, પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ટેલીફોન, પોલીસચોકી, ડાકખાંડો, ફોરેસ્ટ કોલોન, બોલ ઇન્ડીયા સર્વેઓફીસ, ગુરુભરાયનું મંદિર મહાંત શ્રી લક્ષ્મણદાસજીનું સદાવ્રત, અને ધર્મશાળા વિગેરે છે. દેહરાદુન જીલ્લાનું હેડ ક્વાર્ટર છે. અહિંથી સહરાનપુર બેંતાળીશ માઇલ થાય છે, અને મોટર ભાડું રૂ. ૨ લાગે છે. હરદ્વાર કરતાં અહિં સામાન સસ્તો મળે છે. દેહરાદુનના હવા પાણી દીક છે. તેની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૨,૨૬૯ ફીટની છે. અહિંથી મંસુરી ૧૪ માઇલ થાય છે, તેમાં ૭ માઇલ રાજપુર સુધી મોટર એકા જાય છે. ભાડું પેસેન્જર દીઠ બાર આના લાગે છે. ગંગોત્રી, યમુનોત્રી જનાર યાત્રાળુ ને કુલીવાહન અહિં પણ મળી શકે છે. અહિંથી ૭ માઇલ ઉપર રાજપુર આવે છે. રસ્તો સહેજ ચઢાઈ વાળો પણ સીધો છે. એટલેકે મોટર એકા ચાલી શકે તેવો છે. અહિંથી મંસુરી સુધી કુલી કંડી, કંપાન, ડાંડી, ઘોડાં અને ખચ્ચર જે જોઈએ તે મળી જાય છે. રાજપુર પાછડી પને વસેલું મોટું ગામ છે. અહિં બહેરા મુંગાની સ્કુલ છે. તેમજ સાધુ વાસ્વાણીજીનું ભારત યુવક સંઘનું આશ્રમ છે. સામાન અહિં તમામ મળે છે. ગંગોત્રી યમુનોત્રી અને બદ્રી કેદાર માટે કુલી વાહન કાંઈ કરવાનું હોયતો છેવટ અહિંથી કરીલેવું જોઈએ. રાજપુરથી ૧ માઇલ ઉપર ટોલ આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ચઢાઈનો છે. અહિં ટોલ ટેક્સ લેવાય છે. માણસ દીઠ એક આનો, બોળ વાળાના ચાર આના અને ઘોડા, ખચ્ચર તથા બીજા કોઈ વાહનોનો રૂ. ૧૧૧ આપવો પડે છે. અહિં એક દુકાન પણ છે. અહિંથી ૨૧ માઇલ ઉપર ઝંડાપાણી આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ચઢાઈનો છે. અહિં એક દુકાન, ઝરણાનું પાણી અને આરામ કરવાની જગ્યા છે. અહિં

થી ૧ માઇલ ઉપર બાહુગળ આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ચઢાઇ નો છે. અહિં ઝરણાનું પાણી અને એક દુકાન છે. અહિંથી ૨૫ માઇલ ઉપર મંસુરી આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ચઢાઇનો છે. મંસુરી હવાપાણી અને સૃષ્ટિ સૌંદર્યમાં સીમસાથી બીજે નંબરે આવે છે. તેની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૭,૪૩૩ ફીટની છે. ગરમીની ઋતુમાં પણ અહિં ઠંડી પડે છે. એટલે ધણા યુરોપીઓ, અને થોડા દેશી ગૃહસ્થો અહિં હવા ખાવા આવે છે. કેટલાકના તો અહિં બંગલા અને બાગ બગીચા પણ છે. મંસુરીમાં લશ્કરી છાવણી રહે છે. અહિંથી પૂર્વમાં ૧ માઇલ ઉપર લંડોર નામની મોટી બજાર છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ટેલીફોન, હોસ્પિટાલ, ડાક બંગલો, બેંકો, હોટલો, ઇલેક્ટ્રીક, પાણીના નળો, ટેનીસ બેલવાનાં મેદાનો અને સ્કુલ વિગેરે છે. બજારમાં લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર, ધર્મશાળા અને સદાવ્રત છે. મંસુરી થી ૨ માઇલ ઉપર જવરખેત આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઇનો છે. અહિં એક દુકાન તથા ઝરણાનું પાણી છે. ડાકબંગલો અહિંથી અડધા માઇલ ઉપર છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર સુબાકોલી આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઈ વાળો છે. અહિં એક દુકાન, ધર્મશાળા તથા ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી એક રસ્તો સીધો ઉત્તરકાશી જાય છે પણ તે વિકટ હોઇ યાત્રાળુઓ સડકેજ ચાલે છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર ઝાલકી આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઇનો છે. અહિં પાણીનો નળ તથા ધર્મશાળા મહંત શ્રી લક્ષ્મણદાસજીની છે. બે ત્રણ દુકાનો પણ છે. અહિંથી ૮ માઇલ ઉપર ધનોદ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. ઝાલકીથી ચાલતાં બે માઇલ ઉપર એક રસ્તો ટિહરી જવાનો બુદો થાય છે, પણ તે જંગલમાં થઇ ને જતો હોઈ તે રસ્તે ફક્ત શિકારી માણસો જાય છે. ધનોદ્ટીમાં બા. કા. કં. વાળાની ધર્મશાળા, ત્રણ ચાર દુકાનો, અને ઝરણાનું પાણી છે. ડાકબંગલો થોડે દૂર છે. અહિંથી ૮ માઇલ ઉપર કાણાત્મલ આવે છે. રસ્તો લગભગ સીધો જેવોજ છે. અહિં બા. કા. કં. વાળાની ધર્મશાળા, સદાવ્રત તથા પાણીની પરબ છે. બીજી પણ એક ધર્મશાળા અને બે ત્રણ દુકાનો છે. પાણી એક ફક્ત દૂરથી લાવવું પડે છે. અહિં-

થી ૨ માઇલ ઉપર નૈરધાર આવે છે રસ્તો સીધો છે. કાણાતાલથી એક માઇલ ચાલતાં જમણા હાથ તરફનો જે રસ્તો ફાટે છે, તે ટિલરી જાય છે, અને તે ૧૨ માઇલ છે. નૈરધારમાં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર થોલદાર આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઈ વાળો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર ભલ્ડીયાણા આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઈ, ૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૩ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. ભલ્ડીયાણા એક માઇલ દૂર રહે છે, તે જગ્યાએ દેવપ્રયાગથી ટિલરી થઈને આવવાનો રસ્તો મળી જાય છે. ભલ્ડીયાણામાં બા. કા. કં. વાળાની ધર્મશાળા, અને સદાવ્રત તથા ત્રણ ચાર દુકાનો છે. પાણી ઝરણાનું મળે છે. ગંગાજી સહેજ નીચાણ માં છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર છામચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની સાધારણ ચઢાઈ વાળો, અને ૩ માઇલ સીધો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો, રામચંદ્રજીનું શિખરબંધ મંદિર, તથા બગીચો છે. નેપાળના વજીર સાહેબની ધર્મશાળા છે. ચટ્ટી સુંદર છે. પાણી ગંગાજીનું મળે છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર થોલી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર નૌગુણગાડ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો નાની સરખી ધર્મશાળા, અને પાણી ગંગાજીનું છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર ધરાસુ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની સહેજ કડાણ ચઢાઈનો, અને ૩ માઇલ સીધો છે. અહિં બા. કા. કં. વાળાની ધર્મશાળા, સદાવ્રત, સાત આઠ દુકાનો, હોસ્પિટાલ પોલીસચોકી, ડાકબંગલો, અને ભૈરવનાથજીનું મંદિર છે. ધરાસુ નદી અને ગંગાજીના સંગમ ઉપર આ ગામ છે. અહિંથી અડધો માઇલ આગળ જતાં, બે રસ્તા ફાટે છે તેમાં જમણા હાથ તરફનો રસ્તો ગંગોત્રી અને ડાબા હાથ તરફનો યમુનોત્રી જાય છે. ધરાસુથી ૬ માઇલ ઉપર ગેવલા (બ્રહ્મચટ્ટી) આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલ ચઢાઈ, ૨ માઇલ ઉતરાઈ અને ૩ માઇલ સીધો છે. રસ્તામાં ચાર માઇલ ઉપર કલ્યાણીચટ્ટી આવે છે, ત્યાં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી મળે છે ત્યાંથી પાંચ

માધલ ઉપર આ ચટ્ટી આવે છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ એક એક બધે માધલના કટકે બે વખત આવે છે, અને તે પણ સાધારણ છે. અહિં ધર્મશાળા, એક દુકાન અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૫ માધલ ઉપર બાણ (છીલકરાચટ્ટી) આવે છે. રસ્તો ૨ માધલ સાધારણ ચઢાઈ નો અને ૩ માધલ સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૬ માધલ ઉપર દંડનગામ આવે છે. રસ્તો ૩૥ માધલ ચઢાઈ અને ૨૥ માધલ ઉતરાઈનો છે. ચઢાઈઉતરાઈ સાધારણ છે. દંડનગામ પંદર વીસ મકાનોનું નાનું ગામ છે. અહિં બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૨૥ માધલ ઉપર સીમલાચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સહેજ કંઠણ ઉતરાઈનો છે તેમજ જંગલમાં થઈને જાય છે. અહિં એક દુકાન અને નાળાનું પાણી છે. યમુનોત્રીથી ગંગોત્રી જવા માટે પાછું અહિં આવવું પડે છે. અહિંથી ૧૥ માધલ ઉપર ગંગાણી આવે છે. રસ્તો સીધો છે, પણ જંગલમાં થઈને જાય છે. અહિં ટિહરી રાજ્યની એક ધર્મશાળા, અને બા. ૦ કા. ૦ ક. ૦ વાળાનું સદાવ્રત છે. યમુનોત્રી જનારે વધારાનો સામાન અહિં કાઢ વેપારીને ત્યાં રાખીને જવું ફીક છે; કારણ કે યમુનોત્રી જઈ પાછું અહિંજ આવવું પડે છે. પાણી જમદગ્ની કુંડ, તથા યમુનાજીનું પીવામાં આવે છે. જમદગ્ની કુંડ ઉપર ગંગાજીનું નાનું સરખું મંદિર છે. દુકાનો પાંચ છે. અહિંથી ૬ માધલ ઉપર કુથનોર ઉર્ફે જગન્નાથચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૧૥ માધલની સાધારણ ચઢાઈનો, અને ૪૥ માધલ સીધો છે. અહિં બે દુકાનો, જગન્નાથ જીનું મંદિર, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ગંગોત્રી જવાનો એક રસ્તો છે પણ તે વિકટ છે. અહિંથી ૨ માધલ ઉપર જમુનાચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન અને યમુનાજીનું મંદિર છે. યમુનાજી પાસેજ વહે છે. અહિં યમુનાજીમાં સ્ફટિક પથર જેવી ચળકતી કેટલીક શિલાઓ જોવામાં આવે છે. અહિંથી હનુમાનગાડ સુધી ઝેરી માંખીઓ કરડે છે. એટલે કાઈપણ પ્રકારે ૫૫ ઢંકાઈ રહે તેવો બદોબસ્ત કરવો. રસ્તો જમલમાં થઈને જાય છે. જમુનાચટ્ટીથી ૨ માધલ ઉપર બોજરી આવે છે. રસ્તો ૧ માધલ ચઢાઈ અને ૧ માધલ ઉતરાઈનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ બન્ને સહેજ

કઠણુ છે. જમુનાચટ્ટીથી યમુનાજનો પુલ પાર કરી આગળ જવાય છે. અહિં વસ્તીનાં દસ પંદર મકાનો, એક દુકાન, અને નદીનું પાણી છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર રાણા આવે છે. રસ્તો ૧૧૧ માઇલની સહેજ કઠણુ ચઢાઇનો અને ૧૧૧ માઇલ સીધો છે. અહિં ધર્મશાળા, બે દુકાનો તથા ઝરણાનું પાણી છે. અહિં ઠંડી વધારે પૂડે છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર હનુમાનગાડ આવે છે. રસ્તો કઠણુ ચઢાઇનો છે. અહિં સુધી ઝેરી માખીઓ કરડે છે, અને તેથી ચળ આવતાં ખંજવાળવાથી લોહી નીકળી પાડે છે. અહિં એક ધર્મશાળા, બે દુકાનો અને પાણી હનુમાનગંગાનું મળે છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર ખરસાલી આવે છે. રસ્તો કઠણુ ચઢાઇનો છે. કુલીઓ સાથે કરાર ન કર્યો હોય તો તે અહિંથી યમુનોત્રી નથી આવતા. અહિં બા. ૦ કા. ૦ ક. ૦ વાળાની ધર્મશાળા, સદાવ્રત, પાંચ સાત દુકાનો અને શનીદેવતાનું મંદિર છે. ઠંડીના વખતમાં યમુનોત્રીનાં ૫૮ ન્યારે બંધ રહે છે, ત્યારે યમુનાજની પૂજા અહિં થાય છે. યમુનોત્રીના પંડ્યા અહિં રહે છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર યમુનોત્રી આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની ચઢાઇ, ૧ માઇલની ઉતરાઇ, અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સખ છે. પુરાણોમાં લખેલ છે કે સૂર્યના-રાયણનાં પુત્રી યમુનાજએ અહિં તપશ્ચર્યા કરી હતી તે વખતથી અહિંનું નામ યમુનોત્રી પડ્યું છે. અહિં યમુનાજનું મંદિર પંદર ફીટ ઉંચું અને સાત આઠ ફીટ પહોળું છે, તેમાં યમુનાજની મૂર્તિ કાળા પાપા-ણીની દોઢ પુટ ઉંચી વિરાજમાન છે, તેમની જમણી તરફ ગંગાજી, અને ડાબી તરફ સરસ્વતિની મૂર્તિઓ છે. અહિં એક ધર્મશાળા, એક ગુફા અને ગરમ જળના છ કુંડ છે. ચાર કુંડની અંદર એટલું ગરમ પાણી રહે છે કે, પોટલીમાં બાંધીને કાચા ચોખા તેમાં છોડતાં દસ-મીનીટમાં તે રંધાઇ જાય છે, તેમ પુરી ઉપસી જાય છે અને બટાટાં પાકી જાય છે; બાકી બે કુંડમાં સ્નાન થઇ શકે તેવું ગરમ પાણી રહે છે. રોટલી અને પુરી પાણીથી ચડી જાય છે પણ પચપચી જાય છે છતાં યમુનોત્રીના યાત્રાળુઓ જે એકાદ દિવસ અહિં રહે છે, તે કુંડના પાણીમાંજ બોજન બનાવીને ખાય છે. જોકે રસોઇ કરવાનો

સામાન તથા લાકડાં મળે છે, પરંતુ કેટલાક યમુનાજીની પ્રસાદીના રૂપમાં, અને કેટલાક પાણીના ગુણને ખાતર તે પ્રમાણે બોજન બનાવે છે. આ પાણીથી પેટનાં ગમે તેવાં દરદો પણ નાશુદ થઈ જાય છે. અક્ષોસ-ની વાત છે કે સ્વીટર્જલેન્ડ જેવા સાત સમુદ્રની પારના પ્રદેશોમાંથી ઝરણાનું પાણી ખાટલામાં ભરાઈ હિંદુસ્તાનમાં આવે છે અને તેનો છુટથી ઉપયોગ થાય છે; જ્યારે આવાં પવિત્ર સ્થળોનું પાણી તેથી હજાર દરજ્જે વધારે ગુણવાળું હોવા છતાં, તે ઉપયોગમાં લેવા કોશીશ થતી નથી. ગુફાની અંદરથી ત્યાં ગરમ પાણી નીકળે છે, ત્યાં એન્જીનની માફક ભફ, ભફ, કરતા અવાજ, અને વરાળ સાથે પાણી ઉડે છે. આ ગુફામાં લાકડાના સલેપાટ ગોઠવી પાંચ છ માણ-સોને સુવાળેવી જગ્યા બનાવી છે, એટલે જેની પાસે કાંઈ સાધન ન હોય, તે પણ યમુનોત્રી જેવી કડકડતી ઠંડીમાં સુખેથી રાત્રી વિતાવી શકે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ પાણીના થોડા થોડા ખાફથી લાગેલ ચકાવટ પણ દૂર થઈ જાય છે. યમુનોત્રીમાં એક બે દુકાનો છે. તેમાં ચોખા, દાળ, ઘી, ખાંડ, લોટ, બટાટાં, અને લાકડાં વિગેરે ચીજો મળે છે, યમુનાજી પાસેજ વહે છે. યાત્રાળુઓ પહેલાં યમુનાજીમાં, અને પછી ગરમ જળના કુંડમાં સ્નાન કરે છે. એટલે ઠંડી પણ જણાતી નથી તેમ ગરમ પાણી સહન કરવાની શક્તિ પણ આવે છે. ઝેરી માંખી-ઓ અહિં પણ કરડે છે, એટલે બને ત્યાં સુધી ખુલ્લું શરીર ન રહે તેમ ઠીક છે. યમુનોત્રીની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૦,૮૪૯ ફીટની છે. અને તેની પાસેના બંદર પાંચ શિખરની ઉંચાઈ ૨૦,૭૪૩ ફીટની છે. આ પર્વતમાંથી યમુનાજી નીકળી, ૬૦૦ માઇલ વહેવા પછી પ્રયાગમાં ગંગાજીની અંદર મળી જાય છે. યમુનોત્રીથી ગંગોત્રી ૬૮૧૧, કેદારનાથ (ભટવાડી થઈને) ૧૪૩, (ગંગોત્રી થઈને) ૨૧૬, બદ્રીનાથ (ગંગોત્રી તથા કેદારનાથ થઈને) ૩૧૬૧૧, દેહરાદુન ૧૦૬, અને ટિહરી ૭૪ માઇલ થાય છે. કુલ હરદ્વારથી યમુનોત્રી ૧૪૧ માઇલ થાય છે. તેમાં ૩૪૧ માઇલ ચઢાઈ, ૧૬ માઇલ ઉતરાઈ અને ૮૭૧ માઇલનો સીધો રસ્તો આવે છે.

લીસ્ટ નં. ૮.

હરદ્વારથી યમુનોત્રી ૧૬૬ માઇલ.

(ઋષીકેશ અને દેવ પ્રયાગ થઈને.)

હરદ્વારથી ૧૫ માઇલ ઉપર ઋષીકેશ અને ત્યાંથી ૪૪૧ માઇલ ઉપર દેવપ્રયાગ આવે છે; જેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૧ માં થઈ ચુકેલ છે. દેવપ્રયાગથી ૬ માઇલ ઉપર ખેડાકોટ આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઈનો છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર રોડચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલની સાધારણ ચઢાઈનો, અને ૨ માઇલ સીધો છે. અહિં બે દુકાનો, અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર કેથોલી આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની સાધારણ ચઢાઈનો અને ૩ માઇલ સીધો છે. અહિં બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી પગકેડીને રસ્તે ત્રણ માઇલ, પહાડ ઉપર ચંદ્રવદની દેવીનું મંદિર છે. ઘણા યાત્રાળુઓ દર્શન કરવા જાય છે. દર્શન કરીને પાછું અહિંજ આવવું પડે છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર જૈલમ ચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલની સાધારણ ઉતરાઈનો, અને ૩ માઇલ સીધો છે. અહિં બે દુકાનો, એક ધર્મશાળા, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર ટિહરીનગર આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલની સાધારણ ઉતરાઈનો, અને ૬ માઇલ સીધો છે. રસ્તામાં બે ત્રણ નાનાં ગામો આવે છે. ત્યાં એક એક દુકાન, અને ઝરણાંનાં પાણી છે. ટિહરી, ગઢવાળની રાજ્યધાનીનું શહેર છે. ગાદી ઉપર શ્રીમાન ૧૦૮ નરેન્દ્રશાહ બહાદુર છે. યાત્રીઓને કષ્ટ ન પડે, તે માટે ગંગોત્રી, યમુનોત્રીના રસ્તાઓ દરવર્ષે રાજ્ય તરફથી સુધરાવવામાં આવે છે; તેમજ દુકાનદારો યાત્રાળુ પાસેથી વધારે ભાવ ન લે, તે માટે ખોરાકીના સામાનના ભાવો રાજ્ય તરફથી બાંધી આપવામાં આવે છે. ટિહરી, બીલગંગા અને ભાગીરથીના સંગમની વચ્ચેમાં છે. સંગમસ્થાનને ગણેશપ્રયાગ કહેવામાં આવે છે. ગામ મોટું છે. ઇ. સ. ૧૯૨૧ ની વસ્તી ગણતરી

પ્રમાણે ટિહરીમાં ૩૩૪૨ માણસોની વસ્તી હતી. ગામની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૨૩૩૮ ફીટની છે. અહિં રાજ્ય તરફથી સદાવ્રત અને ધર્મશાળા છે. પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ટેલીફોન, વિજળીબત્તી, ટાવર, હોસ્પિટાલ, ડાકઅંગલો, કોર્ટ, કચેરી, જેલ, રાજ્યની મહેલાતો કેટલાંક મંદિર, પાણીના નળા, અને પોલીસ ચોકી વિગેરે છે. અહિંથી ૧૧ માઈલ ઉપર ભલ્હીયાણા આવે છે. રસ્તો ૨ માઈલ ચઢાઈ, ૧ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૮ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સહેજ કઠણ છે. રસ્તામાં પાંચમાઈલ ઉપર એક નાની ચટ્ટી આવે છે, ત્યાં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. ત્યાંથી પાંચ માઈલ ચાલતાં દેહરાદુનથી ભલ્હીયાણા જતો રસ્તો મળી જાય છે. ભલ્હીયાણાથી ૧૫ માઈલ ઉપર ધરાસુ અને ત્યાંથી ૪૮ માઈલ ઉપર યમુનોત્રી આવે છે; જેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૭ માં થઈ ચુક્યું છે. કુલ હરદ્વારથી યમુનોત્રી, ઉપરને રસ્તે ૧૬૬૧ માઈલ થાય છે; જેમાં ૪૯૧ માઈલ ચઢાઈ, ૨૭૧ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૮૯ માઈલ સીધો રસ્તો આવે છે.—

નોટ:—દેવપ્રયાગથી ટિહરી જવાનો બીજો પણ એક રસ્તો છે, જે રસ્તે દેવપ્રયાગથી ૧૦ માઈલ ઉપર ખર્સાડા, ૧૪ માઈલ ઉપર કોટેશ્વર, ૨૦ માઈલ ઉપર વંડયા, ૨૮ માઈલ ઉપર ક્યારી, અને ૩૪ માઈલ ઉપર ટિહરી આવે છે. આ રસ્તે પણ કેટલાંક માણસો ટિહરી જાય છે.

બ્રાહ્મીવટી.

આ ગોળીઆ બ્રાહ્મીના ચૂર્ણ સાથે કેટલીક સ્મૃતિકારક અને પૌષ્ટિક ઔષધિઆ મેળવી ખનાવેલી છે જેમને બ્રાહ્મીનાં પત્તાં ઘોટવાની કે ખાંડવાની ધર ઉપર સગવડતા ન હોય તેમને માટે તે ઉત્તમ છે. સેવનવિધિ સાથે કિંમત ૧૨૦ ગોળીની શીશી ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦

હરિચંદ એલ. મહેતા. વૈદ્ય.

ચોટ અરવાળા લેલાસાના (અમદાવાદ).

લીસ્ટ નં. ૯.

શ્રી યમુનોત્રીથી ગંગોત્રી ૯૮૧ માઇલ.

(સીમલાચટી અને નવરંગી ધર્મશાળા થઇને.)

યમુનોત્રીથી ૨૫૧ માઇલ ઉપર સીમલાચટી આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૧૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૦૧ માઇલ સીધો છે, જેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૭ માં કરેલ છે. સીમલાચટીથી ૮ માઇલ ઉપર સીંગોટચટી આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલ ચઢાઇ, અને ૩ માઇલ ઉતરાઇનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ કઠણ છે. સીમલાચટીથી નદીનો પુલ પાર કરી જંગલમાં ચાલવું પડે છે. અહિં એક દુકાન, અને ઝરણાનું પાણી છે. સીંગોટચટીથી ૩ માઇલ ઉપર નવરંગી ધર્મશાળા [નાકુરી] આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઇ જેવો છે, પણ સીધોજ ગણાય. અહિં ચારપાંચ દુકાનો અને ૫૦ કાં ૬૦ વાળાની તથા સ્વામી સંજ્ઞાનાનંદજીની ધર્મશાળાઓ છે. ચટીમાં એક બગીચો છે, તેમાં સત્યનારાયણનું મંદિર છે. પાણી ઝરણાનું છે. ધી અહિં બહુ સારું મળે છે. ધરાસુથી ગંગોત્રી જનાર યાત્રાળુનો રસ્તો અહિં મળી જાય છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર ઉત્તરકાશી ઉર્ફે બડાહાટ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં વીસ પચીસ દુકાનો, પોષ્ટ, હોસ્પીટાલ, ગ્રાકબંગલો, પોલીસચોકી, ૫૦ કાં ૬૦ વાળાનું સદાવ્રત, ધર્મશાળા, અને ઔષધાલય તથા સ્વામી શ્રી સંજ્ઞાનાનંદજીનું અન્નક્ષેત્ર છે, બીજી પણ કેટલીક ધર્મશાળાઓ, અને છુટક સદાવ્રતો છે. અહિં ખારેમાસ સાધુઓ રહે છે, અને તેમને ઋષીકેશની જેમ તૈયાર ભોજન હાથેશાં મળે છે. જેવા લાયક સ્થળોમાં—જયપુરના મહારાણી રાઠોડબા તરફથી બંધાવેલ મંદિર, જુના જમાનાનું મોટું ત્રિશુળ, અને અસી તથા વરણુનો સંગમ છે. બીજાં પણ કેટલાંક નાનાં મંદિરો છે. પંજાબ સીંધનું પણ અન્નક્ષેત્ર અહિં ચાલે છે. ગંગોત્રીલાઇનમાં આ સ્થળ

મોટું છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર **અંસીગાડ** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન, ડાકખંડો, તથા ઝરણાનું ઠંડુ પાણી છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર **નીતાલા** આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ઉતરાધનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. પાણી નાળાનું છે. દુકાન એક છે. નીતાલાથી ૩ માઇલ ઉપર **મનેરી** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે દુકાનો તથા બે ધર્મશાળા છે. તેમાં એક બાં ૩૦ કં વાળાની, અને એક ટિહરી રાજ્યની છે. પાણીનાળાનું, તથા ગંગાજનું કામમાં આવે છે. અહિંથી ૪૧૧ માઇલ ઉપર **કુમાચટી** આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઈ, અને ૨૧૧ માઇલ ઉતરાધનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૪૧૧ માઇલ ઉપર **લટવાડી** આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઈ, ૨ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૧૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં ચાર પાંચ દુકાનો, ડાકખંડો, ભાસ્કરેશ્વર મહાદેવનું મંદિર, અને બાં ૩૦ કં વાળાની ધર્મશાળા, તથા સદાશિવ છે. પાણી ઝરણાનું, અને ગંગાજનું કામમાં આવે છે. કેદારનાથ જવાનો રસ્તો અહિંથી જુદો થાય છે; એટલે ગંગોત્રી જનારે વધારાનો સામાન અહિં રાખી જવો ઠીક છે; કારણ કે હરદ્વાર અથવા કેદારનાથ જવા માટે ગંગોત્રીથી પાછું અહિંજ આવવું પડે છે. લટવાડીથી ૬ માઇલ ઉપર **ભુખીચટી** આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઈનો છે. અહિં એક દુકાન, ધર્મશાળા અને ગંગાજનું પાણી છે. ચટીનું નામ ભુખી છે, પણ ખોરાકીનો સામાન મળે છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર **ગંગનાણાચટી** આવે છે. રસ્તો સીધો અને સારો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો, બાં ૩૦ કં વાળાનું સદાશિવ, અને ધર્મશાળા, તથા મહાદેવજનું મંદિર છે. ગંગાજી પાસે વહે છે. અહિંથી બડધા માઇલ ઉપર હુરી ગામમાં ગરમ પાણીનો કુંડ, અને પારાશરઋષીનો આશ્રમ છે. ગંગનાણીથી ૨ માઇલ ઉપર **અગોલીગાડ** આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઈ અને ૧ માઇલ ઉતરાઈનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સહેજ કઠણ છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર **હુહારી**.

નાગ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ અને ૧ માઇલ ઉતરાઇનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સહેજ કડણુ છે. અહિં એક ધર્મશાળા તથા બે દુકાનો છે. પાણી ગંગાજી અને ઝરણાનું કામ આવે છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર સુકીખાલ આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઈ અને ૧ માઇલ ઉતરાઇનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઇ સહેજ કડણુ છે. અહિં બા. કા. કા. વાળાની ધર્મશાળા અને સદાવ્રત છે. યમુનોત્રીથી ખરસાલી થઇને એક પહાડી રસ્તો અહિં આવે છે, પણ તે ઘણું વિકટ છે. અહિં બે દુકાનો, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર ઝાલા આવે છે. રસ્તો સહેજ કડણુ ચઢાઇનો છે. અહિં બા. કા. કા. વાળાની એક નાની સરખી ધર્મશાળા, અને બે દુકાનો છે. પાણી ગંગાજી તથા ઝરણાનું મળે છે. ચટ્ટીની પાસે થોડું સપાટ મેદાન પણ છે. અહિંથી ૪૧ માઇલ ઉપર હુરસીલ આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલ ચઢાઇ, ૧૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૧ માઇલનો સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કડણુ છે. ચટ્ટી સારી છે. અહિં શ્રી રામ રામજી બ્રહ્મચારીની ધર્મશાળા, સદાવ્રત અને બગીચો છે. સફરજન અહિં ઘણું પણ નાનાં થાય છે. ડાક બંગલો, બે ત્રણ દુકાનો અને સત્યનારાયણનું મંદિર પણ છે. ઘી સારું મળે છે. ચટ્ટીની પાસે થોડું મેદાન અને દેવદારના વૃક્ષોનું જંગલ છે. ગંગાજી થોડે નિચાણમાં વહે છે, એટલે પાણી ઝરણાનું કામ આવે છે. ગંગાજીને સામેપાર મુખવાગામમાં ગંગોત્રીના પંડ્યાઓ રહે છે. ગંગોત્રીના ૫૮ ઠંડીના વખતમાં છ મહિના બંધ રહે છે ત્યારે પૂજા મુખવાથી એકમાઇલ ઉપર માર્કેડેયઝ્ઝપીના સ્થાનમાં થાય છે. અહિંથી મુખવા થઇને ગંગોત્રી જવું હોય, તો ત્રણ માઇલ મુખવા, અને ત્યાંથી ચાર માઇલ ઉપર નીચેનો રસ્તો મળી જાય છે. માર્કેડેયઝ્ઝપીનું સ્થાન રસ્તામાં આવી જાય છે. હુરસીલથી ૩ માઇલ ઉપર ધરાલા આવે છે. રસ્તો લગલગ સીધો છે. અહિં ધર્મશાળા તથા સદાવ્રત બા. કા. કા. વાળાનું છે એક ધર્મશાળા શ્રી. રામરામજી બ્રહ્મચારીના કહેવાથી જ્યપુર માહારાણી શ્રી રાડોડબાએ બંધાવેલ છે. અહિં દૂધગંગા, અને ભાગીરથીનો સંગમ છે, સંગમ ઉપર મહાદેવજીનું મંદિર છે. ઠંડી

અહિં વધારે પડે છે. મહાત્માઓનો નિવાસ અહિં બારે માસ રહે છે; કેટલાક ઠંડીના વખતમાં પણ વસો પહેરતા નથી. મુખવા ગામ ગંગાજીને સામેપાર દેખાય છે. પણ ત્યાં જવાનો રસ્તો હરસીલ થઈને છે. ધરાલીમાં બે ત્રણ દુકાનો અને પાણી ગંગાજી તથા ઝરણાનું છે. અહિંથી ચાર માઇલ ઉપર જંગલાપુલ આવે છે. રસ્તો ચઢતર નો છે, પણ સીધા જોવાજ છે. અહિં નાની ધર્મશાળા, ડાકખંડો તથા એક દુકાન છે. પાણી ઝરણાનું કામ આવે છે. ગંગાજી પાસે વહે છે, પણ જરા નિચાણમાં છે. ઠંડી અહિં સખ્ત પડે છે. જન્દુ ઋષીનો આશ્રમ અહિં હતો; જેની જંધામાંથી ગંગાજીની કળતાં ગંગાજીનું નામ જન્દુવી પડ્યાનું કહેવાય છે. અહિંથી એક માઇલ ઉપર નેલોંગ જવા રસ્તો ફાટે છે, તે રસ્તે ભોટીઆઓ તિબેટીઓ સાથે વેપાર કરે છે. કૈલાસ માન સરોવર જવું હોય, તો તે રસ્તે જઈ શકાય છે. પરંતુ રસ્તામાં સગવડ કાંઈ પણ મળતી નથી. નેલોંગ ખિટિશ હદનું છેવટનું સ્થાન છે. કોઈ કોઈ સાધુ મહાત્મા તે રસ્તે જાય છે. આ રસ્તો શ્રાવણથી આસો માસ સુધી ખુલ્લો રહે છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર ભૈરવઘાટી આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઈ અને ૧ માઇલ ઉતરાઈનો છે એક માઇલની સાધારણ ઉતરાઈ પછી જડગંગા ઉપરનો પુલ પાર કરવો પડે છે. અહિંથી ૩૫૦ ફીટ ઉપરમાં એક લોઢાનો પુલ ૨૫૦ ફીટની લંબાઈ વાળો જોવામાં આવે છે; પંદર વરસ પહેલાં આ પુલ ઉપર થઈને માણસો ભૈરવઘાટી જતાં, પણ પુલને દેખતાંજ કમકમાટી છુટતી; કારણકે નીચે ૪૦૦ ફીટ ઉંડાણમાં જડગંગા, પહાડી ગર્જના સાથે ઘુઘવાટા કરતી આવી જાય છે, અને પુલ બેઉ તરફ ખુલ્લો છે. એટલે પુલ ઉપર થઈને ચાલતાં નીચે જોવામાં આવે, તો ચકકર આવ્યાને પડી જવાનો ભય રહેતો, જેથી દરેક યાત્રાળુ તે પુલ ઉપર સહી સક્ષામત પાર થવા માટે, ભૈરવના કુતરાને સવાશેર, અદીશેર એમ થોડા ઘણા રોટલા નાખવાની માનતા કરતા, પણ નીચેનો રસ્તો તૈયાર થયા પછી, તે અડચણો દૂર થઈ છે. નીચેથી, પણ આ પુલનું દ્રશ્ય ખરેખર ભયંકર દેખાય છે. નીચેનો પુલ પાર કરી, એક

માધલિની કંઠણ ચઢાઇ ચઢતાં ભૈરવઘાટી આવે છે. અહિં બે દુકાનો પાણીનો નળ, બાં ૩૦ કં વાળાની ધર્મશાળા અને સદાવ્રત, તથા પાણીની પરખ છે. અહિં એક કુંડમાં લોઢાના સારવાળું પીળાશ પડતું પાણી આવે છે. ઉદર રોગીઓને તે ખુબ ફાયદા કારક છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર ગંગોત્રી આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૨ માઇલનો સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કંઠણ છે, પણ તે બંને ફક્ત ગળે દુકડે આવે છે. અહિં શ્રી ગંગાજીનું સોનાના કળશ વાળું શિખર બધે મંદિર લગભગ પચીસ ફીટ ઉંચું અને બારફીટ પહોળું છે. તેમાં ગંગાજીની મૂર્તિ, લગભગ બે ફીટ ઉંચાઇ વાળી સફેદ આરસની છે. તેમની જમણી તરફ ભગીરથ રાજાની, અને ડાબી તરફ સરસ્વતિ, ભૈરવ, ગૌરીશંકર, આદ્યશંકરાચાર્ય, નરનારાયણ અને અન્નપૂર્ણા આદિની મૂર્તિઓ છે. આ મંદિરની પાસેજ એક નાનું મંદિર માર્કેડેયન્સપીનું છે. તેમાં એક નંદિ ઉપર ગૌરીશંકરની મૂર્તિ વિરાજમાન છે. એક શિવલિંગ પણ છે. આ મંદિરોની જમણી તરફ ગંગાજી વહે છે. ગંગાજીની પહોળાઈ, અને ઉંડાઈ, અહિં બહુજ થોડી છે. ગંગોત્રીમાં ત્રણ ચાર ધર્મશાળાઓ, બાં ૩૦ કં વાળા અને ઈંદોર સ્ટેટનાં સદાવ્રતો, અને દસબાર દુકાનો છે. સામાન તમામ મળે છે, પણ લાકડાં સહેજ મોંઘાં અને લીલાં મળે છે. ગંગોત્રીની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૦,૩૧૯ ફીટની છે. યાત્રાળુ ઓછામાં ઓછું એક રાત્રી અહિં રહે છે, અને અહિંથી પ્રસાદી દાખલ ગંગાજી, લોટા તથા કુંપીઓમાં ભરી ઘેર લઇજાય છે; કેટલાક યાત્રાળુઓ ગૌમુખ જઈ, ત્યાંથી ગંગાજી ભરે છે. ગંગોત્રીથી ગંગાજી ઉપરનો લાકડાનો પુલ પાર કરી ગૌમુખ જવાય છે, જે ગંગોત્રીથી અઢાર માઇલ થાય છે. રસ્તો કંઠણ છે સડક, ધર્મશાળા, દુકાનો કે પુલ તે રસ્તામાં નથી, એટલે ખોરાકીનો સામાન અને ત્યાંના ભોમીયાને સાથે લઇ જવાથી બે દિવસમાં ગૌમુખ જઈ અવાય છે. રસ્તામાં ભોજપત્રના ઝાડોનું જંગલ આવે છે. રહેવાને માટે ગુફાઓ મળે છે; અને પુલનું કામ બરફ આવે છે, પણ શ્રાવણ મહિના પછી તે રસ્તે જવું બેખમ વાળું છે; કારણ કે બરફ ગળી જાય છે અને

નદી નાળાં ભરાઇ આવે છે તેમજ ચીકણા રસ્તાને લઇને ઉપરથી લપટી પડતાં ગંગાજીમાં જવાનો ભય રહે છે, એટલે વૈશાખથી અસાડ માસ સુધી, તે રસ્તે જઇ શકાય છે. ગૌમુખની ઉંચાઇ, સમુદ્રની સપાટીથી ૧૨,૬૧૪ ફીટની છે. ભગીરથ રાજાએ અહિં તપસ્યા કરી ગંગાજી પ્રાપ્ત કરેલ હતાં. અહિં ગંગાજીની ધારા લગભગ ત્રણસો ફીટ ઉપરથી ગાયના મુખ જેવી પર્વતની ખીણમાંથી ધોધ રૂપે નીચે પડે છે. પણ પહોળાઇ, લગભગ ચાર પાંચ ફીટની છે. જે પર્વતમાંથી ગંગાજી નીકળે છે, તે ભગીરથ પર્વતના નામથી ઓળખાય છે, અને તેના શિખરની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૨૧,૩૬૦ ફીટની છે. ગૌમુખથી પાછા ગંગોત્રી આવવું પડે છે. જે લાકડાનો પુલ પારકરી ગૌમુખ જવાય છે, તે પુલ પાર કરી દક્ષિણ તરફ ચાલતાં એક માઇલ ઉપર ગૌરીકુંડ આવે છે. અહિં કેદાર ગંગા, અને ભાગીરથીનો સંગમ થાય છે. સંગમ સ્થાને એક શિલારૂપી શિવલિંગ, કુદરતીજ પડેલ છે તેના ઉપર સંગમનો ધોધ રૂપ પ્રવાહ પડે છે તે જગ્યાને ગૌરીકુંડ કહે છે. અહિંથી પાછું ગંગોત્રી આવવું પડે છે. યમુનોત્રી થી ગંગોત્રી ૬૮૧ માઇલ થાય છે; તેમાં ૨૬ માઇલની ચઢાઇ, ૩૦ માઇલની ઉતરાઇ, અને ૩૬૧ માઇલનો સીધો રસ્તો આવે છે.

નોટ:—

(૧) ગંગોત્રીથી નીકળેલ ગંગાજી, ૧૫૧૪ માઇલ વહીને કલકત્તાથી ૬૦ માઇલ ઉપર કપિલ આશ્રમમાં યઈ સમુદ્રને મળે છે; જે જગ્યા એ સગર રાજાના સાઠ હજાર પુત્રો કપિલમુનિના ક્રોધાગ્નિથી બળી ને ભસ્મ થયેલ હતા, અને જેને ભગીરથ રાજાએ મહાન તપ કરી ગંગાજીનો સ્પર્શ કરાવી સ્વર્ગે મોકલ્યાનું વર્ણન પુરાણોમાં છે. ગંગોત્રીનું ગંગાજી તમામ હિંદુઓ પવિત્ર માને છે; એટલુંજ નહિં પણ મરતી વખતે ગંગાજીનું એક ટીપું મળી જાયતો તેમનો સ્વર્ગવાસ થવાની તેમને દ્રઢ શ્રદ્ધા છે. મીતાજીમાં ગંગાજીનું મહાત્મ્ય વધારે જણાવેલ છે તેમજ આધુનિક યુરોપીયન ડોક્ટરો, પણ બીજા કરતાં ગંગાજીના પાણીમાં વધારે ગુણ છે તેમ નિઃસંશય માને છે, ગંગોત્રીથી

ગંગાજળ લક્ષ્મી લાવિક યાત્રાળુઓ વૈજનાથ, કાશી, પશુપતિ-
નાથ અને રામેશ્વર આદિ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગને ચડાવે છે. ગંગોત્રીના
પહાડોમાં ઔષધિઓ વધારે થાય છે, સિવાય પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય ત્યાં
અખૂટ ભરેલ છે. રસ્તાઓ પણ પહેલાં કરતાં લાખદરજી સારા થઈ
ગયા છે, અને વાહન તથા ખોરાકીનો બદોબસ્ત પણ જોઈએ તેવો છે;
જતાં માણસો તેનો લાલ લઈ શક્તા નથી તે શું તેમનું અજ્ઞાન ? કે
આળસ ?

(૨) ગંગોત્રીથી દહેરાદુન ૧૩૫, ટિહરી ૧૦૦, કેદારનાથ ૧૨૦૧
બદ્રીનાથ (કેદારનાથ થઈને) ૨૨૧૧, હરદ્વાર ૧૬૧, શ્રીનગર ૧૩૩,
અને દેવપ્રયાગ ૧૩૩ માઇલ થાય છે.

(૩) સેંકડે પંચાલું ટકા યાત્રી ઉપરને રસ્તે યમુનોત્રીથી ગંગોત્રી
આવે છે; આકીના પાંચ ટકામાં કોઇ કોઇ નીચેના રસ્તે, પણ
આવે છે.

૧ યમુનોત્રીથી ૧૮ માઇલ કુથનોર, ત્યાંથી ૧૦ માઇલ ઉપરોકોટ,
ત્યાંથી ૬ માઇલ ઉત્તરકાશી અને ત્યાંથી ૫૬ માઇલ ગંગોત્રી
મળી કુલ ૯૦ માઇલનો આ રસ્તો છે.

૨ યમુનોત્રીથી ૪ માઇલ ખરસાલી, ત્યાંથી ૫ માઇલ ડાંગર, ત્યાંથી
૫ માઇલ ખારસુ, ત્યાંથી ૧૨ માઇલ ઉપરોકોટ, ત્યાંથી ૬ માઇલ
ઉત્તરકાશી અને ત્યાંથી ૫૬ માઇલ ગંગોત્રી મળી કુલ ૮૮ માઇ-
લનો આ રસ્તો છે. ઉપરના બન્ને રસ્તામાં ચઢાઈ ઉતારાઇ વધારે છે.

૩ યમુનોત્રીથી ૪૮ માઇલ ધરાસુ, ત્યાંથી ૧૮ માઇલ ઉત્તરકાશી
અને ત્યાંથી ૫૬ માઇલ ગંગોત્રી મળી કુલ ૧૩૨ માઇલનો આ
આ રસ્તો છે જોકે તે સારો છે પણ ૨૩૧ માઇલ વધારે ચાલવું
પડે છે.

લીસ્ટ નં. ૧૦.

શ્રી ગંગોત્રીથી હરદ્વાર ૧૬૧ માઇલ.

(ધરાસુ, ટિહરી અને નરેન્દ્ર નગર થકીને.)

ગંગોત્રીથી ૬૨ માઇલ ઉપર નવરંગી ધર્મશાળા (નાકુરી) આવે છે. રસ્તો ૧૪ માઇલ ચઢાઈ, ૨૨ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૨૬ માઇલ સીધો આવે છે; જેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૬ માં આપેલું છે. નવરંગી ધર્મશાળાથી ૪ માઇલ ઉપર કુંડા આવે છે. રસ્તો ક્ષગ-ક્ષગ સીધો છે, પણ જંગલમાં થઈને જાય છે. અહિં બાં ૩૦ કાં ૩૦ વાળાની ધર્મશાળા, અને બે દુકાનો, તથા ઝરણાનું પાણી છે. કુંડાથી ૮ માઇલ ઉપર ધરાસુ આવે છે. રસ્તો ક્ષગક્ષગ સીધો છે. અહિંથી ૧૫ માઇલ ઉપર ભઢીયાણા આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. ધરાસુ અને ભઢીયાણાના વર્ણન માટે લીસ્ટનંબર ૭ જોવું. ભઢીયાણાથી ૧૧ માઇલ ઉપર ટિહરી આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઈ, ૨ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૮ માઇલ સીધો છે. વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૮ માં થઈ ચુક્યું છે. ટિહરીથી ૮ માઇલ ઉપર ચમુવા આવે છે. રસ્તો ૬ માઇલ ચઢાઈ, ૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં ડાક બંગલો, ત્રણ દુકાનો, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર નાગણી આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઈનો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો, અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર ફેકવા આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલની સાધારણ ચઢાઈ વાળો, અને ૧૦ માઇલ સીધો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો, અને નાળાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૩ માઇલ ઉપર નરેન્દ્રનગર આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઈ, ૨ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૮ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. રસ્તામાં બધું ચાર નાનાં ગામો આવે છે. તેમાં ખોરાકીનો સામાન અને ઝરણાનું પાણી મળી જાય છે. શ્રીમાન ટિહરીનરેશ

હંડીની ઋતુમાં અહિં રહે છે. આ ગામ અત્યારના મહારાજા શ્રી નરેન્દ્રશાહબાહાદુરે વસાવેલ છે, તેમજ એક બંગલો મુબઇ ફેશનનો સરસ બનાવેલ છે, જે હરદ્વારથી ઋષીકેશ આવતાં રસ્તામાંથી દેખાય છે. આ ગામનું નામ મહારાજાના નામ ઉપરથી નરેન્દ્ર નગર રાખેલું છે. અહિં કેટલીક દુકાનો, પાણીના નળ, ડાકબંગલો, વિગેરે છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર ઋષીકેશ આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઇ વાળો છે, આ રસ્તો મોટર ચાલે તેવી સડકનો છે, પણ પગ કેડીને રસ્તે ઋષીકેશ છ માઇલ થાયછે તે રસ્તો કઠણ ઉતરાઇનો છે. યાત્રાળુ પાંચ માઇલના બચાવને ખાતર તે રસ્તેજ ઋષીકેશ આવે છે. પગકેડીનો રસ્તો કૌશાસ આશ્રમ પાસે, અને સડકનો રસ્તો શિલ્પ શાળા પાસે આવેછે, તે આગળ પણ બતાવેલ છે. ઋષીકેશથી ૧૫ માઇલ ઉપર હરદ્વાર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. ઋષીકેશ અને હરદ્વારના વર્ણુન માટે લીસ્ટ નંબર ૧ જુઓ. કુલ ગંગોત્રીથી હરદ્વાર ૧૬૧ માઇલ થાય છે; તેમાં ૨૫ માઇલ ચઢાઇ, ૪૫ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૯૧ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

નોટ-

- ૧ આ રસ્તે થઈ ગંગોત્રી જવું અથવા આવવું હોય તો સગવડતા વાળું છે; કારણ કે બીજાં કરતાં આ રસ્તો સારો છે, પરંતુ રસ્તામાં કોઇ યાત્રાનું સ્થળ આવતું નથી.
- ૨ જેને હરદ્વારથી યમુનોત્રી ન જતાં ગંગોત્રી જવું હોય તો લીસ્ટ નંબર ૭ માં બતાવ્યા પ્રમાણે દેહરાદુનથી ધરાસુ થઇને અથવા તો લીસ્ટ નંબર ૮ માં બતાવ્યા પ્રમાણે ઋષીકેશથી દેવપ્રયાગ, અને ટિહરી થઇને, જઈ શકે છે. બન્ને માર્ગોના માઇલ અનુક્રમે ૧૬૭ અને ૧૯૨ થાય છે.

લીસ્ટ નં. ૧૧.

શ્રી ગંગોત્રીથી કેદારનાથ ૧૨૦૧ માઈલ.

(ભટવાડી અને ત્રિયુગી નારાયણ થઈને)

ગંગોત્રીથી ૩૮ માઈલ ઉપર ભટવાડી આવે છે. રસ્તો જા
માઈલ ચઢાઈ, ૧૭ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૧૩૧ માઈલ સીધો છે;
જેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૯ માં આપેલું છે. ભટવાડીથી ૧ માઈલ
ઉપર ડાંગચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. ભટવાડીથી અહિં આવી
ગંગાજી ઉપરનો પુલ પાર કરી આગળ જવાય છે. અહિં એક દુકાન
છે. પાણી ગંગાજીનું કામ આવે છે. અહિંથી ૫ માઈલ સારીસૌરા
(ક્યાલુ) આવે છે, રસ્તો ૩ માઈલ ચઢાઈ, ૧ માઈલ ઉતરાઈ, અને
૧ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સહેજ કઠણ છે. રસ્તામાં ત્રણ
માઈલ ઉપર શેરગઢ નામનું ગામ આવે છે, પણ ત્યાં દુકાન નથી.
ક્યાલુમાં ૩ દુકાનો, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૩ માઈલ ઉપર
જુના (સ્યાળી) આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઈલ ચઢાઈ, અને ૧૧ માઈલ
ઉતરાઈનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સહેજ કઠણ છે. અહિં ૫૦ કાં ૩૦
ચાળાની ધર્મશાળા સદાવત, એ દુકાનો, અને ઝરણાનું પાણી છે.
અહિંથી ૫ માઈલ ઉપર ખલોડખાલ આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ
ચઢાઈનો છે, અને જંગલમાં થઈને જાય છે. અહિં એ દુકાનો, અને
ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૪ માઈલ ઉપર પગરાણા આવે છે.
રસ્તો ૨ માઈલ ચઢાઈ, અને ૨ માઈલ ઉતરાઈનો છે. ચઢાઈ ઉત-
રાઈ સાધારણ છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો, ઝરણાનું પાણી, અને એ નાની
ધર્મશાળાઓ છે. રસ્તો ધનધોર જંગલમાં થઈને જાય છે. અહિંથી
બુઢા કેદાર સુધી ઝેરી માખીઓ કરડે છે, એટલે ખુલ્લા પગ
ન રાખવા. પગરાણાથી ૩ માઈલ ઉપર ઝાલકી આવે છે. રસ્તો
કઠણ ઉતરાઈનો છે. અહિં એ ત્રણ દુકાનો, અને ધર્મગંગાનું પાણી
છે. અહિંથી ૬ માઈલ ઉપર બુઢાકેદાર આવે છે. રસ્તો સાધારણ

સીધો જ છે. પણ સડક નથી. અહિં ૫૦ કાં ૩૦ વાળાની ધર્મશાળા અને સદાવ્રત છે; બીજું પણ એક સદાવ્રત પાસેના કોઈ ગામના સદ્ગૃહસ્થનું છે. બીજગંગા અને ધર્મગંગાના સંગમ ઉપર બુદ્ધકેદારનાથનું મંદિર છે. દુકાનો પાંચ છ અને ઝરણાનું પાણી છે. ન્હાવા ધોવાની સગવડ અહિં સારી છે. આ કેદાર પંચકેદારની ગણત્રીમાં નથી, પણ મંદિરમાં કેદારનાથના જેવી નાની શિવલિંગની મૂર્તિ અને બીજા કેટલાક દેવતાઓની મૂર્તિઓ છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર **ડાલાચટી** આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઈ અને ૨ માઇલ ઉતરાઈનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં એક ધર્મશાળા તથા બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર **રાયગઢ-ચટી** આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ચઢાઈવાળો છે. અહિં દુકાનો બે અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર **હતકુંડીચટી** આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઈ અને ૧ માઇલ ઉતરાઈનો છે ચઢાઈ ઉતરાઈ કઠણ છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો, એક ધર્મશાળા અને ભૈરવનાથજીનું મંદિર છે. પાણી ઝરણાનું મળે છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર **મોલભોંટ** આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ઉતરાઈવાળો છે. અહિં દુકાનો ત્રણ, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર **પનેથી** આવે છે. રસ્તો કઠણ ઉતરાઈનો છે. અહિં બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર **ધતુચટી** આવે છે. રસ્તો કઠણ ઉતરાઈનો છે. અહિં દુકાનો બે ત્રણ, અને પાણી ઝરણાનું તથા નદીનું છે. ૫૦ કાં ૩૦ વાળાની ધર્મશાળા, સદાવ્રત અને રામચંદ્રજીનું મંદિર પણ છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર **જંગલ-ચટી** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી સપ્ત ચઢાઈ શરૂ થાય છે, એટલે ચાલવાનું બને ત્યાં સુધી થોડું અને સવારે રાખવું. જંગલચટીથી ૧૧ માઇલ ઉપર **ગવાંણા** આવે છે. રસ્તો કઠણ ચઢાઈનો છે. અહિં વસ્તીનાં પંદર વીસ મકાનો અને એક દુકાન છે. પાણી થોડે દૂરથી લાવવું પડે છે પણ યાત્રાના સમયમાં એકાદ પાણીની પરચ રહે છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર **વકુંડાચટી** આવે છે. રસ્તો સપ્ત ચઢાઈનો

છે. અહિં બે દુકાનો અને એક ધર્મશાળા છે. પાણી થોડે દૂરથી લાવવું પડે છે પણ દુધ દહીં મળેછે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર પવાંડી આવે છે. રસ્તો સખ્ત ચઢાઇનો છે. અહિં ઠંડી સખ્ત પડે છે. દુકાનો ત્રણ ચારને પાણી ઝરણાનું છે. ૫૦ કાં ૬૦ વાળા તરફથી ઠંડીમાં બચાવ કરવા સારૂ એક દિવસને માટે અહિં ગરમ ક'બળ ઓઢવા સારૂ દરેકને મળે છે, તેમનું સદાવ્રત અને ધર્મશાળા પણ છે. પવાંડીની આબુઆબુ થોડે દૂર બરફના પહાડો જોવામાં આવેછે. પવાંડીથી ૯ માઇલ ઉપર મંગુચટ્ટી આવે છે. રસ્તો ૭ માઇલ ચઢાઈ, અને ૨ માઇલ ઉતરાઇનો છે. પાંચ માઇલની ચઢાઈ સખ્ત છે બાકી બે માઇલની ચઢાઈ અને ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં ત્રણ દુકાનો, ૫૦ કાં ૬૦ વાળાની ધર્મશાળા અને સદાવ્રત છે. પાણી ઝરણાનું મળે છે. ટિહરી રાજ્યની હદ અહિં પુરી થઇ બ્રિટિશ હદ સારૂ થાય છે. રસ્તામાં થોડી થોડી જગ્યાએ બરફ આવે છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર ત્રિયુગી નારાયણ આવે છે. રસ્તો કઠણ ઉતરાનો છે. અહિં ત્રિયુગી નારાયણનું મંદિર છે. તેની અંદર ત્રણ યુગથી (શંકર પાર્વતીના વિવાહ ત્રેતાયુગમાં અહિં થયેલ ત્યારથી,) અખંડ ધૂણી ધમે છે. યાત્રા-ગુઓ તેમાં બાળવા માટે લાકડાં લઇ આવે છે. ત્રિયુગીનારાયણની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટથી ૭,૨૧૭ ફીટની છે. અહિંના પહાડમાં વહનાગ, અતિવિષ, શાકમમીસરો વિગેરે ઔષધિઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે, પણ તે ભાદરવાથી માગસર સુધીમાં; કારણ કે તે સિવાયના સમયમાં પહાડની અંદર બરફ હોય છે, એટલે કાંઈ ઉગી શકતું નથી. ત્રિયુગી નારાયણનું દ્રશ્ય બહુ સુંદર છે. ઉત્તરમાં બરફથી છવાયેલ પહાડો, દક્ષિણમાં લીલાં વૃક્ષોથી ભરેલ પર્વતો, પશ્ચિમમાં ગઢનીમાફક ઉંચા ઉઠેલ કુંગરાઓ, અને પૂર્વમાં સપાટ મેદાન રમણીય લાગે છે. અહિં કેટલીક દુકાનો, ધર્મશાળા, સદાવ્રત, સ્કુલ તથા પોષ્ટની પેટી છે. મંદિર સોનાના કળશ વાળું શિખરબદ્ધ છે. તેમાં લક્ષ્મીનારાયણની ધાતુથી મઢેલ મૂર્તિઓ છે. તેમની પાસે ભૈરવ અને અન્નપૂર્ણાની મૂર્તિઓ છે. અહિંથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર શાકમ્બરીકેવી આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ઉતરાઇનો છે. રસ્તામાં જંગલી ગુલાબના છોડ આવે છે, તેનાં

કુલો ગુલામનાં જેવાંજ થાય છે. સ્વાદ અને પાન પણ તેવાંજ છે, પરંતુ સુગંધ નથી. અહિં દેવીના મંદિરમાં ધાતુના પતરાની અંદર બનાવેલ મુખાર્વિંદ છે. યાત્રાળુઓ ત્રિયુગીનારાયણથી આવતાં યાદી દાખલ એક ચીંદરકું મંદિર પાસેના ઝાડ ઉપર બાંધે છે. અહિં દુધ દહીં મળે છે. ઝરણું છે, પણ કોઈ કોઈ વખત તેમાં પાણી નથી આવતું. અહીંથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર સોમપ્રયાગ આવે છે. રસ્તો કઠણ ઉતરાઈનો છે. આ રસ્તે લપટી પડવાનો ભય વધારે રહે છે. જે માણસ નવા રસ્તે થઈને સોમપ્રયાગ આવવા ધારે તે તેમ પણ કરી શકે છે. અહિં દુકાન કોઈક વખત રહે છે. બાકી લાકડાંના વાસણ બનાવવાનો સંચો હંમેશાં ચાલે છે. અહિંથી ૧૦ માઇલ ઉપર કેદારનાથ આવે છે. રસ્તો ૬૧ માઇલ ચઢાઈ, ૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૨૧ માઇલ સીધો છે. જેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર, ૧ માં આપેલ છે, માટે ત્યાં જોવું. કુલ ગંગોત્રીથી કેદારનાથ ૧૨૦૧ માઇલ થાય છે. તેમાં ૪૬ માઇલ ચઢાઈ, ૪૯ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૨૫૧ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

નોટ—આખી યાત્રામાં કઠણમાં કઠણ આ રસ્તો છે, પરંતુ તે ટુંકો હોઈ સેંકડે પંચાણું યાત્રીઓ આ રસ્તે જાય છે. બાકી પાંચ નીચેને રસ્તે જાય છે. ગંગોત્રીથી લીસ્ટ નંબર, ૧૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે ટિહરી (૧૦૦ માઇલ) આવી, ત્યાંથી શ્રી નગર (૩૩ માઇલ) ના રસ્તામાં આઠ માઇલ ઉપર દિઉલ, અગીઆર માઇલ ઉપર પૌ, પચીસ માઇલ ઉપર ડાંગરચૌર, ત્રીસ માઇલ ઉપર કિર્તિનગર, અને તેતરીસ માઇલ ઉપર શ્રીનગર આવે છે. દરેક સ્થળે દુકાનો અને પાણીની સગવડ છે. કિર્તિનગરમાં મહુમ ટિહરી નરેશ શ્રી ૧૦૮ કિર્તિ શાહનો મહેલ છે. ત્યાંથી ગંગાજનો પુલ પાર કરતાં દેવપ્રયાગથી શ્રી નગર જવાના રસ્તામાં આ રસ્તો મળી જાય છે, એટલે ગંગોત્રીથી ૧૩૩ માઇલ શ્રીનગર આવી, ત્યાંથી ૬૬૧ માઇલ કેદારનાથ લીસ્ટ નંબર. ૧ પ્રમાણે જવાય છે. કુલ માઇલ ૧૯૯૧ થાય છે, બ્યારે ઉપરના રસ્તે ૧૨૦૧ થાય છે. યાત્રાળુઓ અને ત્યાં સુધી પવાંક્ષીને રસ્તે જવું ઠીક છે.

લીસ્ટ નં. ૧૨.

શ્રી હરદ્વારથી દેહરાદુન થઇ યમુનોત્રી, ત્યાંથી ગંગોત્રી, અને ત્યાંથી પાછા ધરાસુ અને દેવપ્રયાગ થઈ હરદ્વાર ૪૩૧૥ માઇલ.

હરદ્વારથી ૩૨ માઇલ ઉપર દેહરાદુન આવે છે. રસ્તો રેલ્વેનો છે. દેહરાદુનથી ૬૧ માઇલ ઉપર ધરાસુ આવે છે. રસ્તો ૧૨ માઇલ ચઢાઈ, ૧૦ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૩૯ માઇલ સીધો છે. ધરાસુથી ૪૮ માઇલ ઉપર યમુનોત્રી આવે છે. રસ્તો ૨૨ માઇલ ચઢાઈ, ૯ માઇલ ઉતરાઈ અને ૧૬ માઇલ સીધો છે. હરદ્વારથી યમુનોત્રી સુધીનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૭ માં જોઈ લેવું. યમુનોત્રીથી પાછું ૨૫ માઇલ ઉપર સીમલાચટી આવવું પડે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઈ, ૧૩ માઇલ ઉતરાઈ અને ૧૦ માઇલ સીધો છે. વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૭ માં આવી જાય છે. સીમલા ચટીથી ૧૧ માઇલ ઉપર નવરંગીધર્મશાળા આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલ ચઢાઈ, ૩ માઇલ ઉતરાઈ અને ૩ માઇલ સીધો છે. નવરંગી ધર્મશાળાથી ૬૨ માઇલ ઉપર ગંગોત્રી આવે છે. રસ્તો ૨૨ માઇલ ચઢાઈ, ૧૪ માઇલ ઉતરાઈ અને ૨૬ માઇલ સીધો છે. નવરંગી ધર્મશાળાથી ગંગોત્રી સુધીનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૯ માં જોવું. ગંગોત્રીથી પાછું ૬૨ માઇલ ઉપર નવરંગી ધર્મશાળા આવવું પડે છે. રસ્તો ૧૪ માઇલ ચઢાઈ, ૨૨ માઇલ ઉતરાઈ અને ૨૬ માઇલ સીધો આવે છે. નવરંગી ધર્મશાળાથી ૧૨ માઇલ ઉપર ધરાસુ આવે છે; રસ્તો સીધો છે. ધરાસુથી ૨૬ માઇલ ઉપર ટિહરી આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઈ, ૬ માઇલ ઉતરાઈ અને ૧૯ માઇલ સીધો છે. ધરાસુથી ટિહરી સુધીનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૧૦ માં આપેલ છે. ટિહરીથી ૩૩ માઇલ ઉપર દેવપ્રયાગ આવે છે. રસ્તો ૮ માઇલ ચઢાઈ, ૧૧ માઇલ ઉતરાઈ અને ૧૪ માઇલ સીધો છે. વર્ણન

લીસ્ટ નંબર ૮ માં આવી ગયેલ છે. દેવપ્રયાગથી પટ્ટા માઇલ ઉપર હરદ્વાર આવે છે. રસ્તો ૯૫૫ માઇલ ચઢાઈ, ૧૦ માઇલ ઉતરાઈ અને ૩૯૫ માઇલ સીધો છે. વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૧ માં જોઈ લેવું. કુલ હરદ્વારથી નીકળી યમુનોત્રી, ગંગોત્રી થઈ પાછા હરદ્વાર આવતાં ૪૩૧૫ માઇલ થાય છે જેમાં ૯૬૫ માઇલ ચઢાઈ, ૯૮ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૨૩૫૫ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

નોટ—ફક્ત યમુનોત્રી ગંગોત્રીની યાત્રા કરવા ઇચ્છે. તે આ લીસ્ટમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જઈ આવે તો પરિક્રમા થાય છે, અને રસ્તામાં તમામ તીર્થસ્થળો આવી જાય છે.

ચંદ્રોદયની ગોળીઓ.

ચંદ્રોદયના નામથી અપરિચિત કોઈકજા હશે. ગમે તેવી નબળાઈ અને હઠીલાં દર્દના તે રામબાણ ઇલાજ છે. આ ગોળીઓમાં ચંદ્રોદય, સુવર્ણભસ્મ, રૌપ્યભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, બંગભસ્મ અને ફેસર કરતુરી વિગેરે ઉત્તમ ઔષધીઓ નાખેલ છે.

સવાર સાંજ એક એક ગોળી ખાઈ ઉપરમાં અડધોશેર ગરમ દુધ પીવાથી સાતજ દિવસમાં અજબમી ફાયદો દેખાય છે. એક મહિનાના સેવનથી ગમે તે પ્રકારની નબળાઈ પણ મટે છે. સેવન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી તેલ, મરચું કે ખટાશ ન ખાવી જોઈએ તેમજ ભૂખ લાગે તેમ દુધ અને ઘીનો ખોરાક વધારતા જવું જોઈએ કિંમત ૪૦ ગોળીની શીશી ૧ ના રૂ. ૫-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું હરિચંદ. એલ. મહેતા. વૈદ્ય.
પીપ્પરવાળા ઘેલાસાના (અમદાવાદ)

લીસ્ટ નં. ૧૩.

શ્રી હરદ્વારથી કેદારનાથ થઈ બદ્રીનારાયણ
અને ત્યાંથી પાછા રામનગર ૪૧૧૧ માઈલ.

હરદ્વારથી પહા માઈલ દેવપ્રયાગ, ત્યાંથી ૧૮૧૧ માઈલ શ્રીનગર, ત્યાંથી ૧૮૧૧ માઈલ રૂદ્રપ્રયાગ, ત્યાંથી ૨૫ માઈલ નાળાચટ્ટી અને ત્યાંથી ૨૩ માઈલ ઉપર કેદારનાથ આવે છે. હરદ્વારથી કેદારનાથના કુલ ૧૪૪૧ માઈલમાં ૨૮૧૧ માઈલ ચઢાઈ, ૨૨૧ માઈલ ઉતરાઈ અને ૯૩ માઈલ સીધો રસ્તો આવે છે, જેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૧ માં જેવું. કેદારનાથથી ૨૩ માઈલ નાળાચટ્ટી પાછા આવી, ત્યાંથી ૩૦ માઈલ ચમોલી અને ત્યાંથી ૪૭૧૧ માઈલ ઉપર બદ્રીનારાયણ આવે છે. કેદારનાથથી બદ્રીનારાયણના કુલ ૧૦૦૧૧ માઈલમાં ૩૪ માઈલ ચઢાઈ, ૩૭૧ માઈલ ઉતરાઈ અને ૨૯૬ માઈલ સીધો રસ્તો આવે છે. તેનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૨ માં આપેલ છે. બદ્રીનારાયણથી ૪૭૧૧ માઈલ ચમોલી પાછા આવી, ત્યાંથી ૧૯૧૧ માઈલ કર્ણપ્રયાગ, ત્યાંથી ૨૯ માઈલ મૈલચોરી, ત્યાંથી ૮ માઈલ ગણાઈ અને ત્યાંથી ૬૧૧ માઈલ ઉપર રામનગર આવે છે. બદ્રીનારાયણથી રામનગરના કુલ ૧૬૬ માઈલમાં ૨૯૧ માઈલ ચઢાઈ, ૩૦૧ માઈલ ઉતરાઈ અને ૧૦૫૧ માઈલ સીધો રસ્તો આવે છે. વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૪ માં જેવું લેવું. હરદ્વારથી નીકળી કેદારનાથ અને બદ્રીનારાયણ થઈ રામનગર આવતાં કુલ ૪૧૧૧ માઈલ થાય છે, તેમાં ૯૨૧ માઈલ ચઢાઈ, ૯૨ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૨૨૮ માઈલ સીધો રસ્તો આવે છે.

નોટ—ફક્ત કેદારનાથ અને બદ્રીનાથની યાત્રા કરનાર માટે આ રસ્તો ઉત્તમ છે. પાછા ફરતી વખતે જો હરદ્વાર પાછું આવવું હોય તો ઉપર પ્રમાણે કર્ણપ્રયાગ આવી, ત્યાંથી લીસ્ટ નંબર ૩ મુજબ રૂદ્રપ્રયાગ થઈ હરદ્વાર આવવું, એટલે તેમ કરતાં કુલ ૪૨૯૧

માઇલ થાય છે; જેમાં ૯૭૫૫ માઇલ ચઢાઇ, ૯૬૫ માઇલ ઉતરાઇ અને ૨૩૨ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

કાટદાર અને કાઠગોદામ પાછા ફરનાર બહુ ઓછા હોય છે, પણ તે રસ્તે પાછા ફરતાં અનુક્રમે ૪૦૯૫ અને ૪૧૬૫ માઇલ થાયછે.

❀ સ્વપ્નદોષ શાન્તિ ❀

આજકાલનાં નોવેલો અને ફેશનથી આ રોગ એટલો બધો વધી પડ્યો છે કે કદાચ, કોઇ માણસ તેનાથી બચ્યું હોય. કોલેજો, કલબો, નાટકો અને સીનેમાઓમાં કુટતી વયના સુવાન માણસોને ખરાબ સોળતીયોથી જે ખરાબ વાતો સાંભળવા અને જોવામાં આવે છે તે તેમના દિલમાં એવી તો સજ્જડ જામી જાય છે, કે સુતીવખતે તેમને તેજ ખ્યાલો આવ્યા કરે છે, અને પરીણામે તેમની ધાતુ પાતળી પડી જઈ સ્વપ્નદોષ થયા વિના રહેતો નથી. જે તેને શકવાને ઉપાય તુરંતે કરવામાં ન આવે તો થોડા દિવસોમાંજ તે પુરુષત્વ હીન થઇ જાય છે જેના દાખલા અત્યારે હજારો મોળુદ છે; એટલે પહેલાં તો તેવી આદતો સુધારવી જોઈએ, અને ત્યાર પછી ધાતુને પુષ્ટ કરવાનો તાત્કાલીક ઉપાય લેવો જોઈએ. અમારી સ્વપ્નદોષ શાન્તિની ગોળીઓ ધાતુને પુષ્ટ કરી નબળાઇને મટાડે છે. હંમેશાં રાત્રે સુતી વખતે જો ગોળીઓ ખાઇ ઉપરમાં અડધોશેર ગરમ દુધ પીવાથી સાતજ દિવસમાં સ્વપ્નદોષ બંધ થાય છે. કિંમત ૪૦ ગોળીઓની શીશી ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦

મળવાનું ડેકાણું હસ્તિચંદ. એલ. મહેતા. વૈદ્ય.
પોષ્ટ ખરવાળા બેલાસાના (અમદાવાદ)

લીસ્ટ નં. ૧૪.

શ્રી હરદ્વારથી દેહરાદુન થઈ યમુનોત્રી, ત્યાંથી
ગંગોત્રી, ત્યાંથી કેદારનાથ, ત્યાંથી બદ્રીનાથ
અને બદ્રીનાથથી પાછા ચમોલી, કર્ણપ્રયાગ
થઈ હરદ્વાર ૬૪૪૧૧ માઈલ.

હરદ્વારથી ૩૨ માઈલ દેહરાદુન, ત્યાંથી ૬૧ માઈલ ધરાસુ.
અને ત્યાંથી ૪૮ માઈલ ઉપર યમુનોત્રી આવે છે. હરદ્વારથી
યમુનોત્રીના કુલ ૧૪૧ માઈલમાં ૩૪૧ માઈલ ચઢાઈ, ૧૬ માઈલ
ઉતરાઈ અને ૮૮૧ માઈલ સીધો રસ્તો છે. વર્ણુન લીસ્ટ નંબર
૭ માં જોવું યમુનોત્રીથી રપા માઈલ ઉપર સીમલાચટ્ટી પાછા
આવી ત્યાંથી ૧૧ માઈલ નવરંગી ધર્મશાળા અને ત્યાંથી ૬૨
માઈલ ઉપર ગંગોત્રી આવે છે. યમુનોત્રીથી ગંગોત્રીના કુલ ૬૮૧
માઈલમાં ૨૬ માઈલ ચઢાઈ, ૩૦ માઈલ ઉતરાઈ અને ૩૮૧
માઈલ સીધો રસ્તો છે, વર્ણુન લીસ્ટ નંબર ૯ માં જોવું. ગંગો-
ત્રીથી ૩૮ માઈલ ઉપર ભટવાડી પાછા આવી, ત્યાંથી ૮૨૧
માઈલ ઉપર કેદારનાથ આવે છે. ગંગોત્રીથી કેદારનાથના કુલ ૧૨૦૧
માઈલમાં ૪૬ માઈલ ચઢાઈ, ૪૬ માઈલ ઉતરાઈ અને ૨૫૧ માઈલ
સીધો રસ્તો છે. વર્ણુન લીસ્ટ નંબર ૧૧ માં જોવું. કેદારનાથથી
૨૩ માઈલ ઉપર નાળાચટ્ટી પાછા આવી, ત્યાંથી ૩૦ માઈલ
ચમોલી અને ત્યાંથી ૪૭૧ માઈલ ઉપર બદ્રીનાથ આવે છે. કેદાર-
નાથથી બદ્રીનાથના કુલ ૧૦૦૧ માઈલમાં ૩૪ માઈલ ચઢાઈ, ૩૭૧
માઈલ ઉતરાઈ અને ૨૬૧ માઈલ સીધો રસ્તો છે. વર્ણુન લીસ્ટ નંબર ૨
માં જોવું. બદ્રીનાથથી ૪૭૧ માઈલ ચમોલી પાછા આવી, ત્યાંથી
૧૬૧ માઈલ કર્ણપ્રયાગ, ત્યાંથી ૨૦ માઈલ રૂદ્રપ્રયાગ, ત્યાંથી
૧૮૧ માઈલ શ્રીનગર ત્યાંથી ૧૮૧ માઈલ દેવપ્રયાગ અને ત્યાંથી
૫૬ માઈલ હરદ્વાર આવે છે. બદ્રીનાથથી હરદ્વારના કુલ ૧૮૪

માઇલમાં ૩૪૧૧ માઇલ ચઢાઈ, ૩૯૧ માઇલ ઉતરાઈ અને ૧૦૯૧૧ માઇલ સીધો રસ્તો છે. વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૩ માં જોવું ઉતરા-ખંડનાં ચારે ધામની યાત્રા કરીને પાછાં હરદ્વાર આવતાં કુલ ૬૪૪૧૧ માઇલ થાય છે તેમાં ૧૭૮૧ માઇલ ચઢાઈ, ૧૭૫૧ માઇલ ઉતરાઈ અને ૨૯૧૧ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે. જેને રામનગર જવું હોય તેણે કર્ણપ્રયાગથી લીસ્ટ નંબર ૪ માં બતાવ્યા પ્રમાણે જવાથી ૬૨૬૧૧ માઇલ થાય છે. તેમાં ૧૭૩ માઇલ ચઢાઈ, ૧૬૬૧ માઇલ ઉતરાઈ અને ૨૮૭૧ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે. કાઠગોદામ અને કાટદ્વાર જવું હોય તેને અનુક્રમે ૬૩૪૧૧ અને ૬૨૫ માઇલ થાય છે.

શુદ્ધ શિલાજીત.

વૈદ્યકના માનનીય ગ્રંથ ચરકમાં ચરક મહર્ષિએ કહેલ છે કે—

“નચાતિરોગો ભૂતિમાનવાનાં શિલાજતુયેનજતેપ્રસજ્ઞ”

અર્થાત—ભૂમિ ઉપર એવો કોઈ રોગ નથી, જેને શિલાજીત નાબુદ નકરી શકે. પણ તે અનુપાન ભેદથી અને અસલી હોયતોજ ! આજ કાલ શિલાજીત દરેક જગ્યાએ મળે છે પણ તેમાં નકલી અને અશુદ્ધ એટલો હોય છે કે, તેનાથી ઉપર પ્રમાણે ગુણ મળતા નથી એટલે વિશ્વાસ ઉઠતો જાય છે. બદ્રીનારાયણ તરફ અસલી શિલાજીત ઘણી જગ્યાએ મળી શકે છે પણ તે કેટલો શુદ્ધ કરેલ હોય છે તેની ખાત્રી કરવી મુશ્કેલ છે જેથી આ પ્રકરણની અંદર આગળ લખવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં વિશ્વાસ પડતો હોય ત્યાંથીજ તે ખરીદવો.

અમો શિલાજીતના પત્થરો મંગાવી વૈદ્યક રીતે પોતાના હાથેજ શુદ્ધ કરીએ છીએ એટલે તે સહેજ મોઢો પડે છે પણ તે શુદ્ધ હોવાની અમો ખાત્રી આપી શકીએ છીએ.

શિલાજીત વધારે પ્રમાણમાં મૂત્રાશયના કોઈ પણ રોગો ઉપર અકસીર કામ કરે છે. જેવાકે પેશાબ અંધ થઈ જવો, પેશાબમાં બળત્રા થવી, પેશાબમાં ધાતુ જવો વિગેરે તેનાથી જલ્દી મટે છે.

ચંદ્રપલા નામની ગોળીઓ જે પ્રમેહ ઉપર અપાય છે તેની અંદર તે વધારે પ્રમાણમાં આવે છે એટલેજ તે કાંઈક ફાયદો કરે છે. જો અસલી શિલાજીત ફક્ત એકઠાની ભાર સવાર, સાંજ ગરમ દુધ સાથે શિયાળાની ઋતુમાં લેવામાં આવેતો બાર મહિના સુધી શરીર સાફ રહે છે. વળી તે સ્ત્રી, કે પુરુષ, બાળક, કે વૃદ્ધ કોઈ પણ માણસ ભય વિના ખાઈ શકે છે. કિંમત ૨ તોલાની શીશી ૧ ના રૂ. ૧-૦-૦ શીશી ૩ના રૂ. ૨-૮-૦ શીશી ૫ ના રૂ. ૪-૦-૦ સેમ્પલ તોલા ૧ની શીશીના આઠ આના.

મળવાનું ડોકાણ હસ્તિચંદ એલ. મહેતા વૈદ્ય.

પોષ્ટ-અરવાળા મેલાંસાના જીલ્લે (અમદાવાદ)

પ્રકરણ ૨ જી.

શ્રી કૈલાસ, માનસરોવર સખંધે થોડી આલોચના અને સૂચના.

ભૌગોલિક અને રાજકીય ખાખત.

કૈલાસ, માનસરોવરનાં તીર્થો હિમાલયના ઉત્તરભાગમાં તિબેટની અંદર આવેલ છે. તિબેટનું ક્ષેત્રફળ ૬,૫૧,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે. અને તેની વસ્તી ૬૦,૦૦,૦૦૦ માણસોની છે. તિબેટની ઉત્તરે પૂર્વી તુર્કસ્તાન, દક્ષિણે ગઢવાળ, કમાઉ, નેપાળ, સીકીમ અને આસામ છે. પૂર્વે ચીન અને પશ્ચિમે પંજાબ તથા કાશ્મીર છે. તેની સાધારણ ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૫,૦૦૦ ફીટની છે. તિબેટ જોકે ચિન રાજ્યની હકુમતમાં છે, પરંતુ તેનું શાસન સ્વતંત્ર રીતે ચાલે છે. આ પ્રદેશના શાસન કર્તાને દલાઇલામા કહે છે. તેના હાથ નીચે તાશીલામા (વાઇસરોય તરીકે) રહે છે. તેના હાથ નીચે ગર્પન (ગવર્નર તરીકે) રહે છે. તેના હાથ નીચે જોંગપન (કમીશ્નર અથવા કલેક્ટર તરીકે) રહે છે. તેના હાથ નીચે શેપચન (ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે) રહે છે. તેના હાથ નીચે તર્જન (તાલુકા મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે) રહે છે.

તિબેટનો શાસન કર્તા શાસનમાં ભાગ્યેજ ચીનની સલાહ લે છે. અને તેનું કારણ તિબેટ, બૌદ્ધલામા (સાધુ) ઓને બૌદ્ધ મંદિરો તથા તેમનું પોતાનું ખર્ચ ચલાવવાને ચીન તરફથી મળેલ હોય તેમ જાણાય છે. (કારણ કે તિબેટના તમામ અમલદારો બૌદ્ધ સાધુઓ છે.) છતાં તિબેટ ઉપર કોઈ ચઢાઈ કરેતો ચીન તેને મદદ આપે છે અને ચીન ઉપર તિબેટમાં થઈને કોઈ ચઢાઈ કરે તો તેને તિબેટ અટકાવે છે. તિબેટની રાજ્યધાનીનું શહેર લાસા છે. તે ગારતોકથી ૮૦૦ માઇલ પૂર્વમાં અને ચીનની રાજ્યધાની પેકીનથી ૧૮૦૦ માઇલ પશ્ચિમમાં આવેલ છે.

તિબેટની પેદાશ, અને વ્યાપાર.

તિબેટમાં મુખ્ય પેદાશ ઉન અને ટંકણુખારની છે. ઘેટાં, ઝકરાં અને ઘોડા તથા ગાય બગદ (યાક) પણ ત્યાંની પેદાશમાંજ ગણાય છે. કસ્તુરી, મધ, ધી, અને સોનું થોડા પ્રમાણમાં મળે છે. ઉપરની તમામ ચીજો હિંદુસ્તાનના વેપારીઓને આપી તેમની પાસેથી તેઓ ઘઉં, ચોખા, દાળ, જવ, ગોળ, કાપડ, લોદું, અને બીજો પરચુરણ સામાન ખરીદે છે. તિબેટનો વ્યાપાર નેપાળ, લદાક, કમાઉ, ગઢવાળ, સીકીમ અને ભુતાન સાથે વધારે પ્રમાણમાં થાય છે, તેમાં પણ કમાઉ પ્રાંતની ઉત્તર સરહદમાં વસતા ભોટીઆ વેપારીઓ લગભગ તે વ્યાપાર ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. દરવર્ષે જુન મહિનામાં બરફ પીગળી તિબેટનો રસ્તો ખુલ્લો થાય છે, અને ઓકટોબર સુધી તે ખુલ્લો રહે છે. તે વખતમાં ભોટીઆ વેપારીઓ ઘેટાં, ઝકરાં, ખચ્ચર, ઘોડાં અને યાક ઉપર પોતાનો સામાન નાખી તિબેટમાં જ્ઞાનીમા અને તાલકાકોટ મંડી સુધી વેપાર અર્થે જાય છે. તિબેટમાં સમુદ્ર નથી, પણ ખારા પાણીનાં સરોવર ઘણાં છે. તેમાંથી તેઓ મીઠું પકવી ઉપયોગમાં લે છે. પૂર્વ તિબેટનો વ્યાપાર ચીન સાથે વધારે પ્રમાણમાં થાય છે, અને તેની પાસેથી ચ્હાની મોટી ટીકડીઓ તથા બીજો સામાન ખરીદી ઉપરની ચીજો બદલામાં આપે છે. ચીનની ચ્હા તિબેટમાં વધારે વપરાય છે. તેને બનાવવાની રીત પણ જુદીજ છે. હિંદુસ્તાનની માફક ચાહનાં પાંદડાં બહુ જુજ ઉપયોગમાં લે છે. પૂર્વ તિબેટમાં ઘઉં, જવ, વટાણા તથા ધાન વિગેરે થાય છે, પરંતુ તે પૂર્વ તિબેટ પુરતુંજ; પશ્ચિમ તિબેટ લગભગ ઉજડ છે; કારણ કે ત્યાં વધારે વખત બરફ રહે છે તેમ વરસાદ પણ ઓછો થાય છે. ત્યાંના લોકોનો નિર્વાહ પશુઓથી થાય છે. તિબેટમાં જંગલી ઘોડા બહુ મળે છે, તેને પકડી લાવી કેળવીને તિબેટીઓ હિંદુસ્તાનના વેપારીઓને આપે છે.

ભાષા, પહેરવેશ અને રીતરિવાજ-

તિબેટમાં તિબેટી ભાષા બોલવામાં તથા લખવામાં આવે છે. તે સંસ્કૃત, માંગોલીયન અને ચીન ભાષાની મેળવણીથી

અનેક છે. (ભોટીઓની ભાષા લગભગ તિબેટીયનોને મળતી છે, પણ તેનો વધારે ભાગ નેપાળીથી અનેકો છે.)

તિબેટી પુરૂષો પાયબ્મો, પેરણુ, કાટ અને ખ્લાના પાછલા ભાગ ઉપર લટકતી ખુલ્લી ટોપી પહેરે છે. કેડ ઉપર કમરબંધ જેવું લુગડું બાંધે છે. તેમના તમામ કપડાં લગભગ ઉનનાં અથવા ચામડાનાં અનેકાં હોય છે. પગમાં જોડા, અને ઢીંચણ સુધી ચામડાના અથવા ઉનના પટ્ટા બાંધે છે. સ્ત્રીઓ લાજ કાઢતી નથી. તેના માથાના વાળ લાંબા થતા ન હોય ચમરી ગાયનાં પુંછ, વાળ સાથે બાંધી લાંબા બનાવે છે. અને તેને ગુંથી તેમાં કાચના હીરા તથા ધુધરા બાંધે છે. હાથમાં, ગળામાં અને માથાના વાળમાં, કાચના હીરા તથા રંગીન પથ્થરો બાંધવા તે તેમના દાગીના ગણાય છે. સ્ત્રી અને પુરૂષ તિબેટીઓમાં ઝોળખવા મુશ્કેલ છે; કારણકે પુરૂષોને કંડીને લીધે કાઢી, મુંછ આવતાં નથી તેમજ સ્ત્રીઓની માફક તે પણ વાળ રાખી વેણી ગુંથે છે. અને પાંદરવેશ સ્ત્રી અને પુરૂષનો એકસરખો છે.

તિબેટીઓમાં બે ચાર ભાઈઓને એક સ્ત્રી હોય છે. ભોટિયાઓમાં પણ તેવી જ રીતે એક સ્ત્રીને વધારે પતિ હોય છે. તેમનો પાંદરવેશ પણ લગભગ તિબેટીઓને મળતો રહે છે. તિબેટી અને ભોટીઓના રંગબેરંગ, અને ધ્રંગના (લગ્ન અને મૃત્યુના) રિવાજો વિચિત્ર છે. (જગ્યાને અભાવે તે અહિં આપ્યા નથી. પણ ભવિષ્યમાં મોટા પુસ્તકની અંદર આપવામાં આવશે.) મોટા ઉપર બીલામણાં મોરાં ચડાવી દોલકાં બગવતાં ભૂતોનો નાચ કરવાનો તેમને બહુ શોખ હોય છે. ભોટીઓઓમાં પણ ગાવા નાચવાનો તેવો જ શોખ છે. ગમે તે પુરૂષની સાથે પરણેલ કે કુંવારી સ્ત્રી ગાતાં ગાતાં એક પછે નાચવું બહુ પસંદ કરે છે.

તિબેટીઓમાં એક બીજાને મળતાં ખમજમ કહેવાનો રીવાજ છે. તેનો અર્થ કુશળતા પુછવાનો છે. ઓ મળી પછે હું નો મંત્ર તમામ માણસો જાણે છે. લામાઓ તિબેટમાં વધારે છે. પુરૂષો સિવાય

ઘણી સ્ત્રીઓ પણ ઔદ્ધી દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. તેમને પણ લામા (સાધ્વી) તરીકે ઝોળખવામાં આવે છે. લામાઓ માથે મુંડન કરાવે છે. અને લાલ રંગની ઉંચી ટોપીપહેરે છે. હાથમાં જંત્ર અથવા લાલ ધનવાળું ભાતું રાખે છે. બાકીનો પહેરવેશ ગૃહસ્થોના જેવો છે. પરણવાની તેઓને છુટ નથી હોતી, એટલે પોતાનું જીવન બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં તેઓ ગાળે છે. તિબેટીઓનો ખોરાક ચ્હા, સતુ, જાણુ (જવમાંથી બનાવેલો એક પ્રકારનો દારૂ) અને માંસ છે. કોઈ કોઈ વખત ચોખા, દાળ, અને શાક બનાવે છે. પણ તે વરસને વચલા દિવસે-કોઈક જ વખત.

તિબેટનાં ઉપયોગી પશુઓ—

તિબેટમાં યાક (ઝમ્પુ), ઘેટાં, બકરાં અને કુતરાં બહુ ઉપયોગી છે. કુતરાઓ સિંહના જેવા વાળથી ભરેલા અને ખુબસુરત હોય છે. તિબેટીઓના માલનું રક્ષણ તેઓજ કરે છે. તિબેટીઓને ન્યારે બહુ ઠંડી લાગે છે ત્યારે ઘેટાં બકરાંનાં નાનાં નાનાં બચ્ચાંઓને ગોદમાં (બગલમાં) લઈને સુઈ જાય છે, એટલે બીલકુલ ઠાંડ જણાતી નથી. બકરાના ચામડાનો બખ્ખુ (કોટ) બને છે. બખ્ખુમાં ચામડાના વાળનો ભાગ અંદર રહે છે. લગભગ દરેક તિબેટીઓ પાસે તેવા બખ્ખુ હોય છે; કારણકે તિબેટની ઠંડીથી બચવા એક બખ્ખુ પુરતો છે. ઘેટાં બકરાં અને ચમરી ગાયનું દૂધ ખાવામાં તથા માંબણ, ચ્હામાં કામ આવે છે. ચ્હામાં મીઠું અને માંબણ તથા માંસના ટુકડાઓ નાખવામાં આવે છે. ચમરી ગાય અને બળદો યાકના નામથી ઝોળખવામાં આવે છે. તેના પુંછડાં ચમર બનાવવાના કામમાં આવે છે. ભાર વહેવામાં અને ચઢાઈ ઉતારાઈ પાર કરવામાં યાક મજબુત છે; એટલુંજ નહિ પણ તિબેટ જેવા બરફના પ્રદેશમાં સાચવીને ચાલવામાં તે પકડું છે. ઘોડાં અને બચ્ચરો બરફની અંદર ચાલતાં ખુબી જાય છે પણ યાક ખુબતું નથી. ભોટીઆ લોકો તેટલા જ કારણસર તિબેટમાં વેપાર કરવા જાય છે ત્યારે યાક ઉપર ચડીને જાય છે, તેમજ વધારે વજનનો સામાન તેના ઉપર લાદે છે. જો કે ભાર વહેવામાં

ઘેટાં અને બકરાં તેટલાંજ ઉપયોગી છે, પરંતુ વધારે વજનની ચીજો આક ઉપાડી શકે છે. કુતરાની માફક યાકને શરીરે પણ મોટા વાળ હોઈ તિબેટની ઠંડી તેને અસર કરતી નથી. ઘેટાંઓના ઉપર બિન ઘણી થાય છે. તિબેટીઓની જમીન ગણો કે આમદાની, બધું તે પ્રાણીઓજ છે. તિબેટથી દરવર્ષે લાખો રૂપીયાની બિન, હિંદુસ્તાનમાં આવે છે. જેમાંની કેટલીક કાશ્મીર, અમૃતસર, કાનપુર, મુંબાઈ વિગેરેના બિનનાં કારખાનાઓમાં જાય છે, અને કેટલીક વિલાયત ચડે છે. તિબેટમાં બિનનાં કારખાનાં નથી, પણ તિબેટના ગાદીયા અને પશ્મીના ખાસ વખણાયેલી ચીજો છે. તિબેટ અને ભોટીઆનો દરેક માણસ કુરસદના વખતે હાથમાં ફરકડી લઈને બિન કાંત્યા કરે છે. અને તેની કંબળ, પશ્મીના, પટ્ટી તથા ગાદીયા વિગેરે બનાવે છે; જેમાંની સારી ચીજો હિંદુસ્તાનમાં વેચાવા માટે આવે છે. બાકીની તેઓ પોતાના ઉપયોગમાં લે છે.

યાત્રાનો સમય:—

કૈલાસ, માનસરોવર જવાનો સમય જુલાઈથી સપ્ટેમ્બર મહિના સુધીનો છે. તે વખતે ભોટીઆ વેપારીઓ વેપારને અર્થે તિબેટ જતા હોઈ તેમનો સંગાથ મળી જાય છે, તેમ બરફ પણ પીગળી જઈ રસ્તો સાફ થાય છે. સિવાય તંબુ વાહન વિગેરેની સગવડ થઈ શકે છે, અને ભોટીઆ વેપારીઓ પાસેથી ખાવા પીવાની ચીજો પણ મળી જાય છે.

રસ્તાઓ:—

હિંદુસ્તાનમાંથી કૈલાસ, માનસરોવર જવાના ઘણા રસ્તાઓ છે પણ તેમાં મુખ્ય બે છે. ૧ લો તાકલાકાટ થઈને, અને ૨ જો જ્ઞાનીમામંડી થઈને. અહિં તિબેટનો અધિકારી જોગપન રહે છે. તેમની પાસેથી પાસ મેળવ્યા પછી આગળ જઈ શકાય છે.

યાત્રાના માધલ અને લાગતો સમય:—

૧ કાઝગોદામથી તાકલાકાટ થઈ કૈલાસ, માનસરોવર જઈ તેજ રસ્તે પાછા આવતાં ૫૦૬ માધલ થાય છે, અને વખત, માસ ૧૧થી ૧૧૧ નો લાગે છે. (આ રસ્તો બહુ સારો છે.)

૨ તનકપુરથી તાકલા કોટ થઈ કૈલાસ, માનસરોવર જઈ પાછા તાકલા કોટને રસ્તે કાઠગોદામ આવતાં ૪૮૮ માઇલ થાય છે, અને સમય માસ ૧૧ થી ૧૧૧ નો લાગે છે. (આ રસ્તો પણ સારો છે.)

૩ જોશીમઢથી જ્ઞાનીમામંડી થઈ કૈલાસ, માનસરોવર જઈ તાકલાકોટને રસ્તે કાઠગોદામ પાછા આવતાં ૪૨૨ માઇલ થાય છે, અને વખત માસ ૧ થી ૧૧ નો લાગે છે. (આ રસ્તો સાધારણ છે. કેટલાક યાત્રાળુઓ બ્રીનાથ જઈ પાછા આવતાં જોશીમઢ થઈને કૈલાસ જાય છે.)

૪ કાઠગોદામથી મીલમ અને જ્ઞાનીમામંડી થઈ, કૈલાસ, માનસરોવર જઈ, તાકલાકોટને રસ્તે કાઠગોદામ પાછા આવતાં ૫૦૦ માઇલ થાય છે, અને વખત માસ ૧૧ થી ૧૧૧ નો લાગે છે. (આ રસ્તો ઉપરના રસ્તાઓ કરતાં ઉતરતો છે.) કેટલાક યાત્રાળુઓ આ પ્રમાણે કરવાથી કૈલાસની પરિક્રમા પુરી થઈ માને છે, પરંતુ આ રસ્તો ઘણો ખરાબ છે. રસ્તામાં ઉંટાધુરા, જ્યંતિ અને કુંગરી વિંગરીના પહાડોની સખ્ત ચઢાઈ ઉતરાઈ પાર કરવી પડે છે. પરિક્રમાનો લોભ જેને હોય, તેણે બ્રીનાથની યાત્રા વખતે જોશીમઢથી કૈલાસ થઈ કાઠગોદામ આવવું ઠીક છે. જો કે તે રસ્તામાં પણ ખેંગરા, કારચાધુરા, અને રીમખીમના પહાડોની ચઢાઈ ઉતરાઈ સખ્ત છે, અને ચોરોનો ભય પણ વધારે રહે છે. પરંતુ બ્રીનારાયણ પહોંચતા સુધીમાં પહાડના હવા પાણીથી ટેવાઈ જવાને લીધે વધારે તકલીફ થતી નથી, તેમજ ઘણા માઇલ ઓછું ચાલવું પડે છે. જેમને માત્ર કૈલાસ, માનસરોવર જવા ઇચ્છા હોય તેમને માટે સૌથી સરસ રસ્તો કાઠગોદામ અથવા તનકપુરથી તાકલાકોટનો છે.

કુલી (મજૂર) અને વાહનો—

કૈલાસ, માનસરોવર જતાં રસ્તામાં થોડા, ખચ્ચર, અને યાક, વાહન તરીકે મળી શકે છે. બોબો ઉપાડવા મજૂર પણ મળે છે, પરંતુ મજૂર કે વાહન લાંબા રસ્તાને માટે નથી મળતાં. થોડા થોડા રસ્તાને માટે તે મળે છે, પણ દરેક જગ્યાએ મજૂર અને

વાહનનો અદોઅસ્ત થઈ જાય છે. ભાડું થોડા તથા ખચ્ચરનું એક દિવસનું રૂ. ૦૧૧૧= થી ૧૧ અને યાકનું રૂ. ૦૧૧૧ થી ૧) લાગે છે. કુલીની મળુરી રૂ. ૦૧૧ થી ૦૧૧ સુધી પડે છે. એક દિવસમાં ઓછામાં ઓછા ૧૦ થી ૨૦ માઈલ સુધી ચાલી શકાય છે. (ચાલવાવાળા ત્રીસ માઈલ પણ ચાલે છે.) ટુંકામાં કૈલાસ યાત્રાની અંદર કુલીવાહનનો વધારે ખર્ચ થતો નથી.

સામાન—

યાત્રાએ જવામાં નીચે પ્રમાણે સામાનની જરૂર છે. ત્રણ જોડ ગરમ કપડાં (ટોપી, કોટ, ખમીસ, જકીટ. સ્વેટર અને પાટલુન અથવા પાયજામો) બાંડીસ, મોજાં અને મજબુત જોડા; મીણબત્તી નાં પાકીટ બે, અથવા ઇલેક્ટ્રીક બેટરી, ચસમાં, પાથરવાને જાડી કંબળ તથા ઓઢવાને છત્રી અને મીણીયું કપડું; લોઢાના ફળાવાળી મજબુત લાકડી; સાબુ, દીવાસળીની પેટીઓ બે ડઝન, તપેલી, થાળી, વાટકા, ખાલો, ચીપીઓ, કડછી, અને વેલણ; મસાલો ગરમ તથા ખાંડેલો, ચાહ, ખાંડ, બીસ્કીટ, પકવાન થોડી દવાઓ, (માથું દુખે-તેની, દસ્તબંધ કરવાની, પાચનની, અને શક્તિની) સોય, દોરા, અપ્પુ કાતર, અને બનીશકિતો પ્રાઇમસ, સ્પીરીટ, ગ્યાસતેલ, કેમેરા, ઘડીયાળ અને દુરબીન; સુકામેવો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ખારેક, કીસ-મીસ અને સાકર (આ ચીજો પાતળી હવાથી શ્વાસ રૂંધાઇ ગળું સુકાય છે, ત્યારે બહુ ફાયદો કરે છે.) લીંબુનો સત્વ (ટાટરી) અથવા આંબલી, મરી અને હીંગ, (આ ચીજો પણ બહુ ઠંડી લાગે, પાતળી હવાથી શ્વાસ લેતાં છોડતાં અડચણ પડે, અને માથામાં ચક્રકર આવે ત્યારે ફાયદો પહોંચાડે છે. વેસેલીન અથવા હેઝેલીન શીશી ૪ (ટાહ-થી હોઠ અને હાથ ફાટી જાય ત્યારે તે લગાડવાથી આરામ રહે છે અથવાતો તેલ અને પાણી મેળવી ચોપડવાથી પણ તેવો ફાયદો થાયછે.)

ઉપરની ચીજોમાંથી લઈ શકાય તે સામાન સાથે લેવો. (ધણા માણસો ને યાત્રામાં શું શું સામાન લેવાથી અડચણ ન પડે તે ચિંતા સ્વભાવિક થઈ આવે છે, તેટલા ખાતર ઉપર લંબાણુ પૂર્વક

વિવેચન કરેલ છે.) રસ્તામાં જ્ઞાનીમા અને તાકલાકોટમંડીથી ભોટીઆ વેપારીઓ પાસેથી ચાલ અને સત્તુ પણ થોડો ઘણો લેવો; કારણકે તિમેટનાં માણસો અને ઔદ્ધ લામાઓ ખુબ માગવા આવે છે. મુઠી મુઠી આપવાથી પણ દશ પંદર શેર સત્તુ વહેંચાઈ જાય છે.

સાધુ અને ગરીબો, ઉપર વર્ણન કરેલો સામાન ન લઈ શકે તે બનવા નેગ છે. તેમણે ઝોઝામાં ઝોઝું ટાઢથી રક્ષણ થઈ શકે તેટલાં વસ્ત્રો અને થોડા ઘણા ચોખ્ખા દાળ, લોટ તથા મસાલો, મરી, સાકર, આંબલી, હીંગ વિગેરે વસ્તુઓ જરૂર લઈ લેવી. નેકે ભોટી-વેપારીઓ સાધુ તથા ગરીબોને સત્તુ વિગેરે આપે છે, પરંતુ તેમના ભરોસા ઉપર બીલકુલ સામાન લીધા વિના ચાલવું નહિં. જેણે વધારે સામાન ન લીધો હોય, અથવા ન લેવો હોય, તે ભોટીઆ વેપારીઓ પાસેથી કેટલોક સામાન મેળવી શકે છે, પરંતુ ભાવ મોંઘો આપવો પડે છે. પોષ્ટ પાર્સલથી સામાન મંગાવવો હોયતો તાકલાકોટના રસ્તામાં ગાર્બીયાંગ અને જ્ઞાનીમામંડીના રસ્તામાં મીલમ સુધી તે આવી શકે છે.

રસ્તામાં સગવડ અને અગવડ:--

ધર્મશાળા અને ગુફાઓ રસ્તામાં ઠેક ઠેકાણે આવે છે, પરંતુ તે સાફ ક્યાં વિના તેમાં રહી શકાતું નથી; કારણ કે ભોટીઆ લોકો પોતાની આદત પ્રમાણે તેમાં ગંદકી કરી મુકે છે. ડાકબંગલા અને ફોરેસ્ટ બંગલાઓ પણ રસ્તામાં ઘણી જગ્યાએ આવે છે, તેમાં દરરોજના બે આના ભાડું આપવાથી (ન્યારે સરકારી ઓફીસર ન હોય ત્યારે) ઉતરી શકાય છે. બીજી જગ્યાએ ડાકબંગલાનું ભાડું બાર કલાકના આઠ આના અને ચોવીસ કલાકનું એક રૂપિયા આપવું પડે છે.

રસ્તામાં ચોરોનો ભય વધારે રહે છે, પરંતુ ન્યાં સુધી ભોટી-આ વેપારીઓનો સંગાથ હોય છે, ત્યાં સુધી ઢિંકર રહેતી નથી; કારણ કે ભોટીઆ વેપારીઓ પોતાની સાથે હથિયાર રાખે છે. યાત્રાળુઓ પણ પરવાનો લઈ ને રાખી શકે છે.

સૂચના:—જ્ઞાનીમામંડી અને તાકલાકાટથી ભોટીઆ વેપારીઓ આગળ જતા નથી. માટે ત્યાંથી પાંચ દસ સંગાથી વિના આગળ ન ચાલવું ; કારણ કે પશ્ચિમ તિબેટમાં અનાજ પાકતું નથી એટલે વધારે માણસો હુંટકાટનો ધંધો કરેછે; જો કે ઘણી વખત યાત્રાળુઓ કાશીલામા, કૈલાસ યાત્રા, એવા શબ્દો કહે છે તો તેઓને હુંટતા નથી; કારણ કે કાશીલામા (કાશીના સાધુ) કૈલાસ યાત્રા કરવા જાયછે; તેમ સમજી તેઓ છોડી દે છે, પરંતુ દરેક વખતે યાત્રાળુ આમ કહેવાથી બચી જાય તેમ ન માની લેવું; કારણકે “ ભૂખ અખજ ભરખે ” તે કહેવત પ્રમાણે ભૂખે મરતાં છતાં હાથમાં આવેલો શિકાર છોડી દેવાનું, તિબેટી માણસોનાં તમામના હૃદયમાં આવે તેમ બનવું અશક્ય છે. તેઓને ખોરાક પણ માંસ અને દારૂ હોઈ નિર્દયતા તેમનામાં સ્વાભાવિક રહે છે. દેખાવમાંજ તેઓ દૂર લાગે છે; તેમ કહેવાની જરૂર લાગ્યે જ હોઈ શકે, એટલે સંગાથ વિના આગળ ચાલવાનું સાદસ યાત્રીએ ન કરવું સાઈંછે. સંગાથ પણ ઘણા મળી જાયછે; કારણકે એ વખતમાં લંકા ચીન, નેપાળ, બંગાળ, પંજાબ, અને દક્ષિણ તથા ગુજરાત વિગેરે દેશોમાંથી સેંકડો માણસો યાત્રા નિમિત્તે આવે છે; છતાં કદાચ સંગાથ ન મળે અને ચાલવાની જરૂર જણાય, તો વધારાનો સામાન તાકલાકાટ કે જ્ઞાનીમામંડીમાં કાઢી ભોટીઆ વેપારીને ત્યાં રાખી દેવો. અથવા દાર્જીનમાં ઔધ લામા ગુરૂને ત્યાં રાખી આગળ જવું. લામાઓને ત્યાં સામાન રાખતી વખતે જો પોટલીમાં બાંધી તેના ઉપર સીલ કરી તેને સોંપવામાં આવે તો જેવોને તેવો સુરક્ષિત સામાન પાછો મળેછે, પણ જો તેમ કરવામાં ન આવે તો લામાઓજ કેટલોક સામાન કાઢી લે છે. લામાઓને ત્યાં યાત્રાળુને રહેવાની જગ્યા મળેછે; તેમજ ખોરાકીનો સામાન ચોખ્ખા, દાળ, સત્તુ, ગોળ, ઘી, દુધ. માંખણુ વિગેરે વેચાતું મળે છે; બજારમાં બકરીઓની લીંડીઓ મળે છે.

કૈલાસજતાં રસ્તામાં પહાડી, ભોટ, અને તિબેટી ભાષા બોલનારાઓ મળે છે. તેમાં પહાડી ભાષા હિંદીને મળતી હોઈ તે સમજી

શકાય છે, પણ તિબેટી અને ભોટ ભાષા સમજી શકાતી નથી, અલ-
બત્ત ભોટીઆ વેપારીઓમાંના કેટલોક હિંદી ભાષા થોડી ઘણી સમજે
છે, એટલે જ્યાં સુધી તેમનો સંગાથ રહે ત્યાં સુધી તો દુભાષીઓ*
કરવાની જરૂર થોડી રહે છે; પણ જ્યાંથી તેમનો મંગાથ છુટા જાય,
ત્યાંથી દુભાષીઓ કરી લેવો પડે છે. આ દુભાષીઓ પથદર્શક†
નું કામ કરે છે. ઘણી વખત તેનું વાહન ખચ્ચર કે યાક
લીધું હોય તો તેની સંભાળ પણ તે રાખે છે, અનેકાંઈ કાંઈ વખત તે
કુક્ષીનું-સામાન ઉપાડવાનું કામ પણ કરે છે, એટલે દુભાષીઓ કરતી
વખતે જેનાથી ઉપરનું તમામ કામ નહીં શકે તેવો દુભાષીઓ મેળ-
વવાનું ધ્યાનમાં રાખવું.

રસ્તો ઓળખવાને તિબેટમાં બીજી કાંઈ સાધન નથી, ફક્ત
કેટલાક પથરો મુકીને પડાવની અંદર બનાવેલાં ઘરો અથવા પથરની
કરેલ નાની ટેકરીઓ રસ્તામાં આવે છે. દરેક યાત્રાળુ તેમાં એકાદ પથર
ઉમેરે છે, તેજ રસ્તાની નીશાની છે. બાકી માઇલવાળા નંબરના પથરો કે
સડક જેવું કાંઈ નથી. (ગાર્ગીયાંગ, નીતી અને મીલમ, સુધી માઇલેજના
નંબરવાળા પથરો લાગેલ છે, તેથી ઓળખ નથી.) કેટલોક રસ્તો ખરફવાળો
આવે છે; આ રસ્તે બે ચાર કલાક પહેલાંજ માણસો કે ઘેટાં બકરાં
નીકળ્યાં હોય, તો પણ ખરફ પીગળતાં તેનાં ચીન્હો જોવામાં
આવતાં નથી, એટલે પથદર્શક અને દુભાષીઆની જરૂર ખાસ
કરીને પડે છે.

સમુદ્રની સપાટીથી આઠ હજાર ફીટની ઉંચાઈએ હવા પાતળી
થઈ જાય છે; જ્યારે કૈલાસ, માનસરોવરની યાત્રામાં ઘણો રસ્તો તેથી
પણ વધારે ઉંચાઈ વાળો પાર કરવો પડે છે. આવા રસ્તામાં
ચઢાઈ ઉતારાઈ વખતે શ્વાસ લેવા છોડવાની તકલીફ થાય છે, અને
તેમાં પણ ગાંજો, ભાંગ, ચરસ, અફીણ, બીડી, અને સીગારેટના વ્યસની-
ઓને તે વધારે જળાય છે, પરંતુ તેવે વખતે મોઢામાં ખટાઈ (લીંબુ-

* એક ભાષાનો અર્થ બીજી ભાષામાં કરી આપનાર.

† રસ્તો બતાવનાર.

નો સત્વ, આંબલી કે દ્રાક્ષ) રાખવાથી, અથવા મરી અને સાકર ચાવવાથી, કે હીંગ ખાવાથી તે ઘણીજ ઓછી થાય છે. યાત્રાળુઓએ તે ચીજો જરૂર સાથે લેવી જોઈએ.

તિબેટમાં અપોર પછી પવન ફુંકાય છે; તેમ ક્રાઈ ક્રાઈ વખત કરાનો વર્ષાદ પણ બહુ જોરથી પડે છે. યાત્રાળુ પાસે જ્યારે તેથી અચવાનું કાંઈ સાધન ન હોય ત્યારે ખરફની અંદર ખાડો ખોદી તેમાં ખેસી જવાથી રક્ષણ મળે છે. તિબેટીઓ તે પ્રમાણે કરીને તિબેટની હવાથી પોતાનું રક્ષણ કરે છે.

તિબેટમાં મોટાં વૃક્ષો નથી થતાં, એટલે બળતણ તરીકે ઘેટાં બકરાંની લીંડીઓનો અને પામા નામના છોડવા કે જે લીલા પણ દીવા જેવા બળે છે; તેનો ઉપયોગ કરે છે. ભોટીઆ વેપારીઓ, સાથે લાકડાં લઈ લે છે. યાત્રાળુએ પણ થોડાં લાકડાં ગાર્બીયાંગ, મીલમ, કે શીવચીમલથી સાથે લઈ લેવાં; જે કે ભોટીઆ વેપારીઓ પાસેથી વેચાતાં મળી શકે છે પણ બહુજ મોંઘાં મળે છે.

દ્રશ્ય:—માનસરોવરને કાંઈ મેદાન છે, તેમાં ધ્રો ઘણી થાય છે. એટલે સસલાં અને જંગલી ઘોડાનાં ટોળાં વખતો વખત ત્યાં જોવામાં આવે છે. રાવણુહદ અને માનસરોવરની વચમાં થઈ કૈલાસ જવાનો રસ્તો જાય છે. તે રસ્તે એક માછલની ચઢાઈ ચઢતાં, એક તરફ કૈલાસનું ખરફથી છવાયેલું ગોળ શિખર જોવામાં આવે છે; જ્યારે બીજી તરફ માછલોના માછલો સુધી પથરાયેલ માનઘાતાનું ખરફનું મેદાન દેખાય છે. ત્રીજી તરફ જ્ઞાનીમામડી સુધી ફેલાયેલ અર્ખાતજર્નનું રૈતીવાળું રણ, દ્રષ્ટિએ પડે છે, ત્યારે ચોથી તરફ સમુદ્રની માફક વિશાળ પેટ કરીને પડેલાં માનસરોવર, અને રાવણુહદ જેવાં મીઠાં પાણીનાં સરોવરો, ઘડી ભરતો દુનીયાદારીનાં દુઃખ વીસરાવી દે છે, અથવા તો કહો કે સાચો આનંદ થું છે તેનું ભાન કરાવે છે, જે આનંદ—સુખને માટે માણસો ફાંફાં મારે છે. જોયું છે, કે તળાવમાં કુબકી મારવાથી સાચાં મોતી મળ્યાં હોય ?

લીસ્ટ નં. ૧.

કાઠગોદામથી કૈલાસ ૨૪૭ માઇલ.

(મુન્સ્યારી, મીલમ અને જ્ઞાનીમામંડી થઇને.)

કાઠગોદામ, રોહીલખંડ અને કમાઉ રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. અહિંથી રાણીખેત ૩૬, નૈનીતાલ ૧૩ અને આલ્મોડા ૩૭ માઇલ થાય છે. કુલી, ઘોડાં અને અચ્ચર દરેક જગ્યાને માટે મળી જાય છે. મોટરો પણ ચાલે છે, પરંતુ ભાડા સિવાય ટોલ ટેક્સ પેસેન્જર દીઠ રૂ. ૨.) આપવા પડે છે. આલ્મોડા જવાની મોટર નૈનીતાલ અને રાણીખેત થઇને જાય છે. એટલે ૭૦ માઇલનું ભાડું રૂ. ૧૨) આપવું પડે છે. કાઠગોદામથી બરેલી ૬૪, કલકત્તા ૮૨૬, મુંબાઇ ૯૭૦, હરદ્વાર ૨૨૪, અંબાલા ૨૯૧, લાહોર ૪૭૮, રાવલપીંડી ૬૫૭ અને અક્લી-ગઢ ૧૨૫ માઇલ થાય છે. અહિં મોટી બજાર, પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ હોસ્પિટાલ, પોલિસચોકી વિગેરે છે. ડાકબંગલો થોડે દૂર છે. અહિંથી ૮ માઇલ ઉપર **લીમતાલ** આવે છે. રસ્તો ૬ માઇલ સાધારણ ચઢાઇનો અને બે માઇલ સીધો છે. પહેલાં બે માઇલ સીધો રસ્તા પછી ચઢાવ જેવો રસ્તો આવે છે, પણ મોટર ચાલે છે. અહિં ડાક-બંગલો, સ્કુલ, હોસ્પિટાલ, પોષ્ટ, ધર્મશાળા, ફેટલીક દુકાનો અને સરોવર છે. અહિંથી ૬૧ માઇલ ઉપર **રામગઢ** આવે છે. રસ્તો ૭ માઇલ સાધારણ ચઢાઇનો અને ૨૧ માઇલ સીધો છે. આલ્મોડા જતી મોટરના રસ્તામાં આ ગામ આવે છે. અહિં ડાકબંગલો, સ્કુલ અને પાંચ છ દુકાનો વિગેરે છે. અહિંથી ૧૦ માઇલ ઉપર **પ્યુડા** આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલની સાધારણ ચઢાઇનો અને ૮ માઇલ સીધો છે મોટર ચાલે છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો અને ડાકબંગલો છે. અને પાણી બહુ સાફ છે. પ્યુડાથી ૬૧ માઇલ ઉપર **આલ્મોડા** આવે છે. રસ્તો ૫૧ માઇલની ચઢાઇ અને ૪ માઇલની ઉતરાઇવાળો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. પ્યુડાથી આવતાં ચાર માઇલ ઉપર

નદીનો પુલપાર કરવો પડે છે. આલ્મોડામાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હાઈસ્કુલ, લાયબ્રેરી ધર્મશાળા અને ત્રણ ચાર મંદિરો તથા મોટી બજાર છે. અહિં કુષ્ટ અને ક્ષયરોગીઓની હોસ્પિટાલો છે, મ્યુનીસીપલ આફીસ, પોલીસચોકી અને ડાકબંગલો પણ છે. ભાદરવા માસમાં અહિં મોટો મેળો ભરાય છે. આલ્મોડાની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૫,૪૯૪ ફીટની છે. અહિંથી ૧૫ માઈલ ઉપર તાકુલા આવે છે. રસ્તો ૫ માઈલ ચઢાઈ, ૭ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૩ માઈલ સીધો છે. રસ્તામાં બે માઈલની ચઢાઈ ઉતરાઈ એકવાર અને એક માઈલની ચઢાઈ તથા ત્રણ માઈલની ઉતરાઈ એકવાર આવે છે, પરંતુ તે સાધારણ છે. બાકી સીધો રસ્તો છે. અહિં તાકુલા દેવીનું મંદિર, ગણનાથ નદી ઉપર છે. રસ્તામાં છ માઈલ ઉપર ડીડાપાણી નામનું ગામ આવે છે. ત્યાં ડાકબંગલો છે. તાકુલામાં પોષ્ટ તથા ધર્મશાળા અને બે ચાર દુકાનો છે. પાણી ઝરણાનું મળે છે. અહિંથી ૭૧ માઈલ ઉપર બોરા આવે છે. રસ્તો ૩ માઈલ ચઢાઈ, ૧ માઈલ ઉતરાઈ અને ૩૧ માઈલ સીધો છે. તાકુલાથી ચાલી નદીનો પુલ પાર કરતાં પહોંલો સીધો રસ્તો, અને પછી ચઢાઈ ઉતરાઈવાળો આવે છે. ગામ નાનું છે. બાચા પીવાની ચીજો મળે છે. અહિં ગોરખનાથજીનું એક મંદિર છે બોરાથી ૩૧ માઈલ ઉપર બાગેશ્વર આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઈલની સાધારણ ઉતરાઈનો તથા ૨ માઈલ સીધો છે. અને તે સર્પ નદીને બે કિનારે ચાલે છે. અહિં સર્પ તથા ગોમતી નદીનો સંગમ છે. બાગેશ્વરમાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, સ્કુલ, ડાકબંગલો, હોસ્પિટાલ, પોલીસ-ચોકી, ધર્મશાળા વિગેરે છે. બજાર મોટી છે. એક બગીચો પણ સુંદર છે. જોકે સુદી ૧૦ ને દિવસે અહિં મોટો મેળો ભરાય છે. ગામમાં વાગેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. બાગેશ્વરથી ૧૪ માઈલ ઉપર કાપકોટ આવે છે. રસ્તો લગભગ સીધો જોવાળ છે. વચમાં સાત માઈલ ઉપર હરસીલ નામનું ગામ આવે છે. ત્યાં એક દુકાન છે. રસ્તો સર્પ નદીને કિનારે ચાલે છે. અહિં દસ બાર દુકાનો, પોષ્ટ, ડાકબંગલો અને ધર્મશાળા છે. ગામની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૩૭૧૦ ફીટની છે. અહિંથી ડાબાહાથ તરફનો રસ્તો પીંડારી બેશીયર

(બરકના મેદાનમાં) જાય છે. ૩ ન્યાં ઘણા યુરોપીઅનો દરવખે સહેલ કરવા આવે છે. કાપકાટથી ૧૧૥ માઇલ ઉપર સ્યામાધુરા (સૌના) આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની કંઠુ ચઢાઈનો અને ૯૫ માઇલ લગલગ સીધો છે. કાપકાટથી ત્રણ માઇલ સર્પનદીને કિનારે આવ્યા પછી જોહાર પ્રગણાની હદમાં દાખલ થવાય છે. અહિં પોપ્ટ, ત્રણ ચાર દુકાનો અને ડાકખંગલો છે. પીંગરી ઝલેશીયર અહિંથી પણ જવાય છે. સૌનાથી ૮ માઇલ ઉપર તેજમ આવે છે. રસ્તો ૪૫ માઇલ ચઢાઈ, ૨૫ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સહેજ કંઠુ છે. રસ્તો નાની રામગંગાને કિનારે થઈને જાય છે. પાંચ માઇલ ઉપર રામગંગાનો પુલ પાર કરવો પડે તેજમમાં ત્રણ ચાર દુકાનો અને ધર્મશાળા છે. ખાવા પીવાની ચીજો મળે છે. અહિં નાની રામગંગા અને જાકુલી નદીનો સંગમ થાય છે. તેજમ જોહાર પ્રગણામાં છે, તેના ત્રણ ભાગ છે. ૧ મલ્લાજોહાર, ૨ ગૌરીકાટ, અને ૩ તલ્લાદેશ. તેજમથી ૨ માઇલ ઉપર કુટી આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઈ અને ૧ માઇલ ઉતરાઈનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. ગામ નાનું છે. રસ્તામાં એક નાની નદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. ખાવા પીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર ગીરગામ આવે છે. રસ્તો કંઠુ ચઢાઈનો છે. ગામ નાનું છે. રસ્તામાં રામગંગાનો પુલ પાર કરવો પડે છે. ખાવા પીવાની ચીજો મળે છે. પાણી નદીનું કામ આવે છે. ગીરગામથી ૧૦ માઇલ ઉપર મુન્સ્યારી આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલ ચઢાઈ, ૩ માઇલ ઉતરાઈ અને ૩ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ કંઠુ છે. પહેલાં ચઢાઈ અને ત્યાર પછી ઉતરાઈ આવે છે. રસ્તો જંગલમાં થઈને જાય છે. અહિં ડાંસ અને જળોનો ઉપદ્રવ વધારે છે. માટે પગ ઢાંકી રાખવા. અહિં પોપ્ટ, સ્કુલ, ધર્મશાળા તથા દસબાર દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. મુન્સ્યારી બોટીઆ લોકોનું કાયમી સ્થળ છે. અહિંથી ૧ માઇલ ઉપર રાંથી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં ડાકખંગલો તથા ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર બીન આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઈ, ૧ માઇલ ઉતરાઈ અને ૧ માઇલ સીધો

છે. ચઢાઇ ઉતરાઈ સાધારણ છે. રસ્તામાં ચાર માઇલ ઉપર ઘડુધાડનો પુલ પાર કરવો પડે છે. ખીન ગૌરી નદીને કિનારે છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો અને નાની સરખી ધર્મશાળા છે. પાણી નદીનું કામ આવે છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર રારગડી આવે છે, રસ્તો ૨ માઇલની ચઢાઇ અને ૨ માઇલની ઉતરાઈનો છે. ચઢાઇ ઉતરાઈ સાધારણ છે. રસ્તામાં ઢાક-સીઆ કરીને નાનું ગામ આવે છે. રારગડી, ગારીગંગાને કિનારે આવેલા મેદાનમાંના પડાવનું નામ છે. ખાવાની ચીજ કાંઈ નથી મળતી પણ પીવાનું પાણી નદીનું મળે છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર ખાગડયાર આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ચઢાઈનો ગૌરીગંગાને કિનારે કિનારે જાય છે. અહિં એક નાની સરખી ધર્મશાળા, અને કેટલીક ગુફાઓ છે. ખાવાપીવાની ચીજો યાત્રાના સમયમાં મળી જાય છે. અહિંથી ૭ માઇલ ઉપર ફીલકોટ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઈ, ૧ માઇલ ઉતરાઈ અને ૪ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. રસ્તામાં એક નાની નદી પાર કરવી પડે છે. ઘણી વખત તેના ઉપર કામ ચલાઉ લાકડાનો પુલ આંધવામાં આવે છે. ફીલકોટ પડાવનું નામ છે, પણ ત્યાંથી થોડું દૂર અર્ધું કરીને એક ગામ છે, જ્યાં ઝસો ધરની વસ્તી અને બે દુકાન તથા સ્કુલ છે. ફીલકોટથી ૫ માઇલ ઉપર માલ્પા આવે છે. રસ્તો કઠણ ચઢાઈનો તેમ ખરાબ છે. રસ્તામાં ચારે માઇલ ઉપર ટ્રોલી નામનું નાનું સરખું ગામ આવે છે. માલ્પા પડાવ છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર મીલમ આવે છે. રસ્તો સાધારણ સીધો છે, અને ગૌરીગંગાને જમણે કિનારે ચાલે છે. અહિંથી તિબેટ રાજ્યની હદ શરૂ થતી હોય તિબેટી અધીકારી પાસેથી પાસ મેળવી આગળ જવાય છે. બ્રિટિશ રાજ્યની હદ અહિં પુરી થાય છે. માલ્પાથી મીલમ સુધીનો રસ્તો કાચા પહાડને લીધે દરવર્ષે ખરાબ થઈ જાય છે; જો કે તે કામચલાઉ સારો કરાવવામાં આવે છે, પરંતુ એકંદરે ખરાબ જેવોજ રહે છે. ગૌરીગંગા, મીલમ એશીયરમાંથી નીકળે છે. અહિંથી ચાર માઇલ દૂર શાંડીલ્ય કુંડ છે. મીલમમાં ભોટીઆ લોકોની અહીંસોથી ત્રણસો ધરની વસ્તી છે. અહિં પોસ્ટ, સ્કુલ, ધર્મશાળા અને હસખાર દુકાનો છે. અહિંથી મીલમ એશીયર બે માઇલ દૂર છે. મીલમની

ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૧,૨૬૫ ફીટની છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર **બલથાંગ** આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતારાઈ અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતારાઈ કઠણ છે. રસ્તો નદીને કિનારે ચાલે છે. વચમાં એક વખત બખ્ખા નદીનો કાચો પુલ પાર કરવો પડે છે. અહિં મેદાન છે. તેમાં પડાવ કરવાની જગ્યા છે. બલથાંગથી ૪ માઇલ ઉપર **ઉંટાધુરા** આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ સખ્ત ચઢાઇનો અને ૨ માઇલ સીધો છે. પહેલાં બે માઇલ સીધો રસ્તો આવ્યા બાદ આ ધુરો (શિખરવાળો પહાડ) આવે છે. આ પહાડની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૭,૬૨૭ ફીટની છે. ઉંટાધુરાથી ૫ માઇલ ઉપર **જયંતી** આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલની ચઢાઇ અને ૨ માઇલની ઉતારાઇનો છે. ચઢાઈ ઉતારાઈ બન્ને સખ્ત છે. રસ્તામાં થોડો ભાગ ખરફ ઉપર પણ ચાલવું પડે છે. આ પહાડની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૭,૨૦૦ ફીટની છે. જયંતીથી ૩ માઇલ ઉપર **કુંગરી વિંગરી** આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલની ચઢાઇ અને ૧૧ માઇલની ઉતારાઇનો છે. ચઢાઇ ઉતારાઇ બન્ને સખ્ત છે. રસ્તામાં એકાદ માઇલ ખરફ ઉપર ચાલવું પડે છે. આ પહાડની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૮,૧૬૦ ફીટની છે. કુંગરી-વિંગરીથી ૪ માઇલ ઉપર **ચીરછાંગ** આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલની સખ્ત ઉતારાઇનો અને ૨ માઇલ સીધો છે. રસ્તામાં એકાદ માઇલ ખરફ આવે છે. અહિં પડાવની જગ્યા છે. મીલમ અથવા બલથાંગથી ઉપડીને અહિં આવ્યેજ છુટકા થાય છે; કારણકે 'ઉંટાધુરા, જયંતી અને કુંગરી વિંગરીમાં પડાવ કરીને રહી શકાય તેવી જગ્યા નથી. એટલે એકજ દિવસમાં સત્તર અથવા વીસ માઇલ ચાલવું પડે છે. પણ જે સવારમાં દિવસ ઉગ્યા પહેલાં ચાલવાનું શરૂ કર્યું, હોય તો સાંજે ચીરછાંગ ખુશીથી પહોંચી શકાય છે. એટલે ખપોરનો ટાઇમ રસ્તામાં આરામ માટે પણ ગાળી શકાય છે. ખાવાતી ચીજ આ રસ્તે સાથે રાખવા ચુકવું નહિ. ચીરછાંગથી ૩ માઇલ ઉપર **તુકપુ** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં તુકપુ નદીને કિનારે બે પર્વતની વચમાં પડાવની જગ્યા છે. આહથી ૪ માઇલ ઉપર **ઠાજંગ** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. નદીને કિનારે પડાવનો જગ્યા છે. અહિં ચોરીનો ભય વધારે

રહે છે. રસ્તામાં જ્યાં ત્યાં લીલું ઘાસ નજરે પડે છે. અહિંથી ૪ માઈલ ઉપર **છીનકુ** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. નદીના સામે પાર મેદાન છે. અહિંથી તીર્થપુરી જવાનો એક રસ્તો ફાટે છે. છીનકુથી ૫૫ માઈલ ઉપર **ગુણવંતી** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં નદીને કાંઠે મેદાન છે. તેમાં રેતીની અંદર પગલ થાય છે. ગુણવંતીથી ૫ માઈલ ઉપર **દમયંતી** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં પણ નદીને કિનારે મેદાનની અંદર પગલ થાય છે. દમયંતીથી ૧૦ માઈલ ઉપર **જ્ઞાનીમા મંડી** આવે છે. રસ્તો ૨ માઈલ ચઢાઈ, ૧ માઈલ ઉતરાઈ અને ૭ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. જ્ઞાનીમામંડી ભોટીઆ અને તિમેટી વેપારીઓનું વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે. અષાઢ માસથી ભાદરવા સુધી અહિં વસ્તી રહે છે. તે સમયમાં હુણીયા (તિમેટી) વેપારીઓ ભોટીઆ વેપારીઓ સાથે હજારો રૂપિયાની લેવડ દેવડ કરે છે. અહિં કેટલાંક માટીનાં પણ મકાનો છે. તિમેટો અધિકારી જોગપત અહિં રહે છે, તેના પાસેથી આગળના માટે પાસ મેળવવો પડે છે. ભોટીઆ વેપારીઓ પાસેથી તે નજીવો કર લઈ તે તેમને વેપાર કરવાની રજા આપે છે. અહિંથી ઉત્તરમાં સત્તર માઈલ ઉપર **તીર્થપુરી અર્થાત્ ત્રેતાયુગીયુક્ત** છે. રસ્તામાં ૭ માઈલની ચઢાઈ, પાંચ માઈલની ઉતરાઈ અને ૭ માઈલનો સીધો રસ્તો આવે છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અને તે પણ ટુકડે ટુકડે આવે છે. ત્રેતાયુગી યુક્ત પાસે એક ગરમ જળનું ઝરણું છે, અને તેના પાસે જ્વાળામુખી પર્વતની રાખનો મોટો ઢગલો છે. ત્યાંના માણસો તેને ભસ્માસુરની રાખ તરીકે ઓળખાવે છે. અહિં યુક્તમાં બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ છે. તેની પૂજા લામાઓ હંમેશાં કરે છે. અહિં પાંચ ધાતુની એક દીવી ૬૦ ફીટ ઉંચાઈની છે, તે જોવા લાયક છે. તીર્થપુરીથી કૈલાસ જવું હોયતો જઈ શકાય છે. રસ્તામાં ૨૮ માઈલ ઉપર દાર્યાન આવે છે. અહિંથી ગારતોક ૨૨ માઈલ થાય છે. જ્ઞાનીમામંડીથી ૧૨ માઈલ ઉપર **સુમરશિલા** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં પગલ છે. પાણી નદીનું કામમાં આવે છે. લીલું ઘાસ અહિં બહુ થાય છે. સુમરશિલાથી ૬ માઈલ ઉપર **રક્તાછાજયુ** આવે છે. રસ્તો

સીધો છે. અહિં સપાટ મેદાનમાં પડાવ છે, એટલે હવાનું નેર વધારે જણાય છે. બપોરના બાર વાગ્યા પછી બરખાના મેદાનની રેતી ઉડી ઉડીને આંખમાં પડે છે, માટે ચસમાં સાથે જરૂર રાખવાં જોઈએ. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર જનડાંગ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં પણ સપાટ મેદાન ઉપર પડાવ છે. લીલું શાસ અને જંગલી કુલઝાડના છોડ અહિં ઠેકાણે ઠેકાણે દ્રષ્ટિએ પડે છે. ઝીપટાના જેવા નાના પાનના પામા નામના છોડ અહિં થાય છે, તે લીલાને લીલાજ દિવાની પેઠે બળે છે. બળતણને બદલે તેને! ઉપયોગ બહુ સારી રીતે થાય છે. જનડાંગથી ૧૦ માઇલ ઉપર દાર્ચીન આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિંથી કૈલાસની પરિક્રમા શરૂ થાય છે. અને પાછી અહિં આવતાં પુરી થાય છે. પરિક્રમાના ૩૦ માઇલમાં પાંચ માઇલ ઉપર લાંડી ગોનવા, અગીઆર માઇલ ઉપર ડીડીફા, ચઉદ માઇલ ઉપર કુમેલા, પંદર માઇલ ઉપર ગૌરી-કુંડ, સાડીતેવીસ માઇલ ઉપર જાંડીફા ગુફા અને ત્રીસ માઇલ ઉપર પાછું દાર્ચીન આવે છે. દાર્ચીનમાં કેટલીક ગુફાઓ અને પાકાં ઘરો છે. ગુફાઓની અંદર લગભગ ૨૦૦ લાખા સાધુઓ રહે છે. યાત્રાળુ ને રહેવા માટે તેઓ જગ્યા આપે છે. તેમજ યાત્રાળુને જરૂર હોયતો ચાહ, ગોળ, સતુ, ચોખા, દાળ, બળતણ વિગેરે સામાન પણ વેચાતો આપે છે કૈલાસની પરિક્રમા કરવા જતાં વધારા નો સામાન અહિં લામાગુરૂ ને ત્યાં પોટલીમાં બાંધી સીલ કરી મૂકી દેવો જોઈએ; કે જે પાછા ફરતાં સુરક્ષિત અવસ્થામાં પાછો મળી શકે. અહિં એક તિબેટી અધીકારી રહે છે. તિબેટ સરકાર તરફથી એક નાની સરખી ધર્મશાળા અને સદાવ્રત પણ અહિં છે. અહિંથી ત્રેતાપુરી ૨૮, ગારતોક ૫૦, જ્ઞાનીમામંડી ૩૭, તાકલાકાટ ૩૪ અને માનસરોવર ૧૮ માઇલ થાય છે. એ બધી જગ્યાએ જવાના રસ્તા જુદા જુદા છે. બોટીઆ લોકો હવે અહિં સુધી આવી તિબેટીઓ સાથે વેપાર કરે છે. દાર્ચીનથી ૫ માઇલ ઉપર લાંડીગોનવા ગુફા (ચુકર ચુકર) આવે છે. રસ્તો સીધો છે. ગુફામાં લામાગુરૂઓ રહે છે. અંદર જુદા ભગવાનની કેટલીક મૂર્તિઓ

છે. હંમેશાં તે મૂર્તિઓની પૂજા કરવામાં આવે છે, તેમ ઉંચી દીવીઓ ઉપર ધીના અખંડ દીવા બળે છે. આ ધીના દીવાઓ માટે તેમના સેવકો તરફથી ઘેટાં, બકરાં અને ગાયો તેમને મક્ત મળેલ હોય છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર ડીડીફોગુફા આવે છે. રસ્તો સીધો છે, અને તે સિંધુ નદીને કિનારે કિનારે જાય છે. જે સિંધુનદી સીંધમાં જઈને એક દરીયા જેવી મોટી થઈ પડે છે, તે અહિં નાનકડી નદીના રૂપમાં વહે છે. અહિં ગુફામાં લામાઓ રહે છે. કૈલાસનું દ્રશ્ય અહિંથી ચોકખે ચોકખું દેખાય છે. કૈલાસના શિખરનો આકાર બરાબર શિવમંદિરોના શિખર જેવો છે. આગળના ઋષી મહર્ષિઓએ કૈલાસના દર્શન કરી શિવમંદિરનો આકાર કૈલાસ જેવો બનાવ્યો હોય તે બનવા નોગ છે. કૈલાસના શિખર ઉપર જ્યારે સૂર્યનારાયણનાં કિરણો પડે છે ત્યારે તે ચાંદીની માફક ઝળહળી ઉઠે છે. આ શિખર ઉપર બારે માસ બરફ જામેલો રહે છે. તેની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૨૧,૮૧૮ ફીટની છે. કૈલાસ પર્વતની લંબાઈ ૧૫ માઇલ અને પહોળાઈ ૨ માઇલની છે. ડીડીફો ગુફામાં લામા ગુરૂ પાસે એક ભેંસનાં સીંગડાં ચાર ચાર હાથ લાંબા છે, તે જોવા જેવાં છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર ડુમેલા ઉર્ફે વ્યાધ ગુફા આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઈનો છે, પણ ઉંચાઈને લીધે પાતળી હવાથી ચાલતી વખતે શ્વાસ રૂંધાય છે. આ સ્થાન પરિક્રમામાં ઉંચામાં ઉંચું છે. તેની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૮,૦૦૦ ફીટની છે, એટલે અહિંથી કૈલાસનું શિખર ફક્ત ૨,૮૧૮ ફીટ ઉંચું રહે છે. અહિં એક ગુફા છે. તેમાં લામાગુરુઓ રહે છે. ડુમેલાથી ૧ માઇલ ઉપર ગૌરીકુંડ (કૈલાસ) આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઈનો છે. કૈલાસની અડધી પરિક્રમા અહિં પૂરી થાય છે. કૈલાસયાત્રામાં ગૌરીકુંડ અને માન સરોવર બે મુખ્ય જગ્યાઓ છે. આ જગ્યાની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૭,૦૦૦ ફીટની છે. ઠંડીને લીધે કુંડ ઉપર બરફ જામી જાય છે, પણ હાથથી અથવા લાકડાથી સહેજ ખસેડતાં તે દૂર થઈ જાય છે. ગૌરીકુંડની લંબાઈ ૨૦૦ ફીટ અને પહોળાઈ ૮૦ ફીટની છે. આ કુંડ માણસોનો બનાવેલ નથી, પણ કુદરતીજ બનેલ છે. અહિં સ્નાન અને દાન કરવામાં

આવે છે. અહિંથી કૈલાસનું શિખર લગભગ એક માઇલ ઉંચું છે કૈલાસની યાત્રા માટે ભોટીઆ અને તિબેટીઅનોને બહુ માન છે. ગમે તેવું પાપ કૈલાસની એક પ્રદક્ષિણા કરવાથી ધોવાઇ જાય છે, તેવી તેમને દૃઢ શ્રદ્ધા છે. કાંડ ગોદામથી ગૌરીકુંડ અથવા કૈલાસ કુલ ૨૪૭ માઇલ થાય છે. તેમાં ૭૦૧૧ માઇલ ચઢાઇ, ૩૩૧ માઇલ ઉતરાઇ અને ૧૪૨૧૧ માઇલનો સીધો રસ્તો આવે છે.

નોટ-કૈલાસની પરિક્રમા દાર્ચીનથી શરૂ થઇ પાછા દાર્ચીન આવતાં સુધીમાં ૩૦ માઇલની થાય છે એટલે તેના અર્ધા ભાગે આવતા ગૌરીકુંડ સુધી આ વર્ણન રાખેલ છે, અને તેમ કરવાનું કારણ જો પુરા ત્રીસ માઇલનું વર્ણન અહિં કરવામાં આવે તો કાંડગોદામથી કૈલાસ અને કૈલાસથી કાંડગોદામના માઇલની ગણતરીમાં ૩૦ માઇલનો ફેર પડી જાય છે. તેમજ કૈલાસની યાત્રા ગૌરીકુંડમાં સ્નાન કરવાથી પુરી થઇ ગણાય છે. ગૌરીકુંડથી પાછા દાર્ચીન આવતા સુધીનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૨માં જુઓ.

શક્તિ સંગ્રહ વટી.

આ ગોળીઓનો ગુણ તેના નામ પ્રમાણે જ છે. વધારેમાં તે મુસાફરીની અંદર લાગતો પાણીનો વિકાર દૂર કરે છે. તેમજ ચાલવાથી કે કોઇ કામ કરવાથી લાગેલ થકાવટ ને મટાડી નવી. શક્તિ અને સ્ફુર્તિ લાવે છે. સિવાય અજીર્ણ, વાયુવિકાર, જીવ ચુંથારો, શરદી અને સાધારણ પ્રકારનું હાડ કચર પણ મટાડે છે. સેવન વિધિ સાથે કિંમત ૧૦૦ ગોળીની શીશી ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦.

મુસાફરી કરનાર દરેકે એક શીશી સાથે રાખવી સારી છે; કારણકે ખીસાના એક ખુણામાં પડી રહેતી આ દવા મુસાફરીમાં થતા ઘણા રોગોને મટાડે છે.

મળવાનું ઠેકાણું. હરિચંદ એલ. મહેતા, વૈદ્ય
પોષ્ટ બરવાળા ઘેલાસાના જીલ્લે અમદાવાદ.

લીસ્ટ નં. ૨.

કૈલાસ, માનસરોવરથી કાઠગોદામ ૨૫૩ માઈલ.

(તાકલાકોટ, લીપુલેખ અને ગાર્ખ્યાંગ થઈને.)

કૈલાસ—ગૌરીકુંડથી ૮૧ માઈલ ઉપર જંડીફોગુફ આવે છે. રસ્તો ૨૧ માઈલની સાધારણ ઉતરાઈ વાળો અને ૬ માઈલ સીધો છે. પહેલાં ૨૧ માઈલની ઉતરાઈ ઉતરતાં એક નદી પાર કરવી પડે છે. આ નદી સતલજની સહાયક નદી છે. નદી ઉપર પુલ નથી, પણ પાણી બે ફીટથી વધારે ઉંડું રહેતું નથી. અહિં કેટલીક ગુફાઓ છે. એક ગુફામાં લામાગુર પાસે ૧૫ હાથ લાંબુ વ્યાધ્યર્થ છે; તેમજ ૩૦ ફીટ ઉંચી કેટલીક દીવીઓ છે. દરેક ગુફામાં બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિઓ તો ખરી જ! અહિંથી ૬૧ માઈલ ઉપર દાર્યોન આવે છે. રસ્તો જો કે ઉતરાઈના ઢાળ જેવો છે, પણ સીધો જ ગણાય, વર્ણુન લીસ્ટ નંબર ૧ માં આપેલ છે. દાર્યોનથી ૮ માઈલ ઉપર બર્ખા આવે છે. રસ્તો ૨ માઈલની સાધારણ ઉતરાઈનો, અને ૬ માઈલ સીધો છે. આ એક રેતીનું રણ છે. અને તે જ્ઞાનીમામંડીથી માનસરોવર સુધી પથરાયેલ છે. અહિં એક નાની સરખી ધર્મશાળા અને તિબેટના અધિકારીને રહેવાનું મકાન છે. અગાઉ એક બર્ખા નામના તર્જુમે અહિં ધર્મશાળા બંધાવેલ હોય તેનું નામ બર્ખાતર્જુમ પડેલ છે. અહિંથી ૩ માઈલ ઉપર જ્યુગુફ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. આ સ્થાન રાક્ષસતાલને ઉત્તર કિનારે છે. અહિંથી પંગો જતાં એક માઈલની ચઢાઈ ચઢવાથી એક તરફ રાક્ષસતાલ અને બીજી તરફ માનસરોવર દેખાય છે. માનસરોવર જવાનો રસ્તો જ્યુગુફથી ત્રણ માઈલનો છે. અને તેજ રસ્તે માનસરોવર જઈ પાછું જ્યુગુફ આવવું પડે છે. જ્યુગુફમાં કેટલાક લામાઓ રહે છે. કહેવાય છે કે, અહિં માન્ધાતાએ તપ કરેલ હતું તેથી સરોવરનું નામ માનસરોવર પડેલ છે. ગુફામાં જુના જમાનાનાં અસ્થિ (હાડકાં) જોવામાં આવે છે; ત્યાંના માણસો તેને

માનસરોવરના કહીને ઝાળખાવે છે. અહિં એક ગરમ જળનું ઝરણું છે તેનું પાણી માનસરોવરમાં જાય છે, એટલેજ માનસરોવરનું પાણી રાક્ષસતાલ જેટલું ઠંડુ રહેતું નથી. માનસરોવર પંદર માઇલ લાંબું અને અગીઆર માઇલ પહોળું છે. તેના ઘેરાવો, પીસતાળીસ માઇલનો છે. તેના ફરતી નવ ગુફાઓ છે. ૧ ઠાકુર ૨ પાંગો, ૩ સારલોંગ, ૪ ભુડે, ૫ લાલુલોંગ, ૬ જયોંગ, ૭ ગોસળ, ૮ લાંડી અને ૯ દીરી. તેમાં પહેલી ગુફા સહુથી મોટી છે, અને તે માનસરોવરના દક્ષિણ કિનારે છે; તેમાં લામાગુફાઓ ઘણા રહે છે. અંદરમાં કેટલીક ખુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિઓ છે. ઠાકુરગુફાથી ગવરીગુફા જે રાક્ષસતાલના દક્ષિણ કિનારે છે, તે ૬ માઇલ થાય છે, અને લાસા ૭૨૫ માઇલ થાય છે. માનસરોવર સમુદ્રની સપાટીથી ૧૫,૩૫૦ ફીટની ઉંચાઇ ઉપર છે. તેનું પાણી સ્વચ્છ રહે છે. સરોવરને કાંઠે કેટલાક રાજહંસ રહે છે; આ હંસો મોતીનો ચારો ચરતા નથી, પણ સરોવરમાં જ્યારે વરસાદ પડે છે; ત્યારે તેના બિંદુઓ મોતીના રૂપમાં દેખાય છે, એટલે કદાચ કવિઓએ પોતાની કલ્પના શક્તિને આધારે તેને મોતીનું રૂપ આપી માનસરોવરોવરનાં હંસ સાચાં મોતીનો ચારો ચરે છે, તેમ લખ્યું હોય તો તે સંભવિત છે. આ હંસો પોતાની ધોળી દૂધ જેવી પાંખ અને ખતકની જેમ જોડાયેલા કુમકુમ જેવા રાતા પગથી માનસરોવરની શેલામાં સારો વધારો કરે છે. આ સરોવરને પવિત્ર માની તિબેટી લોકો અહિં જીવ હિંસા કરતા નથી, એટલે સરોવરમાં મોટાં મોટાં માછલાંઓની નિર્ભયતા ભરી કુદાકુદ જોવાની મઝા આવે છે. સરોવરને કિનારે લીલી ધો થી છવાયેલા મેદાનમાં સસલાં અને વનધોડાનાં ટોળે ટોળાં વખતો વખત દોડાદોડ કરી મૂકે છે, ત્યારે સ્વતંત્રતાથી પશુઓ પણ કેટલાં સુખી છે, તે જોઇ આનંદની સાથે ઇર્ષા થાય છે. ટુંકામાં અહિંનું વાતાવરણ પ્રાકૃતિક દ્રશ્યોથી ભરપુર હોઇ એટલું શાન્તિમય છે. કે દુઃખને ભૂલી જાય છે.

માનસરોવરની પૂર્વમાંથી ઘણા પુત્રા નદી નીકળી છે. તિબેટમાં તેને સાંગપો કહે છે. પશ્ચિમમાંથી એક નદી નીકળી રાક્ષસતાલને મળે

છે. તિબેટી અને ભોટીઆ લોકો મરી ગયેલ માણસોનાં ઘુલ(અસ્થિ) માનસરોવરમાં નાંખે છે. યાત્રાળુઓ અહિં સ્નાન તથા દાન કરે છે. માનસરોવરની પ્રદક્ષિણા કોષ્ઠકળ કરે છે, કારણ કે તેમ કરતાં લગભગ છ સાત દિવસ લાગે છે, અને ચોરોનો ભય વધારે રહે છે. માનસરોવરથી પાછા જયુગુફા આવી ત્યાંથી ૪ માઇલ ઉપર પંગો અવાય છે. રસ્તો ૧ માઇલની ચઢાઈ અને ૩ માઇલની ઉતરાઈનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ એકએક માઇલની મહેજ કઠણ છે, બાકી બે માઇલની ઉતરાઈ સાધારણ છે. પંગો રાક્ષસતાલને દક્ષિણ કિનારે છે. અહિં એક ગુફા છે, તેમાં લામાઓ રહે છે. ચોરોનો ભય અહિં વધારે છે. રાક્ષસતાલ (રાવણુહદ) ની લંબાઈ ૧૦ માઇલ અને પહોળાઈ ૬ માઇલની છે. તેના ઘેરાવો લગભગ ૩૦ માઇલનો છે. ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૪,૫૫૦ ફીટની છે. તેની દક્ષિણે ગરલામાન્ધાતાનો પર્વત ૨૫,૩૫૫ ફીટની ઉંચાઈ વાળો પડ્યો છે. ઉત્તરમાં બર્ખા તર્જુમનું મેદાન છે. પૂર્વમાં પર્વતની બીજી તરફ માનસરોવર અને પશ્ચિમમાં બર્ખા તર્જુમની પાર જ્ઞાનીમામંડી છે. સરોવરનું પાણી બહુ ઠંડુ, અને સ્વચ્છ રહે છે. વચમાં એક ખેટ છે. કહેવાય છે કે લંકાપતિ રાવણે તેના ઉપર બેસી તપ કરેલ હતું અને તેથી આ સરોવરનું નામ રાવણુહદ ઉર્ફે રાક્ષસતાલ પડેલ છે. રાવણે હાથથી ઉપાડેલ કૈલાસનું ચીન્હ પંદર માઇલની ફાટેલી તીરાડના રૂપમાં દાર્યાનથી દેખાય છે. રાક્ષસતાલના પશ્ચિમ ભાગમાંથી સતલજ નદી નીકળેલ છે; તેનું સંસ્કૃત નામ શતદ્રુ છે. આ નદી તિબેટ અને પંજાબમાં વહી સિંધુ નદીને મળી જાય છે. પંગોથી ૨ માઇલ ઉપર ગવરીગુફા આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઈનો છે. ગુફામાં બૌદ્ધ લામાઓ રહે છે. અહિંથી તાકલાકાટ જવાના બે રસ્તા છે; એક નીચે પ્રમાણે, અને બીજામાં ત્રણ માઇલ ઉપર કર્દમખાર (જ્યાં કર્દમ ઋષિએ તપસ્યા કર્યાનું કહેવાય છે તે) નામનું તિબેટી ગામ આવે છે, ત્યાં દુકાન નથી પણ પડાવની જગ્યા છે. ત્યાંથી ૬ માઇલ ઉપર રાંગુન નામનો પડાવ આવે છે. તે કર્નાલી નદીને કાંઠે છે. અહિં ખ્સલાળની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ એક ગુફામાં છે. રાંગુનથી છ માઇલ ઉપર

તાકલાકોટ આવે છે. કુલ પંદર માઇલનો આ રસ્તો છે, પણ તે કરતાં નીચેનો રસ્તો ઠીક છે. ગવરી ગુફાથી ૫ માઇલ ઉપર શીયાક આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં પડાવની જગ્યા છે. પણ ચોરોનો ભય વધારે રહે છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર બલદાક આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ અને ૩ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. બલદાક કર્નાલી નદીને કિનારે પડાવની જગ્યાનું નામ છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર ટોયા આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૨ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. ટોયા દસખાર ધરોનું તિબેટી ગામ છે. અહિં જોરાવર સિંહજીની સમાધિ છે; કે જે ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં કાશ્મીર મહારાજ ગુલાબસિંહજીની તરફથી લદાકને રસ્તે તિબેટ સર કરવાસારૂં ૧૫૦૦ માણસોના લશ્કર સાથે આવી, તિબેટ સર કરી અહિં રહેલ, પણ પાછળથી ચીનનું લશ્કર આવી પહોંચતાં લડાઇમાં તેનું અહિં મરણ થયેલ; હજુ પણ તિબેટી લોકો તે વીર નરની સમાધીને માનની દ્રષ્ટિથી જુએ છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર તાકલાકોટ આવે છે. જ્ઞાનીમામંડીની જેમ તાકલાકોટ પણ કર્નાલીનદીને કિનારે આવેલું તિબેટ અને ભોટીઆઓનું વેપારનું મોટું મથક છે. અહિં તિબેટી અધિકારી જોગપન, શેપચીન, અને તર્જુમ રહે છે. તેમના મકાનોને ફરતો માટી, અને પથ્થરથી ચણેલ એક કિલ્લો છે. ભોટીઆ વેપારીઓનાં, પણ કેટલાંક મકાનો આવી રીતે માટી તથા પથ્થરથી ચણેલાં છે; બાકી વેપારીઓ તંબુ નાખીને તેમાં પોતાનો સામાન રાખે છે. અસાડ માસથી આસો માસ સુધી અહિં વસ્તી રહે છે. તે અસ્સામાં લાખો રૂપીઆની લેવડ દેવડ ભોટીઆ વેપારીઓ તિબેટીઓ સાથે કરે છે. તાકલાકોટનું બીજું નામ કુરાંગ, અથવા બીલીતંગા છે. તેની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૩,૩૦૦ ફીટની છે. કુલી, ખચ્ચર, ઝખ્ખુ, તંબુ, દુભાષિઓ, વિગેરે અહિંથી મળી શકે છે. કૈલાસ જનારે પાખું અહિં આવવું હોય તો વધારાનો સામાન અહિં ભોટીઆ વેપારીને ત્યાં રાખી જવો ઠીક છે; કારણકે અહિંથી આગળ ચોરીનો ભય વધારે છે. તાકલાકોટ પાસે સ્ત્રીલું ધાસ પુષ્કળ થતું હોઇ પશુઓ અહિં રહી

શકે છે. અહિંથી એક રસ્તો ખોજરનાથ થઇ વિરમનગંજ (નેપાળમાં) જાય છે. નેપાળીઓ તે રસ્તે થઇ માનસરોવર, કૈલાસની યાત્રા કરે છે. તાકલાકોટમાં ૫૦ કાં ૬૦ વાળાનું સત્તુનું સદામ્રત, અને તિબેટીઓનાં તિબેટી ભાષાના પુસ્તકોનું એક મોડું પુસ્તકાલય તથા ધર્મશાળા છે. અહિંથી ખોજરનાથ દસ માઇલ થાય છે. રસ્તામાં ચઢાઇ, ઉતરાઇ થોડી સરખી આવે છે. અહિં એક ગુફા, મંદિર, અને તેની ફરતો ગઢ છે. મંદિરની અંદર છુદ્ધ ભગવાનની કેટલીક મૂર્તિઓ છે; તેમજ રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાજીની ધાતુની મૂર્તિઓ પંચ ધાતુના સિંહાસન ઉપર પધરાવેલી છે. અહિં ખોચરી-દેવીનું એક મંદિર છે, તેમાં રાવણ, કાળીમાતા, આદિની મૂર્તિઓ છે. જુનાં વખતનાં પુસ્તકો અને દાગીના, અહિં જોવા મળે છે. ખોજરનાથ કર્નાલી નદીને કિનારે આવેલું છે. લીલું ઘાસ અહિં પળુ બહુ થાય છે. મંદિરની પાસે એક બગીચો છે; સાધારણ ફુલઝાડ તેમાં થાય છે. યાત્રાળુને ઉતરવાની જગ્યા, અને વેચાતો સામાન લામાઓ પાસેથી મળી જાય છે. નેપાળ જેને નજવું હોય તેને ખોજરનાથથી પાછા તાકલાકોટ આવવું પડે છે. નેપાળ જતાં રસ્તામાં મુકતેશ્વર (ગોસાં-ધકુંડ) નું તીર્થ આવે છે. તાકલાકોટથી ૩૫ માઇલ ઉપર પાલા આવે છે. રસ્તો સીધો છે. તાકલાકોટથી કર્નાલી નદીને કાંઠે કાંઠે ચાલી નદી પાર કરતાં આ ગામ આવે છે. અહિં ત્રણ ચાર ઘરો છે, તેમાં આરામ કરી શકાય છે. અહિંથી અઢી માઇલ ઉપર મગર ગામ છે, ત્યાં પળુ ચાર પાંચ મકાનો છે. લીલું ઘાસ અહિં પળુ થાય છે. પાલાથી ગરલા માન્ધાતાનો પર્વત શરૂ થાય છે. અહિં એક તિબેટ સરકારનો ચોકીદાર રહે છે. જેને સારજી કહેવામાં આવે છે. પાલાથી ૩૫ માઇલ ઉપર લીપુ લેખ આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલની સખત ચઢાઇનો, અને ૦૫ માઇલ સીધો છે. લીપુ લેખની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૭,૬૭૦ ફીટની છે. અહિંથી તિબેટનું દ્રવ્ય બહુ સુંદર દેખાય છે. લીપુ લેખથી થોડે દૂર એક મીઠા પાણીનું સરોવર છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર સાંચુમ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની સખત ઉતરાઇનો, અને ૧

માછલ સીધો છે. સાંચુમની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૪,૬૨૦ ફીટની છે. અહિંના પહાડમાંથી કાળી નદી નીકળી છે. તિબેટની હદ અહિં પુરી થઇ ચિટિશ હદ શરૂ થાય છે. સાંચુમ નાનું ગામ કાળીનદીને કિનારે છે. નદીને સામે પાર નેપાળની હદ આવેલી છે. સાંચુમમાં ખેત્યાર ઘરો અને પડાવનું મોટું મેદાન છે. અહિંથી ૬ માછલ ઉપર કાલાપાની આવે છે. રસ્તો ૧ માછલ ચઢાઇ, ૩ માછલ ઉતરાઇ, અને ૨ માછલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઇ કઠણ છે. કાલાપાની કાળી નદીને કિનારે છે. અહિં ખેત્યાર ઘરો અને પડાવનું મેદાન છે. રસ્તામાં ખેમાછલ ઉપર ચીલ નામની જગ્યાએ એક નાની સરખી ધર્મશાળા છે. કાલાપાનીથી ૧૦ માછલ ઉપર ગાખીયાંગ આવે છે, રસ્તો ૧ માછલ ચઢાઇ, ૫ માછલ ઉતરાઇ, અને ૪ માછલ સીધો છે. ચઢાઇ કઠણ છે, અને ઉતરાઇ સાધારણ છે. રસ્તો કાળી નદીને કિનારે કિનારે જાય છે. ગાખીયાંગ પહોંચતાં પહેલાં, એક માછલ ઉપર કાળીનદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. અહિં રૂમાદેવીનું સદાવ્રત, પોષ્ટ, સ્કુલ, ડાકખંડો, વિગેરે છે. કૈલાસ જતા યાત્રીને તંબુ, વાહન, કુલી દુલાખિઓ, હથિઆર, વીગેરે અહિં મળી શકે છે. ગાખીયાંગની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૦,૬૮૦ ફીટની છે. મે માસથી ઓકટોબર માસ સુધી અહિં વસ્તી રહે છે, ત્યારપછી ધારચુલા ચાલી જાય છે. વસ્તી મોટીઆની છે. ઘરો પાકાં બાંધેલાં છે. કાલાપાનીથી ગાખીયાંગ આવતાં રસ્તામાં કાવા અને યારખા નામની પડાવની જગ્યાઓ આવે છે. ગાખીયાંગ દારમા પ્રગણાની અંદર આવેલ છે. દુકાનો ઘણી છે. પાણી ઝરણાનું પીવાય છે. અહિંથી ૫ માછલ ઉપર બુંદી આવે છે. રસ્તો ૧ માછલ ચઢાઇ, ૩ માછલ ઉતરાઇ અને ૧ માછલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કઠણ છે. ગામ રસ્તાથી થોડે દૂર છે. અહિં ધર્મશાળા સ્કુલ, અને બે ત્રણ દુકાનો છે, યાત્રાળુઓ સ્કુલના મકાનમાં ઉતરી શકે છે. પાણી ઝરણાનું પીવાય છે. ગાખીયાંગથી બુંદી આવતાં રસ્તામાં એલવાધુરા નામનો પર્વત પાર કરવો પડે છે. બુંદીની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૮,૦૦૦ ફીટની છે. અહિં ઢટલાક કુલના છોડ, અને લીલું ઘાસ થાય છે. બુંદીથી ૭ માછલ ઉપર માલપા આવે છે.

રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૪ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. અહિં પડાવની જગ્યા છે, પણ વેપારના સમયમાં અહિં છાપરાં કરીને બોટીઆઓ રહે છે, અહિંથી ગલાગાડ જવાના બે રસ્તા છે. એક નીરપાણીયાના પર્વત ઉપર થઇને, અને બીજો નીચાણમાં કાળીનદી પાર કરીને; કાળીનદી ઉપર કાચો પુલ બાંધવામાં આવે છે, પણ તે ત્યારે તુટી જાય છે, ત્યારે ઉપર થઇને જવું પડે છે. પશુઓ તો ઉપર થઇનેજ જાય છે; કારણ કે કાચો પુલ એક લાકડું મુકીને બનાવેલ હોય છે, એટલે જેના ઉપર માણસ, પણ બહુ સાવચેતીથી ચાલી પાર થઈ શકે છે, તેના ઉપર પશુઓ તો ક્યાંથીજ ચાલી શકે? આવે કામ ચલાઉ પુલ પણ ન હોય તો નદી પાર કરવી મુશ્કેલ છે, કેમકે કાળી નદી ધુધવાટા મારતી બહુ જોરમાં વહે છે. ઊંદીથી માલપા આવતાં રસ્તામાં કોઠલા નામનો ઝરો, અને રામઉદીયાળ નામની મોટી ગુફા, તથા લામારીનું મેદાન આવે છે. માલપાથી ૫ માઇલ ઉપર નીરપાણીઆ આવે છે. રસ્તો ૨૧ માઇલ ચઢાઇ, અને ૨૧ માઇલ ઉતરાઇનો, પણ સખ્ત છે. ચડાવની પાસે પોષ્ટના હલકારાને રહેવાનું કાચું મકાન છે. આ રસ્તામાં પાણી મળતું નથી, એટલે તેનું નામ નીરપાણીઆ રાખવામાં આવ્યું છે. કાચા પહાડને લીધે દરવર્ષે આ રસ્તો ખરાબ થઈ જાય છે; જે કે તે કામ ચલાઉ સારો કરવામાં આવે છે, તો પણ કોઇ કોઈ જગ્યાએ રસ્તાની પહોળાઈ એકકુટથી પણ થોડી હોય છે; જેથી ચાલતી વખતે નીચે કાળી નદીમાં ન પડી જવાય તેનું ધ્યાન રાખવું પડે છે. રસ્તામાં આરામ લેવા, અને સામેથી કોઈ આવતું હોય, તો એક બાજુ થઈ જવા, પર્વતની અંદર ગુફાઓના આકારના, નાના નાના ખાડાઓ બનાવેલ છે. આખી લાઈનમાં ફક્ત આ પાંચ માઇલનો રસ્તોજ વધારે ખરાબ છે, એટલે આ રસ્તે ચાલવું, ત્યારે સાવધાન રહેવું જરૂરી છે. નીરપાણીયાથી ૬ માઇલ ઉપર ગલાગાડ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઈ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૨ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કઠણ છે, અહિં કેટલાંક બોટીઆઓનાં ઘરો, અને ડાકખંડો છે. રસ્તામાં ૭૫ટી

નામનું એક નાનું ગામ આવે છે. ગલાગાડમાં પાણીની સહેજ તકલીફ છે. કાળી નદી અડધો માઇલ દૂર છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર સ્યાંગખેલા આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, અને ૧ માઇલ ઉતરાઇનો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. ગામ રસ્તાથી અડધો માઇલ દૂર છે. અહિં ભોટીઆઓની વસ્તી છે. રસ્તો જંગલમાં થઇને જાય છે. સ્યાંગખેલાથી ૮ માઇલ ઉપર ચૌદાસ (સોંસા) આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૩ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. ભોટીઆઓની વસ્તી અહિં વધારે છે. ચૌદાસ પટ્ટી-પ્રગણાનું મુખ્ય ગામ છે. ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી એક માઇલ દૂર તીજ્યાગામ છે, ત્યાં કાચી ધર્મશાળા છે. સ્યાંગખેલાથી ચૌદાસ આવતાં રસ્તામાં સીરમા નામનું ગામ આવે છે. ચૌદાસથી ૪ માઇલ ઉપર પંગુ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. રસ્તામાં જોવતીગઢ નામનું ગામ આવે છે. રસ્તો જંગલમાં થઇને જાય છે, એટલે ઝેરી માંખીઓથી બચવા પગને ઢાંકી રાખવા જાઇએ. અહિંથી એક રસ્તો મીલમ જાય છે. મીલમથી અહિં સુધી માત્ર ભોટીઆઓની વસ્તી છે. પંગુથી ૫ માઇલ ઉપર ખેલા આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. રસ્તો જંગલમાં થઇને જાય છે, એટલે ઝેરી માંખીઓ, અને ડાંસનું જોર વધારે રહે છે. દારમા, અને ચૌદાસ પ્રગણાનું અહિં નાકું છે. ખેલા સમુદ્રની સપાટીથી ૫,૫૦૦ ફીટની ઉંચાઇ ઉપર છે. અહિં ચાર પાંચ દુકાનો, સ્કુલ, પોસ્ટ, ધર્મશાળા, અને કેટલાંક ઘરો છે. ડાકખંભો થોડે દૂર છે. અહિં ધી અને મધ બહુ સાડું મળે છે. ગામની નજીકમાં કાળી ગંગા અને ધવલ ગંગાનો મેળમ છે. ખેલાથી ૬ માઇલ ઉપર ધારચુલા આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૪ માઇલ ઉતરાઇ અને ૩ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. રસ્તામાં ચાર માઇલ ઉપર જુમા નામનું ગામ આવે છે. ધારચુલા મોટું ગામ છે. ઠંડીના વખતમાં ભોટીઆ વેપારીઓ અહિં રહે છે. અહિંથી આલ્મોડા પશ્ચિમમાં ૬૦ માઇલ છે. કુલી, વાહન,

તંબુ, હથિયાર વિગેરે અહિંથી મળી શકે છે. સ્કુલ, ડાકબંગલો, ધર્મશાળા, પોષ્ટ, અને કેટલીક દુકાનો છે. અહિંની કંબજો અને તિમેટી જોડા પ્રખ્યાત છે. કાળી નદીને સામે પાર નેપાળનો અધિકારી રહે છે. અહિંથી બે માઇલ ઉપર સ્વામી રામકૃષ્ણ મીશનનો આશ્રમ છે. તે જગ્યાને તપોભૂમિના નામથી ઝોળખવામાં આવે છે. અહિં એક બગીચો છે; તેમાં કેળ, નારંગી આલુબદામ અને આંબા વિગેરેનાં ઝાડો છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર કાળકા આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલની ચઢાઇ, અને ૧ માઇલની ઉતરાઇવાળો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કંઇલુ છે ગામ નાનું છે. દુકાન નથી, પણ એક ધર્મશાળા છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર બળવાકોટ આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇવાળો, અને ૩ માઇલ સીધો છે. બોટીઆઓનાં અહિં કેટલાંક ઘરો છે. ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે. એક સ્કુલ તથા ધર્મશાળા છે. કાળકાથી બળવાકોટ આવતાં રસ્તામાં જોશીખેત નામનું ગામ આવે છે. બળવાકોટથી ૧૧ માઇલ ઉપર આસ્કોટ આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૬ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કંઇલુ છે. રસ્તામાં પાંચ માઇલ ઉપર જેલજી નામનું ગામ આવે છે. ત્યાંથી ત્રણ માઇલ ઉપર ગૌરીગંગા અને કાળીગંગાનો સંગમ છે, તે ઉપર બાંધેલ ગર્જાનો પુલ પાર કરી ત્રણ માઇલ ઉપર આસ્કોટ આવે છે. સંગમ ઉપર કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે મેળો ભરાય છે. આસ્કોટ કાળી નદી ઉપર છે. અહિં મોટી બજાર, કેટલાંક પાકાં મકાનો, સ્કુલ, પોષ્ટ, ડાકબંગલો, હોસ્પિટલ અને ત્રણ ધર્મશાળાઓ છે. આસ્કોટની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૭,૧૫૭ ફીટની છે. અહિંના જમીનદાર યાત્રીઓનું સ્વાગત સારું કરે છે. અહિં **મહ્મીકાંચન દેવનું** એક મંદિર પણ છે. આસ્કોટથી ૨ માઇલ ઉપર કાંડી આવે છે. રસ્તો કંઇલુ ચઢાઇનો છે. ગામનાનું છે પણ એક સ્કુલ અને બે દુકાનો છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર ડીડીહાટ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કંઇલુ છે. ગામ રસ્તાથી એક માઇલ દૂર છે. અહિં કેટલાંક ઘરો, સ્કુલ, ડાકબંગલો અને એક દુકાન છે.

અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર સાંદે (સાટી) આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૨૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. રસ્તો જંગલમાં થઇને જાય છે. અહિં પડાવની જગ્યા છે. ગામ નાનું છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર થલ આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઇનો છે. થલ રામગંગાને કિનારે છે. અહિં પોષ્ટ, સ્કૂલ, ચાર પાંચ દુકાનો, અને કેટલાંક ઘરો છે. રામગંગાના પુલની પેલેપાર બિલ્વેશ્વર અને કાટેશ્વર મહાદેવનાં મંદિરો છે. ચૈત્ર માસમાં અહિં મોટો મેળો ભરાય છે. અહિંથી એક રસ્તો તેળમ જાય છે. તે બાર માઇલ છે. થલથી ૭ માઇલ ઉપર ગરતીર આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલની સહેજ કઠણ ચઢાઇનો, અને ૩ માઇલ સીધો છે. ગામ નાનું છે. અહિં પાંચ સાત ઘરો અને એક ડાકબંગલો છે. ગરતીરથી ૩ માઇલ ઉપર વેરીનાગ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇનો, અને ૨ માઇલ સીધો છે. અહિં પાંચ છ દુકાનો, પોષ્ટ ઓફીસ, અને ફોરેસ્ટ બંગલો છે. પાસેજ ચાહના બગીચા છે. આલ્મોડા અહિંથી ૪૨ માઇલ પશ્ચિમમાં છે. રામગંગા નજીકમાં છે. વેરીનાગથી ૬ માઇલ ઉપર ઝલતોલા (ખાંસપટલ) આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલની કઠણ ઉતરાઇનો, અને ૩ માઇલ સીધો છે. અહિં બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. ગામ નાનું છે. રહેવાની જગ્યા મળે છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર ગણાઇ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. રસ્તામાં બે માઇલ ઉપર સીનાગામ આવે છે, ત્યાં આરામ કરવાની જગ્યા છે. ગણાઇમાં પોષ્ટ, સ્કૂલ, ડાકબંગલો અને કેટલાંક ઘરો છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર નરવાધાર આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઇનો છે. અહિં રહેવાની જગ્યા અને ઝરણાનું પાણી છે. નરવાધારથી ૩ માઇલ ઉપર સરદડ (શિરાધાટ) આવે છે. રસ્તો સીધો છે. સર્પ નદીને કિનારે ગામ છે. અહિં એક મંદિર, બે દુકાનો અને કેટલાંક ઘરો છે. સરદડથી ૪૧ માઇલ ઉપર કનારી આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ ૧ માઇલ ઉતરાઇ અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ સાધારણ છે. રહેવાની જગ્યા મળે છે.

ગામ નાનું છે. કનારીથી ૬ માઇલ ઉપર ધવલચીના આવે છે. રસ્તો ૨૥ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇનો, અને ૩૥ માઇલ સીધો છે. રસ્તામાં ત્રણ માઇલ ઉપર કાટલ ચીના નામનું ગામ આવે છે. ત્યાં આરામ કરવાની જગ્યા છે. ધવલચીનામાં ડાકખંડો, ધર્મશાળા અને ચાર પાંચ દુકાનો છે. અહિંથી ૫૥ માઇલ ઉપર ખારેચીના આવે છે. રસ્તો ૨૥ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇનો, અને ૩ માઇલ સીધો છે. અહિં ચીડનાં વૃક્ષોનું જંગલ છે. ગામ નાનું છે. બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી એક સડક પીથારગઢ ગઇ છે. ખારેચીનાથી ૮ માઇલ ઉપર આલ્મોડા આવે છે. રસ્તો સીધો પણ ચીડનાં જંગલમાં થઇને જાય છે. આલ્મોડાથી ૩૭ માઇલ ઉપર કાડ ગોદામ આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલ ચઢાઇ, ૧૯૥ માઇલ ઉતરાઇ અને ૧૩૥ માઇલ સીધો છે. આલ્મોડાથી કાડગોદામ સુધીનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૧ માં આવી ગયું છે, એટલે અહિં આપેલ નથી. કુલ કૈલાસથી કાડગોદામ ૨૫૩ માઇલ થાય છે, તેમાં ૫૧૥ માઇલ ચઢાઇ ૮૯ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૧૨૥ માઇલ સીધો રસ્તો છે.

ઉધરસની ગોળીઓ

ઉધરસ આવતી હોય ત્યારે એક એક ગોળી મોઢામાં રાખીને તેનો રસ ચુસવાથી ઉધરસ મોળી પડે છે. વધારે વખત સેવન કરવાથી ઉધરસ મટી જાય છે. કિંમત ૧૦૦ ગોળીની શીશી એકના રૂ. ૦-૮-૦ ત્રણ શીશીના રૂ. ૧-૪-૦.

હરિચંદ એલ. મહેતા, વૈદ્ય

પોષ્ટ. બરવાળા ઘેલાસાના (અમદાવાદ)

લીસ્ટ નં. ૩.

તનકપુરથી માનસરોવર થઇ કૈલાસ ૨૩૫ માઇલ.

(પીથોરગઢ, આસ્કોટ, અને તાકલાકોટ થઇને.)

તનકપુર રોહીલખંડ અને કમાઉ રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. પીલીલીંત થી અહિં સુધીની ધ્રાંચ લાઇન છે. અહિંથી પીલીલીંત ૩૮૧ માઇલ થાય છે, અને ભાડું રૂ. ૦-૬-૯ પડે છે. પીલીલીંતથી ભોજપુર થઇ બરેલી ૩૫ માઇલ થાય છે. બરેલીથી તમામ જગ્યાએ જવાની રેલ્વે લાઇન છે. તનકપુર મોટું શહેર છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પીટલ, ડાકબંગલો, ધર્મશાળા, મંદિર અને મોટી બજારો છે. ભોટીઆ લોકો સાથે અહિં મોટા પ્રમાણમાં વેપાર થાય છે. તેમના પાસેથી ઊન, ટંકણખાર, ઘી, મધ, હળદર, મરચાં, મૃગનાભી વિગેરે લઇ બદલામાં લોડું, કાપડ, અનાજ તથા બીજાં પરચુરણ સામાન આપે છે. તનકપુરથી ૧૫ માઇલ ઉપર દેવરીયા આવે છે. રસ્તા સહેજ કઠણચઢાવ જેવો પણ સીધો છે. રસ્તામાં જંગલ અને ઝરણાં આવે છે. અહિં ત્રણ ચાર દુકાનો અને નદીનું પાણી છે. દેવરીયાથી ૧૫ માઇલ ઉપર ચંપાવત આવે છે. રસ્તા ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ સહેજ કઠણ અને ઉતરાઇ સાધારણ છે. ગામ મોટું છે. સોળમી શતાબ્દિમાં કમાઉની રાજ્યધાની અહિં હતી. અહિંથી થોડે દૂર કાન્તેશ્વર મહાદેવ અને હિંગળાજદેવીનાં મંદિરો છે. માયાવતી અહિંથી ત્રણ માઇલ થાય છે, અને ત્યાંથી લોહાઘાટ ૪ માઇલ છે. ચંપાવતમાં મોટી બજાર, સ્કુલ, પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકબંગલો અને ધર્મશાળા વિગેરે છે. માયાવતીમાં સ્વામી રામકૃષ્ણ મિશનનો આશ્રમ છે. તેમાં બગીચો પણ છે. કૈલાસ જતાં કે આવતાં આ રસ્તે આવનાર માણસે આ આશ્રમ જોવા જેવો છે. સ્વામી વિવેકાનંદ અહિં તપશ્ચર્યા કરી હતી, એટલે તેમની સંપોભૂમિ તરીકે પણ તે ઓળખાય છે. શાન્તિ અહિં સ્વાભાવિક મળે

તેવી જગ્યા છે. યાત્રાળુઓને ઉતરવાને આશ્રમમાં સારી સગવડ છે. આ આશ્રમ એક અમેરીકન બાઇબેલ હોલો પશુ તેણે તે રામકૃષ્ણ મિશનને અર્પણ કરેલ છે. આશ્રમથી સહેજ નીચાણમાં **માયાફ્ટ** નામનું ગામ છે. ચંપાવતથી ૬ માઇલ ઉપર **લોહાધાટ** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. રસ્તામાં ચાર માઇલ ઉપર **લોહાવતી** નદી ઉપરનો પુલ પાર કરવો પડે છે. તેની પાસેજ ઋષીશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. લોહાધાટમાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, સ્કુલ, હોસ્પિટલ, ડાકખાંગલો અને મોટી બજાર છે. અહિં પગરખાં સારાં થાય છે. લોહાધાટની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૫,૭૨૫ ફીટની છે. ચંપાવતથી માયાવતી થઇ લોહાધાટ આવતાં સાત માઇલ થાય છે, લોહાધાટથી ૯ માઇલ ઉપર **ચીરાગ્રામ** આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇનો, અને ૬ માઇલ સીધો છે. રસ્તામાં પાંચ માઇલ ઉપર ડાકખાંગલો આવે છે. ચીરાગ્રામમાં બે ત્રણ દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૦ માઇલ ઉપર ગોરાણા આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૬ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. રસ્તામાં પાંચ માઇલ ઉપર સર્ચ અને કાળીનદીનો સંગમ છે, તેની પાસે પંચમેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. સંગમ ઉપરનો પુલ પાર કરી ગોરાણા અવાય છે. અહિં ત્રણ દુકાનો, ડાકખાંગલો અને ઝરણાનું પાણી છે. ગોરાણાથી ૭ માઇલ ઉપર **પીથોરગઢ** આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૫ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. રસ્તામાં બે માઇલ ઉપર ટોલી નામનું ગામ આવે છે. પીથોરગઢ ચોરપ્રગણના પટ્ટી મહાલમાં આવેલું છે. તેની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૫,૩૩૪ ફીટની છે. અહિં ડાકખાંગલો, પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પિટલ, પોલીસચોકી, સ્કુલ અને મોટી બજાર છે. અહિંથી આસ્કોટ ૨૬ માઇલ થાય છે. આલ્મોડા પર માઇલ છે. તેમાં (ખ્રીન ૭, ટાટ ૧૦, નર્મની ૧૦૧૧, પીનુનાલા ૧૦૧૧ અને આલ્મોડા ૧૪ માઇલ છે, દરેકમાં ડાકખાંગલો છે.) પીથોરગઢથી ૧૦ માઇલ ઉપર **કાગાલીઝીમા (સાતગઢ)** આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૬ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ

છે. ગામથી થોડે દૂર જ્યંતી દેવીનું મંદિર અને એક ગુફા જોત્રા લાયક છે. અહિંથી ૯૧ માઇલ ઉપર સીંગાલીખાન આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૪૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણુ છે. ગામ નાનું છે. બે દુકાનો, સ્કુલ, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૬૧ માઇલ ઉપર આસ્કોટ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૪૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણુ છે. રસ્તામાં કાળીનદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. આસ્કોટથી ૯૮ માઇલ ઉપર તાકલાકોટ આવે છે. રસ્તો ૩૬ માઇલ ચઢાઇ, ૨૬ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૩૫ માઇલ સીધો છે. તાકલાકોટથી ૩૪ માઇલ ઉપર દાર્ચીન આવે છે. રસ્તો ૯ માઇલ ચઢાઇ, ૪ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૨૧ માઇલ સીધો છે. આસ્કોટથી દાર્ચીન સુધીનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૨ માં આપેલ છે. દાર્ચીનથી ૧૫ માઇલ ઉપર ગૌરીકુંડ-કૈલાસ આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૧ માં આવી ગયું છે. કુલ તનકપુરથી કૈલાસ ૨૩૫ માઇલ થાય છે. તેમાં ૫૮ માઇલ ચઢાઇ, ૪૫ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૩૧ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

❧ કર્પૂરાદિવટી ❧

આ ગોળીઓ દસ્ત બંધ કરવામાં એક નંબરનું કામ આપે છે. મુસાફરીમાં બહુ વખત અજીજીથી અથવા પાણી બદલાથી દસ્ત થઇ આવે છે. તે વખતે કર્પૂરાદિવટી બે કે ત્રણ ખાવાથી એકજ કલાકમાં દસ્ત બંધ થાય છે. ફાલેરામાં અને સંગ્રહણી-માં પણ તે સારો ફાયદો કરે છે. કિંમત ૬૦ ગોળીની કીશી ૧ નાણ. ૧-૦-૦

મખવાનું ઠેકાણું—હરીચંદ એલ. મહેતા, વૈદ્ય
પોષ્ટ-મસ્તાજા મેલાસાના (અમદાવાદ)

લીસ્ટ નં. ૪.

જેશીમઠથી કૈલાસ ૧૬૯ માઈલ.

(નીતી, ચોરહતી, અને જ્ઞાનીમામંડી થઇને.)

જેશીમઠ બ્રીનાથથી દક્ષિણમાં ૧૯ માઈલ, અને ચમોદીથી ઉત્તર-માં ૨૮૧૧ માઈલ થાયછે, અને બ્રીનારાયણ જતાં રસ્તામાં આવેછે. ગામ મોટું છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પીટાલ, પોલીસચોકી, ધર્મશાળા, સદાવત, બે મંદિરો અને દસખાર દુકાનો છે. બ્રીનારાયણનાં ૫૪ છ મહિના બંધ રહે છે, ત્યારે બ્રીનાથજીની પૂજા અહિં થાય છે. શ્રીમદ્દશકરાચાર્યે સૌથી પહેલો મઠ ન્યોતિમઠના નામથી અહિં સ્થાપ્યો હતો. જેશીમઠથી ૫ માઈલ ઉપર તપોવન આવે છે. રસ્તો ૧ માઈલ ચઢાઇ, ૧ માઈલ ઉતરાઇ, અને ૪ માઈલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કંકણ છે. અહિંથી ભવિષ્યબ્રી, કે જે પંચબ્રી માંહેના તૃતીયબ્રી તરીકે ઓળખાય છે, તે બે માઈલ દૂર થોડી ચઢાઇ ઉપર છે; ત્યાંથી પાછા ફરતાં એક માઈલની ઉતરાઇ ઉપર સુરેનથોટમ અવાય છે. તપોવનમાં બે ગરમ જળના કુંડ અને પડાવ કરવાનું સપાટ મેદાન છે. અહિંથી ૨ માઈલ ઉપર સુરેનથોટમ આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાઇનો છે. અહિં ધવલ ગંગા અને ઋષી ગંગાનો સંગમ છે; તે ઉપર બાંધેલ પુલ પાર કરવો પડે છે. ગામ નાનું છે. અહિંથી ૧ માઈલ ઉપર લતાગ્રામ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. ગામ નાનું છે. અહિંથી એક માઈલની ચઢાઇ ઉપર લતાનંદા દેવીનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. દેવીની મૂર્તિ ખડગ અને કુંડીના રૂપમાં છે. અહિંથી સમુણગોંડા જવું હોય, તો લતાગ્રામથી સમુણગોંડા જતા રસ્તામાં એક માઈલ ઉપર અહિંતો રસ્તો મળી જાય છે, જે એક માઈલ ઉતરાઇનો છે, એટલે સમુણગોંડા અહિંથી પણ પાંચ માઈલ થાય છે. લતાગ્રામથી ૫ માઈલ ઉપર સમુણગોંડા આવે છે. રસ્તો ૧ માઈલ ચઢાઈ,

૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૩ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. ગામ મોટું છે. અહિં એક દુકાન તથા ઝરણાનું પાણી છે. વસ્તી તમામ ભોટીઆઓની છે. સમુણગોંઠાથી ૯ માઇલ ઉપર જુઆગ્રામ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૫ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. ગામમાં ભોટીઆની વસ્તી વધારે છે. ખાવા પીવાની ચીજો મળી શકે છે. જુઆ ગ્રામથી ૯ માઇલ ઉપર મલારીગ્રામ આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૩ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. રસ્તામાં ધવલીનદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. મલારીમાં બગલગ ૮૦ ઘરોની વસ્તી છે. સમુદ્રની સપાટીથી તેની ઊંચાઇ ૧૦,૧૫૦ ફીટની છે. અહિં જવ તથા ઘઉં સારા પાકે છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર બાંપા આવેછે રસ્તો સીધો છે. મલારીથી અડધો માઇલ ચાલવા પછી સપાટ મેદાન આવે છે. ત્યાંથી આગળ ધવલગંગાનો પુલ પાર કરવો પડે છે. રસ્તામાં દેવદારનાં વૃક્ષોનું મોટું જંગલ છે. બાંપામાં વધારે મકાનો લાકડાનાં છે. ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૦૧ માઇલ ઉપર ગમશાળીગ્રામ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. વચમાં ગમશાળી નદી ઉપરનો પુલ પાર કરવો પડે છે. અહિં ભોટીઆઓની વસ્તી ઘણી છે, ગામ, ધવલ ગંગાને જમણે કિનારે છે. અહિં દાપાનારાયણનું મંદિર, બે ત્રણ દુકાનો, અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર નીતી આવેછે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ અને ૩ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. નીતી ધવલગંગાને કિનારે વેપારનું મોટું સ્થળ છે. અહિં ભોટીઆઓની વસ્તી વધારે છે. ઠંડીના વખતમાં અહિંથી માણસો જોશીમઠ તરફ ચાલ્યાં જાય છે. કુસી, વાહન, હથીયાર, તંબુ વિગેરે અહિં મળી શકે છે. નીતીમાં કેટલીક દુકાનો અને સ્કુલ પણ છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર કસોડાદ્વિપ આવેછે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ અને ૨ માઇલ ઉતરાઇના છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. રસ્તામાં શેલશેલના ઝરણા ઉપર બાંધેલો પુલ પાર કરવો પડેછે; ગામ નાનું છે. અહીંથી ૪ માઇલ ઉપર કાલાજવર આવેછે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ

ઉતરાધ, અને ૧ માઇલ સીધા છે, અહિં પંડાવ નાખવાનું મેદાન નદી ઉપર છે. કાલાબવરથી ૮ માઇલ ઉપર **રીમખીમધુરા** આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાધ, અને ૧ માઇલ સીધા છે. ચઢાઇ ઉતરાઈ સહેજ કઠણ છે. પહેલાં સીધા રસ્તો, પછી ઉતરાઈ, અને પછી ચઢાઈ આવે છે. વચમાં એક માઇલ બરફ ઉપર ચાલવું પડે છે. બપોર પછી હવા બહુ જોરથી ચાલે છે, કાઇ કાઈ વખત કરાનો વરસાદ પણ પડે છે. અહિં પંડાવ કે ગામ કાંઈ નથી પણ હવાથી બચવા માટે બેસી શકાય તેવા ખાડા કરેલ છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર **ગીયા** આવે છે. રસ્તો સખ્ત ઉતરાઇનો છે. અહિં પંડાવની જગ્યા છે. અહિંથી શિવચીલમ જવાના બે રસ્તા છે; એકમાં ૫ માઇલ ઉપર નાની હોતી, (અહિં ગવર્નમેન્ટ એજન્ટ રહે છે. બ્રિટિશ હદ અહિં પુરી થઇ તિબેટ શરૂ થાય છે. એટલે એક તિબેટનો અધિકારી પણ રહે છે.) ૧૧ માઇલ ઉપર ડાંગર મુકામ, ૧૯ માઇલ ઉપર સાગર મુકામ, અને ૨૬ માઇલ ઉપર શિવચીલમ આવે છે. આ રસ્તો ટુંકા છે, પણ રસ્તામાં નદી નાળાં વધારે આવે છે, અને તેના ઉપર પુલ બાંધેલ નથી જોકે તેમાં પાણી બહુ ઘોડું રહે છે, પણ ૫૮ પહોળા અને ૬૬ પાણી હોઇ પાર કરતી વખત મુશ્કેલી પડે છે. બીજો રસ્તો નીચે પ્રમાણે છે. ગીયામાં શાલિગ્રામ અને ગોમતીચક્ર મળે છે. અહિંથી દોંગકુ ૨૪ અને દાપા ૩૦ માઇલ થાય છે. ગીયાથી ૫ માઇલ ઉપર **ચોરહોતી (બડીહોતી)** આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલની ચઢાઇ અને ૨ માઇલની ઉતરાઇનો છે. ચઢાઇ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં વસ્તી નથી, પણ વેપારના સમયમાં ભોટીઆઓ તંબુ નાખીને રહે છે. પાસે એક નાની નદી છે. નાનીહોતી અહિંથી પાંચ માઇલ દૂર છે. અહિં પણ તિબેટનો એક ચોકીદાર (સારજી) રહે છે. નીતીથી દામજંગ થઇ ચોર હોતી આવતાં ૧૮ માઇલ થાય છે, પણ રસ્તામાં બરફ બહુ આવે છે. શાલિગ્રામ અને ગોમતી ચક્ર ચોરહોતીમાં પણ મળે છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર **ખેંગુરા** આવે છે. રસ્તો ૭ માઇલની ચઢાઇ અને ૪ માઇલની ઉતરાઇનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઇ કઠણ છે. રસ્તામાં ત્રણ માઇલની ચઢાઈ

ચડી, ચાર માઇલની ઉતરાઇ ઉતરતાં દોંગુ નદી પાર કરવી પડે છે; ત્યાર પછી ચાર માઇલની ચઢાઇ ચડતાં, ખેંગુરા પહાડનું શિખર આવે છે. આ સ્થાન અગીઆર હજાર ફીટથી પણ વધારે ઉંચાઇ વાળું હોઇ શ્વાસ લેવા છોડવામાં પરિશ્રમ પડે છે. પવન જોરથી ફુંકે છે, તેમ અંપોર પછી ધૂળ જેવી રેતી પણ ઉટે છે, એટલે સાથે ચસમાં હોયતો સાફ છે. વધારે પવન હોય ત્યારે બેસી અથવા સુઇ જવું; નહિતર પતંગીઆની માફક ઉડાડી મુકે છે. ખેંગુરાથી ૬ માઇલ ઉપર કારચાધુરા આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઈ, ૨ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૨ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ કંઠણ છે. રસ્તામાં બે માઇલની ઉતરાઈ પછી એક નાની નદી પાર કરવી પડે છે; ત્યાંથી બે માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે, ત્યાંથી બે માઇલની ચઢાઈ ચઢતાં આ ધુરો (પર્વતનું શિખર) આવે છે. અહિંથી ઉત્તરમાં એક નિલવણો પર્વત દેખાય છે, તે ઝેરમોરાનો છે; ત્યાંથી ઝેરમોરા લાવી ભોટીઆ લોકો બ્રહ્માનારાયણ તરફ વેચે છે. કારચા ધુરાથી ૫ માઇલ ઉપર ખડક (લઢાક) આવે છે. રસ્તો સહેજ કંઠણ ઉતરાઈનો છે. અહિંથી આગળ સપાટ મેદાન આવે છે. રસ્તામાં નદી નાળાં પાર કરવાં પડે છે. અંપોર પછી તેમાં થોડું પાણીનું પૂર આવે છે તેમ પવન પણ જોરથી ફુંકાય છે, એટલે ચાલવા તથા રસોઈ કરવાનો સમય અંપોર પહેલાંનો રાખવો ફીક છે. ખડકમાં પડાવ કરવાની જગ્યા છે, પાણી નદીનું મળે છે. યાત્રાના સમયમાં થોડાં ઘણાં ઝુંપડાં ભોટીઆ વેપારીઓનાં જરૂર હોય છે. અહિંથી ૮ માઇલ ઉપર શિવચીલમ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. વચમાં ત્રણ માઇલ ઉપર સુમ નદી અને ચાર માઇલ ઉપર દામ નદી પાર કરવી પડે છે. શિવચીલમ વેપારનું ખાસ સ્થળ છે. યાત્રાના સમયમાં ઘણા ભોટીઆ વેપારીઓ અહિં આવી રહે છે. તે વખતે ખાવા પીવાની ચીજો, વાહન તથા કુલી મળી શકે છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર માનીમથંગા આવે છે. રસ્તો સીધો છે. માનીમથંગા નદીને કિનારે નાનું સરખું ગામ છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર ગોમોચન આવે છે રસ્તો સીધો છે. ગોમોચન પણ શિવચીલમ જેવું વેપારનું સ્થળ છે.

વેપારના સમયમાં ધણા ભોટીઆ વેપારીઓ અહિં તંબુ નાખીને રહે છે, તે વખતે ખાવા પીવાની ચીજો, કુટી, તથા વાહન મળી જાય છે. અહિંથી ૧૧૧ માઈલ ઉપર જ્ઞાનીમામંડી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. વચમાં ત્રણ માઈલ ઉપર ગુરમ્યાતી નદી પાર કરવી પડે છે. ત્યાંથી ત્રણ માઈલ ઉપર દરમ્યાતી નદી સાથે તેનો સંગમ થાય છે, તે પાર કરી સાડા પાંચ માઈલ ચાલતાં જ્ઞાનીમામંડી આવે છે. અહિં ભોટીઆ અને તિબેટી વેપારીઓનાં કેટલાંક મકાનો છે. તિબેટ નો અધિકારી નેંગપન પણ અહિં રહે છે. તિબેટની તમામ ચીજો જ્ઞાનીમામંડીમાં મળી શકે છે. જ્ઞાનીમામંડીથી ૩૭ માઈલ ઉપર દાર્ચીન આવે છે. રસ્તો સીધો છે. દાર્ચીનથી ૧૫ માઈલ ઉપર કૈલાસ (ગૌરીકુંડ) આવે છે. રસ્તો ૩ માઈલ ચઢાઈ, ૧ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૧૧ માઈલ સીધો છે. જ્ઞાનીમામંડીથી કૈલાસ સુધીનું વર્ણન લીસ્ટ નં ૧ માં જોઈ લેવું. જોશી મઠથી કૈલાસ કુલ ૧૬૬ માઈલ થાય છે, તેમાં ૩૭ માઈલ ચઢાઈ, ૩૧ માઈલ ઉતરાઈ અને ૧૦૧ માઈલ સીધો રસ્તો આવે છે.

✻ પ્રમેહગજકેસરી ✻

આજકાલ પ્રમેહના રોગીઓ સેંકડે પંચોતેર ટકા ઉપરાંત જોવામાં આવે છે. એટલેજ છાપાઓમાં જ્યાં ત્યાં પ્રમેહની અને પેશાબનાં દર્દોની દવાઓ માટે ભોટી ભોટી જાહેર ખબરો અપાય છે, પણ પ્રમેહનુ મૂળ કારણ જ્યાં સુધી સુધારવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી ગમે તેવી દવા-ખાવામાં આવે તો પણ ફાયદો, ઉપલકીયોજ થવાનો. આ દવા સાથે તેનાં મૂળ કારણો સુધારવાની વિગત આપી છે. કિંમત ૮૦ ગોળીની શીશી ૧ ના રૂ. ૨-૮-૦

મળવાનું ઠેકાણું—હુરિચંદ એસ. મહેતા, વૈદ્ય.

પોષ્ટ-બરવાળા બેલાસાના, (અમદાવાદ)

પ્રકરણ ૩ જી.

શ્રી પશુપતિનાથની યાત્રા સંબંધે થોડી આલોચના
અને સૂચના.

નેપાળ વિષે કેટલીક જાણવા જોગ હકીકત.

પશુપતિનાથનું યાત્રા સ્થળ નેપાળમાં છે. નેપાળ એક સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય છે. તેની ઉત્તરે તિબેટ, દક્ષિણે હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય, પૂર્વે સિકિમ, (બ્રિટિશ સરકારનું ખંડિયુ રાજ્ય.) અને પશ્ચિમે બ્રિટિશ રાજ્યનો કમાઉ પ્રદેશ છે. આ રાજ્ય પૂર્વ પશ્ચિમમાં વધારે લંબાયેલ છે. તેની લંબાઇ ૫૧૨ થી ૫૫૦. અને પહોળાઇ ૭૦ થી ૧૬૦ માઈલની છે. ક્ષેત્રફળ ૫૪,૫૦૦ ચોરસ માઈલ છે. વસ્તી લગભગ આવનલાખથી છપનલાખની છે. નેપાળની અંદર હિમાલયનાં સહુથી ઉંચાં શિખરો ધવલગિરિ, ગાંસાઈથાન, અને એવરેસ્ટ (ગૌરિશંકર) નાં છે. તેની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી અનુક્રમે ૨૬,૮૨૬; ૨૬,૨૯૧ અને ૨૯,૦૦૨ ફીટની છે. નદીઓમાં સહુથી મોટી કાળી, (સર્પ) ધાગરા, (કર્નાલી) કુશી (કૌશકી) રાપ્તી અને ગંડકી છે. સરોવરોમાં મોટું ગોસાંઈ કુંડ (નિલકંઠહદ) છે. નેપાળમાં અગાઉ નેવરા જાતિનું રાજ્ય હતું, પણ ઇ. સ. ૧૭૬૮થી ગુરખા રાજ્ય ચાલે છે. જાતિમાં નેવરા, કિરાતી, લેપચા અને ગુરખા વધારે છે. તેમાં નેવરા જાતિ કારીગરી અને વ્યવહારમાં કુશળ છે. ત્યારે બાકીની ત્રણ યુદ્ધ વિષયમાં પ્રવીણ છે. ગુરખાઓની શુરવીરતા આજે દુનિયામાં પંકાઇ ચુકી છે. બ્રિટિશરાજ્યની માફક નેપાળમાં વધારે સૈન્ય રાખવામાં આવતું નથી, પણ જરૂર પડે ત્યારે તે એક લાખ માણસનું લશ્કર એક દિવસમાં ભેગું કરી શકે છે. જાન્યુકને માટે સોળથી વીસ હજારનું લશ્કર, દારૂગોળો, બંદુકો, તથા તોપો રહે છે. રાજ્યધાનીનું શહેર કાઠમાંડુ છે. નેપાળના મહારાજાને પાંચ સરકાર કહેવામાં આવે છે. હાલમાં ગાંધી ઉપર મહારાજાશ્રી ત્રિભુવન વિક્રમશાહ છે. પ્રધાનમંત્રીને ત્રણ

સરકાર કહેવામાં આવે છે. તે હોદ્દા ઉપર, મહારાજ ચંદ્રસમશેરજી રાણાબહાદુર છે. રાજ્યનું તમામ કામકાજ પ્રધાન મંત્રીજ સંભાળે છે.

નેપાળની અંદર પેદાશમાં ફળ (નારંગી, સફરજન, આલુબદામ, નમકળ, વિગેરે) ધાન્ય, (ડાંગર, ઘઉં, જવ, સરસવ વિગેરે) ચાહ, એલચી મજુદ, ડ્રાક્ષ, શિલાજીત, અર્કિણ, તમાકુ, તથા શેરડી સારા પ્રમાણમાં થાય છે. ચણા, વટાણા, તુવેર અને કપાસ થોડા પ્રમાણમાં પાકે છે. ખનિજમાં ત્રાંચુ, લોદું, સુવર્ણમાક્ષિક, આરસ, સ્લેટ અને ચુનાના પથ્થરો તથા લાલ રંગના અકીક થોડા ઘણા પ્રમાણમાં મળે છે. સુરોખાર અહિં પુષ્કળ થાય છે. નેપાળની જમીન ફળદ્રુપ, અને ખેતી કરનાર વર્ગ વધારે હોદ્દા અનાજ ઘણું પાકે છે, છતાં મોંઘારત ન થાય તે માટે નેપાળમાંથી બહાર જતા અનાજ ઉપર સખ્ત જકાત લેવામાં આવે છે. નેપાળનાં માણસો ફક્ત કપડાં અને થોડા ઘણા પૈસાને ખાતરજ, બહાર મળુરી અર્થે નિકળે છે.

નેપાળનો મુખ્ય વેપાર તિબેટ સાથે થાય છે, તેમાં તિબેટ તરફથી આવતાં ઘોડાં, કુતરાં, ઘેટાં, બકરાં, ગાય, બળદ, ચામર, કર્તુરી ગોરોચન, ઊન, ટંકણખાર અને સુવર્ણ લઈ બદલામાં થોડું અનાજ લોદું, કાપડ તથા પરચુરણ સામાન વિગેરે આપે છે. હિંદુસ્તાનમાં નેપાળમાંથી ખાસ કરીને કર્તુરીના ડુંટા (મૃગનાભી) ડ્રાક્ષ, શિલાજીત ચામર અને ઊન આવે છે. બાકી કરીયાણાની ચીજો, સુરોખાર ટંકણખાર અને જીનવરો પણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આવેછે. તેના બદલામાં કાપડ, લોદું, ગ્યાસતેલ, સ્ટેશનરીનો સામાન, મીઠું અને કેટલીક મોજશાખની ચીજો વિગેરે જાય છે.

નેપાળમાં ભાષા નેપાળી ચાલે છે, પણ લખવાનું હિંદી અક્ષરોમાં હોય છે. હિંદી ભાષા લગભગ તમામ સમજે છે.

પહેલાં નેપાળમાં બૌદ્ધ ધર્મ હતો, પણ આજકાલ શિવધર્મ પ્રચલિત છે. ભૂતપ્રેત અને શુકનને બહુ માને છે. ઉત્સવ અને પર્વ, વર્ષમાં લગભગ ૩૬૦ દિવસો હોય છે. નેપાળમાં નાનાં મોટાં ૨,૭૩૩ મંદિરો છે. પંડ્યા અને પૂજારીની સંખ્યા વધારે છે. ગાય બ્રાહ્મણનું

સન્માન અહિં સારૂ છે. વરસમાં એકાદ દિવસ કુતરાઓની પણ પૂજા થાય છે.

ખોરાકમાં દાળ ચોખ્ખા અને શાક વધારે વપરાય છે. રોટલી કાંઈ વખતેજ થાય છે. માંસ [ઘિટાં બકરાં અને મૃગનું] બ્રાહ્મણ સુદ્ધાંત ખાય છે. દેડકાંનું શાક તેમને વધારે પસંદ આવે છે. પહેરવેશ પુરૂષોનો ચોરણો, ઢીંચણ સુધીનું અંગરખું, માથે ગોળ ટોપી અને કેડ બાંધવાનો ખેસ હોય છે. [સુધરેલાઓ પાયજામો ખમીસ અને કેટ તથા માથે ગોળ કાળી ટોપી પહેરે છે. સ્ત્રીઓ વીસપચીસ હાથ લાંબી સાડીને ધાધરાની માફક કડચલી પાડી પહેરેછે. જેનો આગળનો ભાગ પગના અંગુઠાથી નીચે ઢળે છે. જ્યારે પાછળનો ભાગ પાનીની ઉપર રહે છે. તે સિવાય ચોળી અને માથે નાની એટલી અથવા સાલ નાંખે છે. [ધરમાં ધાધરો પહેરે છે,] લાજ કાઢવાનો રિવાજ નથી. એક માણસને એકથી વધારે સ્ત્રીઓ કરવાની છુટ છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીય અને વૈશ્યની કન્યાઓ એક બીજા લઈ શકે છે. દાસ [ગુલામ] ની પ્રથા જોકે આજકાલ નથી, પરંતુ આગળનાં વેચાણનાં દાસીદાસ લગભગ દરેક ગૃહસ્થને ત્યાં પાંચથી પચાસ સુધીછે. દાસદાસી રૂ. ૧૫૦ થી ૨૦૦ આપતાં છુટે છે, અને નેપાળ રાજ્યે તે પ્રમાણે રૂપીઆ આપી ધણાં દાસીદાસનો છુટકારો કરાવેલ છે.

યાત્રાનો સમય—પશુપતિનાથની યાત્રા બારે માસ થઈ શકેછે, પરંતુ સગવડતા વાળો સમય મહાવદી ૧૪ [મહાશિવરાત્રી]નો છે. તે વખતે નેપાળ સરકાર તરફથી રસ્તાઓ સાફ કરાવવામાં આવે છે. તેમ સદાવ્રત અને દવાખાનાં રસ્તામાં ઠેકઠેકાણે ઉઘાડવામાં આવે છે. પાણીના નળો જોકે બધે માઇલ ઉપર છે, પરંતુ જ્યાં નળમાં પાણી ન આવતું હોય ત્યાં પાણીની પરખ રાખવામાં આવે છે; તે સિવાય યાત્રાના આઠ દિવસ પહેલાં અને આઠ દિવસ પાછળના વખતમાં કાંઈ પણ માણસને યાત્રાને બહાને નેપાળમાં આવજા કરવાની છુટ રહેછે. એટલે યાત્રાળુઓએ મહા વદી ૮ પહેલાં રક્સોલ પહોંચી શકાય તેમ ઘેરથી નિકળવું જોઈએ. રક્સોલથી પશુપતિનાથ પહોંચતા પહેલાં રસ્તામાં બેત્રણ વખત પાસપોર્ટ લેવો અને બદલવો પડે છે. યાત્રાળુઓ

નાં નામ કામ ઠેકાણું પાસપોર્ટ આપતી વખતે લખી લેવામાં આવે છે. [ઉપરના સમય સિવાય યાત્રા કરવાથી પાસપોર્ટ અને વાહન મેળવતાં મુશ્કેલી પડે છે તેમ યાત્રાના સમય જેવી રસ્તામાં ટુકાન, સદાવ્રત ક પાણીની સગવડ રહેતી નથી. રસ્તામાં જો કે ગામ ઘણાં આવે છે, પરંતુ હુકમ વિના પરદેશીને ઉતારો દેવાની રાજ્ય તરફથી સખ્ત મનાઇ છે; એટલે ઉપરના સમયમાં યાત્રા કરવાથી ચટ્ટીઓમાં રહેવાની જગ્યા મળી જાય છે; પાસ પોર્ટ માટે તકલીફ પડતી નથી; તેમ કુલી વાહનો નો બદોબસ્ત જરૂરી થઇ જાય છે; આ સમયમાં લગભગ વીસ પચીસ હજાર માણસો દૂર દૂર દેશાવરોથી યાત્રા કરવા આવે છે

રસ્તાઓ—હિંદુસ્તાનમાંથી નેપાળમાં જવા માટે ઘણા રસ્તાઓ છે, પણ મુખ્ય બે છે; એક ગોરખપુરથી નરકટીઆગંજ થઇ ભિકનાથેરી થઇને. બીજો મુઝફ્ફરપુર થઇને સીંગોલીથી રક્સોલ અથવા દરભંગા અને સિતામઢીથી રક્સોલ થઇને. પહેલો રસ્તો હાલ બંધ છે; કારણકે ગોરખપુરથી ભિકનાથેરી જતાં રસ્તામાં ચિતોનીઘાટ અને બાગહાની વચ્ચે ગંડકી નદીનો પુલ તુટી ગયેલ છે; એટલે જેની પાસે સામાન ન હોય તે માણસ ચિતોનીઘાટથી નૌકામાં બેસી ગંડકી નદી પાર થઇ બાગહા જઇ શકે છે, અને ત્યાંથી નરકટીઆગંજ થઇ ભિકનાથેરી પહોંચાય છે. પણ જેની સાથે સામાન હોય કે બાળ બચ્ચાં હોય તેમણે તેમ કરવું હીક નથી; કારણકે ચિતોનીઘાટ સ્ટેશનથી એક માઇલ રેતીમાં ચાલ્યા પછી નૌકા મળે છે. એટલે બનતાં સુધી તેવાઓએ ગોરખપુર આવવું નહિ; અથવા આવી ગયેલ હોયતો ગોરખપુરથી દારોન્ડા (૮૫ માઇલ) થઇ ત્યાંથી સોનપુર (૬૦ માઇલ) જઇ, ત્યાંથી મુઝફ્ફરાબાદ (૩૭ માઇલ) આવી, ત્યાંથી સીંગોલી (૬૩ માઇલ) થઇ રક્સોલ (૧૯ માઇલ) જવું. ગયાથી રક્સોલ આવનારે પટણા ડીગાઘાટ (૫૭ માઇલ) થઇ સોનપુર (૬ માઇલ) આવી, ત્યાંથી મુઝફ્ફરાબાદ (૩૭ માઇલ) થઇ રક્સોલ (૮૨ માઇલ) જવું. રસ્તામાં ફક્ત પટણા ડીગાઘાટ સ્ટીમરમાં બેસી ગંગાજી પાર કરવાં પડે છે. અને ત્યાંથી મુઝફ્ફરાબાદ અને સીંગોલી ટ્રેઇન બદલવી પડે છે. કાનપુરથી રક્સોલ આવનારે

અદલાહાબાદ થઈ પટણા—ડીગાઘાટમાં ઉપર પ્રમાણે ગંગાજી પાર થઈ સોનપુરથી મુઝફ્ફરબાદ અને સીંગોલી ટ્રેઇન બદલી રક્સોલ આવવું. આ રસ્તો ૪૭૩ માઈલનો છે. કલકત્તાથી આવનારે મોખમેલ ઘાટ થઈ રક્સોલ આવવામાં ૪૫૩ માઈલ પડે છે.

રસ્તામાં મોખમેલ ઘાટમાં સ્ટીમરની અંદર બેસી ગંગાજી પાર કરવાં પડે છે, ત્યાંથી બારોની અને સમસ્તીપુર ટ્રેઇન બદલી પડે છે. સમસ્તીપુરથી સીધી રક્સોલ સુધી ટ્રેઇન આવે છે. દરેક જગ્યાથી રક્સોલ સુધીની સીધી ટિકીટ મળી શકે છે તેમ વધારે માણસો હોય તો એકાદ ડબો પણ રીઝર્વ થઈ શકે છે.

કુલી અને વાહનો:—રક્સોલથી પશુપતિનાથ ૮૯ માઈલ થાય છે. તેમાં ૨૪ માઈલ આમલેક ગંજસુધી નેપાળ ગવર્નમેન્ટની રેલ્વે ચાલે છે; અને ત્યાંથી ૨૮૧ માઈલ ભીમફેડી સુધી મોટર મળે છે. રેલ્વેનું ભાડું રૂ. ૦-૧૨-૬ અને મોટર ભાડું રૂ. ૩ થી ૫ માણસ દીઠ લાગે છે. ભીમફેડીથી પશુપતિનાથ ૩૬૧ માઈલ રહે છે. અને તે રસ્તા માટે કુલી, કંડી, ડાંડી અને ઝંપાન ભીમફેડીથી મળી જાય છે. ભાડું પશુપતિનાથ જઈ પાછા ભીમફેડી સુધી આવવાનું ડાંડી અને ઝંપાનનું રૂ. ૧૬ થી ૩૦, કંડીના ૫ થી ૮ અને કુલીના ૩ થી ૫ લાગે છે. ઘોડાં પણ મળી શકે છે, અને તેનું ભાડું ૫ થી ૭ લાગે છે. રેલ્વે અને મોટરમાં ન જતાં રક્સોલથી જો કુલી અને વાહન કરવું હોય તો તેમ પણ થઈ શકે છે. ભાડું ડાંડી ઝંપાનનું રૂ. ૨૫ થી ૪૦ કંડીના ૭ થી ૧૦ અને કુલીના ૬ થી ૮ લાગે છે. ભીમફેડીથી તરફથી આવનારને ચીડીયા ચટ્ટીમાં આ રસ્તો મળી જાય છે. અને ત્યાંથી કુલી વાહન કરી લેવું પડે છે. કુલી અને વાહન કરતી વખતે તેની સાથે દત્ત સ્થાન અને દેવીના મંદિર સુધી આવવાનો કરાર કરી લેવો, નહિતો પશુપતિ નાથથી ત્યાં જવા માટે નવાં કુલી વાહન કરવાં પડે છે.

યાત્રાના માઈલ અને લાગતો સમય—રક્સોલથી પશુપતિ નાથ જઈ ત્યાંજ પાછા આવતાં ૧૭૮ માઈલ થાય છે અને સમય દીવસ ૧૦ થી ૧૫નો લાગે છે.

સામાન—આ યાત્રામાં વધારે સમય લાગતો નથી, એટલે સામાન પણ વધારે લેવાની જરૂર નથી, તો પણ બે જોડ કપડાં. મોજાં, બાંડીસ, શેતરંજી, આદવાની એક કંબળ, મીણુખત્તી, દીવાસળીનાં બાકસો, તપેલી, થાળી, વાટકો, ખાલો, લોટો, દોરી, થોડે સુકા મેવો, લાકડી, જોડા, થોડી દવાઓ અને ઘડિયાળ લેવાં. પહોંચી શકે તેવા એ રસોઇનો કાચો સામાન, થોડું પકવાન, પ્રાઇમસ, કેમેરા, દુરબીન અને ઇલેક્ટ્રીક બેટરી વિગેરે લેવું. ખોરાકીનો સામાન રસ્તામાં મળે છે, પરંતુ લોટ સારો નથી મળતો. પાંચા સારા મળે છે, પણ અભ્યાસ વિના કાચા ખાવાથી પેટમાં દુઃખે છે.

રસ્તામાં સગવડ અને અગવડ—યાત્રાના સમયમાં રસ્તામાં બે ચાર ચાર માઈલ ઉપર ચટ્ટીઓ મળે છે. તેમાં ખોરાકીનો સામાન ચોખ્ખા, દાળ, લોટ. પૌઆ, ઘી, દુધ, દહીં ગોળ વિગેરે મળે છે. દુધ, દહીં અને લાકડાં મોંઘા મળે છે. ઉતરવાને માટે બે ચાર આના ભાડું જુદું આપવું પડે છે.

માલ મહિનાનો સમય અને પહાડી મુલક હોઇ રસ્તામાં ટાઢ વધારે પડે છે. તેમ હજારો યાત્રાળુ જતા હોઇ ધર્મશાળા કે દુકાનોમાં તેમને માટે જગ્યા પુરી પડે તે અસંભવિત છે; એટલે ઘણી વખત ખુદ્દરી જગ્યામાં પડાવ નાખીને રહેવું પડે છે, પરંતુ લાકડાં પુષ્કળ મળે છે, એટલે રાત્રે તે સળગાવીને તાપવાથી ટાઢ જણાતી નથી, છતાં વધારે માણસો હોય અને તંબુ બનાવી શકાય તેવું સાધન સાથે લીધું હોય અથવા રકસોલ પાસે વિરમનગંજથી ભાડે લઇ લીધું હોય તો સારું છે.

રસ્તામાં બે માઈલ ઉપર પાણીના નજોા છે તેમ ઉપર જણાવેલ છે. પણ નળ એક અને યાત્રી વધારે રહે છે, એટલે પાણીના હોજ પણ ઠેકાણે ઠેકાણે બંધાવેલ છે. ધર્મશાળાઓ લગભગ છ થી દસ માઈલ ઉપર તમામ બે માળની આવે છે. સદાવ્રતો પણ ત્રણ ચાર જગ્યાએ મળે છે. સાધુ અને ગરીબોને સદાવ્રતમાં ખોરાકીના સામાન સાથે લાકડાં પણ મળે છે; એટલુંજ નહિ પણ થાક્યા પાક્યાને માટે રાત્રી તરફથી વાહનનો બંદોબસ્ત પણ કરી આપવામાં આવે છે.

રક્તસોલથી ભીમફેડી સુધીનો મુલક તરાઇના નામથી ઓળખાય છે. એટલે કે તેમાં જંગલ અને રેતાળ રસ્તો વધારે આવે છે. તેથી મચ્છર માંખીનું જોર વિશેષ રહે છે. શીશાગદીની ચઢાઈ અને ચંદ્ર-ગદીની ઉતરાઇ સહેજ કંઠણ છે. બાકી રસ્તો સારો છે.

થોડી અગત્યની સૂચનાઓ—કુલી અથવા વાહન જો કરેલ હોય તો તેના મજૂરીના પૈસા પહેલેથી પુરેપુરા ન ચુકવી દેવા, કારણ કે રસ્તામાં સામાન છોડી તેઓ ચાલ્યા જાય છે. અને ત્યાં સુધી કુલી અને સંગાથીથી જુદા ન પડવું; કેમકે મોટા મેળામાં એક બીજાને શોધતાં મુશ્કેલી પડે છે. ખુલ્લી જગ્યામાં પડાવ નાખતી વખતે ચોરોથી સાવધાન રહેવું જોઈએ, જો કે નેપાળ ગવર્નમેન્ટની સખ્તાઈને લીધે ત્યાંનો કોઈ માણસ ચોરી કરી શકતો નથી, પણ યાત્રાળુઓ જ એકબીજાની ચીજો ઉઠાવી લે છે; જેનો પત્તો મેળવવો મુશ્કેલ થાય છે.

પાસપોર્ટની સંભાળ ખાસ રાખવાની જરૂર છે; કારણકે નેપાળનો અધીકારી અથવા પોલીસ જ્યારે જોવા માગે ત્યારે તે બતાવવો પડે છે. જો પાસપોર્ટ ગુમ થઈ જાય, તો જ્યાંથી તે મળ્યો હોય ત્યાં પાછા જઈ નવો પાસપોર્ટ મેળવવો પડે છે. અને તે પછી આગળ વધી શકાય છે.

પશુપતિનાથની યાત્રા કરીને પાછા ફરતાં નૈમીષારણ્યના મેળામાં જવાની કોઈને ઇચ્છા હોયતો તેણે મુઝફરાબાદ અને સોનપુર થઈ ૧૨૫ માઇલ ઉપર પટણા આવવું, ત્યાંથી મોગલસરાઈ (૧૩૨ માઇલ) થઈ કાશી (૧૧ માઇલ) જવું. કાશીથી અયોધ્યા (૧૨૧ માઇલ) આવી ત્યાંથી લખનૌ (૧૬૬ માઇલ) થઈ બાલામઉ (૪૪ માઇલ) જવાય છે. બાલામઉથી નીમસાર (નૈમીષારણ્ય) ૧૬ માઇલ થાય છે; સીધી નીમસાર અથવા બાલામઉ સુધીની ટીકીટ કઢાવાથી રસ્તામાં આવતાં કાશી, અયોધ્યામાં બપોલ દિવસ રહેવાનો સમય મળે છે; સિવાય લાડામાં ફાયદો થાય છે. નીમસારથી પાછા ફરતાં બાલામઉથી લખનૌ જવું ન હોય, તેમણે (૧૦૩ માઇલ બરેલી જવું, ત્યાંથી દીલ્હી, હરદ્વાર, કુશ્મ્બેર વિગેરે જગ્યા નજીક પડે છે.

દ્રશ્યો—એક દંતાથી આગળ ચાલતાં રસ્તામાં ખેડિ તરફ ડાંગર અને જવનાં લીલા હમ ખેતરોમાં રાઈ અને સરસવનાં ખીલી નીકળેલાં પીળાં પુષ્પો, લીલા ચોકમાં પીળી ભાત પાડતાં સુંદર દેખાય છે. અહિંથી આગળ ચંદ્રગદીની ચઢાઈ ચઢી રહેતાં ધવલગિરી, ગોસાંઈ થાન, અને ગૌરીશંકરનાં સ્ફટિક જેવાં ચળકતાં સર્વોપરી શિખરો કુદરતી સૌંદર્ય સાથે હિમાલયની ભવ્યતાનું રમરણુ કરાવે છે. ત્યાંથી થોડું ચાલી કાઠમંડુમાં દાખલ થતાંજ તેના ત્રણ ત્રણ માળના કાપટના મહેલો નેપાળની કારીગરી અને તેની સ્વતંત્રતા માટે હૃદયમાં ખરેખરો ભાવ પેદા કરે છે. જ્યારે પશુપતિનાથના મંદિર પાસે વાઘમતિનો ખળ ખળ કરતો પ્રવાહ તેના ખેડિ કિનારે બાંધેલ પાકા ઘાટો સાથે ચિત્તનું આકર્ષણ કરે છે, ઠંડી મીઠી હવા અને પ્રાકૃતિક દ્રશ્યો માણસોના દુઃખી દિલને શાન્તિ આપે તેમાં નવાઈ શું !

➤ નેપાળની ઉત્તમ કસ્તુરી, ➤

કસ્તુરીમાં કાશ્મીરથી નેપાળ ચડી જાય છે; કારણકે તેનું રૂપ રંગ અને સુગંધ તમામ ઉત્તમ છે. વળી નેપાળમાંથી જે કસ્તુરીના ડુંટા (મૃગનાબી) આવે છે. તેના ઉપર નેપાળ ગવર્નમેન્ટની મહોર—સીલ લાગેલ હોય છે, એટલે તેમાં નકલી માલનો ભેગ થવાનો સંભવ નથી હોતો. પછી ઘેર મંગાવીને ખુદલા માલમાં ભલે ગમે તે પ્રકારે ભેગ કરે, પણ સીલઅંધ ડુંટામાં ભેગ નથી આવતો. આ કસ્તુરી કલકત્તા અથવા મુંબાઈ હવેલીની અંદર અને દેરાસરોમાં મળી શકે છે, પણ દરેકને ત્યાંથી મંગાવવાની સગવડ નથી હોતી, એટલે વેપારીઓ કાશ્મીરી અથવા નેપાળી કસ્તુરી જે પ્રમાણે ભેગ કરીને આપે તે પ્રમાણે તેઓ લે છે. તેટલા માટે અમેએ નેપાળની કસ્તુરીના સીલઅંધ ડુંટા (મૃગનાબી) મંગાવી, વગર ભેગસેળનો ચોખ્ખો માલ જેમએ તેને પુરો પાડવાનું કરાવ્યું છે. કિં. ૦૧ તોલાના રૂ. ૧૦-૦-૦ ૧ તોલાના રૂ. ૪૫-૦-૦.

મળવાનું—ઠેકાણુ હુરીચંદ એલ. મહેતા, વૈધ.

પોષ્ટ બરવાળા ષેલસાના (અમદાવાદ.)

લીસ્ટ નં. ૧.

રક્સોલથી પશુપતિનાથ ૮૯ માઈલ.
(આમલેકગંજ અને લીમફેડી થઇને.)

રક્સોલ બેંગાળ એન્ડ નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. અહિં બ્રિટિશ હદ પુરી થઇ નેપાળની હદ શરૂ થાય છે. શહેર મોટું છે, પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોટલો, ધર્મશાળા, પોલીસ ચોકી, સ્કૂલ, ડાકબંગલો, અને મોટી બજાર છે, તમામ સામાન મળે છે. કુલી, કંડી, ડાંડી, ઝાંપાન અને ઘોડા પશુપતિ નાથ માટે મળી શકે છે. અહિંથી લીમફેડી સુધી મોટર અને બળદ ગાડી જાય છે. રક્સોલથી આમલેકગંજ સુધી નેપાળ ગવર્નમેન્ટની એક નાની રેલ્વે છે. ભાડું રૂ. ૦-૧૨-૬ એસે છે. રસ્તામાં વિરમનગંજ, પરમાણુપુર, જીતપુર અને સેમર-વાંસા આવે છે. પગ રસ્તે જવાથી પણ તે ગામો આવે છે. રક્સોલથી ૩૫ માઈલ ઉપર વિરમનગંજ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. પગરસ્તે રક્સોલથી તે દોઢ માઈલ થાય છે. શહેર મોટું છે. પોષ્ટ, ધર્મશાળા, પાણીના નળો, મોટીબજાર, અને મંદિરો છે. અહિંથી નેપાળના અધિકારી પાસેથી પાસપોર્ટ મેળવ્યા પછી આગળ જવાય છે. ડાકટરી તપાસ પણ અહિં કરવામાં આવે છે. કારણકે કોઇ એપી રોગ લઇને નેપાળમાં ન ફેલાવે તેની ખાત્રી અહિં કરી લેવામાં આવે છે; કુલી તથા વાહનો અહિં પણ મળે છે. એક રસ્તો અહિંથી ખોજરનાથ થઇ કૈલાસ માનસરોવર જાય છે. વિરમનગંજથી ૪૫ માઈલ ઉપર પરમાણુપુર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. રેલ્વે સ્ટેશનની પાસે એક ધર્મશાળા અને પાણીનો નળ છે. દુકાનો પાંચ અને હોજ છે. અહિંથી ૫ માઈલ ઉપર જીતપુર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. જીતપુર નદીના પુલ પાસેજ ચટી છે. અહિં એક ધર્મશાળા, ત્રણ ચાર દુકાનો અને પાણીનો નળ છે. રસ્તામાં રામવન નામનું જંગલ આવે છે. તેમાં નારંગી બહુ થાય છે. ફળ ફૂલનાં પણ કેટલાંક ઝાડો

છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર **સેમરવાંસા** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. સ્ટેશન પાસેજ ચટ્ટી છે. અહિં આઠ દસ દુકાનો, એક ધર્મશાળા અને પાણીનો નળ છે. સેમરવાંસાથી ૮ માઇલ ઉપર **આમલેકગંજ** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. રેલ્વેનું આ છેલ્લું સ્ટેશન છે. અહિંથી ભીમટોડી સુધી મોટર લોરી તથા બળદ ગાડી ચાલે છે. મોટરભાડું એક માણસનું રૂ. ૩ થી ૫) લાગે છે. કુત્તી, કંડી, વાહન વિગેરે અહિં પણ મળે છે. અહિં દસઘાર દુકાનો, પાણીનો નળ અને હોળ છે. સરકારી ધર્મશાળા પણ છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર **ચિડીયા** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે દુકાનો, પાણીનો નળ અને દેવીનું મંદિર છે. ભિકનાથેરીથી એક રસ્તો આવે છે. તે અહિં મળી જાય છે. ચિડીયાથી ૨ માઇલ ઉપર કુરૂ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. રસ્તામાં નદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. તેની પાસે નેપાળ સરકારની ધર્મશાળા અને સદાવ્રત છે; તેમજ બેત્રણ દુકાનો અને પાણીનો નળ છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર **હાથોડાચટ્ટી** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં પાંચ છ દુકાનો ને પાણીનો નળ છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર **સુપારીટાણ** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. રસ્તામાં સામરીનદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. અહિં સાત આઠ દુકાનો અને પાણીનો નળ છે. વચમાં ભેંસાનદી ઉપરનો લોઢાનો પુલ પાર કરવો પડે છે. ચટ્ટીમાં પાંચ છ દુકાનો, પાણીનો નળ, અને હોળ છે. અહિંથી ૧૦ માઇલ ઉપર **ભીમફેડી** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. ભીમફેડી નદીના બેઠ કિનારે વહેંચાયેલ છે. ડાબે કિનારે ધર્મશાળા, સદાવ્રત અને દસપંદર દુકાનો છે. જમણે કિનારે પોલીસ ઓફીસ, હોસ્પિટલ, બે ત્રણ દુકાનો, અને કેટલાંક ધરોની વસ્તી છે. વિરમનગંજથી લીધેલો પાસ અહિં આપી દઇ નવો પાસ મેળવવો પડે છે. ડાકટરી તપાસ અહીં પણ થાય છે. મોટર અને બળદ ગાડી અહિં સુધી આવી શકે છે. અહિંથી આગળ જવા માટે કુલી તથા વાહન મળી શકે છે. ચઢાઈ અહિંથી શરૂ થાય છે, એટલે યાત્રાગુએ, રાત્રી અહિં વિતાવી સવારે ચાલવું સલાહ ભરેલું છે. ભીમફેડીથી ૨ માઇલ ઉપર **શિરાગઢી** આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ચઢાઇનો છે. આ જગ્યાની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૬,૪૧૪ ફીટની છે. બહારથી

આવતા શત્રુને અટકાવવા માટે આ સ્થાન ઉપર એક કિલ્લામાં નેપાળ સરકારનું થોડું લશ્કર રહે છે. યાત્રીઓના પાસ અને સામાનની અહિં તપાસ થાય છે. કેફી ચીજ, કે હથિયાર કોઈ નેપાળમાં ન લઈ જાય તેની સાવધાની રાખવામાં આવે છે. યાત્રાળુઓની ગણતરી, અને તેમાં પણ સ્ત્રી, પુરોની સંખ્યા કેટલી છે, તેની નોંધ અહિં રાખવામાં આવે છે. અહિં એક ધર્મશાળા, સદાવ્રત, સાત આઠ દુકાનો, અને કુલી એજન્સી છે; તેમાં કુલીના નામ ઠામ ઠેકાણાની નોંધ થાય છે, અને તેના બદલામાં કુલી પાસેથી ચાર આના લેવામાં આવે છે. પાણીનો નળ છે પણ કોઈ કોઈ વખત તેમાં પાણી આવતું નથી. એટલે નેપાળ સરકાર તરફથી પાણીની પરબ પણ યાત્રા વખતે રહે છે. શિશાગઢીથી ૨ માઈલ ઉપર મારકુ આવે છે, રસ્તો સહેજ કઠણ ઉતરાઈનો છે. રસ્તામાં એક નદીનો પુલ પાર કરવા પડે છે. અહિં ધર્મશાળા, ત્રણ ચાર દુકાનો તથા પાણીની પરબ છે. અહિંથી ૧૦ માઈલ ઉપર કુલીખાની આવે છે. રસ્તો સીધો છે, પણ પથરવાળો અને ખરાબ છે. રસ્તામાં બે ત્રણ નાના નાળાંઓ પાર કરવા પડે છે. આ ચટ્ટીમાં બે માળની એક ધર્મશાળા, સદાવ્રત, મંદિર, આઠ દસ દુકાનો અને પાણીનો નળ છે. અહિંથી ૧ માઈલ ઉપર એકદંતા આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ચઢાઈનો છે. અહિંથી બરફના પહાડો ઝાંખા ઝાંખા જોવામાં આવે છે. આ ચઢાઈગણેશજીની સુંઢના આકારની છે, તેથી તેનું નામ, એકદંતા રાખવામાં આવ્યું છે. અહિં પાણીનો નળ છે, પણ દુકાન નથી. અહિંથી ૨ માઈલ ઉપર જુદીમાયકાખોલા આવે છે, રસ્તો સીધો છે. એકદંતાથી પગ કેડીને રસ્તે આ જગ્યા એક માઈલ થાય છે, પણ યાત્રાળુ સડકને રસ્તેજ ચાલે છે. રાઈ અને સરસવ તથા ડાંગર અને જવનાં ખેતરો રસ્તાની બેઉ તરફ આવે છે. અહિં એક દુકાન અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૬ માઈલ ઉપર ચિતલાંગ આવે છે. રસ્તો સાધારણ સીધો છે. અહિં કેટલાંક ઈંટનાં મકાન, બે માળની ધર્મશાળા, ચાર પાંચ દુકાનો અને પાણીનું ઝરણું છે. અહિંથી ચંદ્રગઢીની ચઢાઈ શરૂ થતી હોઈ યાત્રાળુઓ તે સવારે ચડે છે. અહિં બે નાનાં મંદિરો પણ છે. ચિતલાંગથી ૨૧ માઈલ

ઉપર ચંદ્રગઢી આવે છે. રસ્તો કઠણ ચઢાઇતો છે. આ જગ્યાની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૭,૪૬૯ ફીટની છે. અહિંથી ઝોસાંઈજાન, ઘવલગિરિ, અને ગૌરીશંકરનાં બરફથી છવાયેલાં શિખરો સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર થાન્કોટ આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ઉતરાઇતો છે. અહિં આઠ દસ દુકાનો, પાણીનો નળ, ધર્મશાળા અને શીરાપુરીનું સદાવત છે. થાન્કોટ ગ્રામ મોટું છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર લોકાલય આવે છે. રસ્તો સીધો છે. રસ્તાની બેઉ તરફ લીલાં ખેતરો અને ધુલઝાડો સુશોભિત છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો તથા ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર કાઠમાંડુ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. પશુપતિનાથ જવાનો રસ્તો કાઠમાંડુની બજારમાં અંતે જાય છે. શહેરમાં દાખલ થતાં પહેલાં વિષ્ણુમતિ નદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. કાઠમાંડુ શહેર વિષ્ણુમતિ નદીને કિનારે વસેલ છે. તેની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૪,૫૦૦ ફીટની છે. નેપાળની રાજ્ય-ધાની અત્યારે અહિં છે. બમે, ત્રણ ત્રણ માળનાં મકાનો અહિં ઘણાં છે. પાણીના નળો, ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ, પોસ્ટ, ટેલિફોન, હાઇસ્કૂલ, લાયબ્રેરી, કચેરી, હોસ્પિટલ, ધર્મશાળા, અને કેટલાંક મંદિરો છે. જોવા લાયક સ્થળોમાં ૧ ઇંદ્રચોકબજાર, કલકત્તાના હેરીસન રોડ જેની ભવ્ય અને વિશાળ છે. ૨ સિંધ દરવાજા, જે મહેલમાં પ્રધાન મંત્રી રહે છે. ૩ હનુમાનટાકા, (આ રાજ્યમહેલ નેવરાજાતિના રાજાએ બંધાવેલ છે, તેના દરવાજા પાસે હનુમાનજીની મૂર્તિ છે. અત્યારે કોઇ આ મહેલમાં નથી રહેતું.) ૪ કોટ (રાજ્યમંત્રણનું મકાન કે જ્યાં ઘણી વખત લીધણ હત્યાકાંડ થઇ ચુક્યા છે.) ૫ સ્વયંભુનાથજીનું મંદિર (કાઠમાંડુથી પશ્ચિમમાં એક માઇલ ઉપર બૌદ્ધ મંદિર ૨૫૦ ફીટની ઉંચાઇ ઉપર છે, જેને ૪૦૦ પગથીયાં છે.) અને હાલ તે શિવમંદિર તરીકે ઓળખાય છે. ૬ રાણી પોખરી—પુષ્કરણી (શહેરના વાયવ્ય ખુણામાં મોટું તળાવ જેની અંદર એક મંદિર છે, અને તેમાં જ્યાં માટે પુલ બાંધેલો છે. આ મંદિરની સામે એક પથરના હાથીઉપર રાણા પ્રતાપમલ્લ અને તેમનાં પત્નિની પથરની મૂર્તિઓ છે. ૭ ટેનીખેલ .

કવાયતનું મેદાન જેમાં મહારાજા અને પ્રધાન મંત્રીઓનાં ત્રણ ચાર આવક્ષાં છે; અહિં હંમેશાં નેપાળી સશસ્ત્રની કવાયત થાય છે. ૮ મત્સ્યેન્દ્ર નાથનું મંદિર (મોટું મંદિર પાટણમાં છે, પણ નાનું મંદિર અહિંની બજારમાં છે.) ૯ ટાવર મોટું ઘડિયાળ ચાર માળના મકાન ઉપર બજારમાંજ રાખવામાં આવેલ છે. ૧૦ વીર હોસ્પીટાલ અને ૧૧ હાઈસ્કુલ વિગેરે છે. પાંચ સરકાર અને ત્રણ સરકારના મહેલો પાસે પાસેજ છે. નેપાળમાં લોકડાં ઉપરનું ક્રોતર કામ બહુ સારું થાય છે. પોષ્ટ છે, પણ મનીઓડર લેવામાં આવતાં નથી. ઇન્સ્ટોર્ડ આવે જાય છે, તેટલા ખાતર અહિંના વેપારીઓ ગવર્નમેન્ટની કરન્સી નોટ લેવી વધારે પસંદ કરે છે. તમામ પોષ્ટ નેપાળ રાજ્યની દેખરેખ નીચે આવે જાય છે. અહિં એક બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટનો એજન્ટ રહેછે, પરંતુ રાજ્યનીકાઈબાબતમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો તેને અધિકાર નથી; તેમ નેપાળ સરકારના હુકમ વિના ક્યાંઈ જવા આવવાની છુટ નથી. અહિં કેટલાંક રૂદ્રાક્ષનાં વૃક્ષો છે. શિક્ષાજીત, રૂદ્રાક્ષ, અને કસ્તુરી અહિં અસહી મળે છે, પણ યાત્રાના સમયમાં તેની કિંમત વધારે પડે છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર પશુપતિનાથ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. વાઘમતિ નદીને પશ્ચિમ કિનારે પશુપતિનાથ જીનું મંદિર છે. ગામને દેવાપાટણના નામથી ઓળખવામાં આવે છે વાઘમતી નદી આ ગામની ત્રણ બાજુ ફરી વળેલ છે. ફક્ત ઉત્તરની બાજુ ખુલ્લી છે. નદીને એક કિનારે પાકાં પગથીઆં વાળા ઘાટ બાંધેલ છે. નદીની અંદર પાણી વધારે નથી રહેતું, પણ ઉત્તર તરફથી આવતા પ્રવાહનું જોર થોડી ઉંચાઈ ઉપરથી નીચે પડતા ધોધના જેવું રહે છે. પશુપતિનાથજીનું મંદિર લગભગ પચાસ ફીટ ઉંચું ચોખ્ખુ બંગલાના આકારનું ત્રણ માળનું છે. ઉપરની છતો ત્રાંબા, પિત્તળનાં પત્રાંથી મઢી સોનાના ગિલેટથી રસેલ છે. ઉપરમાં સોનાનો મોટો કળશ છે. દરેક છતની ચારે પાંખો ઉપર પિત્તળની નાની નાની ટોકરીઓ બાંધેલ છે. સહેજ પવન ચાલતાં પણ તેનો ટણણ, ટણણ કરતો મધુર અવાજ કર્ણ પ્રીય લાગે છે. મંદિરની ચારે તરફ ફરતે એક છો ચોકમાં પણ નાનાં શિવ મંદિરો, નંદી અને હનુમનજીની

મૂતઓ છે. તેના ફરતી બધે, ત્રણ ત્રણ માળની ધર્મશાળાઓ છે. આ ધર્મશાળાઓમાં પણ શિવ મંદિરો છે. ચોકની ફરતો ચાર દરવાજા છે. તેમાં દક્ષિણ દરવાજેથી દાખલ થઈ પશ્ચિમ દરવાજે બહાર નિકળાય છે. દરવાજામાં દાખલ થતાંજ ચોકની અંદર બે લોકડાંની વચ્ચે ટાંગેલો પિત્તળનો મોટો ઘંટ નજરે પડે છે. ત્યાંથી આગળ ચાલી મંદિરનાં પગથીયાં ચડતાં પરિક્રમામાં ઉભા રહેવાય છે, અને અહિંથીજ શ્રી પશુપતિનાથજીનાં દર્શન થાય છે. મંદિરને ચાર દરવાજા છે, અને તે ચારેનાં કમાડો ચાંદી તથા સોનાના પત્રાંથી મઢેલ છે. અંદર જવાનો અધિકાર પૂજારીઓ સિવાય બીજા કોઈને નથી. મંદિરની વચ્ચે એક કુંડીની અંદર શ્રી પશુપતિનાથજીની ચતુર્ભુજી મૂર્તિ છે. દરેક મુખની પૂજા એક એક પૂજારી કરે છે. મુખ્યાર્વિંદ ઉપર સાનાનો મુગટ, અને તે ઉપર સોનાનું છત્ર છે. ચાર છત્રોની ઉપર એક મોટું સોનાનું છત્ર છે. મૂર્તિ લગભગ ત્રણ ફીટ ઉંચી છે. પશુપતિનાથજીને ચડાવાસાર ફેટલાક માણસો ગંગોત્રીથી, ફેટલાક હરદ્વારથી, અને ફેટલાક વારાહતીર્થ-સોરોથી ગંગાજળ લાવે છે, અને ફેટલાક માણસો વાઘમતી નદીનું જળ લાવી ચડાવે છે. પત્ર, પુષ્પ, જળ વિગેરે દરેક વસ્તુ પૂજારીને આપવાથી તે મૂર્તિ ઉપર ચડાવે છે; પરંતુ યાત્રીઓ વધારે હોય, અને પૂજારી તમામને સંતોષી ન શકે, એટલે ફેટલાક બહારથીજ બીલી પત્ર, પુષ્પ, અને જળથી ભરેલી કાચની કુંડીઓ છુટે લાથે પશુપતિનાથજી ઉપર ચડાવે (ફેંકે) છે. લગભગ આખી મૂર્તિ મહાશિવરાત્રીએ પત્ર અને પુષ્પોથી ઢંકાઈ જાય છે. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પહેલાં દક્ષિણ દરવાજેથી દર્શન કરી અનુક્રમે પૂર્વ, ઉત્તર, અને પશ્ચિમ ને દરવાજે દર્શન થાય છે. પશ્ચિમ દરવાજે પરિક્રમામાં પિત્તળનો એક મોટો નંદી મૂર્તિની બરાબર સામે છે. દરેક મૂર્તિનો આકાર એક સરખોજ છે. અને તેનું કારણ મુખ્યાર્વિંદો જુદાં જુદાં છે. પણ મૂર્તિ લિંગરૂપમાં એકજ છે. શિવચતુર્દર્શિને દિવસે અહિં મોટો મેળો ભરાય છે, તે વખતે તેની શોભા અદ્વિતિય બને છે. ચારે તરફ ધીના દીવાઓ જળાળી રહે છે.* દેશ દેશની ભજન મંડળીઓ પોત પોતાની ભાષામાં

કહેવાય છે, કે આ દિવસે એક સોમણ ધી દીવાઓ બાળવામાં ખરચ થાય છે.

વાજાંત્રો સાથે આખી રાત લજન કર્યાં કરે છે. ક્યાંક ધૂણીઓ ધમે છે. તો ક્યાંક મહામહિનાની ટાઢમાં ઉઘાડે શરીરે બેસી માણસો ધ્યાન કરે છે, ક્યાંક હારમોનીયમ અને તબલાં સાથે ગાયનોના તીણા સૂર નીકળે છે, તો ક્યાંક મહિમજના પાઠ કરતા માણસો બેઠા હોય છે, મતલબ શિવચતુર્દશીને દિવસે, અને રાત્રે જ્યાં જુઓ ત્યાં આનંદ આનંદ, ને આનંદજ વર્તાઈ રહેલો હોય છે. શિવરાત્રીને બીજે દિવસે નેપાળ રાજ્ય તરફથી ગરીબ અને સાધુ બ્રાહ્મણોને શીરા પુરીનું ભોજન અને એક એક નેપાળી રૂપીઓ દક્ષિણ મળે છે. યાત્રીઓ વધારેમાં વધારે શિવચતુર્દશી પછી, ચારથી છ દિવસ સુધી અહિં રહીને ભુવનેશ્વરી, અંશુતેશ્વર, અને દત્તથાન આદિનાં દર્શનો કરી આવે છે. મુકતીનાથ અને દામોદરકુંડ—નીલકંઠહદ અહિંથી ૧૦૦ માઇલ દૂર છે. ગંડકી નદી ત્યાંથી નીકળે છે, જેમાં શાલિગ્રામ બહુ મળે છે. પણ આ રસ્તો વિકટ અને જેઠ માસથી ભાદરવા સુધીજ ખુલ્લો થતો હોઇ કોઇકજ યાત્રાળુ ત્યાં જાય છે. કહેવાયછેકે મહાદેવજીએ હળાહળ ઝેરનું પાન તે જગ્યાએ કરેલ હતું. અને ઝેરની ગરમી ન સહન થતાં તે સરોવર (દામોદર કુંડ) માં પડેલ ત્યારથી તેનું નામ નિલકંઠ હદ પડેલ છે. પશુપતિનાથના મંદિરથી ઉત્તરમાં એક માઇલ ઉપર ભુવનેશ્વરી માતાનું મંદિર છે. દેવીની મૂર્તિ કુંડીના રૂપમાં છે, એટલે તેનું નામ ગુલ્ફેશ્વરી પણ કહેવાય છે. કલકત્તાની કાળી માતાને જેમ બકરાંતો ભોગ ધરાય છે તેમ અહિં પણ બકરાંતો ભોગ હજી સુધી ધરાય છે, તેનું કારણ નેપાળી માણસો માંસાહારી હોઇ બીજી ચીજના કરતાં બકરાની માનતા વધારે માને છે. લોકોનીશ્રદ્ધા પણ દેવી ઉપર ધણી છે. અહિંથી થોડે દૂર અંશુતેશ્વર તથા ગોકર્ણનાથનાં મંદિરો છે, તેની પાસે ભૈરવનાથનું મંદિર છે. અહીંથી અડધા માઇલ ઉપર બૌધનાથનું મંદિર સ્તુપના આકારમાં છે. પશુપતિનાથથી અહિં આવતાં રસ્તામાં વાધમતી નદીનો પુલપાર કરવો પડે છે. રસ્તાની બેઠે બાજુ કેટલાંક શિવમંદિરો અને વૃક્ષોની હારમાળા છે. આ જગ્યાને ત્યાંના માણસો મૃગસ્થળી કહે છે. અહિં મૃગના શિકાર માટે

એક મોટું જંગલ બનાવેલ છે, એટલે તેનો શિકાર ખેલવાની જગ્યાને મૃગ સ્થળ કહે છે. ગુલેશ્વરી માતાનું મંદિર વાઘમતી નદીને પૂર્વ કિનારે છે. ઔઘનાથનાં દર્શન કરવાને કાઠકજ જાય છે. અને તેમાં પણ નેપાળના માણસો તો તેને બહુજ હલકી નજરથી જુએ છે. એક વખત ઔદ્ધ ધર્મની ઉત્તતિનું મુખ્ય સ્થાન નેપાળ હતું. જ્યારે એક વખત તે છે, કે ઔદ્ધ ધર્મની અવનતિ બીજી જગ્યા કરતાં નેપાળમાં વધારે છે.

પશુપતિનાથથી છ માઈલ ઉપર ભાતગાંવ છે. આગળની વખતમાં નેપાળની રાજ્યધાની અહિં હતી. રસ્તામાં બે ત્રણ નાનાં ગામો અને કેટલાંક પાણીનાં ઝરણાંઓ આવે છે. ગામનો આકાર શંખના જેવો છે. તેની દક્ષિણ અને પૂર્વમાં હનુમાનવતી નદી વહે છે. પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં કંસાવતી નદી વહે છે. ગામની વચ્ચેમાં આગળના વખતનો રાજ્ય મહેલ છે, તેની પાસે દત્તાત્રેય ભગવાનનું મંદિર છે. મંદિરમાં મૂર્તિ એક મુખવાળી છે, પણ તેને દત્તાત્રેયના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ત્યાંના માણસો તેને મૂળ અવતાર તરીકે જણાવે છે. અહિં પાંચ પાંડવોની પણ મૂર્તિઓ છે તેમાં ભીમસેનની મૂર્તિ પ્રચંડ છે. ગરુડ અને કાળી માતાની મૂર્તિઓ મંદિરના ચોકમાં છે. અહિં દર્શન કરી પાછું પશુપતિનાથ આવવું પડે છે. અને ત્યાંથી કાદમંડુ થઈ પાછા રક્ષોલ જવાય છે. રક્ષોલથી પશુપતિનાથ કુલ ૮૯ માઈલ થાય છે. તેમાં રસ્તો પાા માઈલ ચઢાઈ ૪ માઈલ ઉતરાઈ અને ૭૯ા માઈલ સીધો આવે છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

શ્રી અમરનાથની યાત્રા સંબંધે થોડી આલોચના
અને સૂચના.

ભૌગોલિક અને રાજકીય:—અમરનાથનું પવિત્ર સ્થળ કાશ્મીરમાં આવેલ છે. કાશ્મીર હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું બીજા નંબરનું હિંદુ રાજ્ય છે. તેની ઉત્તરે ચારકંદ અને પામીર, દક્ષિણે પંજાબ, પૂર્વે ચીનાઇ તિબેટ અને પશ્ચિમે ફાઉન્ટીયર છે. કાશ્મીરની લંબાઈ ૪૦૦) અને પહોળાઈ ૩૦૦) માઇલની છે ક્ષેત્રફળ ૮૨,૨૫૮ ચોરસમાઇલ છે. તેની અંદર ૫૭,૮૪૯ મોટાં અને ૫,૪૧,૪૩૮ નાનાં મામો છે. ઇ. સ. ૧૯૨૧ નીસાલની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે કાશ્મીરની વસ્તી ૩૩,૨૦,૫૧૮ માણસોની હતી તેમાં ૧૭,૫૭,૧૨૨ પુરૂષો, અને ૧૫,૬૩,૩૯૬ સ્ત્રીઓ હતી. જાતિના પ્રમાણમાં ૬,૭૯,૫૧૦ બ્રાહ્મણ, ૨૩,૧૧૬ હિંદુ, ૧૫ બુદ્ધ, ૩૯,૫૦૭ શીખ, ૫૨૯ જૈન, ૪૭,૬૮૫ બૌદ્ધ, ૭ જોરાસીયન (પારસી) ૨૫,૪૮,૫૧૪ મુસલમાન ૧૬૩૪ ખ્રીસ્તી અને એક બીજી કામના માણસો હતાં કાશ્મીર ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલ છે. ૧ જમ્મુ, ૨ કાશ્મીર, ૩ લીટલતિબેટ, ૪ ગિલગિટ. રાજ્યધાનીના શહેરો બે છે ૧ શ્રીનગર, ૨ જમ્મુ, ગરમીની ઋતુમાં કાશ્મીર મહારાજા હીઝ હાઇનેસ સર હરિસિંહજી સાહેબ શ્રીનગરમાં અને ઠંડીની ઋતુમાં જમ્મુની અંદર રહે છે.

પેદાશ અને વ્યવપાર:—કાશ્મીરમાં મુખ્ય પેદાશ ફળની છે. તેમાંપણ લીલી દ્રાક્ષ, નાસપતિ, બદામ, અખરોટ, દાડમ અને પીચ બહુ થાય છે. લાકડાં, ઊન, રેશમ, કેસર અને કસ્તુરીની પેદાશપણ સારી છે. અન્નજ દેશને પુરતું થાય છે. રેશમ અને ઊનનાં અહિં બજારોં કારખાનાં છે. કાશ્મીરનું ભરતકામ, સાલ દુશાલા અને ગલીચા પ્રખ્યાત છે. કાશ્મીરમાં લાકડાના બજારની પેટીઓ અને સોનાચાંદીના વાસણો ઉપર કારીગરીનું કામ બહુજ સુંદર થાય છે, દર વર્ષે કાશ્મી-

રમાંથી રેશમ અને ઊનનાં વસ્ત્રો, કેસર, કસ્તુરી અને ફળ તથા લાકડાં લાખો રૂપીઆની કિંમતનાં બહાર જાય છે.

ભાષા અને રીત રિવાજ—કાશ્મીરમાં વધારે પ્રમાણમાં કાશ્મીરીભાષા બોલવામાં આવે છે. જે ફારસી અને સંસ્કૃતની મેળવણીથી બનેલી છે. લખવાનું હિંદી અને ઉર્દુ અક્ષરોમાં થાય છે. હિંદી ભાષા બધા જાણે છે. પહેરવેશ હિંદુ અને મુસલમાનનો લગભગ એક સરખો છે પણ હિંદુઓમાં કેટલાક પાયજામાને બદલે ધોતીયું અને ટોપીને બદલે ધોળી પાઘડી પહેરે છે. તે સિવાય કપાળમાં કેસરનું તિલક કરે છે. સ્ત્રીઓ પણ માથે પાઘડી જેવી લાલ ટોપી અને પગમાં જોડા પહેરે છે. વસ્ત્ર પહેરીને સ્નાન કરવાનો રિવાજ બહુ ઓછો છે. ગંદકીથી તેઓ ટેવાઈ ગયેલા હોય છે એટલે ગલીઓમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં કચરો અને મેલું પડેલ જોવામાં આવે છે. સ્નાન કાઠ કાઠ દિવસજ કરે છે. ખોરાકમાં દાળ, ભાત અને શાક વિશેષ ખાય છે. માંસ માછલીનો ઉપયોગ પણ છુટથી થાય છે. કાશ્મીરના માણસો દેખાવમાં ખૂબસુરત, તંદુરસ્ત અને સ્વભાવે માયાળુ હોય છે.

જવાનો સમય—કાશ્મીરમાં જવા માટેનો સમય વૈશાખથી ભાદરવા મહિના સુધીનો હીક છે, પણ જેને અમરનાથની યાત્રાએજ જવું હોય, તેને આવળુ સુદી ૧ પહેલાં ઘેરથી નીકળી જવું જોઈએ; કારણ કે અમરનાથ જવાવાળા યાત્રીઓનો સંઘ આવળુ સુદી ૫ થી ૮ સુધીમાં શ્રીનગરથી નીકળી અનંતનાગ આવે છે, અને ત્યાંથી આવળુ સુદી ૧૧ ને દિવસે રવાના થાય છે. જમ્મુ તરફથી અમરનાથ જવા નીકળેલ યાત્રીઓ અનંતનાગથી આ સંઘમાં ભળી જાય છે.

અમરનાથ જવાનો રસ્તો જો કે અપાઢથી ભાદરવા મહિના સુધી ખુલ્લો રહે છે, પણ આવળુ સુદી ૧૫ નો સમય યાત્રા માટે નિશ્ચીત થયેલ હોઈ યાત્રાળુ તે વખતે જ આવે છે. કારણકે તે ટાઇમે કાશ્મીર રાજ્યનાં કેટલાંક માણસો યાત્રાળુ સાથે રક્ષણ ખાતર અમરનાથ જાય છે. સિવાય રાજ્ય તરફથી તે વખતે સાધુ અને ગરીબોને

સદાવ્રત આપવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ, પણ રસ્તામાં થાક્યાં પાક્યાંને વાહનનો બંદોબસ્ત કરી આપવામાં આવે છે, બે ઉપરના સમય વિના કોઈ અમરનાથ જવા ઇચ્છે, તો તેને પાસ લેવો પડે છે. તેમજ તંબુ, ખોરાકી, અને ભોમીઓ સાથે રાખવાં પડે છે, ઉપરાંત વાહન મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે; જ્યારે યાત્રાના સમયમાં પાસ લેવાની જરૂર પડતી નથી વાહન સહેલાઈથી મળી જાય છે, અને કેટલીક દુકાનો સાથે આવે છે એટલે તંબુ તથા ખોરાકીનો ભોજ સાથે લેવાની જરૂર લાગ્યેજ પડે છે.

રસ્તાઓ અને વાહનો—કાશ્મીરમાં જવા માટે મુખ્ય પાંચ રસ્તાઓ છે ૧ રાવલપીંડીથી, ૨ જેલમથી, ૩ ગુજરાતથી, ૪ એવ-ટાપ્પાદથી અને ૫ જમ્મુથી; તેમાં પહેલો રસ્તો સહુથી સારો છે. અને તે ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં તૈયાર થયેલ છે. બીજો અને ત્રીજો રસ્તો ખરાબ છે, કારણ કે તે રસ્તામાં નદી, નાળાં અને ચઢાઈ ઉતરાઈ વધારે આવે છે, ચોથો રસ્તો કાંઈક ઠીક છે, અને પાંચમો તેથી સારો છે.

રાવલપીંડીને રસ્તે શ્રીનગર જતાં એકા, ટાંગા, મોટર અને લોરી (જેમાં દસથી વધારે પેસેન્જરો બેસી શકતાં હોય તેવી મોટી મોટર) મળી શકે છે. લાડું એક પેસેન્જરનું એકા (લોહાના પાટાવાળાનું ૩૫ થી ૭) ટાંગાનું (રખ્ખરના પાટાવાળાનું ૩૫ થી ૧૦ મોટરનું ૩૫ થી ૫૦) અને લોરીનું ૩૫ થી ૧૫૫ રહે છે. મોટરમાં ચાર, લોરીમાં દસથી ચાળીશ, ટાંગામાં ત્રણ અને એકામાં ત્રણ બેઠક હોય છે. પેસેન્જર સાથે ૨૦ શેરથી વધારે સામાન હોય તો મોટર લોરીવાળા એક મળુના ૩૫ થી ૬૫ નાહિસાબે લગેજ ચાર્જ લઈ લે છે, પણ આવો સામાન વધારે હોય, તો બળદ ગાડીમાં રાવલ પીંડીથી શ્રીનગર મોકલી શકાય છે. બળદ ગાડીનું લાડું સામાનના પ્રમાણમાં, અને ગાડીઓના વધારા ઘટારા ઉપર રહે છે. રાવલ પીંડીથી બળદગાદી ૧૦ થી ૧૫ દિવસે, એકા પાંચ દિવસે, ટાંગા ત્રણ દિવસે, લોરી અને નાની મોટર એક દિવસે શ્રીનગર પહોંચે છે. ટાંગા અને એકાના ઘોડાઓ દર પાંચ કે છ માઇલે બદ-

લાય છે. રસ્તામાં બે જગ્યાએ ટોલટેક્સ ચુકવવા પડે છે પણ તે પેસેન્જરે આપવા પડતો નથી. કસ્ટમ હાઉસ પણ રસ્તામાંજ આવે છે. વગર વપરાશની ચીજો લીધી હોય તો તેનું કસ્ટમ (દાણુ) ત્યાં ચુકાવવું પડે છે. રાવલપીંડીથી કુલી, ઘોડા, અને ખચ્ચર પણ મળી શકે છે. કુલીની મજૂરી દરેક પડાવના (એક દિવસમાં જે જગ્યાએ પહોંચી રાત રહેવામાં આવે તેટલાના) રૂ. ૦૧ થી ૦૧૮ છે. કુલી યંગાળી વજનનો ૨૫ શેર સુધી સામાન ઉપાડે છે. ઘોડાં ખચ્ચર સમય પ્રમાણે લાડું આપવાથી મળે છે. મોટર તથા લોરીનાએજન્ટો મેસર્સ રાધાકીશન એન્ડ સન્સ; અમરનાથ એન્ડ કું. રાયલ મોટર સર્વીસ, એક્સ્પ્રેસ મોટર સર્વીસ કુંપની વિગેરે રાવલપીંડીમાં રહે છે. લગલગ પચાસ સાક મોટરો આ રસ્તે ચાલે છે તેમાં કેટલીક મરી શ્રીનગર, અને કેટલીક ટાંગામાર્ગ જાય છે જે જ્યાંથી ગુલમર્ગ ફક્ત ચાર માઈલ થાય છે. શ્રીનગરથી અનંતનાગ, વેરીનાગ, ટાંગામર્ગ વિગેરે જગ્યાએ જવા માટે એકા, મોટર, લોરી, ઘોડા અને કુલી મળી શકે છે, પરંતુ શ્રીનગરથી વધારે પ્રમાણમાં હાઉસબોટ દ્વારાજ મુસાફરી થાય છે.

યાત્રાના માઈલ અને લાગતે સમય:-

૧ રાવલપીંડીથી શ્રીનગર અને અનંતનાગ થઈ અમરનાથ જતાં, અને તેજ રસ્તે પાછા આવતાં પાંજ માઈલ થાય છે, અને સમય ૧૫ થી ૨૫ દિવસનો લાગે છે.

૨ રાવલપીંડીથી શ્રીનગર અને અનંતનાગ થઈ અમરનાથ જતાં, તેમજ પાછા જમ્મુ તરફ આવતાં ૩૬૩ માઈલ થાય છે અને સમય માસ ૦૧૧ થી ૧ નો લાગે છે.

સામાન:-અમરનાથની યાત્રાએ જવામાં બે જોડ ગરમ કપડાં બે ગરમ પણ હલકી કંબળો, એક સેતરજી, પાતળી ગોદડી અથવા જાડી કંબળ, બાંડીસ, મોજાં, જોડા, લોહાના ફળાશાળી લાકડી, લોટો, તપેલી, થાળી, વાટકા, પ્યાલો, અને છત્રી તથા બની શકે તો ચસમાં, છુપો કેમેરા, ઘડિયાળ; દુરબીન, ઇલેક્ટ્રીક જોટરી ડ્રાઇ-મસ અને પીન લઈ લેવાં. બાકીની ચીજો શ્રીનગરમાંથી અથવા અનંતનાગમાંથી લેવી; કારણ કે ઘેરથી જે વધારે સામગ્રી બાંધી

લાવવામાં આવે તો, લગેજ ખર્ચ નકામું વધી પડે છે, જ્યારે કે શ્રીનગરમાં લગલગ તમામ ચીજો સારી અને સસ્તી મળે છે.

રસ્તામાં સગવડ અને અગવડ—રસ્તામાં ગાકબંગલા, ટેક ટેકાણે આવે છે. અને તેમાં ઉતરવાનું ભાડું એક દિવસના ચારથી આઠ આના આપવું પડે છે. અમરનાથની યાત્રાએ ન જતાં ફક્ત કાશ્મીરની સહેલ કરવા જનારે જેટલો વખત કાશ્મીરમાં રહેવું પડે તેટલા વખત માટે હાઉસખોટ (ઘર કરીને રહેવાની પાણીમાં તરતી હોડી.) ભાડે કરી લેવી. હાઉસખોટનું ભાડું તેની મોટાઇના પ્રમાણમાં ૧૫ થી ૪૫ રૂ. એક માસના લાગે છે. શિકારાખોટ (જેમાં ખેસીને હવા ખાવા જઈ શકાય છે તેવી ખુલ્લી હોડી.) નું ભાડું ૫ થી ૮ રૂ. એક માસના લાગે છે. હોડી ચલાવનાર કુલીઓની મજૂરી ચારથી આઠ આના દરરોજના આપવા પડે છે. ખોરાકીના સામાનમાં રૂ. ૧૫ ના ચોખા ત્રણથી ચારશેર, ઘઉં આઠથી દશ શેર, લોટ છ થી સાત શેર, દાળ ચારથી પાંચશેર, માંખણ દોઢ પાંચશેરથી અડધો શેર. ઘી અડધો શેર, ખાંડ બે થી અઢીશેર મળે છે. આ બધો તોલ બંગાળી છે.

શ્રીનગરથી અનંતનાગ સુધીનું યાત્રાના વખતમાં મોટર ભાડું રૂ. ૩૫ થી ૪૫ અને લોરીનું ૧૫ થી ૧૧૦ રહે છે અનંતનાગથી અમરનાથ જઈ આવવા માટે ગાંડીનું ભાડું ગાંડી અને કુલી સાથે રૂ. ૪૦ થી ૬૦ લાગે છે બોજો ઉપાડનાર કુલીના રૂ. ૮ થી ૧૨૦ પડે છે, અને ઘોડાં ખચ્ચર રૂ. ૧૮ થી ૨૫ સુધીમાં મળી શકે છે, જેના ઉપર ખેસી અમરનાથની યાત્રા કરી શકાય છે.

અમરનાથના રસ્તામાં લગલગ ૨૯ માઇલનો રસ્તો ચઢાઈ ઉતરાઈવાળો આવે છે, બાકીનો સારો છે રસ્તામાં કેટલીક જગ્યાએ ખરફ ઉપર ચાલવું પડે છે. તેમ દસહજાર ફીટથી વધારે ઉંચાઈપર ચાલવાનું હોઈ, પાતળી હવાથી શ્વાસ રૂંધાય છે, એટલે તેવે વખતે હીંગ, કાળાં મરી, સાકર અને ખટાઇનો ઉપયોગ કરવાથી અડચણ નથી આવતી. સિવાય ઘણા માણસોનો સંગાથ હોઈ એક બીજા-

ઝોની મદદ પણ મળી જાય છે. ચાલવાને અશક્ત હોય તેમણે રસ્તા માંથી વાહન કરી લેવું જોઈએ.

સૂચના—શ્રીનગરથી અમરનાથ જતાં રસ્તામાં ૨૧ તીર્થો આવે છે, તે નીચે મુજબ છે [પુરાણોમાં આપેલી થોડી વીગત પણ લખી છે.]

૧ **વિતસ્તા**—અહિં કશ્યપ મુનીનો આશ્રમ હતો. અહિં એક કુંડ છે, તેમાં સ્નાન કરવામાં આવે છે [આ સ્થાન રામમુન્શીઆગ પાસે શ્રીનગરથી એક માઇલ ઉપર છે.]

૨ **પાંડૂતન**—પાર્વતીજી એકવાર મહાદેવજીથી રીસાઇને ચાલ્યાં આવેલ તેમની પાછળ મહાદેવજી શોધ કરવા આવતાં, તેમણે સતીનાં પગલાં અહિં જોયેલ તે વખતથી તેનું નામ પદસ્થાન પડેલું છે. ત્યાર મંદી અપભ્રંશ થઇ પાંડૂતન બોલાય છે. (આ સ્થાન શ્રીનગરથી ત્રણ માઇલ ઉપર છે.) અહિં સ્નાન અને દર્શન થાય છે.

૩ **પારમ્પુર**—અહિં પણ સ્નાન દર્શન થાય છે. (આ સ્થાન શ્રીનગરથી ૮ માઇલ ઉપર છે.)

૪ **અવંતીપુર**—અહિં પણ સ્નાન અને દર્શન થાય છે. (આ જગ્યા શ્રીનગરથી ૧૮ માઇલ ઉપર છે.)

૫ **જો ઝુરૂ**—અહિં દર્શન થાય છે. (આ જગ્યા શ્રીનગરથી ૩૦ માઇલ ઉપર છે.)

૬ **બાગહુમ**—૭ ઉત્સ ૮ હસ્તિ કુનર્ગમ ૯ ચક્રધર ૧૦ દેવકી સ્થાન ૧૧ વિજયેશ્વર ૧૨ હરિશ્ચન્દ્રરાજ ૧૩ તેજેશ્વર ૧૪ કૈાસરગૌહર (આ સ્થળો બ્રહ્મજીહારા, અનંતનાગ અને માર્તી-૩માં તથા તેની આબુઆબુમાં છે.)

૧૫ **સુકરગામ** ૧૬ ઝુરૂ ૧૭ સસર ૧૮ ગણેશખલ ૧૯ નિલગંગા ૨૦ થાણેશ્વર (આ સ્થાનો માર્તી૩થી ચાલતાં શેશાનાગ મુઘીમાં આવી જાય છે.)

૨૧ **પંચીતરણી**—આ સ્થાન શ્રીનગરથી ૮૫ માઇલ અથવા અમરનાથ પહોંચતાં પહોંચતાં પાંચ માઇલ ઉપર છે. અહિં યાત્રીઓ પડાવ નાંખે છે, અને સ્નાન દાન કરે છે. પાંચ નદીનો સંગમ હોઇ આ સ્થાનનું નામ પંચીતરણી પડેલ છે.)

રાજ્ય તરફથી આવણુ સુદ ૫ ની લગલગમાં સારા મહુર્તે અમરનાથનો ધ્વજ (અમરનાથની યાત્રામાં રાજ્યનું નિશાન સાથે લઈ જવામાં આવે છે તે.) શ્રીનગરમાં રોપાય છે; અને તેની વિધિવત્ પૂજા થાય છે. તેમ થવાથી યાત્રાળુઓ એકઠા થાય છે. શ્રીનગરથી અમરનાથ સુધીમાં ૯ મુકામો કરવામાં આવે છે. ૧ લો મુકામ પામ્પુર, ૨ નો અવંતીપુર, ૩ નો પ્શીજ બીહારા, ૪ અનંતનાગ, ૫ માર્તંડ, ૬ ઇસ્મકામ, ૭ ગણેશબળ, ૮ ચંદનબાડી અથવા શીશાનાગ, ૯ પંચીતરણી થાય છે. ઇસ્મકામકે પહેલગામ સુધી યાત્રાળુઓ ઝંડાંની આગળ અથવા પાછળ ચાલી શકે છે, પણ ત્યાંથી ઝંડાંની પાછળજ ચાલવું પડે છે. પંચીતરણી મુકામ હોય તેના બીજે દિવસે સવારે ચાર વાગ્યે ઉઠી અમરનાથ જઈ સ્નાન દર્શન કરી સાંજ સુધીમાં પંચીતરણી પાછા વળી આવવું પડે છે બીજે દિવસે પંચીતરણીથી રવાના થઈ અનંતનાગ આવ્યા પછી યાત્રાળુઓ ઇચ્છા મુજબ શ્રીનગર અથવા જમ્મુ જાય છે, જેઓ જમ્મુથી આવ્યા હોય તેઓને શ્રીનગર થઈ રાવલપીંડી તરફ અને જેઓ રાવલપીંડીથી શ્રીનગર થઈને આવ્યા હોય તેમણે જમ્મુ તરફ જવું યોગ્ય છે.

અમરનાથના રસ્તામાં કુલી, ખચ્ચર, અને ઘોડા તથા ડાંડી પહેલગામ સુધી મળી શકે છે, તેથી આગળ નથી મળતાં.

પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય:—

કાશ્મીરને કવિઓએ ભૂસ્વર્ગની ઉપમા આપી છે, તે ઠીકજ છે; કારણ કે જ્યાં જુઓ ત્યાં કુદરતી સૌંદર્યથી તે ભરપુર છે. રૂળ-કુલનાં ઝાડો વધારે થાય છે. નદી અને નહેરોનો તોટો નથી. જળમાર્ગે અને સ્થળ માર્ગે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈ શકાય છે. પુલોની તો કાશ્મીરમાં એટલી બહાર છે કે જ્યાં નજર કરે ત્યાં બગીચા દ્રષ્ટિએ પડે છે, તે એટલે સુધી કે પાણીમાં (નદીમાં) તરતી નૌકાઓ ઉપર પુલોના છોડ ઉગેલા હોય છે. હરીયાળી ભૂમિ, પુલોના બગીચા, અને લીલાં ઝાડો કાને પસંદ ન હોય ?

લીસ્ટ નં. ૧.

રાવલપીંડીથી શ્રીનગર થઇને અમરનાથ ૨૮૭ માઇલ.

રાવલપીંડી—તોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વેનું સ્ટેશન, રાવલપીંડી જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થાન, અને લશ્કરી હાવણીનું કેન્ટોનમેન્ટ છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પિટાલ, સ્કુલ, મોટી બજાર, પાણીના નળો, ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ, ટેલીફોન, ડાક બંગલો, ધર્મશાળા, મંદિર વિગેરે છે. સ્ટેશનથી ગામ લગભગ પોણા માઇલ દૂર છે. અહિંથી શ્રીનગર જવા માટે મોટર, લોરી, એકા, ટાંગા વિગેરે વાહન મળે છે. ઘણા માણસો હવા ખાવા માટે ફક્ત મરીલીલ સુધી જાય છે, તેઓને આવવા જવાની ટિકીટ, મોટર તથા લોરીની પંદર દિવસ સુધીની મળે છે. શ્રીનગરની ટિકીટ બે માસ સુધીની આવવા જવાની મળી શકે છે. રાવલપીંડીથી આગ્રા ૫૯૯, અલ્લાહાબાદ ૮૬૪, અંબાલા ૩૬૭, અમૃતસર ૨૧૨, મુંબઈ ૧૩૪૨, કાનપુર ૭૪૮, દીલ્લી ૪૭૭, ગુજરાનવાળા ૧૩૭, હરદ્વાર ૪૬૭, કલકત્તા ૧૩૫૫, જમ્મુ ૧૭૦, એલમ ૭૭, જલધર ૨૬૪. કરોચી ૯૩૩, લાહોર ૧૮૦, કોહાટ ૧૧૦, લખનૌ ૭૩૯, મીરત ૪૮૫, મુલતાન ૩૫૦, પકાણકોટ ૨૭૯, પેશાવર ૧૦૮, સહરાનપુર ૪૧૭, અને વઝીરાબાદ ૧૧૮ માઇલ થાય છે. રાવલપીંડીની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૭૦૦ ફીટની છે. અહિંથી ૧૩૧૧ માઇલ ઉપર આરારકો આવે છે. રસ્તો સીધો છે. ચટ્ટી નાની અને દુકાનો બે ત્રણ છે. અહિંથી પા માઇલ ઉપર છત્તર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. આરારકોથી આવતાં સવા ત્રણ માઇલ ઉપર ટોલ ટેક્સનું નાકું છે. ત્યાં ટોલ ટેક્સ ભરવો પડે છે. પણ તે પેસેન્જરે નહિ; છત્તરમાં એક નાની સરાઇ, ત્રણ દુકાનો, ડાક બંગલો અને બગીચો છે. છત્તરથી ૬૧૧ માઇલ ઉપર ટ્રેટ આવે છે. રસ્તો ૨૧૧ માઇલની સહેજ ચઢાવવાળો અને ૪ માઇલ સીધો છે. પહેલાં સીધો રસ્તો આવ્યા પછી ચઢાઇ આવે છે. અહિં પોષ્ટ, ડાકબંગલો, નાની સરાઇ, ધર્મશાળા અને કેટલીક દુકાનો છે. અહિંથી ૪૧૧ માઇલ ઉપર છાડાગલી

આવે છે. રસ્તો સહેજ ચઢાઈવાળો છે. ચઢાનાની અને બે દુકાનો છે. અહિંથી ૬૧ માઇલ ઉપર સોનીબેંક (મરીહીલ) આવે છે. રસ્તો સહેજ ચઢાઈવાળો છે. અહિં ઝેલમ નદી ઉપરના પુલને સોનીબેંક કહે છે. તેની પાસે ત્રણ આર દુકાનો તથા ડાકબંગલો છે. અહિંથી મરીહીલ જતાં બે માઇલની સહેજ ચઢાઈ આવે છે. પણ ટાંગા અને મોટર જઈ શકે છે. મરી-હીલમાં પોપ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ટેલીફોન, ડાક બંગલો, બેંક, ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ, પાણીના નળો, હોટલો યુરોપીયન અને દેશી, હોસ્પિટલ, ટાવર, અને મોટી બજાર છે. અહિં લશ્કરી છાવણી રહે છે. ટેનીસ અને ક્રીકેટ બેલવાનાં મેદાનો અને કેટલાક યુરોપીયન તથા દેશી ગૃહસ્થોના બાગ બગીચાને બંગલા છે. મરીની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૭૨૦૦ ફીટની છે. સૃષ્ટિ સૌંદર્ય અહિંનું ઘણુંજ સરસ છે. ગરમીની ઋતુમાં પણ અહિં ઠંડી રહે છે. સોનીબેંકથી ૧૫ માઇલ ઉપર ફગવારીચટી આવે છે. રસ્તો સહેજ ઉતરાઈવાળો પણ સીધો છે. વચમાં બાર માઇલ ઉપર રાવત નામની જગ્યામાં ડાક બંગલો આવે છે. આ ચટીમાં કેટલીક દુકાનો અને પાણી નદીનું છે. ફગવારીચટીથી ૫ માઇલ ઉપર બાંસીયાચટી આવે છે. રસ્તો સહેજ ઉતરાઈનો છે. અહિં પોપ્ટ તથા નાની બજાર છે, પાણી નદીનું મળે છે. અહિંથી ૭૧ માઇલ ઉપર કોહલા આવે છે. રસ્તો સહેજ ઉતરાઈનો છે. અહિં ઝેલમ નદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. આ પુલની ઉત્તરમાં કાશ્મીર રાજ્યની અને દક્ષિણમાં બ્રિટિશ રાજ્યની હદ આવેલી છે. કોહલા અહિંથી એક માઇલ દૂર છે. અહિં એક ડાક બંગલો તથા કસ્ટમ હાઉસ છે. રાવલપીંડીથી શ્રીનગર જતાં વપરાશમાં ન આવેલી ચીજોનું કબ્જત-દાણુ અહિં ભરવું પડે છે. ટોલ ટેક્સનું પણ એક મકાન છે. શ્રીનગરથી રાવલપીંડી આવતાં અહિં ટોલ ટેક્સ ભરવો પડે છે. મરીથી કોહલા આવવાનો એક પગકેડીનો રસ્તો છે, તે રસ્તે મરીથી દસ માઇલ ઉપર દેવળગામ અને ત્યાંથી સાડા નવ માઇલ ઉપર કોહલા આવે છે. આ રસ્તો જરા સખ્ત ઉતરાઈનો છે; એટલે ફક્ત કુલી કે પેસેન્જર અને વાહનમાં થોડાઓ આવી શકે છે. કોહલાથી એવટાબાદ જવાનો એક રસ્તો ચઢાઈ ઉતરાઈવાળો છે. તે રસ્તામાં નથીઆચટી

ને કુંગાગલી નામનાં ગામો આવે છે. અને ત્યાં ડાકબંગલાઓ છે. કાલાલામાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પિટલ, સ્કુલ, ધર્મશાળા, મંદિર અને મોટી બજાર છે. કાલાલાથી ૧૨ માઈલ ઉપર દુલ્હા આવે છે. રસ્તો ૭ માઈલની ચઢાઈ અને ૫ માઈલની ઉતરાઈનો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. રસ્તો ઝેલમ નદિને ડાબે કિનારે ચાલે છે. પહેલાં સાત માઈલની ચઢાઈ અને ત્યાર પછી પાંચ માઈલની ઉતરાઈ આવે છે. અહિં એક નાનો ડાક બંગલો તથા કેટલી દુકાનો વિગેરે છે, દુલ્હાથી ૯ા માઈલ ઉપર દુમેલ આવેલ છે. રસ્તો ૩ માઈલ ચઢાઈ ૪ માઈલ ઉતરાઈ અને ૨ા માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. પહેલાં સીધો રસ્તો અને ત્યાર પછી ચઢાઈ ઉતરાઈ આવે છે. અહિં કાશ્મીર મહારાજનો એક બંગલો છે. જેને રેસ્ટ હાઉસ કહે છે. દુમેલમાં એક ડાકબંગલો, પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પિટલ, અને મોટી બજાર છે. શ્રીનગર જતાં આવતાં અહિં ટોલટેક્સ ભરવો પડે છે. ક્રૅમ હાઉસ છે, તેમાં કાલાલા જકાત આપી ન હોય તેની, અને શ્રીનગરથી બહાર જતા માલની જકાત લેવામાં આવે છે. દુલ્હાની પાસેજ ઝેલમ અને કીસનગંગાનો સંગમ છે, તેના ઉપરનો પુલ પાર કરીને અહિં અવાય છે. સંગમ ઉપર બે મંદિરો છે. દુમેલથી ૧૩ા માઈલ ઉપર ગઢી આવે છે. રસ્તો ૪ માઈલ ચઢાઈ; ૪ માઈલ ઉતરાઈ. અને ૫ા માઈલ સીધો રસ્તો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. ઝેલમ નદીનું દ્રશ્ય અહિંથી બહુ સુંદર દેખાય છે. ધુબવાટા કરતું નદીનું પાણી અહિં મોઝાની માફક ઉછળે છે. ગઢીમાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, અને કેટલીક દુકાનો છે. અહિંથી ૧૧ માઈલ ઉપર હાતીયાન આવે છે. રસ્તો ૨ માઈલ ચઢાઈ, ૩ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૬ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં પોષ્ટ, ડાક બંગલો અને કેટલીક દુકાનો છે. રસ્તામાં ચિનારનાં વૃક્ષો ઘણાં આવે છે. સીનેરી સરસ છે. હાતીયાનથી ૫ માઈલ ઉપર ચિનારી આવે છે. રસ્તો ૧ માઈલ સાધારણ ચઢાઈનો અને ૪ માઈલ સીધો છે. અહિં ડાકબંગલો તથા બે ચાર દુકાનો છે. રસ્તામાં એક માઈલ ઉપર ઝેલમ નદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. નદીના સામે પાર એક

જીનો કીલ્લો જેવામાં આવે છે. પાંચનનાં વૃક્ષો અહિં ધણાં છે. અહિંથી ૬૧ માઇલ ઉપર ચાકુટી આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. રસ્તામાં પ્રતાપ ફોલ્સના વહેતા પાણી ઉપર બાંધેલ પુલ પાર કરવો પડે છે. આ ફોલ્સ-ઝરણું* જેવા લાયક છે. ચાકુટી મોટું ગામ છે. અહિં પોષ્ટ, ડાકબંગલો અને કેટલીક દુકાનો છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર ઉરી આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલ ચઢાઇ, ૪ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૩ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. ગામ મોટું છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાક બંગલો, મોટી બજાર, હોસ્પીટલ, અને કાશ્મીર મહારાજનું રેસ્ટ હાઉસ છે. એલ-મથી પંચ થઇને શ્રીનગર જવાનો રસ્તો અહિં મળી જાય છે. ઉરીથી ૧૩૧ માઇલ ઉપર રામપુર આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૫૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. રસ્તામાં સફેદાનાં વૃક્ષો ધણાં આવે છે. સ્લેટ તથા ચુનાના પથ્થરો અહિં મળે છે. ઉરીથી આવતાં સાત માઇલ ઉપર પ્લમ્બુત્રીનું એક જીનું મંદિર છે, અને આઠ માઇલ ઉપર ઇલેક્ટ્રીક હાઉસ છે. રામપુરમાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, કેટલીક દુકાનો અને ડાક બંગલો છે. અહિંથી ૧૬ માઇલ ઉપર બારામુલા આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલ ચઢાઇ ૨૧ માઇલ ઉતરાઇ અને ૮૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. રસ્તામાં એક માઇલ ઉપર એલમનદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. બારામુલામાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકબંગલો, હોસ્પીટલ, મોટી બજાર અને કોટેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. ગામ મોટું છે. નવસેરા અહિંથી બે માઇલ થાય છે ત્યાંનો કિલ્લો જેવા લાયક છે. અહિંથી પાટણ જતાં રસ્તામાં સીદેપુરા અને શોપુર જવાના રસ્તાઓ ફાટે છે. બારામુલાથી ૧૬૧ માઇલ ઉપર પાટણ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની સાધારણ ચઢાઇનો અને ૧૪૧ માઇલ સીધો છે. પહેલાં ચઢાઇ

* મહારાજ પ્રતાપસિંહજીના વખતમાં આ રસ્તો તૈયાર થયેલ હોઇ આ ઝરણા ઉપરના બાંધેલ પુલથી ઝરણાને પ્રતાપ ફોલ્સના નામથી ઓળખવામાં આવે છે આ ઝરણાનું પાણી હમીરન બસો ફીટ ઉંચેથી નીચે પડે છે.

આવ્યા પછી સીધો રસ્તો આવે છે. પાટણ ગામ મોટું છે, અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, મહાદેવનાં બે મંદિરો, ડાકખાંગલો અને નાની બજાર છે. રસ્તામાં બેઉ બાજુ સફેદાના વૃક્ષો આવે છે. પાટણથી ૧૮ માઇલ ઉપર શ્રીનગર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. રસ્તામાં બેઉબાજુ સફેદાનાં વૃક્ષો છે. નવ માઇલ ઉપર દુધગંગા ઉપરનો બાંધેલો પુલ પાર કરવો પડે છે. આ પુલથી ગુલમર્ગ જવાનો રસ્તો ફાટે છે. જેઓ રાવલપીંડીથી સીધા ગુલમર્ગ જવાના હોય તે શ્રીનગર ન જતાં અહિંથી ટાંગામર્ગ જાય છે, કે જે અહિંથી ૧૫ માઇલ થાય છે. રાવલપીંડીથી સીધી ટાંગામર્ગ સુધી મોટર જાય છે. પણ જે શ્રીનગરની મોટરમાં બેસું હોયતે અહિં ઉતરી જઈ શ્રીનગરથી ટાંગામર્ગ જતી મોટરમાં જઈ શકે છે. રાવલપીંડીથી ટાંગામર્ગ ૨૦૪ અને શ્રીનગરથી ૨૪ માઇલ થાય છે. ટાંગામર્ગથી ગુલમર્ગ ૪ માઇલ થાય છે વાહનમાં ઘોડા અને ડાંડી મળે છે. બોન્ને ઉપાડવા કુલી પણ મળી શકે છે. શ્રીનગર કાશ્મીરની રાજ્યધાની છે; તેનું બીજું નામ કાશ્મીર છે. તેની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૫,૨૩૫ ફીટની છે. વસ્તી ૧૯૨૧ ની ગણતરી પ્રમાણે ૧,૪૧,૭૩૫ માણસોની છે. ગામ ઝેલમ નદીને બેઉ કિનારે વહેચાઈ ગયેલ છે. નદી ઉપર સાત પુલ બાંધેલ છે. તેમાં અમીરા કદલ નામનો પુલ મોટો અને લોહાનો છે. બાકીના લાકડાના છે. શ્રીનગરમાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પિટલ, કોલેજ, સ્કુલ, લાયબ્રેરી, ટેલીફોન, ઇલેક્ટ્રિક, પાણીના નળો, મંદિરો, હોટલો, બેંકો, દિવાનીઘોડારી કોર્ટ, જેલખાનું, મોટી બજારો, અને કેટલાંક પાકાં મકાનો છે. યાત્રીઓને એકાદ બે દિવસને માટે ઉતરવાની સગવડ આર્યસમાજીઓનું મંદિર, સનાતન ધર્મ સભા, અને શિખોના ગુરૂદ્વારામાં થઈ શકે છે. પણ વધારે વખત રહેવાવાળા માણસોએ હાઉસબોટ લાડે કરી લેવી જોઈએ; કારણકે કાશ્મીરની અંદર જે કાંઈ મળે છે તે પાણીની અંદર તરતાં ઘરો-હાઉસ બોટોમાં રહી જળવિહાર કરવાનીજ છે. શ્રીનગરમાં જોવા લાયક સ્થળોમાં-નિશાતબાગ, સાલીમારાબાગ, નસીમબાગ, રામ મુન્સીબાગ, ચિનારબાગ, હરીસિંગબાગ, હઝરતબલ, સોનાલંકા, રૂપાલંકા ત્રીસંખ્યા, રૂક્મંસંખ્યા, ક્ષીરભવાની, દાલસરોવર અને તેની અંદર તરતા

ખેટો, શંકરાચાર્યનું મંદિર, હરીપર્વતનો કિલ્લો, હસન અબદાલની ઝી-
યારત, નરપીરસ્થાન, પત્થરમસ્જીદ, બુમ્મામસ્જીદ, પરીમહેલ, લાલકાઠી,
ટાઉન્કલબ, રાજા રામસિંગનું ટેકનીકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, અને રેશમ તથા
ઊનનાં કારખાનાં વિગેરે છે. *આ સિવાય ગંધર્બજ, વુલરસરોવર, અને
ગુલમર્ગ પણ ખાસ જોવા લાયક છે. કે જ્યાં ગુલમર્ગ=પુલોનું—ઉપવન છે.

શ્રીનગરથી ૧ માઇલ ઉપર રામમુન્સીયાગ (વિતસ્તા) આવે છે. રસ્તો સીધો છે. યાગ પાસેજ એલમ—વિતસ્તા નદી વહે છે. અહિંયાં યાત્રાળુઓ સ્નાન કરે છે, પાસેજ એક ઔધ સ્તુપ તથા નાનું સરોવર છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર પાંડૂતન આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક શિવમંદિર છે. ઈ. સ. ૯૨૧ માં મેર નામના રાજાએ તે બંધાવેલ હતું મંદિરમાં કેટલીક બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિઓ છે. નજીકમાં એક સ્તુપ છે. પાંડૂતનથી ૩૧ માઇલ ઉપર પાંડુચક આવે છે. રસ્તો સીધો છે. આ ગામની નજીક કેસરની ખેતી થાય છે. પાંડુચકથી ૧૧ માઇલ ઉપર પામ્પુર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. કાશ્મીરમાં પામ્પુર કેસરને માટે પ્રખ્યાત છે. ગામ રસ્તાથી થોડે દૂર છે. કેસર ભાદરવા માસમાં વવાય છે. અને કાર્તિક માસમાં તેના પુલો (કેસર) તૈયાર થાય છે. ગામ મોટું છે. અહિં કેટલીક દુકાનો પોષ્ટ સ્કુલ મંદિર વિગેરે છે. અહિંથી એક રસ્તો સીધો અમરનાથ જવાનો છે. તેમાં બાર માઇલ ઉપર શુટર ગામ આવે છે. ત્યાંથી નરપીરસ્થાનનું મંદિર

* જગ્યાને અભાવે ઉપરના સ્થળોનું વર્ણન અહિં આપી શકાયું નથી કારણકે કાશ્મીરમાં જોવા લાયક સ્થળોનું થોડું થોડું વર્ણન કરવામાં આવે તો પણ ઓછામાંઓછાં પચાસ પાનાં ભરાય તેમ છે. એટલે વાંચકની જો ઇચ્છા હશે, તો ખાલી કાશ્મીરના વર્ણનવાળું પુસ્તક થોડા વખતની અંદર બહાર પાડવામાં આવશે; માટે જેની ઇચ્છા હોય, તેણે જ પૈસાનું પેષ્ટકાડું લખી પોતાનું નામ ગ્રાહક તરીકે અગાઉથી નોંધાવવું. બસો ગાહક થયેથી પુસ્તક છપાવવા માટે પ્રેસમાં અપારો.

* જુનો રેતી અને પત્થરથી કુમટના આકારનો જમીન ઉપર અધિભૂજાતરો, જેમાં બુદ્ધ ભગવાનનાં કુલ—અસ્થિ રાખવામાં આવેલ હોય છે.

જોવા ઘણાક માણસો જાય છે. શુદુરથી નાગબરન બાર માઇલ છે. રસ્તો ચઢાઇ ઉતરાધવાળો છે. નાગબરનથી તાનસરનું સરોવર પાંચ માઇલ થાય છે. ત્યાંથી દસમાઇલ લીદારવાટ ત્યાંથી સાતમાઇલ આર અને ત્યાંથી સાત માઇલ ઉપર પહેલગામ આવે છે. પામ્પુરથી આરસ્તે પહેલગામ કુલ તેપન માઇલ થાય છે, જ્યારે અનંતનાગ થઇને જતાં પણ તેટલાજ માઇલ થાય છે, એટલે આ રસ્તે શિકારી વિના કોઈ જતું નથી. અલખત ઉપરના રસ્તામાં સીનેરી ઘણી સુંદર આવે છે. પણ ખાવાપીવાની ચીજો અને ભોમીઆને સાથે રાખીને જતું પડે છે. યાત્રાળુઓના માટે તો આ રસ્તો ઠીક નથીજ; કારણકે આ રસ્તે જવાથી યાત્રાનાં બીજાં સ્થાનો રહી જાય છે. પામ્પુરથી ૫ માઇલ ઉપર લતાપુર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. રસ્તામાં કાશ્મીર મહારાજનું રેસ્ટ હાઉસ (આરામ લેવા માટેનો બંગલો) આવે છે. તેની પાસે ગરમ જળનું ઝરણું છે. લતાપુરમાં થોડી વસ્તી છે. બાકી બે મંદિરો જીર્ણ હાલતમાં છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર અવંતીપુર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક શિવમંદિર છે. અગાઉ ભૂકંપ થયેલો ત્યારે આ મંદિર જમીનની અંદર દટાઇ ગયેલ, પણ કાશ્મીર મહારાજને તે ખોદાવી બહાર કરેલ છે. મંદિરની કારીગરી બહુ વખાણવા લાયક છે. આ મંદિર અવંતિવર્મારાજને ઈ. સ. ૭૬૦ માં બંધાવેલ હતું, અને તેની ફરતું એક તળાવ ખોદાવ્યું હતું. અત્યારે જો કે તળાવ સૂકું છે પણ તે જોવાથી, બનાવેલ હશે ત્યારે તેની કેટલીક લગ્યતા હશે, તેનો ખ્યાલ થોડે ઘણે અંશે જરૂર આવે છે. અવંતીપુર નાનું ગામ છે તેમાં પોષ્ટ તથા એક બે દુકાનો છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર ધ્રીજબિહારા આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે મંદિરો તથા એક રેસ્ટ હાઉસ છે. પાસેજ સુંદર બગીચો અને કેપીંગ ગ્રાઉન્ડ-ક્રમ્પ નાખવાનું મેદાન છે. અહીંથી એક માઇલ ઉપર સાલાર ગામ આવેલ છે, ત્યાંથી પહેલગામ બાર માઇલ થાય છે પણ રસ્તો ચઢાઈ ઉતરાધવાળો અને યાત્રાનાં સ્થળો છૂટી જતાં હોઈ યાત્રીઓ તે રસ્તે જતા નથી. ધ્રીજબિહારાથી ૫ માઇલ ઉપર અનંતનાગ (ઇસ્લામાબાદ) આવે છે. રસ્તો સીધો છે. વચમાં ચાર માઇલ ઉપર ખાનાબલ

નામનું ગામ આવે છે. શ્રીનગરથી ઝેલમ નદીની નહેરમાં નૌકા મારફત અનંત નાગ આવતાં સુડતાલીસ માઇલ થાય છે. જ્યારે ઉપરના રસ્તે ચોત્રીસ માઇલ થાય છે. ઘણા માણસો જળ વિહાર કરવાની ઇચ્છાથી નૌકામાં આવે છે. પણ સમય બે દિવસનો લાગે છે, અહિં એક ઝરણું અનંતનાગ નામનું છે, એટલે હિંદુઓ આગામને અનંતનાગના નામથી ઓળખાવે છે. જ્યારે મુસલમાનો ઇસ્લામખાને આ શહેર વસાવેલ હોઇ ઇસ્લામાખાદના નામથી ઓળખાવે છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, સ્કુલ, હોસ્પીટલ, ઇલેક્ટ્રીક, દિવાની ફોનદારી કોર્ટ, ધર્મ શાળા, સરાઈ તથા મોટી બજાર છે. અહિંથી વેરીનાગ સાડસોળ માઇલ અને અચ્છમલ—અચ્છોત સરૌવર કે જેના માટે કાદમ્બરીમાં ઘણુંજ સરસ વર્ણન કરેલ છે. તે સાત માઇલ છે. અચ્છમલથી માર્તંડ ફક્ત ત્રણ માઇલ થાય છે. અમરનાથ જતાં ઘણા યાત્રાળુઓ માર્તંડમાં રહી વેરીનાગ, અચ્છમલ, આદિ સ્થળો જોવા જાય છે. અચ્છમલમાં એક સુંદર બગીચો છે તે કાશ્મીરની અંદર સારામાં સારો ગણાય છે કે જે આદ્રશાહ જહાંગીરે પોતાની પ્યારી બેગમ નુરજહાનના માટે બનાવેલ હતો.

અનંતનાગ કાશ્મીરની અંદર બીજા નંબરનું શહેર છે. અહિં એક મોટું તળાવ છે. તેમ બગીચા અને ઝરણાં પણ ઘણાં છે. ચિનારના વૃક્ષો અહિં વધારે છે. ક્ષયરોગીઓને માટે તેની હવા ઘણીજ ફાયદા કારક છે. અહિં એક ગરમ જળનું ઝરણું છે, તેનું પાણી પેટના કોષ પણ દરદને માટે લાલ કર્તા છે. કુલી, વાહન, તંબુ, વિગેરે કોષ પણ સામાન અહિંથી મળી શકે છે. અનંતનાગથી ૬ માઇલ ઉપર માર્તંડ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. માર્તંડનું બીજું નામ મટન છે. અહિં સૂર્યકુંડની ઉપર સૂર્યનારાયણનું મંદિર છે. કુંડના લંબાઇ, પહોળાઇ અને ઉંડાઈ ૧૫×૧૨×૧૫ ફીટની છે. પાસેજ એક નાનું સરૌવર તથા ચિનારનાં કેટલાંક વૃક્ષો છે. અહિં એક ગુફા છે. તે ૨૧૦ ફીટ લાંબી પા ૬ ફીટ પહોળી અને ૬૫ ફીટ ઉંચી છે. ગામ મોટું છે. પંડ્યાઓના ધરની વસ્તી ઘણી છે. અમરનાથના યાત્રાળુઓ સાથે તે અહિંથી જાય છે. કુલી, વાહન અને તંબુ અહિંથી પણ મળી શકે છે.

માર્તંડથી ૯ માઇલ ઉપર ઇસમકામ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઈ, ૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૭ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં સુધી મોટર એક આવી શકે છે. ગામ નાનું છે, પણ યાત્રાના સમયમાં અહિં કેટલીક દુકાનો આવે છે. ગામની પાસેજ લીદાર નદીનો ધોધ જોવા લાયક છે. સામેના પહાડ ઉપર એક જીનું ખંડેર દેખાય છે. હિંદુઓ તેને જનકરાજની સમાધિ કહે છે, ત્યારે મુસલમાનો કાઈ એલીઆની કબર તરીકે ઓળખાવે છે. ઇસમકામની પાસે પડાવની જગ્યા છે, તેમાં અમરનાથના યાત્રાળુઓ પડાવ નાખે છે. અહિં સુધી મોટર આવી શકે છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર ભટકોટ આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઈ, ૨ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સહેજ કઠણ છે. ગામ નાનું છે. પડાવની થોડી જગ્યા છે. યાત્રાના વખતમાં ખાવા પીવાની ચીજો અહિં મળી શકે છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર ગણેશખળ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની કઠણ ઉતરાઈનો, અને ૨ માઇલ સીધો છે. અહિં એક સરોવર છે. તેની પાસે પડાવની જગ્યા છે. યાત્રાના વખતમાં દુકાનો સાથે હોય છે, એટલે ખાવા પીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર પહેલગામ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. ગામ મોટું છે. અહિં કાશ્મીરના સખડીવીઝનલ ઓફીસર સાહેબ રહે છે. વાહન તથા કુલી વિગેરે અહિં સુધી મળી શકે છે; કારણકે અમરનાથ જવામાં વધારે વસ્તીવાળું આ છેલ્લું ગામ છે. ગામની પાસે પડાવની જગ્યા છે. અહિં એક ભગુકુંડ છે. તેમાં યાત્રાળુઓ સ્નાન કરે છે. અહિંથી એક રસ્તો શ્રીનગર જવાનો ટુંકો છે, તે બાલટાલ થઈને જાય છે, પણ ઘણો વિકટ છે એટલે તે રસ્તે કોઈ યાત્રી જતું નથી. રાજ્ય તરફથી નીકળતા અમરનાથના ધ્વજ પહેલાં અહિં સુધી યાત્રાઓ આવી શકે છે, પણ અહિંથી આગળ ધ્વજ પહેલાં કોઈને ચાલવાનો હુકમ નથી એટલે ધ્વજ-ઝંડાની પાછળ, પાછળ જતું પડે છે. પહેલગામથી ૯ માઇલ ઉપર ચંદન ખાડી (ટાનીન) આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઈ, ૨ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૪ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ કઠણ છે. રસ્તામાં નિલગંગા આવે છે. તેમાં યાત્રાળુઓ સ્નાન કરે છે.

તેની આગળ લીદાર નદીનો કાચો પુલ પાર કરીને ટાનીન પહોંચાય છે. અહિં ટીનના પતરાંથી બનાવેલ ત્રણ્યાર મકાનો અને એક મોટું પડાવ નાખવાનું મેદાન છે. અહિંથી એક રસ્તો અમરનાથ જાય છે, તેમાં પાંચ માઇલ ઉપર ઝોઝપાલનો પર્વત પાર કરવો પડે છે, જેની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટથી ૧૧,૩૦૦ ફીટની છે. આ જગ્યાને ત્યાંના માણસો પીશુધાટીના નામથી ઓળખાવે છે. પીશુનો અર્થ ચીકણો અને ધાટીનો અર્થ રસ્તો એટલે ચીકણો રસ્તો થાય છે. ચઢાઇ અને ઉતરાઇ બેઉ વખતે લપટવાનો ભય રહે છે. પીશુ ધાટીની એક તરફ અસ્તન મર્ગ નામનું સ્થાન આવેલું છે, કે જ્યાં ગરમીની શુભમાં માણસો હવાખાંવા આવે છે. બીજી તરફ એક સરોવર છે, કે જે હત્યારા તળાવના નામથી ઓળખાય છે. અહિં ઉતાવળથી બોલવા કે ચાલવાની મનાઇ છે; કારણ કે આગળ એક વખત ત્રણસો સાધુઓ ભજન કરતા આવતા હતા તેમાં ઉપરથી બરફનું પોકું-ટુકડો ધસી આવતાં તેમનું મરણ નાપજેલ. મતલબ કે' ઉતાવળથી થતા અવાજનો પડધો બરફના પીગળતા પીગળતાકાંઠા અડી રહેલ પડમાં અથડાય, તો વખત ઉપર તે ધસી આવવાનો ભય રહે છે, એટલા માટે ચેતીને ચાલવામાં ડહાપણ માની તે વિષયની ચેતવણી યાત્રાળુઓને પંડ્યાઓ અને રાજ્યના માણસો અગાઉથી આપે છે. ઝોઝપાલથી પંચીતરણી દસ માઇલ થાય છે. રસ્તામાં ભૈરવ ધાટી પારકરવી પડે છે. કાંઈ કાંઈ માણસો આવતી વખતે ઉપરને રસ્તે આવે છે. બાકી જવાનું તો નીચેને રસ્તેથી જ થાય છે. ચંદનબાડીથી ૭ માઇલ ઉપર શેશાનાગ આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલની ચઢાઇ અને ૨ માઇલની ઉતરાઇનો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ બેઉ સખ્ત છે. રસ્તામાં થોડી જગ્યામાં બરફ ઉપર થઇ ચાલવું પડે છે. અહિં એક સરોવર છે, તેની લંબાઇ ૧૧ માઇલની અને પહોળાઇ ૦૧૧ માઇલની છે. નજીકમાં પડાવ નાખવાનું મેદાન છે, અહિં પણ બે મકાનો ટીનનાં પતરાંનાં સ્ટેટ તરફથી બનાવેલાં છે. શેશાનાગથી ૮ માઇલ ઉપર પંચીતરણી આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઈ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૨ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કંઈ છે. પંચીતરણીમાં બે ત્રણ મકાનો ટીનનાં

પતરાંનાં સ્ટેટ તરફથી બનાવેલાં છે. અહિં પાંચ નદીઓનો સંગમ છે. સંગમ પાસેજ પડાવ નાખવાનું મેદાન છે. યાત્રાળુઓ અહિંથી અમરનાથ સવારે જઈ સાંજે પાછા વળી આવે છે; કારણકે અમરનાથમાં રહેવાની જગ્યા નથી. પંચીતરણીમાં યાત્રાળુઓ સ્નાન કરે છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર અમરનાથ આવે છે. રસ્તો ૨૧ માઇલ ચઢાઈ, ૧૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સખ્ત છે. રસ્તામાં ઘણી જગ્યાએ બરફ ઉપર ચાલવું પડે છે, તેમ કેટલાંક નાનાં ઝરણાંઓ પાર કરવાં પડે છે. નદીઓ વચ્ચે આવે છે, પણ તેના ઉપર બરફ રૂપી પુલો, એટલા સખ્ત હોય છે, કે સાધારણ વજન પડવાથી તે નીચે બેસી જવાનો ભય ઓછો રહે છે. અમરનાથની ગુફા અમરાવતી નદીને કિનારે ૪૦૦ ફીટની ઉંચાઈ ઉપર છે. તેનું દાર ૧૦૦ ફીટ ઉંચું, ૯૦ ફીટ પહોળું, અને ૧૨૫ ફીટ લાંબું છે. અંદર જતાં બરફરૂપી શિવલિંગનાં દર્શન થાય છે. આ લિંગ કુદરતીજ બંધાય છે. સમુદ્રના ભરતી ઓટની જેમ સુદી ૧ થી તે બંધાઈ ૧૫ સુધીમાં પૂર્ણતાને પામે છે પાછું વહી ૧ થી પીગળવા માંડી અમાસને દિવસે લય-જળમય થઈ જાય છે. ગુફાની અંદર ત્રણસો માણસો બેસી શકે તેટલી જગ્યા છે, પણ ઉપરથી ૮૫, ૮૫ કરતાં પાણીનાં ટીપાં પડે છે, એટલે કાંઈ બેસી શકતું નથી. અહિં મહાદેવજીને ધૂપ-દીપ, નૈવેદ્ય, અને ભેટ ધરવામાં આવે છે. અમરનાથની પૂજા આખા વરસમાં એક વખત ફક્ત આવળુ સુદી ૧૫ ને દિવસેજ થાય છે, તોપણ પૂજારીને અમરનાથના ચડાવામાંથી ત્રીજો ભાગ મળે છે. બાકીના બે ભાગમાં એક ભાગ યાત્રાળુની સાથે આવનાર રાજ્યના માણસોને મળે છે અને બીજો ભાગ રાજ્યને રહે છે. ઘણા યાત્રાળુઓ અહિં શંકર, પાર્વતીનાં દર્શન, ધોળાં કણ્ઠતરનાં જોડાંરૂપે કરે છે, અને તે દર્શન જેને થાય તેની યાત્રા સફળ થઈ સમજે છે, પણ ખરી રીતે તે પંડ્યાઓની અતુરાઈનું ફળ છે. માર્તંડથી તેઓ પોતાની સાથે કણ્ઠતરો છુપાવીને લાવે છે, અને અહિં તેને ઊરાડી મુકે છે. શ્રદ્ધાળુઓ ખરેખર તેને શંકર, પાર્વતીનાં દર્શન માની આનંદ પામે છે. અમરનાથની ગુફાની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી

૧૩,૪૦૦ ફીટની છે, અને તે જે પર્વતમાં છે તેની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૭,૮૯૦ ફીટની છે. અમરનાથની ગુફાથી પૂર્વમાં હાતિયાન પર્વત આવેલ છે જેનો આકાર હાથી જેવો છે. ઉત્તરમાં નાગા પર્વત છે; જેની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૨૬,૨૫૦ ફીટની છે. આ પહાડની ઉંચાઇ વાળી જગ્યાએ બારે માસ બરફ પડ્યો રહે છે. નીચાણવાળી જગ્યાએ બરફ નથી રહેતો પણ તેના ઉપર વૃક્ષ તો થતાંજ નથી, એટલે તેનું નામ સમજી વિચારીનેજ નાગા રાખવામાં આવેલું છે.

અમરનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરી યાત્રાળુઓ “ બોલોશ્રી અમરનાથ બાબાકીજય” ના જય ઘોષ બોલાવતા પંચીતરણી પાછા ફરે છે. કોઇ કોઇ યાત્રાળુ અમરાવતી નદીમાં સ્નાન કર્યા પછી અમરનાથજીનાં દર્શન કરે છે, જ્યારે કોઇ આચમન, માર્જનથી કામ ચલાવી લેછે; કારણકે પાણી તાજું બરફનું ગળેલ હોઇ ઠંડીથી ચામડી બહેરી-ખોટી થઇ જાય છે છતાં હજારો યાત્રાળુ સ્નાન કરે છે. રાવલપીંડીથી અમરનાથ કુલ ૨૮૭ માઇલ થાય છે, તેમાં રાવલપીંડીથી શ્રીનગર અને શ્રીનગરથી અનંતનાગ સુધી મોટરનો રસ્તો ૪૯ માઇલ ચઢાઇ, ૪૦ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૪૨ માઇલ સીધો આવે છે; બાકી ૧૭૫ માઇલ ચઢાઇ, ૧૩૫ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૨૫ માઇલ સીધો રસ્તો ચાલવનો છે. (જે કે હવે તો ઇસમકામ સુધી મોટરો આવે છે.)

નોટ—આયાત્રાને સમયે દરવર્ષે હજારો યાત્રાળુ દૂર દૂર દેશાવરથી આવે છે; કારણકે દુનીયાની અંદર બરફનું દ્રશ્ય જોવું હોય તો તે ફક્ત અમરનાથની જગ્યામાં છે. બીજી કોઇ જગ્યાએ આ પ્રમાણે બરફનું લિંગ બંધાતું અને ઝોગળતું નથી સાંભળ્યું. ખરેખર અમરનાથની યાત્રા એક ઉત્તમ યાત્રા છે; તે જ્ઞાને માણસો કાશ્મીર જેવા રમ્ય પ્રદેશને જોઇ શકે છે. ઘણા માણસો માને છે કે શ્રીનગર પાણી ઉપર વસેલ છે પણ તેમ નથી, પરંતુ શ્રીનગર આવનારાઓ પાણી ઉપર તરતાં ધરોમાં વસે છે તે સાચું છે. જોણે એક પણ વખત કાશ્મીર નથી જોયું તેણે દુનીયાનો લ્હાવળ નથી લીધો; કેમકે પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ કાશ્મીર છે, તેમ કહેવામાં કાંઇ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

લીસ્ટ નં. ૨.

શ્રી અમરનાથથી જન્મ ૧૭૬૧ માઇલ.

(અનંતનાગ અને વેરીનાગ થઇને.)

અમરનાથ થી ૫૬ માઇલ ઉપર અનંતનાગ અવાય છે. રસ્તો ૧૩૧ માઇલ ચઢાઇ, ૧૭૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૨૫ માઇલ સીધો છે. જેનું વર્ણન લીસ્ટ નં. ૧ માં આપેલું છે. અનંતનાગથી ૧૬ માઇલ ઉપર વેરીનાગ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની સાધારણ ચઢાઇ, અને ૧૪ માઇલ સીધો છે. ગામ મોટું છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, પોલીસેક્રાટ, સ્કુલ, ડાકખાલો, અને મોટી બજાર વિગેરે છે. અહિં એક મોટો બગીચો ગામથી ૪ માઇલ દૂર છે. તેમાં એક સુંદર બગીચો છે. પાસે એક સરોવર છે. અહિંથી આઠ માઇલ દૂર કાકરનાગ નામનું મતોરજક ઝરણું છે. વેરીનાગથી ૫૧ માઇલ ઉપર તકીયા આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. ગામ નાનું છે. પણ ઉંચાઇ ઉપર છે. અહિં ઝરણાનું પાણી અને ખાવાપીવાની ચિન્ને મળે છે. તકીયાથી ૫૧ માઇલ ઉપર દેવગલ-બનીહાલપાસ આવે છે. રસ્તો એક માઇલ ચઢાઇ, બે માઇલ ઉતરાઇ અને ૨૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ કઠણ છે, અને ઉતરાઇ સાધારણ છે. આ જગ્યાની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીની ૯,૨૦૦ ફીટની છે. અહીં રેસ્ટ હાઉસ અને ડાકખાલો છે. ખાવા પીવાની ચિન્ને મળે છે. દેવગલથી ૭ માઇલ ઉપર નાચીલીના આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ અને ૨ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. અહિં પોષ્ટ, પાંચ છ દુકાનો, ઝરણાનું પાણી અને કસ્ટમહાઉસ છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર રામસુહાટ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. ગામ મોટું છે. અહિં ફેટલીક દુકાનો, રેસ્ટ હાઉસ, તથા ડાકખાલો છે. પાણી ઝરણાનું મળે છે. અહિંથી ૭૧ માઇલ ઉપર કલુના આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૧૧ માઇલ ઉતરાઇ,

અને ૫ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. ગામ નાનું છે, દુકાન એક તથા ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર દીગડીરોલ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં એક દુકાન, ઝરણાનું પાણી અને ફટલાંક ધરોની વસ્તી છે. અહિંથી ૨ માઇલ ઉપર રા-મખન આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાક બંગલો, સ્કુલ ધર્મશાળા, તહસીલ અને મોટી બજાર છે. અહિંથી ૧૩ માઇલ ઉપર ખરોટી આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ અને ૫ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. ગામ નાનું છે, પણ બજાર, ધર્મશાળા અને બંગલો વિગેરે છે. પાણી ઝરણાનું મળે છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર પુતનીતળાવ આવે છે. રસ્તો એક માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. અહિંથી થોડે દૂર રતન-ગઢ નામનું ગામ છે. ત્યાં ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર ચિનાની આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ અને ૩ માઇલ ઉતરાઇનો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ બન્ને સહેજ કઠણ છે. ગામ નાનું છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો અને પાણી ઝરણાનું છે. અહિંથી ૪૧૧ માઇલ ઉપર ધર્મથલ આવે છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. ધર્મથલ મોટું ગામ છે. નવે રસ્તે તે ચિનાનીથી ૭ માઇલ થાય છે. પણ તે રસ્તો સારો છે. અહિં ડાકબંગલો, સ્કુલ, પોષ્ટ અને મોટી બજાર છે. અહિંથી ૧૩૧૧ માઇલ ઉપર ઉધામપુર આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ, ૪ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૬૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. અહિં ડાકબંગલો, કચેરી, પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસપીટલ, સ્કુલ, અને મોટી બજાર છે. ઉધામપુર ડ્રીસ્ટીકટનું હેડક્વાર્ટર છે. અહિંથી જમ્મુ જવાનો એક નવો રસ્તો તૈયાર થયેલો છે. તે રસ્તે જમ્મુ ૪૨ માઇલ થાય છે, પણ એકા મોટરનું વાહન મળી જાય છે. એટલે ધણા માણસો તેજ રસ્તે જાય છે. લાકું પેસેન્જર દીક ૩૧, ૧૧ થી બે લાગે છે. રસ્તામાં એકવીશ માઇલ ઉપર ઝાંઝર નામનું ગામ આવે છે. ત્યાં રેસ્ટ હાઉસ અને ડાકબંગલો છે. તેમજ ખાવા પીવાની ચીજો મળે છે. નીચેનો રસ્તો પગરસ્તાનો

આપ્યો છે. ઉધામપુરથી ૧૨૧૧ માઇલ ઉપર ધનસાલ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૮૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કંઈ છે. ગામ મોટું છે. અહિં દસ બાર દુકાનો ડાક બંગલો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૧૧૧ માઇલ ઉપર નગરોટા આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ ૨ માઇલ ઉતરાઇ અને ૭૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. ગામ નાનું છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો, રેસ્ટહાઉસ અને બાગ છે. પાણી ઝરણાનું મળે છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર જમ્મુ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. જમ્મુ કાશ્મીર સ્ટેટના જમ્મુ વિભાગની રાજ્યધાનીનું શહેર છે. તેની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૨૫૦ ફીટની છે. ઠંડીની ઋતુમાં કાશ્મીરમહારાજ અહિં રહે છે. ઇ. સ. ૧૯૨૧ ની ગણતરી પ્રમાણે અહિંની વસ્તી ૩૧,૫૦૬ માણસોની છે. જમ્મુમાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ટેલીફોન, ઇલેક્ટ્રીક, પાણીના નળો, મોટી બજારો, ડાકબંગલો, ધર્મશાળાઓ, મંદિરો, સ્કુલો હોસ્પિટલો, બેંકો અને હોટલો છે. જોવા લાયક સ્થળોમાં-અણબગદનું સંગ્રહસ્થાન રણવીરસિંહ હાઇસ્કુલ અને રઘુનાથજીનું મંદિર વિગેરે છે. બહારગામના યાત્રાળુને બે ચાર દિવસના માટે ઉતરવાની જગ્યા રઘુનાથજીના મંદિરમાં મળી શકે છે. સ્ટેશનનું નામ જમ્મુ-તાવી છે; કારણકે જમ્મુ તાવી નદીને કિનારે વસેલું છે. સ્ટેશનથી ગામમાં જતાં તાવી નદી ઉપરનો પુલ પાર કરવો પડે છે. જમ્મુ નોર્થવેસ્ટર્ન રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. અને વઝીરાબાદથી જમ્મુ સુધીની પ્લાન્ય લાઇન છે. અહિંથી વઝીરાબાદ પર માઇલ થાય છે. અને લાડું બારબાના બેસે છે. વઝીરાબાદથી રાવલપીંડી ૧૧૮ પેશાવર ૨૨૬, લાહોર ૬૨ અમૃતસર ૯૫, અંબાલા ૪૯ સહરાનપુર ૨૦૦ હરદ્વાર ૨૫૦ બરૈલી ૩૭૬ લખનૌ ૬૨૨ કાશી ૭૦૯ કલકત્તા ૧૨૩૮ દિલ્હી ૩૭૨ કાનપુર ૬૪૩ અલ્લાબાદ ૭૬૨ અને મુંબઈ કોલાબા ૧૨૨૪ અને વિક્ટોરીયા ટર્મીન્સ ૧૩૬૮ માઇલ થાય છે જમ્મુથી શ્રીનગર સુધી મોટરની સડક હમણાં તૈયાર થઇ છે. તેમાં ૨૧ માઇલ ઉપર ઝાંઝર ૨૮ માઇલ ઉપર ટીકરી ૪૨ માઇલ ઉપર ઉધામપુર ૬૬ માઇલ ઉપર ખાડ ૭૯ માઇલ ઉપર બટોટી

૮૯ માઇલ ઉપર તીરાહુ ૯૭ માઇલ ઉપર રામખન ૧૧૩ માઇલ.
ઉપર રામસુ ૧૨૩ માઇલ ઉપર બનીહાલપાસ ૧૫૩ માઇલ ઉપર.
અપરમંડા ૧૬૪ માઇલ ઉપર કાઝીગંડ ૧૭૫ માઇલ ખાનાબલ.
૧૮૯ માઇલ ઉપર અવંતીપુર અને ૨૦૬ માઇલ ઉપર શ્રીનગર આવે
છે. લાડુ એક પેસેન્જરનું રૂા. ૧૦) થી ૧૫) બેસે છે. અમરનાથથી જમ્મુ
કુલ ૧૭૬૧ માઇલ થાય છે. તેમાં ૩૮૧ માઇલ ચઢાઈ, ૪૪૧ માઇલ
ઉતરાઈ અને ૯૪ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

જુલાબની ગોળીઓ.

આ ગોળીઓ ખાળક, યુવાન, કે વૃદ્ધ કોઈ પણ ખાઈ
શકે છે. ઠંડા પાણી સાથે રાત્રે સુતી વખતે લેવાથી સવા-
રમાં સાફ ઝાડો આવે છે. જે વધારે જુલાબ લેવો હોય તો
સવારે ગરમ પાણી સાથે જોટલી ગોળીઓ ખાવામાં આવે
તેટલા દસ્ત થાય છે. આ દવાની વિશેષતા એ છે કે તેનાથી
પેટમાં આંકડી કે ચુંક આવતી નથી, તેમ જીવ ચુંચાતો
નથી અને દસ્ત ખુલાસાબંધ થઈ જાય છે.

કિંમત ૬૦ ગોળીની શીશી ૧ ના ફક્ત આઠ આના.

મળવાનું ડેકાણું.

હરિચંદ. એસ. મહેતા વૈદ્ય.

પોષ્ટ ખરવાળા લેલાસાના જીલ્લો—અમદાવાદ.

લીસ્ટ નં. ૩.

ઐવટાબાદથી અમરનાથ ૨૪૧૧ માઇલ.

(શ્રીનગર અને અનંતનાગ થઇને)

ઐવટાબાદ નોર્થવેસ્ટર્ન રેલ્વેના હેવેલીયન સ્ટેશનથી સાડાનવ માઇલ દૂર છે. ટાંગા, એકા, ને મોટર ચાલે છે. અહિં લક્કરી છાવણી છે. ઐવટાબાદ હવાખાવાનું સ્થળ છે તેની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૪૦૦૦ ફીટ છે. તેની પાસેજ ચંગાગલી અને ડુંગાગલી હવાખાવાના સ્થળો છે. શહેરમાં ઇલેક્ટ્રીક, પાણીના નળો, પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકખંડો, હોસ્પિટાલ, સ્કુલ, કચેરી, વિગેરે છે. અહિંથી એક રસ્તો રાવલપીંડી જાય છે, તે ચુમાળીશ માઇલ છે. રસ્તામાં એકવીસ માઇલ ઉપર હરીપુરા ગામ આવે છે. બીજો રસ્તો હસનઅબદાલ જવાનો છે. તે ખેતાળીશ માઇલ છે. હેવેલીયન સ્ટેશનથી લાહોર ૨૩૫, લખનૌ ૯૪, મીરત ૫૪૦, પકાણકાટ ૩૩૪, પેશાવર ૧૨૩, પુના ૧૫૧૮, રાવલપીંડી ૫૫, સહરાનપુર ૪૭૨, વઝીરાબાદ ૧૭૩, અને દિલ્હી ૫૩૨ માઇલ થાય છે. ઐવટાબાદથી ૧૬ માઇલ ઉપર માનસેરા આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલ ચઢાઇ, ૪ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૭ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. માનસેરા તહસીલનું મોટું ગામ છે. અહિં ડાકખંડો, પોષ્ટ, સરાઇ વિગેરે છે. પાણી નદી તથા ઝરણાનું કામ આવે છે. અહિંથી ૧૮ માઇલ ઉપર ગદી હખીબુલ્લા આવે છે રસ્તો ૫ માઇલ ચઢાઇ, ૬ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૭ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. માનસેરાથી આવતાં રસ્તામાં બે વખત નદીના પુલ પાર કરવા પડે છે. અહિં પોષ્ટ, ડાકખંડો, સ્કુલ, નાની સરાઇ તથા મોટો બજાર છે. અહિંથી ૧૦ માઇલ ઉપર મુઝફરાબાદ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૫ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. મુઝફરાબાદ જલ્લાનું હેડક્વાર્ટર છે. ગામ ફરતો કીલ્લો છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, સ્કુલ, ડાકખંડો, મોટી બજાર, હોસ્પિટાલ, ધર્મ-શાળાં વિગેરે છે. ગદી હખીબુલ્લાથી આવતાં રસ્તામાં કીસનગંગાનો

પુલ પાર કરવો પડે છે. મુઝુકરાખાદથી ૧૩ માઇલ ઉપર હાતીયાન આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલ ચઢાઇ, ૫ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૩ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. ગામ મોટું છે. અહિં પોષ્ટ, ડાકખાંગલો અને ચાર પાંચ દુકાનો છે. અહિંથી ૨૦૦૦ માઇલ ઉપર દુપટ્ટી આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ચઢાઇનો છે. અહિં જુનો કીલ્લો જોવા લાયક છે. અહિંથી ૭ માઇલ ઉપર પુન્ડા આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૨ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કઠણ છે. ગામ નાનું, દુકાન એક અને પાણી ઝરણાનું છે. અહિંથી ૮૦૦ માઇલ ઉપર કઠાઈ આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૩૦૦ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. ગામ મોટું છે. પણ દુકાનો થોડી છે. અહિંથી ૧૦૦૦ માઇલ ઉપર સાંદેરા આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૨૦૦ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. અહિં ચાર પાંચ દુકાનો, એક સરાઇ અને મંદિર છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર દાવરન આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ અને ૩ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કઠણ છે. અહિં એક રેસ્ટહાઉસ છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર ગીંગલ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, અને ૨ માઇલ ઉતરાઇનો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. રસ્તામાં વિઝમા નદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. અહિંથી વિઝમા ગામ બે માઇલ દૂર છે. અહિં બે ચાર દુકાનો છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર તાતામુલા આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની ચઢાઇ અને ૨ માઇલની ઉતરાઇનો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. અહિં દિવાન લક્ષ્મણદાસની જગાર છે તાતામુલામાં ફેટલીક દુકાનો છે. પાણી નદીનું કામ આવે છે. અહિંથી ૧૪ માઇલ ઉપર ખારામુલ્લા આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૬ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. ગામ મોટું છે. પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકખાંગલો વિગેરે છે. અહિંથી ૮ માઇલ ઉપર ખાલગામ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની સાધારણ ચઢાઇવાળો અને ૬ માઇલ સીધો છે. શાપુર અહિંથી ચાર માઇલ થાય છે.

રસ્તો સારો છે. બાલગામમાં એક દુકાન છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર પોથાલમ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિંથી એક રસ્તો ગુલમર્ગ જવા માટે ૧૭ માઇલનો છે. પોથાલમનાનું ગામ છે. અહિંથી ૨૫ માઇલ ઉપર પાટણ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. પાટણ મોટું ગામ છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, કેટલીક દુકાન તથા મંદિરો છે. અહિંથી ૫૫ માઇલ ઉપર હરપ્રાન્ત આવે છે. રસ્તો સીધો છે. વચમાં સુખાંગનો પુલ પાર કરવો પડે છે. ગામ નાનું છે. અહિંથી ૮ માઇલ ઉપર પુરાણી છાવણી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. રસ્તામાં સાડાત્રણ માઇલ ઉપર દૂધ ગંગાનો પુલ પાર કરવો પડે છે. ત્યાંથી ગુલમર્ગ જવાનો રસ્તો ફાટે છે, તે ૧૯ માઇલ છે. પુરાણી છાવણીથી ૪૫ માઇલ ઉપર શ્રીનગર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. શ્રીનગર ન્યારે બે માઇલ રહે છે, ત્યારે વુલર સરોવર, અને બારામુલ્લા જવાના રસ્તા ભુદા થાય છે. શ્રીનગરથી ૩૪ માઇલ ઉપર અનંતનાગ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અનંતનાગથી ૫૬ માઇલ ઉપર અમરનાથ આવે છે. રસ્તો ૧૭૫ માઇલ ચઢાઇ. ૧૩૫ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૨૫ માઇલ સીધો આવે છે. શ્રીનગરથી અમરનાથ સુધીનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર-૧ માં જોઇ લેવું. કુલ એવટાબાદથી અમરનાથ ૨૪૧ માઇલ થાય છે, તેમાં ૬૧ માઇલ ચઢાઇ, ૪૮૫ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૩૧ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

નોટ—ગરમીની રીતમાં આ રસ્તે આવ, જ થઈ શકે છે તથા ઘોડાં ખચ્ચર, કુલી, વિગેરે મળી શકે છે, પણ મોટર એકા ચાલે તેવા રસ્તો થોડો છે. શ્રીનગર જવા માટે એવટાબાદથી એક રસ્તો દુમેલ જાય છે તે રસ્તે મોટર ચાલે છે એટલે દુમેલ થઇને શ્રીનગર જવું હોય તો મોટરમાં જઈ શકાય છે એવટાબાદથી શ્રીનગર જવામાં મોટાંગામ માનસેરા, ગદ્દીહ-બીખુલ્લા, દુમેલ, ગદ્દી, ચીનારી, હરી, રામપુર અને બારામુલ્લા આવે છે દરેકમાં ડાક બંગલો છે, મોટરભાડું ધોરીમાં એક પેસેન્જરનું રૂ. ૧૨ થી ૧૫ જેસે છે અને એક દિવસમાં શ્રીનગર પહોંચી શકાય છે હેવેલીયન સ્ટેશન ઉપર મોટરો મળી જાય છે.

લીસ્ટ નં. ૪.

ઝેલમથી અમરનાથ ૨૮૭ માઇલ.

(પંચ અને શ્રીનગર થઈને.)

ઝેલમ નોર્થવેસ્ટર્ન રેલ્વેનું સ્ટેશન અને ઝેલમ ડીસ્ટ્રીક્ટનું હેડ ક્વાર્ટર છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકબંગલો, હોસ્પિટાલ, સરાઇ, ધર્મશાળા વિગેરે છે. ઝેલમથી દિલ્લી ૪૧૩, અમૃતસર ૧૩૫, વઝીરાબાદ ૪૧, રાવલપીંડી ૭૭, પેશાવર ૧૮૫, જલધર ૧૮૭, અમ્યાલા ૨૬૦, અલ્લાહાબાદ ૮૦૩, મોગલ શરાઇ ૮૬૭, આસનસોળ ૧૧૮૩ અને કલકત્તા, ૧૩૧૫ માઇલ છે. અહિંથી ૧૦ માઇલ ઉપર કઠીયાલી આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ અને ૫ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. અહિં નૌકામાં ખેસી ઝેલમ નદી ઉતરાય છે. ગામ નાનું છે, પરંતુ બે ચાર દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૩ માઇલ ઉપર **મીરપુર** આવે છે. રસ્તો, ૫ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૬ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. ગામ તલસીલદારનું છે. અહિં ફેટલીક દુકાનો અને પોષ્ટ વિગેરે છે. પાણી નદી તથા ઝરણાનું મળે છે. અહિંથી ૧૦ માઇલ ઉપર **ચોમુક** આવે છે, રસ્તો સીધો છે. ગામ મોટું છે ઝેલમ નદી નૌકાથી પાર ઉતરાય છે. અહિં ફેટલીક દુકાનો છે. પાણી નદીનું કામ આવે છે. ચોમુકથી ૯ માઇલ ઉપર **રાંદન** આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૪ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કઠણ છે. ગામ નાનું છે. અહિં બે દુકાનો, એક નાની સરખી સરાઇ અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૫ માઇલ ઉપર **ગોવાલપુર** આવે છે. રસ્તો ૬ માઇલ ચઢાઇ, ૬ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૩ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કઠણ છે. અહિં એક બુનો કીલ્લો તથા ફેટલીક દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૧૨ માઇલ ઉપર **કોટલી** આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ ૪ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૫ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. ગામ મોટું છે. અહિં ફેટલીક દુકાનો તથા પોષ્ટ છે. પાણી

નદીનું પીવાય છે. અહિંથી ૧૪ માઇલ ઉપર સેકરિઆ આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ. અને ૬ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. ગામ મોટું છે. અહિં ઝરણાનું પાણી, કેટલીક દુકાનો, અને પોલીસ યોડી છે, અહિંથી ૧૬ માઇલ ઉપર પંચ આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૯ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. ગામ મોટું છે. અહિં કેટલીક દુકાનો, પોપ્ટ, ટેલીગ્રાફ, કચેરી, બાગ વિગેરે છે. પીરપંજલના રસ્તામાં થાણામંડીથી અહિં સુધીનો એક રસ્તો ૩૦ માઇલનો છે. પંચથી ૧૦ માઇલ ઉપર કોહુટા આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૪ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. ગામ નાનું છે. રસ્તામાં બીટર નદી પાર કરવી પડે છે. અહિં બે દુકાનો છે. પાણી નદીનું પીવાય છે. અહિંથી ૭ માઇલ ઉપર અલીયાબાદસરાઈ આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. અહિં એક નાની સરખી સરાઇ છે સામાન મોંઘો મળે છે. અહિંથી ૭ માઇલ ઉપર હૈદ્રાબાદ આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ અને ૪ માઇલ ઉતરાઇનો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ બન્ને કઠણ છે. અહિં બે દુકાનો અને એક સરાઇ છે. હૈદ્રાબાદથી ૧૦ માઇલ ઉપર ઉરી આવે છે. રસ્તો ૬ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇનો, અને ૪ માઇલ સીધો છે. ઉરીથી ૬૪ માઇલ ઉપર શ્રીનગર આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલ ચઢાઇ, ૫૫ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૪૭૫ માઇલ સીધો છે. શ્રીનગરથી ૯૦ માઇલ ઉપર અમરનાથ આવે છે. રસ્તો ૧૭૫ માઇલ ચઢાઇ, ૧૩૫ માઇલ ઉતરાઇ અને ૫૯ માઇલ સીધો છે. ઉરીથી અમરનાથ સુધીનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૧ માં આપેલું છે. કુલ એલમથી અમરનાથ ૨૮૭ માઇલ થાય છે, તેમાં ૬૬૫ માઇલ ચઢાઇ, ૫૭ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૬૩૫ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

લીસ્ટ નં. ૫.

ગુજરાતથી અમરનાથ ર૬૬ માઇલ.

(પીર પંજલના રસ્તે થઇને)

ગુજરાત-નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. શહેર મોટું છે. અહિં પોસ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પિટલ, ધર્મશાળા, ડાકખંડો, સ્કુલ, વિગેરે છે. સ્ટેશનથી ગામ ૧૧ માઇલ દૂર છે. એકા અને મોટરનું વાહન મળે છે. બજાર મોટી છે. પાણી નદીનું કામ આવે છે. ગુજરાતથી રાવલપીંડી ૧૦૯, લાહોર ૭૧, વઝીરાબાદ ૯, આગ્રા ૪૯૦, અલ્હાબાદ ૭૫૭, અંબાલા ૨૫૮, અમૃતસર ૧૦૩, મુંબાઇ ૧૧૪૮, કલકત્તા ૧૨૪૬, લખનૌ ૬૩૦, અને પઠાણકોટ ૧૭૦, માઇલ થાય છે. અહિંથી ૧૩૧ માઇલ ઉપર દોલતનગર આવે છે. રસ્તો સીધો છે ગામ મોટું છે. અહિં ફેટલીક દુકાનો, પોસ્ટ, ડાકખંડો, અને નદી તથા ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી આઠ માઇલ ઉપર કોટલા આવે છે. રસ્તો સીધો છે અહિં બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૮૧ માઇલ ઉપર ભીમવાર આવે છે. રસ્તો સીધો છે પણ જંગલમાં થઇને જાય છે. એકા વિગેરે ચાલે છે પણ રસ્તો ખાડા ખડીઆ વાળો છે. ગામ મોટું અને ભીમવાર ડીસ્ટ્રીક્ટનું હેડ ક્વાર્ટર છે. અહિં પોસ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકખંડો, ધર્મશાળા, રેસ્ટ હાઉસ, વિગેરે છે. પાણી નદીનું કામ આવે છે. અહિંથી ૧૪ માઇલ ઉપર સયદાબાદ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ; અને ૧૦ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇસાધારણ છે. અહિંથી બે માઇલ પશ્ચિમમાં રામાનીગામ છે ત્યાં ખાવા પીવાની ચીજો મળે છે. રસ્તામાં ૧૦ માઇલ ઉપર એક રેસ્ટ હાઉસ આવે છે. અહિંથી ૧૨ માઇલ ઉપર નવસેરા આવે છે રસ્તો ૪ માઇલ ચઢાઈ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ અને ૫ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. ગામ નાનું છે પણ ફરતો કિલ્લો છે અહિં ફેટલીક દુકાનો, પોસ્ટ, ડાકખંડો, સરાઇ વિગેરે છે. પાણી નદીનું કામ આવે છે. અહિંથી ૧૩ માઇલ ઉપર અંગલસરાઈ આવે છે રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ

અને ૮ માઇલ સીધા છે. ચઢાઇ ઉતરાઈ સાધારણ છે. રસ્તામાં તાપી નદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. અહિં નાની સરાઇ, ડાકખંડો, સ્કુલ, ત્રણચાર દુકાનો વગેરે છે. ગામ તાપી નદીને જમણે કિનારે છે. અહિંથી ૧૪ માઇલ ઉપર **થાણામંડી** આવે છે. રસ્તો ૪૧ માઇલ ચઢાઇ, ૪૧ માઇલ ઉતરાઈ અને ૫ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. રસ્તામાં સુરેન નદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. ગામની નજીકમાં રતનપીરની જગ્યા છે. અહિંથી પંચ જવાનો એક રસ્તો ત્રીસ માઇલનો છે. તેમાં સોળ માઇલ ઉપર સુરેનગામ આવે છે. થાણામંડી સુરેન નદીને ડાબે કિનારે છે. અહિં પોષ્ટ, ડાકખંડો તથા નાની બજાર છે. અહિંથી ૧૦૧ માઇલ ઉપર **ખારંગલા** આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ ૨ માઇલ ઉતરાઈ અને ૫ માઇલ સીધો છે, ચઢાઈ ઉતરાઇ કઠણ છે. પુરની અને સુરેન નદીનો અહિં સંગમ થાય છે. ગરમીની રૂતુમાં નદીની અંદર પાણી રહેતું નથી. ગામ નાનું છે. નજીકમાં એક કિલ્લો બંધા લાયક છે. ગામમાં એક બે દુકાનો, નાની ધર્મશાળા વિગેરે છે. અહિંથી ૮૧ માઇલ ઉપર **પુશીયાણા** આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ અને ૧૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. ઠંડીના વખતમાં અહિં માણસો નથી રહેતાં ગામ નાનું છે. એક સરાઇ છે. ગામની નજીકમાં એક ઝરાણું બહુ ઉંચી પડે છે. તેનો દેખાવ સુંદર છે. રસ્તામાં બે ત્રણ વખત નદી નાળાં પાર કરવાં પડે છે, અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર **અલીઆબાદ** સરાઈ આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલ ચઢાઈ ૨ માઇલ ઉતરાઇ અને ૫ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. રસ્તામાં રૂપરીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. અહિં એક બે દુકાનો નાની સરાઇ તથા નાળાનું પાણી છે. ઠંડીના વખતમાં અહીંથી લાહોર શહેર દેખાય છે. અહિંથી ૧૨ માઇલ ઉપર **હુરીપુર** આવે છે. રસ્તો બે માઇલ ચઢાઈ, ૫ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૫ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કઠણ છે. રસ્તામાં રૂપરીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. વસ્તીનાં પંદર વીસ મકાનો એક નાની સરાઈ અને દુકાન છે. પાણી ઝરણાનું મળે છે. અહિંથી ૮ માઇલ

ઉપર શોપ્પુન આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ, ૪ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૩ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. શોપ્પુન ડીસ્ટ્રીક્ટનું હેડ ક્વાટર છે. અહીં પોન્ડ, ટેલીગ્રાફ, ડાકખંડો સ્કુલ વિગેરે છે. ખજૂર મોટી છે. અહિંથી અનંતનાગ જવાનો રસ્તો ઓગણીસ માઇલનો પહાડની અંદર થઇને જાય છે. જ્યાં એકા ચાલે છે તેમ ઘોડા ખચ્ચર તથા કુલી પણ મળે છે. અમરનાથ જવાવાળાઓએ શ્રીનગર થઇને અનંતનાગજવા કરતાં અહિંથી સીધા જવાથી તેંતાળીસ માઇલનો ખચાય થાય છે. અહિંથી ૧૦ માઇલ ઉપર રામુ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ ૩ માઇલ ઉતરાઇ અને ૬ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. રસ્તામાં ત્રણ માઇલ ઉપર એક નદી પાર કરવી પડે છે. રામુ રામચ્યુ નદીને કિનારે વસેલ છે. અહિં પાંચ છ દુકાનો અને સ્કુલ વિગેરે છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર ખાનપુર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. ગામ મોટું છે. રસ્તામાં બેઉ ખાણુ ચીડનાં વૃક્ષો છે. ખાવા પીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર જુહાટર આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇનો અને ૪ માઇલ સીધો છે. ગામ મોટું છે. ખાવા પીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૭ માઇલ ઉપર શ્રીનગર આવે છે. રસ્તો ૪ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇનો અને ૩ માઇલ સીધો છે. શ્રીનગરથી ૯૦ માઇલ ઉપર અમરનાથ આવે છે. રસ્તો ૧૭૫ માઇલ ચઢાઈ, ૧૩૫ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૫૯ માઇલ સીધો છે. શ્રીનગરથી અમરનાથ સુધીનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર-૧ માં જોઈ લેવું. કુલ ગુજરાતથી અમરનાથ ૨૬૬ માઇલ થાય છે, તેમાં ૫૧ માઇલ ચઢાઇ, ૫૪૫ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૧૬૫ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

નોટ—આ રસ્તે ઘણા થોડા માણસોજ આવજવ કરે છે, કાશ્મીરે વરસાદની ઋતુમાં રસ્તો ખરાબ થઈ જાય છે, તેમ નદી નાળાં અને ચઢાઈ ઉતર્યાઈ વધારે આવે છે, પરંતુ ગરમીની ઋતુમાં જવા આવવા માટે ઠીક છે, કેમકે પીરપંજલની સીનેરી કાશ્મીરમાં વખણાય છે.

પ્રકરણ ૫ મુ.

**જવાળામુખી (જવાલામાઘ) વિષે થોડી આલોચના અને સૂચના-
ભૌગોલિક.**

જવાળામુખીનું તીર્થ પંચગચના જલધર વિભાગમાં કાંગડા જિલ્લાની અંદર આવેલ છે. કાંગડાનું ક્ષેત્રફળ ૯,૯૭૮ ચોરસ માઇલ છે, અને તે બ્રિટિશ હકુમતમાં છે.

વ્યાપારીક અને સામાજિક—કાંગડા ફીરટીકટમાં હવા ખાવાનાં સ્થળો લોવર ધરમશાળા, પાલમપુર અને દેલહાઉસી છે, જેની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી અનુક્રમે ૪૫૦૦, ૪૦૦૦, અને ૬૭૪૦ ફીટ છે. અને તેનું ઇંદુ પઢાણકોટ સ્ટેશનથી અનુક્રમે ૮૫, ૭૨, અને ૫૨ માઇલ છે. દરેક જગ્યા મોટર જાય છે.

આ જિલ્લામાં જંગલો બહુ મોટાં છે એટલે વનૌષધીઓ તથા લાકડાં અહિંથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં બહાર જાય છે. સિવાય રેલેટના પથરો પણ અહિં બહુ મળે છે. પેદાશમાં તમામ જાતનું ધાન્ય અને કઠોળ ત્યાંના પુરતું થાય છે.

ભાષા પહાડી પણ પંચગચને મળતી બોલવવામાં આવે છે, પહેરવેશમાં પુરૂષો પાયજામો, ખમીસ અને ફેટા રાખે છે. સ્ત્રીઓ ખમીસ જેવું પેરણ પાયજામો અને નાની સરખી સાડી રાખે છે. દેખાવમાં હાથપુષ્ટ અને તંદુરસ્તીમાં તેઓ બહુ સારાં રહે છે.

રસ્તાઓ—જવાળામુખી જવાના ઘણા રસ્તા છે, પરંતુ તેમાં મુખ્ય બે છે. પહેલો પઢાણકોટ થઈને, અને બીજો હોંશીયાર પુર થઈને.

જે માણસો અમરનાથની યાત્રા કરી જમ્મુ તરફ પાછા ફરેલ હોય, તે જવાળામુખીની યાત્રા કરવા ધારે તો જમ્મુથી રેલ્વેમાં અથવા સામાન ન હોયતો પગરસ્તે પઢાણકોટ આવી, ત્યાંથી જવાળા મુખી આવી; ત્યાંથી સીમલા અને મન્સુરી થઈ ગંગોત્રી યમુનોત્રી જવા ધારે તો તેમ પણ કરી શકે છે. (ગંગોત્રી યમુનોત્રી યાત્રાના

વખતેજ) પરંતુ જેની પાસે વધારે સામાન હોય અથવા તો ચાલવાને અશક્ત હોય, તેમણે તેમ કરવું હીક નથી; કારણકે જવાળામુખીથી પગરસ્તે સીમલા ૧૦૫૧ માઇલ થાય છે, અને સીમલાથી મન્સુરી ૧૫૦૧ માઇલ થાય છે. અલબત્ત જેને પહાડોમાં ફરી કુદરતી મજલ આપવાનો શોખ હોય તેના માટે તો તે ઉત્તમ છે.

વાહનો—પહાણકાટથી જવાળામુખી સુધી મોટર એકા વિગેરે જાય છે. ભાડું એક બેસાડના રૂ. ૩) થી ૫) લાગે છે.

હોંશીયારપુરથી જવાળામુખી જવા માટે ઘોડા, બળદગાડી, એકા અને મોટર મળે છે, ભાડું લીસ્ટમાં જણાવેલ છે.

સમય:—આયાત્રા બારેમાસ થઇ શકે છે, પરંતુ મેળાનો સમય ચૈત્ર સુદી ૯ અને આસો સુદી ૯ ની નવરાત્રીનો છે, એટલે જેને મેળામાં જવા ઇચ્છા હોય તેને તે સમય પહેલાં જવાળામુખી પહોંચી શકાય તેમ ઘેરથી નીકળવું જોઇએ.

સૂચના:—જવાળામુખીની યાત્રાએ જવામાં વધારે સામાન કે કપડાંની જરૂર નથી; કારણકે ત્યાં હાંડી વધારે પડતી નથી; તેમ જતાં આવતાં વધારે દિવસો પણ લાગતા નથી. હોંશીયારપુરથી જવાળામુખી જનારે જલ્દિ સીટી ન ઉતરતાં જલ્દિ રેલવે-સ્ટેશન-મેન્ટ ઉતરી હોંશીયારપુર જતી ટ્રેઇનમાં બેસવું જોઇએ.

પહાણકાટથી જવાળામુખી જનારે અમૃતસર આવી ત્યાંથી પહાણકાટ જતી ટ્રેઇનમાં બેસવું જોઇએ. સારો અને સગવડવાળો રસ્તો પહાણકાટનો છે, એટલે યાત્રાળુએ બને ત્યાં સુધી તે રસ્તે જવું હીક છે.

દિલ્હી તરફથી આવનાર યાત્રાળુઓએ પહાણકાટ અથવા જલ્દિ ધરની સીધી ટીકીટ લેવાથી રસ્તામાં આવતા કુરૂક્ષેત્ર તીર્થની યાત્રા થઇ શકે છે. કુરૂક્ષેત્ર જાંકસનથી થાણેશ્વર ત્રણ માઇલ છે. વાહનમાં એકા (ઘોડાગાડી) મળી જાય છે, તેમ રેલ્વેમાં પણ જઇ શકાય છે. કુરૂક્ષેત્રથી નરવાના જતી ટ્રેઇનમાં ત્રણ માઇલ ઉપર થાણેશ્વર પહેલું સ્ટેશન આવે છે. અહિં થાણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર એક મીઠાપાણીના સરોવરમાં છે, અને સરોવરને ફરતો ઘાટ બાંધેલ છે તે જોવા લાયક છે. પાંડવ કૌરવનું મહાભારત યુદ્ધ અહિં થયેલ હતું;

તે યુદ્ધ ક્ષેત્રનું વિશાળ મેદાન, બિઘ્મની બાણ શય્યા, અર્જુનના બાણથી ગંગાનું નિકળવું, દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ, અભિમન્યુ, આદિ વીર-યોદ્ધાઓના સંસ્મરણો. વિગેરે જોવા જેવાં છે. સૂર્ય ગૃહણ હોય ત્યારે અહિં મોટો મેળો ભરાય છે. અહિંયાં કેટલીક ધર્મશાળાઓ અને સદાવ્રતો છે. શહેર મોટું છે. કુશ્મેત્રથી દિલ્હી ૯૭, કલકત્તા (દિલ્હી થઇને) ૧૦૦૦, મુંબઇ (દિલ્હી થઇને) ૯૬૨, મથુરાં ૧૮૬, કાનપુર ૩૬૯, અલ્લાહાબાદ ૪૮૮, સહરાનપુર (અંબાલા થઇને) ૭૬, અને હરદ્વાર ૧૨૬ માઇલ થાય છે.

યાત્રાના માઇલ અને લાગતો સમય:—

૧ પઠાણકોટથી જવાળામુખી જમ્મ ત્યાંજ પાછા આવતાં ૧૪૯ માઇલ થાય છે, અને સમય બેથી પાંચ દિવસનો લાગે છે; કારણ કે મોટરમાં અવાય જવાય છે.

૨ હોંશીયારપુરથી જવાળામુખી જમ્મ ત્યાંજ પાછા આવતાં ૯૮ માઇલ થાય છે, અને સમય પાંચથી સાત દિવસનો લાગે છે.

દ્રશ્ય:—જેણે જવાળામુખી પર્વતો ન જોયા હોય, તેને માટે જવાળામાઇનું સ્થાન ખરેખર જોવા લાયક છે. જવાળામુખીના પર્વતો જ્યાં જ્યાં ફાટે છે, ત્યાં થોડી મુદત સુધી પર્વતમાંથી જવાળા નિકળ્યા પછી આપોઆપ શાન્ત થઈ જાય છે, પણ અહિં તેમ થતું નથી તેજ અહિંની વિશિષ્ટતા છે.

❧ કાશ્મીરનું ચોખ્ખું કેસર ❧

પવિત્રતા જળવવાને તથા દેશના પૈસા દેશમાં રહે તે ખાતર સ્પેન, ઇરાન, વિગેરે દેશનું કેસર વાપરવા કરતાં કાશ્મીરનું ચોખ્ખું કેસર વાપરવું હજાર દરજ્જે સારું છે. કાશ્મીરના કેસરમાં પણ કેટલાક નકલી કેસર મેળવીને વેચે છે, એટલે અસલી માલ કે જે શરણાધનાં જેવાં કુલોજ આવે છે તેજ જોઇને લેવાં. અમારે ત્યાંથી કાશ્મીરનું અસલી કેસર ૧ તોલાના રૂ. ૨-૦-૦ના લાવથી મળી શકશે.

હરિચંદ એલ. મહેતા વૈદ.

પોષ્ટ ઘેલાસાના ખરવાળા જીલ્લે અમદાવાદ.

લીસ્ટ નંબર ૧.

પઠાણકોટથી જવાળામાધ ૭૪૫ માઇલ.

પઠાણકોટ નોર્થવેસ્ટર્ન રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. અમૃતસરથી ગુરદાસપુર થઇને રેલ્વેની એક આન્ય અહિં સુધી આવેલી છે. પઠાણકોટથી અમૃતસર ૬૭, લાહોર ૧૦૦, મુંબાઈ (અમૃતસર અને દિલ્લી થઇને) ૧૨૧૦, કાનપુર ૬૧૬, હરદ્વાર ૩૨૨, દિલ્લી ૩૪૫, જમ્મુ ૨૧૪, લખનૌ ૫૯૪, આગ્રા ૪૬૭, અને અલ્લાહાબાદ ૭૩૬ માઇલ થાય છે. પઠાણકોટ મોટું શહેર છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પીટાલ, ધર્મશાળા, સરાઈ, હોટલો, મંદિરો, પાણીના નળો, ઇલેક્ટ્રીક, હાઇસ્કુલ, કોર્ટ અને મોટી બજાર છે. અહિંથી કાંગડા, દેલહાઉસી, વૈજનાથ, અને ધર્મશાળા સુધી મોટર એકા જાય છે. જવાળામુખી મોટરમાં જતાં નીચેનાં ગામો રસ્તામાં આવે છે. પઠાણકોટથી ૧૬ માઇલ ઉપર નુરપુર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં ડાકબંગલો, જુનો કીલ્લો, અને મોટી બજાર છે. અહિંથી ૧૪ માઇલ ઉપર કોટલા અથવા ત્રીલોકીનાથ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની સાધારણ ચઢાઇ, અને ૧૨ માઇલ સીધો છે. અહિં ડાકબંગલો અને નાની બજાર છે. રસ્તામાં દધસ અને બરહાટ નદીના પુલો પાર કરવા પડે છે. અહિંથી ૧૦ માઇલ ઉપર શાહપુર આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઇ ૧, માઇલ ઉતરાઇ, અને ૮ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. અહિં પોષ્ટ, ડાકબંગલો, અને નાની બજાર છે. રસ્તામાં ખોલી નદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. અહિંથી ૧૪ માઇલ ઉપર કાંગડા આવે છે. રસ્તો સીધો છે. બાણ ગંગાને કિનારે કાંગડા મોટું શહેર છે. નદીની પાસે ૧૫૦ ફીટ ઉંચો એક સ્તંભ જોવા લાયક છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પીટાલ, સ્કુલ, ડાકબંગલો, ધર્મશાળા, અને મોટી બજાર છે. કાંગડામાં મહામાયા વજરેશ્વરીનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. સ્લેટના પથ્થરો અહિં ઘણા મળે છે. અહિંથી ૯ માઇલ ઉપર રાણીતાલ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૫ માઇલ સીધો છે.

ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. ગામ નાનું છે, અહિં ડાકખંડલો અતેઃ ખે ત્રણ દુકાનો છે. અહિંથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર જવાળામાઇ આવે છે. રસ્તો ૧૧ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૯ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. અહિં ખાલ્લણોની વસ્તી વધારે છે. પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પીટાલ, ડાકખંડલો. સ્કુલ, પોલીસ ચોકી, છ ધર્મશાળા અને મોટી બનર છે. પાણી કુવા અને ઝરણાનું કામ આવે છે. અહિં જવાળામાઇનું મોટું મંદિર છે, તેમાં જવાળામાઇની મૂર્તિ જ્યોતિ સ્વરૂપ છે. મંદિરની અંદર છ જ્યોતિ નીકળે છે. તેમાં મોટી જ્યોતિને જવાળામાઇ તરીકે માનવામાં આવે છે. આ જ્યોતિના ફરતો ત્રણ ફીટ લાંબો, પહોળો અને ઉંડો કુંડ બાંધેલ છે. જ્યોતિ લગભગ એક કુટ ઉંચી નીકળે છે. મંદિર ઉપર ત્રાંખાનાં પત્રાં મઢી સોનાનો ગીલ્ટ કરેલ છે. તે ઉપર સોનાનો મોરો કળશ છે. જ્યોતિમાં યાત્રાળુઓ પેંડા, દુધ વિગેરેનો ભોગ ધરાવે છે, અને ધૂપ, દીપ કરે છે. મંદિરની પાસેજ અંબિકૃષ્ણ મહાદેવ, ઉન્મત ભૈરવ, અને સિદ્ધ નાગાર્જુનની મૂર્તિઓ જુદા જુદા મંદિરોમાં છે. મંદિરના ચોકમાં બે ગરમ જળના કુંડ છે. પ્રસાદ રૂપે ત્રિયુગી નારાયણની જેમ અહિંથી પણ હવન કુંડની ભસ્મ લઇ જવામાં આવે છે.

દેવી પુરાણમાં લખેલ છે. કે કનખલમાં દક્ષના યજ્ઞની અંદર દેવી બળીમુખ્યાં ત્યારે, તેમની જ્યોતિ અહિં સમાણી, ત્યારથી અહિં જ્યોતિ સ્વરૂપ દેવીનાં દર્શન થાય છે. નવરાત્રિમાં અહિં મોટા મેળા ભરાય છે, ત્યારે હજારો યાત્રાળુ દૂર દૂરથી આવે છે. શ્રદ્ધાળુ યાત્રીઓ અહિં ઇચ્છીત ફળ મેળવે છે, તેના દાખલા ઘણા મોજુદ છે. વધારે આનંદની વાત તો એજ છે કે, અહિં દેવીને પશુનો ભોગ અપાતો નથી. મંદિરથી થોડે દૂર ગોરખટીયા નામની જગ્યા જોવા લાયક છે. ઉપરાંત ગામમાં કેટલાંક દેવી દેવતાના મંદિરો છે. મંત્ર, જંત્ર અને જ્યોતિપનું કામ અહિં વધારે થાય છે. જવાળામુખીની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૩,૨૮૪ ફીટની છે. પઢાણુકોટથી જવાળામુખી કુલ ૭૪૧ માઇલ થાય છે, તેમાં ૬૧ માઇલ ચઢાઇ, ૪ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૬૪ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

લીસ્ટ નં. ૨.

હોંશીયારપુરથી જ્વાળામાધ ૪૯ માઇલ.

હોંશીયારપુર નોર્થવેસ્ટર્ન રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. જલ્ધર કેન્ટોન મેન્ટથી અહિં સુધીની રેલ્વે પ્લાન્ય છે, જે, ૨૪ માઇલની છે, અને ભાડું રૂ. ૦૮ પડે છે. જલ્ધર કેન્ટોનમેન્ટથી જલ્ધરસીટી ૩, અમૃતસર ૫૨, પઠાણકોટ ૧૧૯, વઝીરાબાદ ૧૪૬, સહરાનપુર ૧૫૪, આગ્રા ૨૪૮, અલ્લાહાબાદ ૬૦૧, મુંબઈ ૧૦૯૧, કાનપુર ૪૯૭, દિલ્લી ૨૨૬, જમ્મુ ૧૯૮, એલમ ૧૨૭, કલકત્તા ૧૧૧૬, અને પુના ૧૧૯૯ માઇલ થાય છે. જલ્ધરથી હોંશીયારપુર એકા અને મોટરોમાં પણ જવાય છે. હોંશીયારપુર મોટું શહેર છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ધર્મશાળા, હોસ્પીટાલ, સ્કૂલ, ડાકખંડો, કચેરી, સરાઈ, હોટલો અને મંદિરો છે. અહિંથી જ્વાળામુખી જવા માટે કુલી, ઘોડા, બળદગાડી, એકા અને મોટર મળી શકે છે. ભાડું જતાં આવતાં એક માણસનું એકાનું રૂ. ૮ થી ૧૦) બળદગાડીનું ૫ થી ૬ ઘોડાના ૫ થી ૭ કુલીના ૩ થી ૫ અને મોટરનું ૧૦ થી ૧૪ લાગે છે. પણ ન્યાં સુધી પુરી સ્વારી ન મળે ત્યાં સુધી વાહન મળવું મુશ્કેલ છે. અહિંથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર મંગવારચાલી આવે છે. રસ્તો સહેજ ચઢાધવાળો પણ સીધો છે. વચમાં પાંચ માઇલ ઉપર એક ડાકખંડો અને બે દુકાનો આવે છે. આ ચટ્ટીમાં પણ ત્રણ ચાર દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી કોઈ કોઈ વખત મળે છે. અહિંથી ૬૧ માઇલ ઉપર બનુચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં બે ત્રણ દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર મઠચટ્ટી આવે છે. રસ્તો સાધારણ ચઢાધનો છે. અહિં ધર્મશાળા અને સાધુઓનો મઠ છે. બે દુકાનો અને ઝરણાનું પાણી છે. અહિંથી ૭૧ માઇલ ઉપર અંબામુકામ આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઈ, ૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૩૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. વચમાં ત્રણ માઇલ ઉપર એક નાની ચટ્ટી આવે છે, ત્યાં ધર્મશાળા અને બે દુકાનો છે.

અંબા મુકામમાં ધર્મશાળા, છ સાત દુકાનો, એક સરોવર તથા ચિંતાપૂર્ણદેવીનું મંદિર છે. અહિંથી ૧૦ માઇલ ઉપર દેહરા (ગાંધીપુર) આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇનો અને ૫ માઇલ સીધો છે. વચમાં આઠ માઇલ ઉપર એક ચટ્ટી આવે છે, ત્યાં બે ત્રણ દુકાનો છે, ત્યાંથી ડોઢ માઇલ ઉપર ખીયાસ નદીનો પુલ પાર કરી અડધો માઇલ ચાલતાં દેહરાગામ આવે છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પિટાલ, ડાકખાંડો, ધર્મશાળા અને મોટી ખજાનાર છે. અહિંથી ૬૫ માઇલ ઉપર જવાળામઝી આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ, ૨ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૪૫ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઈ સાધારણ છે. દેહરાથી દોઢ માઇલ ચાલતાં બે રસ્તાઓ આવે છે, તેમાં ડાબા હાથ તરફનો કાંગડા અને જમણા હાથ તરફનો જવાળામુખી જાય છે. રસ્તામાં એક નદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. જવાળામુખીનું વર્ણન લીસ્ટ નં ૧ માં આપેલું છે. હેંશીયારપુરથી જવાળામુખી કુલ ૪૯ માઇલ થાય છે, તેમાં ૧૦ માઇલ ચઢાઇ, ૮ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૩૧ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

નોટ—આ રસ્તો, પહાણકોટના કરતાં ટુંકો છે, પણ પહાણકોટના જેટલો સારો નથી, તેમજ જવાળામુખીને માટે ઘણી વખત મોટર પણ મળતી નથી. સિવાય પહાણકોટના રસ્તા જેટલી ખોરાક અને પાણીની સગવડતા કે આરામ પણ નથી એટલે આ રસ્તે માણસો ઓછાં જાય છે. છતાં દસપંદર માણસોનો સંઘ હોય તો વાહન વિગેરે ઓછા ખર્ચથી મળી જાય છે માટે યાત્રાળુએ ઉપરની બાબત ખ્યાલમાં રાખી જેમ ચોચ્ય લાગે તેમ કરવું.

લીસ્ટ નં. ૩.

જમ્મુથી જવાળામાઘ ૧૪૯૧ માઇલ.

(ઝસરોટા અને પઠાણકોટ થઈને)

જમ્મુથી ૧૨ માઇલ ઉપર ઈસ્માઇલપુર આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઈ, ૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૯ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. રસ્તામાં તાપી નદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. અહિં કેટલીક દુકાનો અને નદીનું પાણી છે. ગામ મોટું છે, અહિંથી ૧૩ માઇલ ઉપર સામ્યા આવે છે. રસ્તો સીધો છે. આગામ તહ-સીલદારનું છે. અહિં ખાવા પીવાની ચીજો અને ઝરણાનું પાણી મળે છે. અહિંથી ૧૨ માઇલ ઉપર આલેહુ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. વચમાં રાવી નદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. અહિં ખાવા પીવાની ચીજો તથા નદીનું પાણી મળે છે. અહિંથી ૧૨૧ માઇલ ઉપર ઝસરોટા આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઈ, ૨ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૯ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. ગામ મોટું છે. અહિં પોષ્ટ, ડાકખંડો, કેટલીક દુકાનો અને નદીનું પાણી છે, અહિંથી ૧૨ માઇલ ઉપર કુતોહુ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. ગામ રાવી નદીને જમણે કિનારે છે. અહિં પોષ્ટ, ડાકખંડો અને કેટલીક દુકાનો છે. પાણી નદીનું પીવાય છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર માધોપુર આવે છે- રસ્તો સીધો છે. ગામ નાનું છે. અહિં પોષ્ટ, નાની બજાર અને કેનલની વર્કશોપ વિગેરે છે. ખાવા પીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૮ માઇલ ઉપર પઠાણકોટ આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિંથી ૫૪ માઇલ ઉપર કાંગડા આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઈ, ૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૫૦ માઇલ સીધો છે, કાંગડાથી ૨૦૧ માઇલ ઉપર જવાળામાઘ આવે છે, રસ્તો ૩૧ માઇલ ચઢાઈ, ૩ માઇલ ઉતરાઈ અને ૧૪ માઇલ સીધો છે. પઠાણકોટથી જવાળામાઘ સુધીનું વર્ણન લીસ્ટ નંબર ૧ માં જોઈ લેવું. કુલ જમ્મુથી જવાળામાઘ ૧૪૯૧ માઇલ થાય છે; તેમાં ૯૧ માઇલ ચઢાઈ, ૭ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૧૩૩ માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે.

લીસ્ટ નં. ૪.

શ્રી જ્વાળામાધથી હરદ્વાર ૩૦૦ માઈલ.

(સીમલા, મન્સુરી અને દેહરાદુન થકી)

જ્વાળામાધથી ૬૧ માઈલ ઉપર નાંદન આવે છે. રસ્તો ૧ માઈલ ચઢાઈ, ૧ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૪૧ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. ગામ નાનું છે. રસ્તામાં ખીયાસ નદી પાર કરવી પડે છે. અહિં ખાવા પીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૧૪ માઈલ ઉપર હુમીરપુર આવે છે. રસ્તો ૩ માઈલ ચઢાઈ, ૨ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૬ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. ગામ મોટું છે. અહિં પોષ્ટ, ડાકખંડો, પોલીસ ચોકી વિગેરે છે. હુમીરપુર તહસીલદારનું ગામ છે, અહિં ખાવા પીવાની ચીજો મળી શકે છે. અહિંથી ૧૬ માઈલ ઉપર ડાંગો આવે છે. રસ્તો ૩ માઈલ ચઢાઈ, ૪ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૬ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સહેજ કઠણ છે, રસ્તામાં બે ત્રણ નાનાં ગામો આવે છે. અહિં ખાવા પીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૮ માઈલ ઉપર કુમાર હાટી આવે છે. રસ્તો ૨ માઈલ ચઢાઈ, ૧ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૫ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સહેજ કઠણ છે. અહિં ખાવા પીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૬ માઈલ ઉપર બીલાસપુર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. વચમાં સતલજ નદી પાર કરવી પડે છે. ગામ સતલજને ડાબે કિનારે છે. તહસીલદાર અહિં રહે છે. ખાવાપીવાની ચીજો મળી શકે છે. અહિં પોષ્ટ, ડાકખંડો, અને પોલીસચોકી વિગેરે છે. અહિંથી ૧૦ માઈલ ઉપર યુગ્તુન આવે છે. રસ્તો ૧ માઈલ ચઢાઈ, ૧ માઈલ ઉતરાઈ, અને ૮ માઈલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં ડાકખંડો છે. ખાવાપીવાની ચીજો મળી શકે છે. અહિંથી ૧૧ માઈલ ઉપર સરીકીહાટી આવે છે. રસ્તો ૧ માઈલની સાધારણ ઉતરાઈવાળો અને ૧૦ માઈલ સીધો છે. અહિં નાની બજાર અને ડાકખંડો છે. અહિંથી ૧૧ માઈલ

ઉપર કાનીયાર આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલની ચઢાઇ, ૧ માઇલની ઉતરાઇ અને ૭ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. ગામ નાનું છે ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૯ માઇલ ઉપર સઘરી આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની સહેજ કઠણ ચઢાઇનો, અને ૭ માઇલ સીધો છે. અહિં નાની બજાર, ડાકખંડો, તથા સરાઇ છે. અહિંથી ૧૦ માઇલ ઉપર સીમલા આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલની કઠણ ચઢાઇનો અને ૯ માઇલ સીધો છે. હિંદુસ્તાનનું હવા ખાવાનું મુખ્ય સ્થાન સીમલા ગણાય છે. તેની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૭,૧૧૬ ફીટની છે. હિંદના ગવર્નર જનરલ (વાઇસરોય સાહેબ) ગરમી અને વરસાદની ઋતુમાં ઘણું કરીને અહિં રહે છે. તેમનો ખંડો ૭,૨૨૦ ફીટની ઉંચાઇ ઉપર છે. વડીકાઉન્સીલની બેઠક ગરમીની ઋતુમાં અહિં થાય છે. મોટા મોટા ગૃહસ્થોના બગીચા અને ખંડો અહિં છે, સીમલા, નાની નાની બજારો અને ગામોમાં છુટું છવાયું લગભગ ૧૮ માઇલમાં પથરાયેલ છે. ગામોનાં નામો સમર-હીલ, સીમલા, સંજેલી, મસોખરા, ખાબુગંજ, અને બકુ વિગેરે છે. સહી ઉંચી જગ્યા બકુની છે, તેની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી ૮,૪૦૦ ફીટની છે અને ત્યાં એક મંદિર છે, જેમાં રામ, લક્ષ્મણ સીતાજી અને હનુમાનજીની મૂર્તિઓ છે. ખાબુગંજમાં વાઇસરોય સાહેબનો ખંડો છે. જોવાલાયક સ્થળોમાં લક્ષ્મણજી, માલ બજાર, મીડલબજાર, ગીરબજાર, જૈનમંદિર, કંપની બાગ વિગેરે છે. વાહનમાં રીક્ષા મળે છે. જે નાની સરખી ટમ ટમના આકારના રબરના પાટાવાળા બે પૈડાના એકદમ હલકા હોઇ એક માણસ બીજા માણસને તેમાં બેસારી સહેલાઇથી ખેંચી જાય છે. લાડું પણ ઘણુંજ સસ્તું રહે છે અર્થાત એક કલાકનો એક રૂપિયા ને બાર કલાકના લગભગ ત્રણ રૂપિયા આપવા પડે છે એટલે થોડા ખર્ચમાં સીમલાનો કેટલોક ભાગ એક દિવસમાં જોઇ શકાય છે. જો કે ખરી રીતે તો આખું સીમલા જોવા લાયક છે; કારણ કે જનવાનોએ તેને શણગારવામાં કમી નથી રાખી; અર્થાત એક બનાવટી સ્વર્ગ બનાવવા પુરતી ફાશીષ કરેલ છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ

ટેલીફોન, બેંકો, હોટલો, લાયબ્રેરીયો ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ, પાણીના નળો, હોસ્પિટાલો, ડાકબંગલો વિગેરે છે. અહિં લશ્કરી છાવણી પણ રહે છે. ગરમીની ઋતુમાં સરકારી ઓફીસરો સીમલાથી છ માઇલ દૂર મસોઅરામાં જાય છે. ત્યાં ગવર્નમેન્ટ હાઉસ છે. બહાર ગામના યાત્રાળુઓ જે બેચાર દિવસને માટે સીમલા જોવા જાય તેને માટે ઉતરવાની સગવડ સનાતન ધર્મ સભા, જૈન ધર્મશાળા, અને હિંદુ હોટલોમાં થઈ શકે છે. સીમલામાં શામળા દેવીનું મંદિર પ્રસિદ્ધ છે. અને તે ઉપરથી ગામનું નામ શામળા મટીને સીમલા પડ્યું કહેવાય છે. અહિં ઘોડ ઘોડ, ટેનીસ અને ક્રુટબોલ ખેલવાનાં મેદાનો પણ છે કાલકાથી સીમલા રેલ્વે રસ્તે ૬૦ માઇલ થાય છે. પણ ભાડું ૧૧૯ માઇલનું લાગે છે. તા. ૧૫ માર્ચથી ૧૫ નવેમ્બર સુધીજ કાલકાથી સીમલાની રેલ્વે ચાલુ રહે છે. રસ્તામાં નાનાં મોટાં ૧૯ સ્ટેશન આવે છે. કાલકાથી સીમલા મોટર રસ્તે ૫૭ માઇલ અને પગ રસ્તે ૪૧ માઇલ થાય છે. વાહનમાં ઘોડાં, ખચ્ચર, ડાંડી વિગેરે મળી શકે છે. કાલકા સ્ટેશનથી અંબાલા ૪૦ માઇલ થાય છે. અને અંબાલાથી આગ્રા ૨૪૫, અલ્લાહાબાદ ૪૯૮, કાનપુર ૩૯૪, દિલ્હી ૧૨૩, હરદ્વાર ૧૦૧, લખના ૩૭૩, શહરાનપુર ૫૧, કુરેક્ષેન ૨૬, પાણીપત ૬૮, અમૃતસર ૧૫૫, જમ્મુ ૩૦૧, જેલમ ૨૬૦, જલધર ૧૦૩, કરાંચી ૮૪૬, મુંબાઇ ૯૮૮, કલકત્તા ૬૧૩, લાહોર ૧૮૭, પંજાબકોટ ૨૨૨, રાવલપીંડી ૩૬૭, સીયાળકોટ ૨૭૬, વઝીરાબાદ ૨૪૯ અને પેશાવર ૪૭૫ માઇલ થાય છે. કાલકાથી સાંમલા આવતાં રસ્તામાં ધરમપુર સ્ટેશનથી આઠ માઇલ ઉપર કસૌલી આવે છે; જ્યાં હરકાયાં કુતરાં કરડ્યાં હોય તેનો ઇલાજ-સારવાર થાય છે. ધરમપુરથી કસૌલી સુધી સડક છે. વાહનમાં ઘોડા, ડાંડી, ઓપાન, મોટર, વિગેરે મળી જાય છે. કાલકાથી ધરમપુર ૨૨ માઇલ થાય છે, કાલકાથી પણ કસૌલી જવાય છે, પરંતુ રસ્તો ૯ માઇલનો લગભગ ખરાબ છે. એટલે મોટર વિગેરે વાહન ચાલી શક્તાં નથી. કસૌલીમાં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ડાકબંગલો, હોટલો નાની બજાર અને લશ્કરી છાવણી છે. અહિંની ઉંચાઇ સમુદ્રની સપાટીથી

૬,૩૨૨ શીટની છે. હવાપાણી અહિંના બહુ સારાં છે. સીમલાથી ૨૧ માઇલ ઉપર સંજેલી આવે છે. રસ્તો સીધો છે અહિં મોટી બજાર છે. સંજેલી સીમલાનુંજ પેટા ગામ છે. અહિંથી ૬૧૧ માઇલ ઉપર ફાગુ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલની સાધારણ ચઢાઇનો, અને ૮૧૧ માઇલ સીધો છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ ડાક-બંગલો અને ટેલીફોન તથા નાની બજાર છે. અહિંથી ૮ માઇલ ઉપર સાઇજ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ અને ૫ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. ગામ નાનું છે, પણ ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૭ માઇલ ઉપર ધાર ગોધના આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની સાધારણ ચઢાઇનો અને ૫ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ સાધારણ છે. ખાવાપીવાની ચીજો અહિં મળી શકે છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર પાતરનાલા આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૨ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કઠણ છે. અહિં પણ ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૧૦ માઇલ ઉપર ચેપલ આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇનો અને ૯ માઇલ સીધો છે. અહિં ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે અહિંથી ૧૦ માઇલ ઉપર પીઆન્ડ્રા (કડી) આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇનો, અને ૮ માઇલ સીધો છે. અહિં ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે, પણ પાણીની તંગી છે. અહિંથી ૮ માઇલ ઉપર ટીકરી આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઇ, ૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૪ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. અહિં ડાકબંગલો તથા નાની બજાર છે. રસ્તામાં બે માઇલ ઉપર સાંખુ નદી પાર કરવી પડે છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર મંડળ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇનો અને ૩ માઇલ સીધો છે. રસ્તો જંગલમાં થઇને જાય છે. રસ્તાની સીનેરી જોવા લાયક છે. અહિં ડાકબંગલો છે, તેમાં ખાવાનું મળતું નથી પણ પાણી મળે છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર માઇન્ડ્રોઇ આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઇ, ૩ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૪ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સહેજ કઠણ છે. રસ્તામાં પાંચ માઇલ ઉપર ટોન નદીનો પુલ પાર કરવો પડે છે. અહિં કેંપ કરવાનું મેદાન

છે. પાસે બંગલો છે. ગામ થોડે દૂર છે, તેમાં ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૯ માઇલ ઉપર **કુતીયાણા** આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલની સાધારણ ઉતરાઈનો અને ૪ માઇલ સીધો છે, અહિં ફેરેસ્ટ બંગલો છે. ગામ નાનું છે. ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર **લોકુર** આવે છે. રસ્તો સીધો છે. અહિં ફેરેસ્ટ બંગલો છે, ગામ નાનું છે. ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૬ માઇલ ઉપર **કિનાનીપાની** આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલની ચઢાઈ, ૧ માઇલની ઉતરાઈ, અને ૨ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સહેજ કઠણ છે. અહિં ફેરેસ્ટ બંગલો અને નાની સરાઈ છે. ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૧૧ માઇલ ઉપર **દેવખન** આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલ ચઢાઈ, ૨ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૬ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં ફેરેસ્ટ બંગલો અને ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે, અહિંથી ૪ માઇલ ઉપર **ચક્રતા** આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૨ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં લશ્કરી છાવણી રહે છે. ખાવાપીવાની ચીજો મળી જાય છે. ચક્રતાની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૭૦૫૧ ફીટની છે. અહિંથી દેહરાદુન મોટર રસ્તે પણ જવાય છે, તેમાં ૨૮ માઇલ ઉપર કાલસી અને ૬૦ માઇલ ઉપર દેહરાદુન આવે છે ભાડું એક પેસેન્જરનું રૂપિયા ૧૦ લાગે છે. પગ રસ્તે ચક્રતાથી ૯૧ માઇલ ઉપર **પોકરી** આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલ ચઢાઈ, ૨ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૫૧ માઇલ સીધો છે. ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. ગામ નાનું છે, પણ ખાવાપીવાની ચીજો મળી રહે છે. અહિંથી ૩ માઇલ ઉપર **સેવાલીયા** આવે છે. રસ્તો ૧ માઇલ ચઢાઈ, ૦૧ માઇલ ઉતરાઈ, અને ૧૧ માઇલ સીધો છે ચઢાઈ ઉતરાઈ સાધારણ છે. અહિં રેસ્ટ હાઉસ તથા ડાક બંગલો છે +

× જંગલખાતા તરફથી બંધાવેલ બંગલો.

+ પબ્લીક વર્ક્સ ડીપાર્ટમેન્ટ તરફથી બંધાવેલ બંગલાને ડાકબંગલો કહેવામાં આવે છે, જેનો ઉપયોગ પબ્લીક જનસમાજનો કોઈ પણ માણસ જગ્યા હોય ત્યારે ભાડું આપીને કરી શકે છે.

ગામ નાનું છે ખાવાપીવાની ચીજો મળી શકે છે. અહિંથી ૫ માઇલ ઉપર નાગહુટ આવે છે. રસ્તો સહેજ કઠણ ચઢાઇતો છે. ગામ નાનું છે. અહિં ડાકખંડલો છે. ખાવાપીવાની ચીજો મળી જાય છે. અહિંથી ૭ માઇલ ઉપર લખવાર આવે છે. રસ્તો ૩ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇતો અને ૪ માઇલ સીધો છે. અહિં ડાકખંડલો છે. ખાવાપીવાની ચીજો મળી જાય છે. ગામ નાનું છે. અહિંથી ૧૫ માઇલ ઉપર મન્સુરી આવે છે. રસ્તો ૫ માઇલ ચઢાઇ, ૪ માઇલ ઉતરાઇ. અને ૬ માઇલ સીધો છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ સાધારણ છે. ગરમીની ઋતુમાં ઘણા માણસો અહિં હવા ખાવા આવે છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, ટેલીફોન, ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ, પાણીના નળો, બેંકા, હોટલો, હોસ્પિટાલ, ડાકખંડલો, ધર્મશાળા, સદાવ્રત અને મંદિર છે. અહિંથી નીચાણમાં એક માઇલ ઉપર લંડાર નામની ખજીર છે તે જોવાલાયક છે. અહિં લશ્કરી ઝાવણી પણ રહે છે. અહિંથી ૭ માઇલ ઉપર રાજપુર આવે છે. રસ્તો સાધારણ ઉતરાઇતો છે. વચમાં ખાલુગંજ ઝંડાપાણી, તથા ટોલ નામની જગ્યાઓ આવે છે ત્યાં આરામ કરી શકાય છે. રાજપુર પાછળીપતે વસેલું મોટું ગામ છે. અહિંથી ૭ માઇલ ઉપર દેહરાદુન આવે છે. રસ્તો સીધો છે. દેહરાદુન ડીસ્ટ્રીક્ટનું હેડક્વાર્ટર છે. ગામ મોટું છે. બેંકા, હોટલો, પાણીના નળો, ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ, લાયબ્રેરી, લાઇસ્કુલ, ફોરેસ્ટ કોલેજ, ગુરૂ રામરાયનું મંદિર ધર્મશાળા અને સદાવ્રત છે. અહિંથી ૧૦૧૧ માઇલ ઉપર લછીવાળા આવે છે. રસ્તો ૨ માઇલની સાધારણ ઉતરાઇતો અને ૮૧૧ માઇલ સીધો છે. ગામનાનું છે, ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૮ માઇલ ઉપર કાંસર આવે છે. રસ્તો સીધો છે, પણ જંગલમાં થઇને જાય છે. ગામ નાનું છે. ખાવાપીવાની ચીજો મળે છે. અહિંથી ૧૧૧ માઇલ ઉપર હરદ્વાર આવે છે. રસ્તો સીધો છે. હરદ્વાર મોટું શહેર છે. અહિં પોષ્ટ, ટેલીગ્રાફ, હોસ્પિટાલ, ધર્મશાળાઓ, સદાવ્રતો અને કેટલાંક મંદિરો છે. કુલ જવાળામાઇથી હરદ્વાર ૩૦૦ માઇલ થાય છે. તેમાં ૪૯ માઇલ ચઢાઇ, ૪૯૧ માઇલ ઉતરાઇ, અને ૨૦૧૧ માઇલનો સીધો રસ્તો આવે છે.

પરિશિષ્ટ.

૧ સપ્તપુરીઓ—પુરાણોમાં નીચેની સપ્તપુરીઓ મોક્ષ આપવા વાળી કહી છે.

અયોધ્યા, મથુરા, માયા, કાશી, કાંચી, અવંતિકા
પુરી, દ્વારાવતી ચૈવ સપ્તેતા મોક્ષદાયકા.

અયોધ્યા, મથુરા, કાશી અને દ્વારીકાં પ્રસિદ્ધ સ્થાનો છે. માયા હરદ્વારની પાસે કનખલને કહેવામાં આવે છે. વિષ્ણુકાંચી મદુરાની પાસે મદ્રાસ એન્ડ સધર્ન મરાઠા રેલ્વેનું સ્ટેશન છે, અને અવંતિકા ઉજ્જૈનને કહેવામાં આવે છે, જે રાજપુતાનામાં આવેલ પ્રસિદ્ધ શહેર છે, અને બોમ્બે બેરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલ્વેનું સ્ટેશન છે.

૨ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ.

સૌરાષ્ટ્રે સોમનાથંચ શ્રી શૈલે મલ્લિકાર્જુનમ્

ઉજ્જયિન્યાં મહાકાલ મૌંકારમમલેશ્વરમ્

પરલ્યાં વૈજનાથંચ હાકિન્યાં ભીમ શંકરમ્

સેતુ બંધેતુ રામેશં નાગેશં દારુકા વને

વારાણસ્યાંતુ વિશ્વેશં ત્ર્યમ્બકં ગૌતમીતટે

દિમાલયેતુ કેદારં ધૃણેશંચ શિવાલયે

૧ સોમનાથ (કાઠીયાવાડમાં સોમનાથ પાટણમાં છે.) મલ્લિકાર્જુન (દક્ષિણમાં ગુંટાકળા સ્ટેશનથી ૬૪ માઇલ ઉપર છે.)
૩ મહાકાળેશ્વર [ઉજ્જૈની નગરીમાં છે.) ૪ અમલેશ્વર (ઓંકારનાથમાં છે, કે જે ઉજ્જૈન અને ખંડવાની વચ્ચે આવેલ મોરટકા સ્ટેશનથી ત્રણ માઇલ દૂર છે.) ૫ વૈજનાથ (કલકત્તાથી પટણા જતી રેલ્વેના રસ્તામાં જસીડી સ્ટેશનથી ચાર માઇલ દેવગઢ બૈજનાથ નામના સ્ટેશનથી અડધો માઇલ દૂર છે.) ૬ ભીમશંકર કોઇલ પૂર્વ બંગાળમાં ગૌહટીની પાસે, કોઇલ દક્ષિણમાં અને કોઇલ કાઠીયાવાડમાં ધંધુકાની પાસે ભીમનાથમાં બતાવે છે.) ૭ રામેશ્વર (સેતુબંધના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને ચાર ધામમાંથી એક ધામ

તરીકે ગણાય છે,) ૮ નાગનાથ (કોઈ દ્વારીકાંથી ૨ માઇલ ઉપર
જતાવે છે. જ્યારે કોઇ દક્ષિણમાં મનમાડ પાસેના ચોંડી સ્ટેશનથી
ચૌદ માઇલ ઉપર જતાવે છે.) ૯ વિશ્વનાથ (કાશીમાં પ્રસિધ્ધ છે.)
૧૦ ત્ર્યંબકેશ્વર (નાશીકથી વીસ માઇલ દૂર છે.) ૧૧ કેદારનાથ
(હિમાલયમાં પ્રસિધ્ધ છે, અને ઉત્તરાખંડના ચાર ધામોમાંથી
એક ધામ તરીકે ગણાય છે.) ૧૨ વૃષ્ણેશ્વર (દક્ષિણ દેવદ્રાવિદ્યથી
૧૦ માઇલ દૂર છે.)

૩ ચારધામો—ઉત્તરમાં જદીનારાયણ, દક્ષિણમાં સેતુબંધ રામેશ્વર,
પૂર્વમાં જગન્નાથ અને પશ્ચિમમાં દ્વારીકાં પ્રસિધ્ધ છે.

૪ પાંચ મહાસરોવરો

૧ બિંદુ—બોમ્બે જરાડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલ્વેના સ્ટેશન
સિધ્ધપુરમાં છે.

૨ નારાયણ—કચ્છ માંડવીની પાસે છે.

૩ પંપા—મદ્રાસ એન્ડ સર્વેન્ મરાઠા રેલ્વેના હોસ્પેટ સ્ટેશનથી
૧૨ માઇલ દૂર છે. તેની નજીકમાં કિષ્કંધા નગરી અને
અંજની પર્વત છે.

૪ પુષ્કર—અજમેર પાસે ૭ માઇલ ઉપર છે. જ્યાં પ્લક્ષાજીનું
મંદિર છે. (હિંદુસ્તાનમાં પ્લક્ષાજીનું મંદિર ફક્ત અહિં જ છે.)

૫ માનસરોવર—હિમાલયમાં કૈલાસની નજીક છે.

૫ મેળાઓ

હરદ્વાર—કુંભ, અધકુંભ, ગંગાદશેરા (જેઠ સુદી ૧૦) દરેક માસની
અમાસ અને સૂર્ય ગ્રહણના દિવસે તથા વૈશાખ અને શ્રાવણ
માસમાં.

ઋષીકેશ—મહા અને શ્રાવણ માસમાં

જવાળામુખી—ચૈત્ર સુદી ૬ અને આસો સુદી ૬ ની નવરાત્રીઓમાં

પશુપતિનાથજી—મહાશિવરાત્રી (મહા વદી ૧૪)

અમરનાથ—શ્રાવણ સુદી ૧૫

કુરુક્ષેત્ર—સૂર્ય ગ્રહણમાં મોટા મેળા.

વંદ્રાવન—શ્રાવણ સુદી ૧ થી ૧૫ મોટો મેળો, ફાગણમાં સાધારણ મયુરાં—કાર્તિક સુદી ૨ અને અસાડવદી ૧ થી ૦))

ગોકુળ—શ્રાવણ વદી ૮ (જન્માષ્ટમી)

અયોધ્યા—ચૈત્ર સુદી ૯ (રામનવમી)

પ્રયાગરાજ—મહામાસમાં તથા કુંભમાં

કાશી—શ્રાવણ માસમાં

ગયા—ભાદરવા માસના શ્રાદ્ધના દિવસોમાં

જગન્નાથ—અસાડ સુદી ૨ (રથયાત્રા)

ગંગાસાગર—પોષમાસની શંક્રાન્તીને દિવસે (કલકત્તાથી ૬૦ માઈલ દૂર સ્ટીમરમાં બેસી જવાય છે મેળા ઉપર સ્ટીમરો આવે જાય છે.)

હરિહરક્ષેત્ર—કાર્તિક માસની પુનમને દિવસથી એક મહિનાનો મોટો મેળો બાર ગાઉમાં ભરાય છે. જેમાં લાથી, ઘોડા, ઉટ, ગાય, બેંસ, આદિ પશુઓ દૂર દૂર દેશાવરથી વેચાવા આવે છે. (આસ્થાન ગયાની પાસે સોનભદ્ર નદીમાં છે.)

નૈમીષારણ્ય—ફાગણ માસમાં એક માસનો મેળો ભરાય છે.

પારસનાથ—ભાદરવા માસમાં પર્યુષણના દિવસોમાં (આસ્થાન ગોમો—બી. એન. અને ઈ. આઇ રેલ્વેના સ્ટેશન પાસે ઇસરીના સ્ટેશન થી ૯ માઈલ દૂર છે.)

પ્રભાવર્ત—શ્રાવણ માસમાં (કાનપૂરથી ૭ માઈલ દૂર)

ચિત્રકુટ—ચૈત્રમાસમાં (અલ્હાબાદથી પર માઇલ માણેકપૂર અને ત્યાંથી ૨૦ માઇલ કરવી સ્ટેશન પાસે ત્રણ માઇલ ઉપર)

પૂષ્કરતીર્થ—કાર્તિક માસમાં (અજમેર પાસે ૭ માઇલ દૂર)

શ્રીનાથદ્વારા—કાર્તિક સુદી ૧ અન્નકુટનો મોટો મેળો (ચીતોડગઢથી ૪૫ માઇલ નાથદ્વારા૨૦ રેલ્વે સ્ટેશન છે.)

પ્રભપુત્રતીર્થ—કાર્તિક માસમાં (ઇ. બી. રેલ્વે. પાર્વતીપૂર પાસે)

વૈજનાથધામ—શ્રાવણ માસમાં (ઈ. આઇ. રેલ્વે. જંસડીની પાસે)

વિષ્ણુકાંચી—વૈશાખ માસમાં (એસ. આઇ. રેલ્વે. આરકાણમથી

૧૮ માઇલ દૂર)

તારકેશ્વર—શિવરાત્રી ઉપર મોટા મેળો લરાય છે (૪. આઈ.

રેલ્વેમાં કલકત્તાથી ૩૬ માઇલ દૂર છે.)

જનકપૂર—ચૈત્રમાસમાં (જનકરોડ પાસે બી. એન. ડબલ્યુ. રેલ્વે)

નાશીક—કુંભમાં, શ્રાવણ માસ અને કાર્તિક માસમાં

ડાકાર તથા વડતાલ—કાર્તિક સુદી ૧૫

૬ કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ.

રેલ્વે વિષે. (૧) દરેક મોટાં સ્ટેશનો ઉપરથી ગમે તે જાંકસ-
નની ટિકીટ માગવામાં આવે તો, તે આપવાને ટિકીટ માસ્તર
બંધાયેલ છે; પછી તે ટિકીટ તૈયાર ન હોય તો ભલે નવી બનાવી
આપે: લાંબી મુસાફરી કરનારે એકજ ટિકીટ લેવાથી લાડામાં ઘણો
ફાયદો થાય છે, તેમજ રસ્તામાં ૧૦૦ માઇલની મુસાફરી કર્યા પછી
એક દિવસ આરામ કરવાનો તેમને સમય મળે છે એટલે, કદાચ
ચારસો પાંચસો માઇલની એક સાથે મુસાફરી કર્યા પછી ક્યાંક બે
ચાર દિવસ ઉતરી જવું હોય તો ઉતરી શકાય છે, અને દરેક સ્ટેશને
ટિકીટ લેવાની તકલીફ મટી જાય છે; પરંતુ ઘણી વખત આવી
ટિકટો ટિકટ માસ્તરો આપતા નથી, તેનું કારણ તેવી ટિકીટો તેમના
પાસે તૈયાર રહેતી નથી અને ટિકીટ વહેંચવાનો ટાઇમ પણ ગાડી
આવવાના પહેલાં પંદર વીસ મીનીટનોજ રાખે છે. એટલે નવી
ટિકીટો બનાવવાની તેમને પુરસદ રહેતી નથી. પરંતુ પેસેન્જરોએ
યાદ રાખવું જોઈએ કે, લાંબી મુસાફરીની ટિકીટો દિવસના
ગમે તે ટાઇમ મેળવી શકાય છે, એટલે ટિકીટ વહેંચવાના
ટાઇમ પહેલાં, પેસેન્જર તે બાબતમાં ટિકીટ માસ્તરને મળી પૂછીલે,
તો દૂરની ટિકીટ મેળવી શકે છે. ટિકીટ માસ્તર ના કહેતો સ્ટેશન
માસ્તરને કહેવાથી તે અપાવે છે, અને જ્યાં તે પણ ના કહે ત્યાં
લેખીત માગવાથી ટિકીટ અથવા જવાબ બેમાંથી એક મળી જાય
ગરકાયદે ચાલીને લેખીત આપવાથી રેલ્વેના ટ્રાફિક મેનેજરને તે
બાબતની ફરિયાદ કરી શકાય છે.

(૨) મુસાફરીની અંદર સ્ટેશનના કુલીઓ પેસેન્જરોને હેરાન
ન કરે તેટલા માટે મોટા સ્ટેશનોએ તે તે દેશની ભાષામાં કુલીનાં

રેટ પાટીઆમાં લખેલ હોય છે. મેં ઘણી વખત નજરે જોયેલ છે કે દિલ્હી, કલકત્તા અને હરદ્વાર આદિ સ્ટેશનો પર આવો રેટ લખેલ હોવા છતાં તેથી અજ્ઞાન માણસો પાસેથી કુલીઓ ચાર, છ કે આઠ આના કઢાવે છે. પરંતુ ઘણી જગ્યાએ વધારેમાં વધારે બંગાળી ૧ મણ સુધીના (મણ સામાનમાં ભલેને ૧૦ દાગીના હોય તો પણ તેની મજૂરી એક ટ્રીપ-ફેરાની પાસેની એક જગ્યાથી બીજી જગ્યા સુધીની ફક્ત એક આનો ઠરાવેલી છે. કોઈકોઈ સ્ટેશને દોઢ અથવા બે આના પણ છે, પરંતુ તે ખાખત ત્યાં સાફ લખેલ છે. કોઈ પણ સ્ટેશને એક ફેરાનો ચાર્જ બે આનાથી વધારે નથી. ન્યાં દાગીના ઉપર મજૂરી લેવાનો ફલ છે ત્યાં ૨૦ શેરથી ઓછા વજનના દાગીનાનું વધારેમાં વધારે ભાડું ફક્ત એક આનો છે. કુલીને સામાન આપતા પહેલાં તેનો લાઈસન્સ નંબર જોઈ લેવો કે જેથી સામાન ગેરવલ્લે ન જાય જો સ્ટેશન કુલી સામાન ન ઉપાડે અથવા ઉપાડીને વધારે પૈસા માગે તો સ્ટેશન માસ્તર પાસે ફરીઆદ કરવી જોઈએ; કારણકે તેવી ફરીઆદો દૂર કરવાને તે બંધાયેલ છે. સામાન, થર્ડ ક્લાસ પેસેન્જર ૧૫ સેર અને ઇન્ટર ક્લાસ પેસેન્જર ૨૦ સેર બંગાળી વજનનો સાથે રાખી શકે છે. તેથી વધારે સામાન હોય તો લગેજ કરાવવું પડે છે. પથારી અને ખાવાનું ભાતું આ સામાનમાં ગણવામાં આવતું નથી. વધારેના સામાનનું લગેજ ન કરવાથી પકડાય ત્યારે ઉપરનું વજન બાદ મળતું નથી.

(૪) કંઈ ગાડી ક્યા પ્લેટફોર્મ ઉપર ક્યારે આવશે તેની તપાસ લગભગ દરેક મોટાં સ્ટેશનો ઉપર ઇન્કવાયરી ઓફીસોમાં થઈ શકે છે. ન્યાં આવી ઓફીસ ન હોય ત્યાં સ્ટેશન માસ્તરને પૂછવાથી ખબર મળી આવે છે.

(૫) જેની પાસે પેસેન્જર ટ્રેઈનની ટિકીટ હોય, તે જો રસ્તામાં મેઈલમાં બેસવા ધારે તો એક્સપ્રેસફેર (વધારાનો ચાર્જ) આપી બેસી શકે છે, પણ ટિકીટ કલેક્ટરને પૈસા આપી તેની રસીદ મેળાવ્યા પછી બેસવું ઠીક છે, નહિ તો કોઈક વખત લાંબી મુસાફરીનો ચાર્જ ભરવો પડે છે.

(૬) દરેક મોટાં સ્ટેશનો ઉપર કલેક્ટ રૂમમાં એકદાગીના ઉપર ચોવીસ કલાકના બે આના અને પછીના ચોવીસ કલાકે એક આનાના હિસાબે ભાડું લઈ પેસેન્જરનો સામાન સાચવવા રાખે છે, અને તેની રસીદ પણ આપે છે, એટલે કેાઇ સ્ટેશન ઉપર સામાન રાખી ગામમાં ફરવા જવું હોય તો સુખેથી જઈ શકાય છે. આવી રીતે સામાન સાચવવાની મુદત એક માસ સુધીની છે. ત્યાર પછી લીલામ કરી નાખવામાં આવે છે.

(૭) રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતાં ટાઇમટેબલ જરૂર સાથે રાખવું અંગ્રેજી ન જાણનારને તે હિંદીમાં મળી શકે છે.

[૮] ગાડીમાં બેસતી વખતે ટિકીટનો અને બની શકે તો ડબ્બાનો નંબર જરૂર યાદ રાખો અથવા બુકમાં નોંધી લ્યો; કારણ કે ટિકીટ ખોવાઈ જાય અથવા ડબ્બો ભુલી જવાય, કે ગાડીમાંથી કેાઇ પણ કામસર ઉતરતાં સામાન સાથે ગાડી છુટી જાય તો તે બહુ કામ આવે છે.

[૯] ગાડીમાં જેટલાં પેસેન્જર બેસવાનું લખ્યું હોય તેથી વધુ હોય તો ફરીયાદ કરો અને ઝોંછાં હોય તો બીજાને બેસવાઘો ઘણી વખત જગ્યા હોવા છતાં પોતાના આરામ ખાતર બીજાને આવતાં રોકવામાં આવે છે પરંતુ તે કાયદેસર કે લાયકાતવાળું નથી.

[૧૦] રેલ્વેના નોકરો સંબંધી કાંઈ ફરીયાદ કરવી હોય તો તે રેલ્વેના એજન્ટને કરવાથી તાબડોતોબ બંદોબસ્ત થાય છે.

[૧૧] રેલ્વે સંબંધી કાંઈ પુછવું હોય તો નીચેને ઠેકાણે પુછવાથી જવાબ મળે છે. The Indian Passenger & Traffic Relief Association 11 Bank street fort Bombay. પોષ્ટ અને ટેલીગ્રાફ વિષે.

(૧) મુસાફરી કરતાં રસ્તામાં કાગળો અથવા તાર મંગાવવા હોય તો તે સ્ટેશન માસ્તર અથવા પોસ્ટ માસ્તરને ઠેકાણે મંગાવી શકાય છે. મનીઓર્ડર અને ઇન્સ્યોર્ડ-વીમારજસ્ટર ઓળખાણ આપ્યા વિના મળતાં નથી એટલે જ્યાં ઓળખાણ હોય ત્યાંજ તે મંગાવવાં અથવા જ્યાં બે પાંચ દિવસ રોકાવું હોય ત્યાં પોષ્ટ માસ્તરના નામથી મંગાવી લેવાં અને તેની સૂચના પહેલેથી પોષ્ટમાસ્તરને આપી દેવી

એટલે તે મળી જાય છે, પણ ઘેરથી નીકળતી વખતે ઘરવાળાઓ સાથે તે આખતના સંકેત (નીશાનીઓ) પહેલાંથી કરી રાખવા કે જેથી ખીન્ને કોઈ માણસ આપણા નામથી રૂપીઆ ન મંગાવી શકે (જે સંકેતથી એક વખત રૂપીઆ મંગાવ્યા હોય તે સંકેતથી ખીજી વખત રૂપીઆ ન મંગાવવા) મોટાં શહેરોમાં એકથી વધારે પોષ્ટ ઓફીસ અને સ્ટેશનો હોય છે ત્યાં કાગળ અથવા તાર મંગાવવાથી હેડ ઓફીસે તે મળે છે તે ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર છે.

(૨) મુસાફરી દૂરની અને વધારે વખતની હોય તો નકામો બોળે સાથે ઉપાડીને ફરવા કરતાં જરૂર પડે તેમ જાણ્યો ત્યાં પોષ્ટથી મંગાવી લેવા વધારે ઠીક પડે છે; કારણકે જેટલું પોષ્ટનું ખર્ચ નથી આવતું તેટલી મજૂરી અને લગેજ ખર્ચ રસ્તામાં લાગે છે, તે ઉપરાંત સામ-વવાની મહેનત જીદીઃ આજકાલ દરેક જગ્યાએ પોષ્ટઓફીસો ખુલી ગયેલ છે એટલે થોડા વખતમાં ધારેલ સ્થળે સામાન મળી જાય છે. મહેસુલ (ભાડું) ૨૦ તોલાના બેઆના અને ૪૦ તોલાના ચાર આના, પછી ૪૪૦ તોલા સુધી દર ૪૦ તોલા ત્રણ આનાના હિસાબે લેવામાં આવે છે, તેથી વધારે વજન માટે ૪૮૦ તોલાના રૂ. ૩ અને તે પછી વધારેમાં વધારે ૮૦૦ તોલા સુધી દર ૪૦ તોલા ચાર આનાના હિસાબે લેવાય છે. જેણે વધારે વજન મોકલવું હોય તેણે એકને બદલે બે પાર્સલો કરવાં, એટલે પોષ્ટનો દર રતલ ઉપર ત્રણ આનાથી વધારે ન લાગે. આ દર હિંદુ-સ્તાનની કોઈપણ જગ્યાને માટે છે, પછી તે ગમે તેટલી દૂર હોય તેની અડચણ નહિ. મનીઓર્ડર ફી રૂ. ૧૦ સુધીના બે આના અને રૂ. ૨૫ સુધીના ચાર આના તેથી વધારેના પચીસ રૂ. ઉપર ચાર આનાના હિસાબે લાગે છે, પણ જો તે દસ રૂ. થી વધારે ન હોય તો બે આનાના હિસાબે લેવાય છે, જેમકે રૂ. ૩૫ ના છ આના અને રૂ. ૩૬ થી ૫૦ સુધીના આઠ આના. આ મનીઓર્ડર તારમાં મોકલવું હોય તો મનીઓર્ડર ફી ઉપરાંત ફક્ત તારના પૈસા વધારે લાગે છે. તારની ફી ઓર્ડીનરી (સાધારણ) ની ૧૨ શબ્દો માટે બાર આના અને તેથી વધારેના દરેક શબ્દે એક આના લાગે છે. અર્જન્ટ

તાર (જલદી) ની ૧૨ શબ્દો માટે દોઢ રૂ. અને તેથી વધારેના દરેક શબ્દો માટે બે આના લાગે છે.

(૩) કાગળો લખવામાં પોષ્ટકાર્ડના બે પૈસા અને અઢી તોલા સુધીના વજન માટે કવરનો એક આનો બેસે છે.

(૪) પાર્સીલ કે કાગળ રજીસ્ટર કરાવવામાં આવે તો બે આના અને તેનો જવાબ મંગાવવો હોય તો ત્રણ આના લાગે છે.

(૫) બુકપોષ્ટ અને નમુના મોકલવા હોય તો દર પાંચ તોલા ઉપર અડધો આનો લાગે છે.

(૬) કોઈ પણ રજીસ્ટર કાગળ કે પારસલનો વિમો ઉતરાવવો હોય તો દર એકસો રૂપીએ બે આના લાગે છે અને તે નાની પોષ્ટ ઓફીસો માટે છસો રૂ.નો અને મોટી પોષ્ટઓફીસો માટે જ્ઞાનર રૂ. સુધીનો ઉતરાવી શકાય છે.

(૭) કાગળ અથવા પારસલ, રજીસ્ટર ન કરાવતાં પોષ્ટમાં મોકલ્યા બદલની ખાત્રી માટે પોષ્ટનું સર્ટિફિકેટ એક પૈસાની ટિકીટમાં ત્રણ જગ્યાનું મળી શકે છે.

(૮) હિંદુસ્તાન બહાર અંગ્રેજી શહેનશાહત માટે [બરમા, સિલોન સિવાય] પોષ્ટકાર્ડનો દોઢ આનો, રિલાઇન ત્રણ આના અને અઢી તોલા સુધીના કવરના બે આના બેસે છે જ્યારે બીજાં રાજ્યો માટે અઢીતોલા સુધીનાં કવરના ત્રણ આના લાગે છે.

સામાન વિષે—મુસાફરીમાં લોટા, પ્યાલો, દોરી, બીજાનું, બેન્ડેડ કપડાં, બેડા, છતરી, મીણબત્તી. દીવાસળી, ચપ્પું, સોય, દોરો કાગળ, પેનસીલ, ટ્રિકાટ, પોષ્ટકાર્ડ, અને લઇ શકે તેમણે ઘડીયાળ, ઇલેક્ટ્રીક બેટરી, ફુરબીન, છુપા કેમેરા અને પ્રાઇમસ પણ લઇ લેવાં. પૈસામાં વધારે પરચુરણ કે રોકડા રૂ. ન રાખવા. મુસાફરીમાં ઘરેણાંને ખાતર ધણા માણસોએ જન ગુમાવ્યા છે માટે તેવી મોટાદા ન બતાવવી ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

ખોરાક વિષે—(૧) મુસાફરીમાં બને તેટલો હલકો અને થોડો ખોરાક લેવાથી તબિયત બગડતી નથી, પણ તેવો સંયમ પાળનારા

બહુ થોડા હોય છે; નવી નવી વસ્તુઓને જોઈ મન લલચાય તે સ્વભાવિક છે, પરંતુ તેનો ઉપયોગ ભરપેટ કરવાથી બિમારી થાય છે એટલે પરદેશમાં શરીરને સાચવવા તરફ દુર્લભ કરવું ન જોઈએ. કહેવત છે કે “પહેલું સુખ તે જતે નર્યા” એટલે જત નરવી હોય તોજ તેનાથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ મેળવી શકાય છે.

(૨) કદાચ બૃહથી અથવા સ્વાદથી તેવો ખોરાક ખાવામાં આવ્યો હોય કે તેથી અજીર્ણ થઈ જાય તો તેનો ઉત્તમ ઉપાય અપવાસ છે. જ્યાંસુધી તમને ખરી ભૂખ ન લાગે ત્યાંસુધી કોઈ પણ ચીજ ન ખાવ. ઘણી જગ્યાએ અજીર્ણ થયું એટલે દવાઓથી તેને દબાવી દેવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, પણ પ્રાકૃતિક ઉપાય જેવો ફાયદો તેનાથી ઓછો થાય છે, બદકે કોઈ કોઈ વખત દવાઓની ખોટી ઝરમીથી ભૂખ લાગેલી સમજી માણસો પેટ ભર્યે જાય છે અને તેનું પરીણામ તાવ, મરડો, કાલેરા વિગેરે રોગોના રૂપમાં આવે છે. મેળાઓમાં કાલેરા અને અતીસાર ફાટી નીકળે છે તેનું મૂળ કારણ ઉપરનું છે, જ્યાં અજ્ઞાનતા હોય ત્યાં ઉપાય શું ?

૭ ખુલાસો

(૧) આ પુસ્તકમાં ચઢાઈ ઉતરાઈનું જ્યાં વર્ણન છે ત્યાં સખ્ત, કઠણ, સહેજ કઠણ અને સાધારણ એવા શબ્દો વાપરેલ છે. તે અનુક્રમે એકથી બીજી સહેલીના ભાવ વાચક છે. ઘણી જગ્યાએ ત્રણ, ચાર અથવા છ છ માઈલની ચઢાઈ ઉતરાઈ સાથે આવે છે ત્યાં એમ ન સમજી લેવું કે તે એક સાથે ટેકરા જેવી આવે છે, તેવી કોઈપણ ચઢાઈ કે ઉતરાઈ એક માઈલથી વધારે લાંબી નથી હોતી; કારણકે ૧ માઈલ પર ૮૦ ફુટ લાંબો હોય છે, તે હિસાબે જો ત્રણ ચાર માઈલ પણ ચઢાઈ ઉતરાઈ તેવી એકી સાથે આવે તો કાંતો તે જગ્યા પાતાળમાં આવવી જોઈએ અને કાંતો આસમાનમાં ? એટલે વાંચક ખાત્રી રાખવી કે તેનાથી ચઢી ઉતરી ન શકાય તેવો રસ્તો કોઈ નથી. ઘણી જગ્યાએ ચઢાઈના રસ્તે મોટરો પણ ચાલે છે જેમકે રાવલપીંડીથી શ્રીનગર, પહાણકોટથી જવાળામુખી વિગેરે મતલબમાં ચઢાઈનો અર્થ તેની સાથે જોડેલા ભાવવાચકનામ પ્રમાણેજ સમજવા તરફી લેવી.

(૨) પુસ્તકની અંદર આવેલ અનુક્રમણા શબ્દોના અર્થો (જણાવેલ) છે, છતાં વાંચકની અનુકૂળતાને ખાતર વધારે વપરાયેલ શબ્દોના અર્થો આ નીચે આપ્યા છે.

ઝરણું—પથરની અંદરથી ઝરતું—નીકળતું થોડું થોડું પાણી. આવાં એકથી વધારે ઝરણાં મળીને વહેતા પ્રવાહને નાળું અથવા વહેળો કહેવામાં છે.

પડાવ—ઉતારો કરી શકાય તેવી ખુલી જગ્યા.

ચટ્ટી—મુસાફરો ઉતરી શકે તેવી કાચા અથવા પાકા મકાનની.

બનાવેલ જગ્યા જેને બીજા શબ્દોમાં હોટલ અથવા શરાધ

પણ કહી શકાય.

ફર્લાંગ—માઇલનો આઠમો ભાગ. ટાઇમ—વખત, સમય.

ગ્લેશીયર—બરફનું મેદાન. રેટ—દર, ભાવ.

ધુરા—પહાડનું શિખર. તકલીફ—દુઃખ, મુશ્કેલી.

(૩) જે જગ્યાએ રેલ્વે સ્ટેશન છે, તે જગ્યાથી બાણુવા નેગ. બીજાં સ્ટેશનોનું છેટું પુસ્તકની અંદર બતાવેલ છે, પણ તેમાં કાઠીયાવાડ કે ગુજરાતના કોઇ સ્ટેશનનું નામ નથી; તેનું કારણ આ તમામ સ્થળો સાથે તે નજીકનો સબધ ધરાવતાં નથી. કાઠીયાવાડ કે ગુજરાતના માણસોને દિલ્લી કે આગ્રા સિવાય ત્યાં જવાનો બીજો રસ્તો નથી, એટલે ગુજરાત કાઠીયાવાડની મુખ્ય મુખ્ય જગ્યાઓનું છેટું દિલ્લી કે આગ્રાથી કેટલું છે તે આ નીચે આપ્યું છે, તે ઉપરથી હિસાબ બેઝી લેવો કે તે જગ્યા અહિંથી કેટલી દૂર થાય. રેલ્વે ભાડું એટલા માટે આપ્યું નથી કે તે વધઘટ થયા કરે છે, તેમજ બુદ્ધિ રેલ્વેના ભાડાના દરો પણ બુદ્ધિ બુદ્ધિ છે તોપણ અંદાજ ગણવો હોય ત્યારે એક માઇલની ત્રણ પાઇના હિસાબે થડ કલાસ અને પાંચ પાઇના હિસાબે ઇન્ટર કલાસનું ભાડું ગણી લેવું. તેમાં જોકે મેઇલ ચાર્જ થડ કલાસની પાંચ પાઇ અને ઇન્ટર કલાસની સાત સાડાસાત પાઇને હિસાબે લાગે છે, પણ ત્રણસો માઇલથી જેમ વધારે છેટું તેમ ચાર્જ ઓછો થાય છે. એટલે સરેરાશ ઉપરના હિસાબે પંડે છે. પહેલા વર્ગનું ભાડુ ૨૪ પાઇ અને બીજા વર્ગનું

ભાડું ૧૨ પાઇના હિસાબે છે, પણ દોઢસો માઇલથી વધારે દૂર જવું હોય તો અનુક્રમે ૧૮ અને ૯ પાઇજ પડે છે.

દિલ્હીથી (મહેસાણા અને અમદાવાદને રસ્તે) રેવાડી પર, અલ્લવર ૯૮, બાંદીકુઇ ૧૩૫, જયપુર ૧૯૧, કુલેરા ૨૦૧ (રેવાડી થઇને કુલેરા આવતાં ૧૮૫ માઇલ થાય છે) અજમેર ૨૩૫, મારવાડ જંકસન ૩૨૧, આબુરોડ ૪૨૪, પાલનપુર, ૪૫૬, મહેસાણા ૪૯૭, વીરમગામ ૫૩૮, વઢવાણ ૫૭૭, લીંબડી ૫૯૪, ખોટાદ ૬૨૪, ઘોળા ૬૫૦, ભાવનગર ૬૮૧, ઢસા ૬૬૫, ખીજડીયા ૬૮૨, મહુવા ૭૪૪, જેતલસર ૭૩૦, ગોંડળ ૭૫૩, જુનાગઢ ૭૪૭, પ્રાચીરોડ ૭૯૩, પોરબંદર ૮૦૯, જામનગર ૭૦૩, દ્વારકા ૭૯૦, રાજકોટ ૬૫૨, ધ્રાંગધ્રા ૫૯૮, હળવદ ૬૧૭, ઘોળકા ૫૭૮, ધંધુકા ૬૧૬, અમદાવાદ ૫૩૯, નડીઆદ ૫૬૮, આણંદ ૫૭૯, વડોદરા ૬૦૨, ભરૂચ ૬૪૫, સુરત ૬૮૨, વલસાડ ૭૨૪, વિરાર ૮૧૦, અને કોલાખા (મુંબઇ) ૮૪૯ માઇલ થાય છે.

દિલ્હીથી (રતલામ અને ગોધરા રસ્તે) મથુરાં ૯૦, ભરતપુર ૧૧૧, ખ્યાના ૧૩૭, કોટા ૨૯૧, સીવાઇમાધોપુર ૨૨૪, નાગડા ૪૩૧, રતલામ ૪૫૭, ગોધરા ૬૭૨, વડોદરા ૬૧૮, ભરૂચ ૬૬૨, અને મુંબાઈ ૮૬૫ માઇલ થાય છે.

આગ્રાથી અયનેરા ૧૭, મથુરાં ૩૯, હાથરસ ૭૦, કાસગંજ ૧૦૪, ફરકાબાદ ૧૭૧, કાનપુર ૨૫૯ માઇલ અને (રતલામને રસ્તે ખ્યાના થઇને) વડોદરા ૫૩૪, ભરૂચ ૫૭૮, સુરત ૬૧૪, વલસાડ ૬૫૬, મુંબઈ ૭૮૧ માઇલ તથા (બાંદીકુઇ અને મહેસાણાને રસ્તે) જયપુર ૧૫૦, અજમેર ૧૯૪, મારવાડજંકસન ૨૮૦. આબુરોડ ૩૯૩, પાલનપુર ૪૧૫, મહેસાણા ૪૫૬, વીરમગામ ૪૯૭, વઢવાણ ૫૩૬, લીંબડી ૫૫૩, ખોટાદ ૫૮૩, ઘોળા ૬૦૯, ભાવનગર ૬૪૦, ઢસા ૬૨૪, ખીજડીયા ૬૪૧, મહુવા ૭૦૩, જેતલસર ૬૮૯, ગોંડળ ૭૧૨, જુનાગઢ ૭૦૬, પ્રાચીરોડ ૭૫૨, પોરબંદર ૭૬૮, જામનગર ૬૬૨, દ્વારકાં ૭૪૯, રાજકોટ ૬૧૧, ધ્રાંગધ્રા ૬૫૭, હળવદ ૫૭૬,

ધોળકા ૫૩૭, ધંધુકા ૫૭૫, અમદાવાદ ૪૯૮, નડીઆદ ૫૨૭ અને આણંદ ૫૩૮ માંથી થાય છે.

કેટલાકને ઉપરના સ્ટેશનો સાથે પણ સંબંધ નથી, તેવી ધ્યાન્ય લાઇનોવાળાં મુખ્ય મુખ્ય સ્ટેશનોનું છેદું આ નીચે આપ્યું છે.

આંપાનેરથી શીવરાજપુર ૧૮ માંથી. **અંકલેશ્વરથી** રાજ-
પીંપળા ૪૧ માંથી. **ભરૂચથી** જંબુસર ૩૦ અને કાવી ૪૬ માંથી.
આણંદથી ડાકોર ૧૯, ગોધરા ૪૯, ખંભાત ૩૩, પેટલાદ ૧૪,
અને વડતાલ ૯ માંથી. **ગોધરાથી** લુણાવાડા ૨૬ માંથી. **પીપલોદથી**
દેવગઢખારોયા ૧૦ માંથી. **નાગડાથી** ઉજ્જૈન ૩૪ માંથી. **ખ્યા-
નાથી** કૃત્તેપુરસીકી ૩૦ અને આગ્રા ૫૩ માંથી. **સુરતથી** બ્યારા
૩૯, નંદરબાર ૧૦૧, અને અમલનેર ૧૬૦ માંથી. **અજમેરથી**
ચીતોડગઢ ૧૧૬ માંથી. **ચીતોડગઢથી** શ્રીનાથદ્વારારોડ ૪૫, ઉદેપુર
૬૯, નીમચ ૩૪, રતલામ ૧૧૭, મઉ ૨૦૪, અને ખંડવા ૨૭૭
માંથી. **રેવાડીથી** ભીવાની ૫૨, હીસાર ૮૯, ભટીંગા ૧૮૭, કોટક-
પુરા ૨૧૩, મુક્તસર ૨૩૩, અને ફઝાલીકા ૨૬૩ માંથી. **ધુસેરાથી**
રીંગુ ૪૨, નારનોલ ૧૦૨, અને રેવાડી ૧૩૪ માંથી. **જયપુરથી** રીંગુ
૩૬, સીકર ૬૭, ઝુનઝુન ૧૦૭ અને સવાઇ માધોપુર ૮૦ માંથી.
આંદીકુદથી ભરતપુર ૮૧ ચચનેરા ૭૮ અને આગ્રા ૯૪ માંથી થાય છે.

મુંબાઇ (કોલાબા) થી સુરત ૧૬૭, ભરૂચ ૨૦૪, વડોદરા
૨૪૮, અમદાવાદ ૩૧૦, વીરમગામ ૩૫૦, વઢવાણ ૩૯૦, ભાવનગર
૪૯૪, ધ્રાંગધ્રા ૪૧૧, વાંકાનેર ૪૩૮, મોરબી ૪૫૪, રાજકોટ ૪૬૫,
જામનગર ૫૧૬, દ્વારકાં ૬૦૩, ઓખાખંદર ૬૨૧, ગોંડળ ૪૮૯,
જેતલસર ૫૧૨, જુનાગઢ ૫૨૯, ધોળકા ૩૪૯, ધંધુકા ૩૮૭ અને
તે રસ્તે ઓટાદ ૪૧૯, ધોળા ૪૪૬, શીહોર ૪૬૪, ભાવનગર ૪૭૭,
ઢસા ૪૬૧, જેતલસર ૫૨૬, જામજોધપુર ૫૫૧, અને પોરબંદર
૫૮૭ માંથી થાય છે, તેમજ અમદાવાદ અને મારવાડ જંકશનને
રસ્તે હૈદરાબાદ ૮૮૧ અને કરાંચી ૬૯૨ માંથી થાય છે.
અમદાવાદથી વીરમગામ ૪૧, વઢવાણ ૮૦, નાંદોલ દેહગામ
૧૮, હિંમતનગર ૫૫, ખેડબ્રહ્મા ૮૯, ધોળકા ૩૯ અને

ધંધુકા ૭૭ માઇલ. કલોલથી વીજપુર ૩૦, આંબલીયાસન ૫૬, દેવરાણા ૧૭, કટોસણ ૨૪ અને બેચરાજી ૩૯ માઇલ. મહેસાણાથી અમદાવાદ ૪૧, વીરમગામ ૪૧, વઢવાણ ૮૦, સીદ્ધપુર ૨૧, ખેરાલુ ૩૮, તરંગાહીલ ૩૫, માણુદરોડ ૧૬, અને પાટણ ૨૫ માઇલ. માણુદરોડથી હારીજ ૨૫ અને બેચરાજી ૨૫ માઇલ. વઢવાણજંકશનથી ધાંગધ્રા ૨૧, હુળવદ ૪૦, લીંબડી ૧૭, બોટાદ ૪૭, ભાવનગર ૧૦૩, જામનગર ૧૨૬, રાજકોટ ૭૫, પ્રાચીરોડ ૨૧૬, અને પોરબંદર ૨૩૨ માઇલ, ભાવનગરથી ઘોળા ૩૧, બોટાદ ૫૮, લીંબડી ૮૫, વીરમગામ ૧૪૪, મહેસાણા ૧૮૫, ધંધુકા ૯૦, અમદાવાદ ૧૬૭, વઢવાણ ૧૦૪ અને તળાજા ૩૫ માઇલ. શીહોરથી પાલીતાણા ૧૮ અને ભાવનગર ૧૩ માઇલ. જામનગરથી રાજકોટ ૫૧, વાંકાનેર ૭૯, વઢવાણ ૧૨૬, લીંબડી ૧૪૩, બોટાદ ૧૭૩, શીહોર ૨૧૭ અને ભાવનગર ૨૩૦ માઇલ. બોટાદથી ધંધુકા ૩૨ અને જસદણ ૩૪ માઇલ ઢસાથી સાવરકુંડલા ૩૬, મહુવા ૭૯, ખીજડીયા ૧૭, જેતલસર ૬૫, ઘોરાજી ૭૪, ઉપલેટા ૮૫, અને જામજોધપુર ૧૦૭ માઇલ. ખીજડીયાથી અમરેલી ૧૧ અને ધારી ૩૮ માઇલ. વાંકાનેરથી મોરબી ૧૬ માઇલ. રાજકોટથી વાંકાનેર ૨૮, થાન ૪૪, વઢવાણ ૭૫, જામનગર ૫૧, દ્વારકાં ૧૩૮ અને ઓખાબંદર ૧૫૬ માઇલ. જુનાગઢથી વીસાવદર ૨૭ અને જેતલસર ૧૭ માઇલ. જેતલસરથી ગોંડળ ૨૩, રાજકોટ ૪૭, વોરાવળ ૬૭, અને પ્રાચીરોડ ૯૪ માઇલ. પ્રાચીરોડથી વેરાવળ ૨૮, જુનાગઢ ૭૮, જેતલસર ૯૪, ગોંડળ ૧૧૭, રાજકોટ ૧૪૧, વાંકાનેર ૧૬૯, વીરમગામ ૨૫૬, અને મહેસાણા ૨૯૭ માઇલ થાય છે.

મુંબાઇ (વિક્ટોરીઆટર્મીન્સ) થી કલ્યાણ ૩૪, ઇગતપુરી ૮૫, નાસીક ૧૧૭, મનમાદ ૧૬૨, ચાલીસગામ ૨૦૪, પાંચોરા ૨૩૨, જલગામ ૨૬૧, ભુસાવળ ૨૭૬, ખંડવા ૩૫૩, ઇટારસી ૪૬૪, ભોપાળ ૫૨૧, ખીના ૬૦૭, ઝાંસી ૭૦૨, ગ્વાલીયર ૭૬૩, ઘોળપુર ૮૦૪, મથુરાં ૮૬૮, કૌશી ૮૯૪, અને દિલ્હી ૯૫૭ માઇલ થાય છે. બીનાથી સાગર ૪૭, દમોહ ૯૫, અને કટની ૧૫૩ માઇલ.

અમલનેરથી જલગાંવ ૩૫ અને ભુસાવળ ૫૧ માઇલ થાય છે. ભુસાવળથી શેગામ ૬૪, મુરતીનગર ૧૧૦, પુલગામ ૧૭૭, વરધા ૨૭૬ અને નાગપુર ૨૪૪ માઇલ થાય છે. નાગપુરથી કોટોલ ૩૭, અમલા ૧૦૪, ઇટારસી ૧૮૪, તથા કલકત્તા ૭૦૨ માઇલ થાય છે. ઝાંસીથી એઇટ ૫૫, ચોરાઈ ૭૧, કાલપી દર કાનપુર ૧૩૭ અને લખનૌ ૧૮૨ માઇલ થાય છે. ઇટારસીથી સોહાગપુર ૩૧, ગાડરવાડા ૭૩, જખલપુર ૧૫૩, કટની ૨૧૦, સતના ૨૭૧, માણેકપુર ૩૧૬, અને અલ્લાહાબાદ ૩૮૨ માઇલ થાય છે.

કલકત્તાથી આગ્રા ૭૯૨, અલ્લાહાબાદ ૫૧૩, કાનપુર ૬૩૦, દાર્જિલિંગ ૩૬૯, દેહરાદુન ૬૫૪, દિલ્હી ૯૦૨, હરદ્વાર ૯૨૨, કરાંચી ૧૫૭૪, લાહોર ૬૧૭૬, લખનૌ ૬૧૬, સીમલા ૧૦૮૯, જયપુર ૧૦૬૪, જખલપુર ૭૩૩, માધસોર ૧૨૬૪, પુના ૧૨૫૬, વાલ્ટેર ૫૪૭, અને રામેશ્વર ૧૪૮૦ માઇલ થાય છે.

કરાંચીથી આગ્રા ૭૮૪, અલ્લાહાબાદ ૧૦૬૨, અમૃતસર ૭૮૬, દાર્જિલિંગ ૧૬૪૩, દેહરાદુન ૯૯૬, દિલ્હી ૯૦૭, લખનૌ ૯૮૯ મદ્રાસ ૧૭૭૪. મથુરાં ૭૭૨, નાગપુર ૧૨૦૪, પેશાવર ૯૨૯, પુના ૧૦૯૯, રામેશ્વર ૨૧૮૦, રાવલપીંડી ૮૯૪, સીમલા ૯૪૮, અમદાવાદ ૬૮૧, જયપુર ૬૩૪, જખલપુર ૧૧૭૧, માધસોર ૧૭૩૪ સીકંદ્રાબાદ ૧૪૭૭, અને કવેટા ૫૩૪ માઇલ થાય છે.

મદ્રાસથી આબુરોડ ૧૨૧૯, આગ્રા ૧૪૪૧, અમદાવાદ ૧૧૦૪ અજમેર ૧૪૦૯, અલ્લાહાબાદ ૧૪૫૭, અમૃતસર ૧૮૪૭, કાનપુર ૧૪૫૨, કલકત્તા ૧૦૩૨, દાર્જિલિંગ ૧૪૦૧, દિલ્હી ૧૫૬૯, હરદ્વાર ૧૭૩૦, જયપુર ૧૪૯૩, લખનૌ ૧૪૯૭, મથુરાં ૧૪૮૦, ખેડવાડા ૨૬૮, કવેટા ૨૦૮૯, વાલ્ટેર ૪૮૫ અને રામેશ્વર ૪૪૮ માઇલ થાય છે.

દેવતાઓનાં સ્તોત્રો અને સ્તુતિઓ.

૧ શ્રી બદ્રીનાથજીની સ્તુતિ.

પવન મંદ સુગંધ શીતલ હેમ મંદિર શોભિતમ્	
નિકટ ગંગા બહત નિર્મલ શ્રી બદ્રીનાથ વિશ્વંભરમ્	૧
શેષ સુમિરણ કરત નિશદિન ધ્યાન ધરત મહેશ્વરમ્	
શ્રી વેદ બ્રહ્મા કરત સ્તુતિ શ્રી બદ્રીનાથ વિશ્વંભરમ્	૨
ધન્દ્ર ચન્દ્ર કુમેર દિન કર ધૂપ દીપ પ્રકાશિતમ્	
સિદ્ધ મુનિ જન કરત જય જય શ્રી બદ્રીં	૩
શક્તિ ગૌરી ગણેશ શાન્દ નારદ મુનિ ઉચ્ચારિતમ્	
યોગ ધ્યાન અપાર લીલા શ્રી બદ્રીં	૪
યક્ષ કિન્નર કરત કિર્તન જ્ઞાન ગંધર્વ પ્રકાશિતમ્	
શ્રી લક્ષ્મી કમળા ચમર ઢોળે શ્રી બદ્રીં	૫
કૈલાસમાં એક દેવ નિરંજન શૈલ શિખર મહેશ્વરમ્	
રાગ્ન યુધિષ્ઠિર કરત સ્તુતિ. શ્રી બદ્રીં	૬
શ્રી બદ્રીનાથ કે પંચરત્ન પદ્મ પાપ વિનાશનમ્	
કોટિ તીર્થ ભયો હે પુણ્ય, પ્રાપ્ત્યે ફલ દાયકમ્	૭

૨ શ્રી શિવ પંચાક્ષર સ્તોત્ર.

નાગેન્દ્રહારાય ત્રિલોચનાય ભસ્માંગરાગાયમહેશ્વરાય	
નિત્યાય શુદ્ધાય દિગમ્બરાય તસ્મૈ નકારાય નમઃશિવાય	૧
મન્દાકિની સલિલ ચન્દન ચર્ચિતાય નન્દીશ્વરપ્રમથનાથમહેશ્વરાય	
મન્દાર પુષ્પ બલુ પુષ્પ સુપૂજિતાય તસ્મૈ મકારાય નમઃ શિવાય	૨
શિવાય ગૌરી વદનાબ્જ વૃન્દ સૂર્યાય દક્ષા પ્વર નાશકાય	
શ્રી નીલકંઠાય વૃષ પ્વગ્નય તસ્મૈ શ્ચકારાય નમઃ શિવાય	૩
વશિષ્ઠ કુમ્ભોદ્ભવ ગૌતમાર્ય મુનીન્દ્ર દેવાર્ચિત શેખરાય,	
ચન્દ્રાર્ક વૈશ્વાનર લોચનાય તસ્મૈ જકારાય નમઃ શિવાય.	૪

યક્ષ સ્વરૂપાય જટા ધરાય પિનાક હસ્તાય સનાતનાય,
દિવ્યાય દેવાય દિગમ્બરાય, તસ્મૈ ચકારાય નમઃ શિવાય. ૫
પંચાક્ષર મિદં પુણ્યં યઃ પઠે શિવ સન્નિધૌ,
શિવ લોક મવાપ્નોતિ શિવેન સહ મોદતે ૬

૩ શ્રી ગંગાજની પ્રાર્થના

ગંગે તુમ્હારી ધારા અચરજ દિખા રહી હૈ,
ચરણોસે હી નિકલકર વિખળુકે આ રહી હૈ.
પાપી અધર્મી જીતને સંસારમેં હે માતા,
ઉન સખકે પાર ગંગે તૂંડી લગા રહી હૈ,
ઉદ્ધાર પાપીઓકા કરને જગતમેં આપ;
તેરાહી યશ ત્રિલોકી સખ બ્રાંતિ ગા રહી હૈ.
તેરાહિ વેગ સારા શિવને શિરોપે ધારા,
શિવકી જટામેં માતા તૂંડી સમા રહી હૈ.

૪ સૂર્યાષ્ટક.

નમોસ્તુ સૂર્યાય સદસ્ય રશ્મયે સદસ્ય શાખાન્વિત સંલવાત્મને
સદસ્ય યોગોદ્ધલવ લાવ લાગિને સદસ્ય સંખ્યા યુગ ધારિણે નમઃ ૧
યન્મંડલં દીપ્તિકરં વિશાળં રત્ન પ્રભં તીવ્રમનાદિ રૂપમ્
દારિદ્ર્ય દુઃખ ક્ષય કારણં પુનાતુમાં તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્ ૨
યન્મંડલં દેવ ગણૈઃ સુપૂજ્યતમ્ વિપ્રૈઃસ્તુતં લાવન મુક્તિ કાવિદમ્
તં દેવ દેવં પ્રણમામિ સૂર્યમ્ પુનાતુમાં તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્ ૩
યન્મંડલં જ્ઞાન ધનં ત્વગમ્યમ્ ત્રિલોક્ય પૂજ્યં ત્રિગુણાત્મ રૂપમ્
સમસ્ત તેજોમય દિવ્ય રૂપમ્ પુનાતુમાં તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્ ૪
યન્મંડલં ગૂઢ મતિ પ્રમોદમ્ ધર્મસ્ય વૃદ્ધિં કુરતે જનનામ્
યત્સર્વં પાપ ક્ષય કારણં પુનાતુમાં તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્ ૫
યન્મંડલં વ્યાધિ વિનાશ દક્ષં યદ્રઘ્નુઃસામસુસંપ્રગીતમ્
પ્રકાશિતં યેન ચ ભૂર્ભુવઃસ્વઃ પુનાતુમાં તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્ ૬

यन्मंडलं वेद विदो वदन्ति गायन्ति यच्चारणु सिद्ध संधा.
यद् योगिनो योगजुषांय संधाः पुनातुमां तत्सवितुर्वरेण्यम् ७
यन्मंडलं सर्वं जनेषु पूज्यतम् ज्योतिश्च कुर्याद्विहमर्ललोके
यत्काल काळादि मनादि इपम् पुनातुमां तत्स वितुर्व रेण्यम् ८

५ शिव पंचाक्षर स्तोत्र

नक्षत्र नाथांकित भस्तकाय नदीश पत्न्यां चित मूर्ध नय
नगेन्द्रज नन्दि सु सेविताय नकार इपाय नमः शिवाय १
मंदाकिनी मंदिर भस्तकाय मनोज्ञ मातंग विमर्द काय
महा भजान्ताय भयान्त काय भकार इपाय नमः शिवाय. २
शिवाय सीतां शुच्यंकार काय शुभ्रांशु संशोभित शेखराय,
श्मशान शाखाय शिव प्रदाय शकार इपाय नमः शिवाय ३
वामार्ध वामाय वरौन्मुखाय वन्दाइ वृन्दार कण्ठिताय
विश्वे शिते वृद्ध वृषध्वज्य वकार इपाय नमः शिवाय. ४
यज्ञाय यज्ञान्त कराय यज्ञ कराय यक्षेश्वर ययिताय,
योग्याय योग जयतीश्वराय यकार इपाय नमः शिवाय. ५
नमः शिवाय भंत्रस्म तद्रूपस्य विभीस्तुतिम्
अकार्पी शंकर प्रार्थ्यै नारायणु पतिर्दिग्गः

६ देवी स्तोत्र

तुभ्यं नताःस्मो निहता वलेपाः सर्वेय ये दुष्ट जनाश्च दैत्याः
तेषांय ये सज्जन वत्सलाज्जना स्तेषां यत्वं पावन कारि कासि १.
त्वमेव सृष्टिं कुक्षे त्वमेव लोकांश्च सर्वान्वि भृषे तथा हि
त्वमेव कालः कलनात्म कोहि त्वमेवयान्तेक्षय इपिकासि २.
देवित्व दन्य नहि किञ्चिदस्ति सर्वं त्वमेवा प्लिख लोक मातः
शुभेनि शुंलश्च महा सुरैयौ ताभ्यां वयदेवि विमर्दिताहि ३
यथा तयोस्यात्समरे पराजय स्तथा कुशत्वा वहिता हियत्वम्
त्वामन्तरेणु प्लिखलोक मध्ये नान्योस्तिहन्ता प्लिख राक्षसानाम् ४

૭ શ્રી ગણેશ ધ્યાન

આનન્દ માત્ર મકરન્દ મનન્ત ગંધં
 યોગીન્દ્ર સુ સ્થિર મિલિત મપાસ્ત બન્ધમ્
 વેદાન્ત સૂર્ય કિરણૈ કવિકાસ શીલં
 હેરમ્મ પાદ શરદમ્બુજ માતનોસ્મિ ૧
 ગંડ સ્થલી ગણદ મન્દ મદ પ્રવાહ
 માઘ દ્વિરેક મધુર સ્વર દત્ત કર્ણૃ;
 હર્ષાદિવાલસનિ મીલિત નેત્ર યુગ્મે
 વિદ્ધ ચિહ્ને ભવતુ ભૂત પતિ ગણેશઃ ૨
 લક્ષ્મી તનો તુ સુતરામિત રાનપેક્ષ
 મં દ્વિધ્વયં નિગમ શાખિશિખા પ્રવાલમ્
 હેરમ્મ મમ્બુરૂહડમ્મર ચૌર્ય નિધનં
 વિદ્નાદ્રિ બેદશત ધાર ધુરં ધરનં: ૩

૮ હનુમાનજીની સ્તુતિ.

મનોજવં મારૂત તુલ્યવેગં જીતેન્દ્રિયં બુદ્ધિવતાં વરીષ્ટમ્
 વાતાત્મજન્વાનર યૂથ મુખ્યં શ્રી રામ દૂતં શરણું પ્રપદ્યે ॥ ૧ ॥
 અશેશ લંકા પતિ સૈન્ય હંતા શ્રીરામ સેવા ચરણૌક કર્તા
 અનેક કુઃખાહત લોક ગોપ્તા ત્વસૌ હનૂમાન્સ્તવ સૌખ્ય કર્તા ॥ ૨ ॥
 ઉલ્લિધય સિંધુ સલિલ સલીલં તંશેક વન્દિ જનકાત્મ જાયા
 આદાનયે નૈવદ દાહ લંકા નમામિતે પ્રાંજલિસંજનયમ્ ॥ ૪ ॥

૯ નારાયણની સ્તુતિ.

ધ્યેયં સદા પરિલક્ષ્ય અબીષ્ટ દોહં તીર્થાં સ્પદં શિવ વિરંચિનુતંશરણ્યમ્
 ભૃત્યાર્તિહં પ્રણુતપાલ ભવાબ્ધિ પોતં વન્દે મહા પુરૂષ તે ચરણારવિન્દમ્
 રેખારવિન્દ કુલિશધ્વજ કલ્પ કાદિ મીનાક્ષ પત્ર મકરાંકુશ વજ્રશંખૈઃ
 ચત્વિન્સતે પરમ યોગિભિરર્ચનીયં વન્દે મહા પુરૂષ તે ચરણારવિન્દમ્ ॥૨॥
 ચત્કાલિયોરગદ્ગુણા મણિ રત્ન ચોભં ગોપાંગના કર સરોરૂહયોગ યોગ્યમ્
 નાના વિધં શ્રુતિ દ્વલોદ્ભવ કર્ણુ પુરં વન્દે મહા ૦ ॥૩॥

वेदान्तं वेद्यं मतिं गुह्यं मनन्तं आद्यं देवेशं कथं यमनिशं परमात्मकालम्
संसारं दुःखं तरवारिं निधेस्तरेष्वयम् वन्दे भद्रा० ॥४॥
प्रह्लादं लङ्कतं परिपालनं पारंगतं विश्वं लरा लरणीं विश्रुतं पुण्यं भूतिं;
क्षीराब्जं राशिं तनयैकं निधं तरुणं वन्दे भद्रा० ॥५॥
मुक्तिं प्रदं परमं योगिं मुनीन्द्रं सेव्यं तापत्रया नलं निवारणसिन्धुराशिं
अल्लाहिभिः परि विहारं विनोदं लीलं वन्दे भद्रा० ॥ ६ ॥
त्यक्ता सुदुस्त्यक्तं सुरेसितराजं लक्ष्मीं धर्मिष्ठं आर्यं वयसायदगादं रण्यम्
मायां भृगुं दयितं धर्मितं मन्वधावद् वन्दे भद्रा० ॥ ७ ॥
कालीयं मस्तकं विध्वजं दक्षं मत्स्यं भोक्षेय्युभिः विरहीनं मुष्णभिराभूतैः
तत्पत्निं लिस्तुतमशेषं नृकायङ्गम् वन्दे भद्रा० ॥ ८ ॥
ज्ञानालयं श्रुतिं विमृज्यमनादिभिर्यम् अल्लाहिभिः हृदयविरच्यन्त्यं भगाधवो धैः
संसाररूपं पतितोत्तरं यरण्णवलम्ब्यं वन्दे भद्रा० ॥ ९ ॥
श्रीमत्सरोरं इहमवां कुशयुक्त्यापं मत्स्यां कितं नवविलोहितं पद्मवालम्
लक्ष्म्यालयं परमं भगवत् मातृभवेन वन्दे भद्रा० ॥ १० ॥
यस्यांगं वालवपुषो रतनपानं लुब्धैः न्यस्ताङ्ग्रीणां हतमनो विपरीतं यक्षम्
विष्वक्सेनापुत्रं भपतद् भुवि गोपं भूते वन्दे भद्रा० ॥ ११ ॥
स्तोत्रं मिदं पङ्क्तिः परमस्य पुंसो नारायणस्य नरकार्णव तारकस्य
सर्वाणि भाशुं हृदये कुर्वते मनुष्यः सम्प्राप्य हेलं विलये ललतेयमोक्षः ॥ १२ ॥

१० भद्रालक्ष्मीनी प्रार्थना.

नमस्तेस्तु भद्राभाये श्रीपीठे सुरपूजते शंभु यक्ष गदा हस्ते भद्रालक्ष्मि
नमोस्तुते ॥ १ ॥
नमस्ते गङ्गा इहे कालासुरलयङ्करि, सर्वं पापं हरे देवि भद्रालक्ष्मि
नमोस्तुते ॥ २ ॥
सर्वज्ञे सर्वं वरदे सर्वं दुष्टं लयङ्करि, सर्वं दुःखं हरे देवि भद्रालक्ष्मि
नमोस्तुते ॥ ३ ॥
सिद्धिं लुद्धिं प्रदे देवि लज्जितं मुक्तिं प्रदायिनी, मन्त्रं भूतं सदा देवि
भद्रालक्ष्मि० ॥ ४ ॥

આઘન્તરહિતે દેવિ આઘ શક્તિ મહેશ્વરી, યોગ જે યોગ સમ્ભૂતે

મહાલક્ષ્મિ ॥ ૫ ॥

સ્થૂલ સૂક્ષ્મ મહારૌદ્રે મહાશક્તિ મહોદરે, મહા પાપ હરે દેવિ મહાલક્ષ્મિ ૧૬ ॥

પદ્માસનસ્થિતે દેવિ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપિણિ, પરમેશિ જગન્માતઃ મહાલક્ષ્મિ ॥૭૭॥

શ્વેતામ્બર ધરે દેવિ નાના લંકાર ભૂષિતે, જગત્સ્થિતે જગન્માતઃ

મહાલક્ષ્મિ ॥ ૮ ॥

૧૧ શ્રી કાલીકા માતાની પ્રાર્થના.

નતાસ્મ ઇન્દ્રીવરનીલ શોભાં રક્તાંબરાં રક્ત સુગન્ધ મૂષ્મામ્

રક્તાનનાં રક્ત વિવીટિકાંય શ્રી રક્તદંતા મનિશં ભગ્નમ ॥ ૧ ॥

નારાયણી નારદ સેવિતાંય દુઃખાપહાંદનુજ દૈત્ય વિના શિનીય.

ધન્યાંય ધન્ય ધનદાદિ સુસેવિતાંય શ્રી કાલિકાંકનક ચક્ષુધરાંભગ્નમ ॥ ૨ ॥

૧૨ શ્રી ગરૂડની પ્રાર્થના.

સૌવર્ણાં કૃતી પત્ર માણ્ડ લતા હિત્રાત કાંતાકુચ.

સ્ક જન્મૌક્તિક ભૂષણુઃ ખગપતિઃ પુણેન્દુ બિમ્બા નમઃ

પદ્મા ધિશ્વરપાદ પદ્મ યુગલં, સ્પર્શાં મલ્લાં ગાનતઃ

પાયા દ્વે વિનતા સુતો હરિ કૃપા લોકૈક પાત્રીકૃતઃ

૧૩ શ્રી સરસ્વતી દેવીની પ્રાર્થના.

શુભ્રાં શુભ્ર વિચાર સાર પરમાં આઘાં જગદ્ વ્યાપીની

વિણ્ણા પુસ્તક ધારીણીં અભયદાં જગ્યાંધકારા પહમ્

હસ્તે સ્ફાટીક માલીકાં વિદ્ધની પદ્માસને સંસ્થિતમ્

વન્દેતાં પરમેશ્વરી ભગવતી. બુદ્ધિ પ્રદાં શારદામ્

૧૪ શીવ માતસ પુજા.

રત્નૈઃ કલ્પિતમાસનં હિમજલ્લૈઃ સ્નાનંય દિવ્યામ્બરં ॥

નાના રત્ન વિભૂષિતં મૃગમદા મોદાંકિતં ચન્દનમ્ ॥

જાતી ચમ્પક બિલ્વ પત્ર રચિતં પુષ્પંય ધૂપં તથા ॥

દીપં દેવ દ્યાનિધે પશુપતે હૃત્કલ્પિતં ગૃહ્ણતામ્ ॥ ૧ ॥

सौवर्णं मणिभंडरत्न रयिते पात्रे धृतं पायसं ।
लक्ष्यं पंचविधं पयो दधियुतं रंलाङ्गलं पानकम्
शाकानामयुतं जलं रुचिकरं कर्पूरं अडोन्मलं ।
ताम्बूलं मनसा भया विरयितं लक्ष्म्या प्रभो स्वीकुरु ॥ २ ॥

छत्रं यामर यो युगं व्यजनकं यादृशकं निर्मणं ।
वीणाभेरि मृदंग कालङ्कला गीतं य नृत्यं तथा ।
साष्टांग प्रणुतिः स्तुति र्जडु विधा ह्येतत्समस्तंभया ।
संकल्पेन समर्पितं तव विभो पूजं गृहाणु प्रभो ॥ ३ ॥

आत्मात्वं गिरिज्ज मतिः सद्यराः प्राणुः शरीरं गृहं ।
पूज ते विषयोपभोग रचना निद्रा समाधि स्थितिः
संसारः पदयोः प्रदक्षिणु विधिः स्तोत्राणि सर्वांगिरे ।
यद्यत्कर्म करोमि तत्तदपि ज्ञं शंभो तवाराधनम् ॥ ४ ॥

कर चरण कृतं वा कायजं कर्मजं वा
श्रवण नयनजं वा मानसं वा पराधम्
विलित मविलितं वा सर्वं भेतत्क्षमस्व
जय जय कङ्कणार्धे श्री महादेव शंभो ॥ ५ ॥

१५ भिलवाष्टक.

त्रिदलं त्रिगुणाकारं त्रिनेत्रं त्रियायुधम्
त्रि जन्म पाप संसारं ऐक भिल्वं शिवार्पणम् ॥ १ ॥
त्रि शास्त्रैर्भिल्व पत्रैश्च अस्मिन् द्रेः कामदैवतथा
शिव पूजं करिष्यामि ऐक भिल्वं शिवार्पणम् ॥ २ ॥
अभ्युत्तं भिल्व पत्रेषु पूजितं नन्दिकेश्वरम्
शुष्यते सर्वं पापेभ्यो ऐक भिल्वं शिवार्पणम् ॥ ३ ॥
शालिग्राम शिवामेकां विप्राणां जगत्तु अर्पयेत्
सोमयज्ञं महादानं ऐक भिल्वं शिवार्पणम् ॥ ४ ॥
दन्ति क्वाटि सङ्ख्येणु अश्वमेध शतानि च
कोटी कन्या महादानं ऐक भिल्वं शिवार्पणम् ॥ ५ ॥

લક્ષ્મ્યાશ્ચ સ્તન ઉત્પન્નં મહાદેવ સદા પ્રિયમ્
 બિલ્વ વૃક્ષં પ્રચચ્છામિ એક બિલ્વં શિવાર્પણમ્ ॥ ૬ ॥
 દર્શનં બિલ્વ વૃક્ષસ્ય સ્પર્શનં પાપ નાશનમ્
 અધોર પાપ સંહારં એક બિલ્વં શિવાર્પણમ્ ॥ ૭ ॥
 મૂલતો બ્રહ્મ રૂપાય મધ્ય તો વિષ્ણુ રૂપિણે
 અગ્રતઃ શિવરૂપાય એક બિલ્વં શિવાર્પણમ્ ॥ ૮ ॥
 બિલ્વાષ્ટક મિદં પુણ્યં યઃ પઠે શિવ સન્નિધૌ
 સર્વ પાપ વિનિર્મુક્તઃ શિવલોક મવાન્નુયાત્

વિરાટસ્તુતિ—શ્રીરામા પુરૂષોત્તમાનર હરે નારાયણ કેશવ
 ગોવિંદ ગરૂડધ્વજ ગુણનિધિ દામોદર માધવ
 હે કૃષ્ણ કમળાપતિ યદુપતિ સીતાપતિ શ્રીપતિ
 વૈકુંઠાધિપતિ ચરાચરપતિ લક્ષ્મિપતિ પાદીમામ્
 સંક્ષિપ્તરામાયણ—આદારામતપોવનાદિગમનમ્ હત્વામૃગમ્ કાંચનમ્
 વૈદેહી હરણમ્ જટાયુ મરણમ્ સુગ્રીવસંભાષણમ્
 વાલીનીગ્રહણમ્ સમુદ્રતરણમ્ લંકાપુરીદાહનમ્
 પશ્ચાદ્ રાવણકુંભકર્ણહનનમ્ એતદ્દિ રામાયણમ્
 સંક્ષિપ્તભાગવત—આદૌદેવકીદેવ ગર્ભધરણમ્ ગોપીગૃહેવર્ધનમ્
 માયાપુતનજીવતાપહનનમ્ ગોવર્ધનોદધારણમ્
 કંસચ્છેદનકૌરવાદિહનનમ્ કુંતિસુતપાલનમ્
 એતશ્રીમદ્ભાગવતપુરાણખચિતમ્ શ્રીકૃષ્ણલીલામૃતમ્
 સૂર્યસ્તુતિ—જેના તેજ્યકી ત્રીલોક ઝળકે એવા પ્રતાપિતમે
 ટાળોટોળ તિમીર સૌજગતનું સૃષ્ટિ તમોને નમે
 તારોછે ઉપકાર સૌ જગપરે છે તું દયાનો નિધિ
 વંદુ શ્રીરવિદેવ નિત્ય તમને ટાળો દુઃખો ત્રિવિધિ
 અંબાજસ્તુતિ—અંબા ભવાની જગદંબ કરો સહાય
 માતાસહાય તુમ ભક્તિ મમદિક્ષ અહાય
 હસ્તે ત્રિશુળ ધરીને અસુરો વિદ્યાર્યા
 સંકટમાંથી નીજ સેવકને ઉગાર્યા

વેદસ્તુતિ—જેછે એક અખંડ મંગળનિધિ જેછે જગત કારણ
જેછે પાલક સત્યસર્વ વિભુના જેછે મહાપાવન
જેનું ધ્યાન ધરી મહર્ષિ મુનિઓ પ્રીતે કરે વંદના
તેને પુણ્ય ઉપાસ્ય માનિ કરીએ નિત્યે અમે પ્રાર્થના

ધધિરસ્તુતિ.

અસિત ગિરિસમં સ્યાત્ કજ્જલં સિંધુપાત્રં
સુર તરુવર શાખા લેખની પત્ર મુર્વી
લિખતિ યદિ ગૃહીત્વા શારદા સર્વ કાલં.
તદપિ તવ ગુણનામીશ પારં ન યાતિ.

દેવસ્તુતિ—

ત્વમેવ માતાય પિતાત્વમેવ, ત્વમેવ અંધુશ્ર સખાત્વમેવ
ત્વમેવ વિદ્યા દ્રવિણું ત્વમેવ, ત્વમેવ સર્વ મમ દેવ દેવ
કાયેન વાયા મનસેન્દ્રિયૈર્વા, છુદ્ધ્યાત્મનાવાનુસૃતસ્વભાવાત્
કરોમિ યદ્ય ત્સકલં પરસ્મૈ, નારાયણાયેતિ સમર્પયેતત્.

શ્રી રામસ્તુતિ—

શ્રીરામ રામ રઘુનંદન રામ રામ, શ્રીરામ રામ ભરતા અજ રામ રામ
શ્રીરામ રામ રણ કર્કશ રામ રામ, શ્રીરામ રામ શરણુંલવ રામ રામ
શ્રી રામચન્દ્ર ચરણૌ મનસા સ્મરામિ, શ્રીરામચન્દ્ર ચરણોવચ સાગૃણામિ
શ્રી રામચન્દ્ર ચરણૌ શિરસા નમામિ, શ્રીરામચન્દ્ર ચરણૌ શરણું પ્રપદ્મે.

દત્તાત્રેય સ્તુતિ—

આદૌ બ્રહ્મા મધ્યે વિષ્ણુ રન્તે દેવો સદાશિવ
મૂર્તિત્રય સ્વરૂપાય, દત્તાત્રેય નમો સ્તુતે
અવધૂત સદાનંદ, પરબ્રહ્મ સ્વરૂપિણે
વિદેહ દેહ રૂપાય દત્તાત્રેય નમો સ્તુતે

જગદંબાની આરતી—

જ્ય આઘા શક્તિમા જ્ય આઘા શક્તિ
 અખંડ ધ્વજાંડ નિપાવ્યા પડવે પંડિતમા જ્યો જ્યોમા જગદંબે
 દ્વિતિયા બે સ્વરૂપ શિવ શક્તિ બાણું મા શિવ શક્તિ બાણું
 ધ્વજા ગણપતિ ગાયે હર ગાયે હરમા જ્યો જ્યોમા જગદંબે
 ત્રીજ તૃતિયારૂપ ત્રિભુવનમાં બેઠાં મા ત્રિભુવનમાં બેઠાં
 ત્રયા સખી તરવેણી તું તરવેણીમા જ્યો જ્યોમા જગદંબે
 ચોથ ચતુરા મહાલક્ષ્મી, સચરાચર વ્યાખ્યાં મા સચરાચર વ્યાખ્યાં,
 ચાર ભૂજ ચોદિશા ચાર ભૂજ ચો દિશા પ્રગટયાં દક્ષિણમાં જ્યો
 પંચમી પંચરૂપી પંચમ ગુણ પદ્મ મા પંચમ ગુણ પદ્મા,
 પંચ તત્વ ત્યાં સોહીયે પાંચે તત્વે મા જ્યો જ્યો
 ષષ્ઠી તું નારાયણી મહિષાસુર માર્યો મા મહિષાસુર માર્યો
 નર નારીને રૂપે (૨) વ્યાખ્યાં સઘળે મા જ્યો જ્યો
 સપ્તમી સપ્ત પાતાળ સાવિત્રી મંત્રા મા સાવિત્રી મંત્રા,
 ગૌ ગંગા ગાયત્રી ગૌરી ગીતામા. જ્યો જ્યો
 અષ્ટમી અષ્ટ ભૂજ આઠ આનંદા મા આઠ આનંદા
 સુરનર મનિવર જન્મ્યા દેવ દૈત્યો મા, જ્યો જ્યો
 નવમી નવકુળ નાગ સેવે નવદુર્ગા મા સેવે નવદુર્ગા
 નવરાત્રિના પૂજન શિવરાત્રિના અર્ચન કીધા હર ધ્વજા જ્યો જ્યો
 દશમી દશ અવતાર જ્યવિજયાદશમી મા જ્ય વિજયા દશમી,
 રામે રામ રમાડ્યા (૨) રાવણ રોળ્યો મા. જ્યો જ્યો
 એકાદશી અગીઆરશ કાત્યાયનીકામા, મા કાત્યાયનીકામા
 કાળ સમાં કાળીકા (૨) શ્યામા ને રામા. જ્યો જ્યો
 બારસ બાળારૂપ બહુચરી અંબા મા બહુચરી અંબા.
 બહુક ભૈરવ સોહીયે (૨) તારા છે તુજ મા જ્યો જ્યો
 તેરસ તુળજારૂપ તું તારણી માતા મા તું તારણી માતા
 ધ્વજા વિષ્ણુ સદા શિવ (૨) ગુણ તારા ગાતા જ્યો જ્યો
 ચૌદશ ચૌદરૂપ ચંડી ચામુડા મા ચંડી ચામુંડા
 ચતુરાષ્ટ્ર કાંઈ આપો ભાવ ભક્તિ કાંઈ આપો સિંહ વાહની માતા

પુનમ કુંભ ભર્યો સાંળળને કણ્ણા મા સાંભળને કણ્ણાં
 વસિષ્ઠે વખાણ્યા માર્કંડેયે વખાણ્યા ગાઘ શુભ કવિતા જ્યો જ્યો
 સંવત સોળ સત્તાવન, મા સોળસેં બાવીશ મા (૨)
 સંવત સોળે પ્રગટયાં (૨) રેવાને તીરે હરગંગાને તીરે. જ્યો જ્યો
 ત્રંબાવટી નગરી આપ, રૂપાવટી નગરી, મા મંછાવટી નગરી
 સોળ સહસ્ત્ર ત્યાં સોઘયે ક્ષમા કરો ગવરી, દયા કરો ગૌરી જ્યો
 શિવ શક્તિની આરતી જે કોઇ ગાશે મા જે કોઇ ગાશે.
 ભણે શિવાનંદ સ્વામી (૨) સુખ સંપત થાશે, હર કૈલાશે જાશે.
 જ્યો જ્યો મા જગદંબે.

શ્રી હરિહરની આરતી—

જય હરિ હરા, પ્રભુ જય હરિ હરા,
 શંગાધર ગિરિજાવર (૨) ધન્વર ઓઊમકારા, હર, હર, હર મહાદેવ
 લક્ષ્મીવર ઉમિયાવર, શંકર શામળિયા પ્રભુ શંકર શામળિયા
 હરિહર નટવર સ્વામી (૨) એકાંતે મળિયા, હર, હર
 વ્યાઘ્રાંબર પીતાંબર, શિવ સ્યામે પહેધો, પ્રભુ શિવ સ્યામે પહેધો
 કમલ નયન કેશવને (૨) શિવજીને ત્રિનયના, હર, હર
 ચંદન ચઢે ત્રિકમને શિવજીને ભસ્માંગે. પ્રભુ શિવજીને ભસ્માંગે
 રામે હૃદયે રાખ્યાં (૨) ઉમિયા અર્ધાંગે, હર, હર
 કેવડો વ્હાલો કેશવને, શિવજીને ધતુરો, પ્રભુ શિવજીને ધતુરો
 ત્રિકમને વ્હાલાં તુલસી (૨) શિવજીને બિલિ વ્હાલાં, હર, હર
 કૌસ્તુભમણી કેશવને, શિવજીને રૂંદ માળા. પ્રભુ શિવજીને રૂંદમાળા,
 મુકતાફળ મોહનને (૨) શિવજીને સર્પ કાળા, હર, હર
 મોર મુગટ મોહનને, શિવજીને જટાયું પ્રભુ શિવજીને જટાયું
 હરિ શંભુ સુખવાસી (૨) શિવજીને વાગે ડમરૂં, હર, હર
 રામને રૂંડાં રાજ્ય, શિવ ખંભે ઝોળી. પ્રભુ શિવ ખંભે ઝોળી,
 રામને વાનર રીંછ (૨) શિવજીને ભૂત ટોળી, હર, હર
 દ્વિભુજ, ચતુર્ભુજ. અષ્ટભુજ, દશ ભુજને સોહીયે પ્રભુ દશ
 શિવજીને રૂપે ભજતાં (૨) ત્રિભુવન મન મોહિયે, હર, હર

નંદી વાહન ખગ વાહન, શિવ ચક્ર ત્રિશુળધારી શિવ ચક્ર
 ત્રિપુરારી મોરારી (૨) કર કમળાધારી, હર, હર૦
 વૈકુંઠ વસે વિશ્વંભર, શિવજી કૈલાસે પ્રભુ શિવજી કૈલાસે.
 હરિ કાળા હર ગોરા (૨) તે તેને ધ્યાને, હર, હર૦
 એ બે એક સ્વરૂપ અંતર નવ ધરશો પ્રભુ અંતર નવ ધરશો.
 ભોળા ભુધરને ભજતાં (૨) ભવસાગર તરશો. હર, હર૦
 મોહન ને માધવ બે ભાવે ગાશો, બે ભાવે ગાશો.
 હરિહરના ગુણ ગાતાં (૨) હરિ ચરણે જાશો. હર, હર૦

પુરસદના વખતમાં ગાવા લાયક ગાયનો

સરદારખા

બંસીવાલા આબે હમારે દેશ
 તારી સાંવરી સુરત રૂડો વેશ બંસી૦
 આવન આવન કહે ગયોજી, દેગયો કાલ અનેક
 ગીનતે ગીનતે ધીસ ગઘ મોરી આંગલીયોડી રેખ બંસી૦
 સાંવરીયા, રસીલા, સલુણા, પીયામે, જીયામે, કંઈએ નીસાર
 હમતો નેગી પ્રેમ કેરે, પ્રેમ હમારો દેશ
 દૂધ નહીં પાઈ પીયુકે, તખ લીના આવેશ બંસી૦

અરૂણોદય

આહોબે ભારતના સંતાન, જગતમાં ભારત આખાદી
 તમે અંગે ધરો ખાદી.
 દેશ જીદ્યની તજે નિરાશા. હવે બનો આશાવાદી;
 વિદેશીના તમે મોહ તજેને, થઈ દેશની બરખાદી.
 કલંક કાળાં દૂર કરોએ, પાવનકર પહેરો ખાદી;
 “ આદેશ ભારત વર્ષ છે, જ્યાં પ્રથમ અરૂણોદય થયો ”
 “ અસ્તાચળે તમ ભાગ્યનો ભાનુ અરે આબે ગયો ”

“ પ્રાચીન કળા મંદિર તમારું તેજલીલુ દેખાય છે ”
 “ કારણ તમારી સંપત્તિ પરદેશમાં વહી જાય છે ”
 લોક માન્યતા વીર વ્રતની, કંઈ ધરો ઉરમાં યાદી,
 તમે અંગે ધરો ખાદી.

પુદ્ગલ

આકૃષ્ણની પાંખડી લ્યો પ્રાણ; ગણી અંતરની ઓળખાણ,
 કૃષ્ણની પાંખડી લ્યો પ્રાણ.
 શ્યામ સલુણા અમઘેર આવ્યા, શા કરીએ સન્માન,
 નાથનગિના પરિમલ ભીના, મનમાન્યા મહેમાન, કૃષ્ણની
 ઝાઝું શું કહીયે સમજીને, ચતુર નયનના ખાણ
 વિમળ કમળ આ જગદ્ગળ જગનો (૨) ભોગી ભ્રમર સુગળ
 કૃષ્ણની પાંખડી લ્યો પ્રાણ

મહાશ્વેતાકાદમ્બરી.

રૂપે શું મન રાચ્યોરે, કાયાનો રંગ કાચ્યોરે, ભગવાન ભજે.
 હાડ માંસને રૂધિર ભરેલું, મદ્યું ચામડે અંગ,
 ગંદી દેહીનો ગર્વ નકામો, કાયાનો રંગ પતંગ,
 ભરૂંસો નહીં સાચ્યોરે, કાયાનો રંગ કાચ્યોરે, ભગવાન ભજે.

રાજા જસવંતસિંહ.

અમર આત્મા અમારો છે. મરણ દરકાર શામાટે ?
 મરી જાણે જો જન્મીને, જીવન દરકાર શામાટે ?
 જગતમાં પ્રાણી કંઈ મરતાં મરીને જન્મતાં પાછાં,
 બધાં ઘટમાળમાં ફરતાં, પછી તકરાર શામાટે ?
 યુદ્ધ જે લક્ષ જીવનનું, ગયો તે જીંદગી હારી,
 જીયો કે ના જીયો જગમાં, જીવનનો ભાર શામાટે ?

વીણાવેલી

કાયાકાચો કુંભ છે, જીવ મુસાફર પાસ,
તારો ત્યાં લગી જાણુજે, જ્યાં લગી શ્વાસો શ્વાસ.
સદા સંસારમાં સુખ દુઃખ સરખાં માની લઇએ,
રાખે જેવી રીતે રામ રંગ તેવી રીતે રહીએ—સદા०
સાખી—પીંપળ પાન ખરંતીયાં, હસ્તી કુપલીયાં,
મુજ વીતી તુજ વીતશે. ધીરી આપડીયાં;
દશાના ઢંગ રૂતુના રંગ જેવા દેખી લઇએ—સદા०
સાખી—કદી મહેલોને માળીયાં, કામળ છત્તર ખાટ,
કાઇ દીન એવો આવશે, લીખ્યે ન મળશે ભાત; સદા०

ઉદયભાણુ—

મન માયાના કરનારાં, જરી જોને તપાસી તારી કાયા,
પૂછી જોને તું પડિત પુરાણારે, કોના અમર છે લેખ લખાણા.
કાચી છે કાયા આ માટીની માયા, છે માટીના ખેલ બનાયા,
શાણુ તો સમજી અલગ થયા, પણ આગંક ખીચારા લપટાયારે, જરી.
લાખોની પાંખો ગઇ છે પીંખાઇ જેણે મુછપર લીંચુ ઠરાયા,
કાળના કાવાડાથી કાણુ બચ્યું છે, ભલે રંક હોય કે મહારાયારે, જરી.
સંધ્યાના જેવા રંગ સોનેરી, વંધ્યાને લાડ લડાવ્યા,
જોબનને તન ધન તેવાં સમજવાં પાણીમાંના પડછાયારે, જરી.

રા, માંડલીક—

જો મરણ એ જાંઘળીની, છે અરે છેલ્લી દશા.....છે અરે०
તો પરાર્થે અર્પવામાં, આ જીવનના મોહ શા...આ જીવન
ખીલી કળી કરમાય છે...પુખ્તો મુકે પણ વાસના (૨)
અમર નરતો તે ખરા...જે અમર કરતા નામના. જો મરણ०
મારા તમે પરમાત્મા...હું છું તમારો આત્મા (૨)
પરમાત્મને શરણે જતાં કૃત કૃત્ય થાતો આત્મા. જો મરણ०

વીર કુણાલ—

સમય ને હોય સારો તો, સકળ સંસાર સારો છે.
સમય સારો સીધાઓ ત્યાં, નહીં સંસાર તારો છે.
સમય પર ને મહારાજ, સમય પર તે ધરે ભગવાં,
સમય પર ખાય છે ધક્કા, સમયનો રંગ ન્યારો છે.
ચડે વાદળ ચડે ભરતી, ચડે જોખન વધે લક્ષ્મી,
ધડીમાં તે પડી જતાં, સમયનો રંગ ન્યારો છે.
સમય સારો ન સાફ ને, કરે તે સહુ ગમારો છે,
અભાગી ખાય તે ખત્તા, સમયનો રંગ ન્યારો છે.

સ્વદેશ સેવા—

સૃજેલાં શ્રી પ્રભુજી એ, મનુષ્યો સર્વ સરખાં છે.
નથી કોઈ ઉંચ કે નીચ, જીવન તો સહુનાં સરખાં છે.
પ્રભુજીની જગત વાડી, તણાં પુલડાં સહુ જીવો,
સુગંધીથી ભરેલાં સહુ, સમજીએ તોએ સરખાં છે.
વિષમ આ વિશ્વનો વાયુ, કરે જીવ ક્રોધીને ઘેલાં;
ન મન હર દોષ માનવનો, સકળ આત્માઓ સરખા છે.

વીર વિજય—

તમોને ને તમારાથી, તમારો દેશ ખ્યારો છે.
ન તજશે ધર્મ નીતિ તો, વિજય અંતે થનારો છે.
હશે ને સંપને સમતા, વળી કર્તવ્યને હિમ્મત
તમારા ભાગ્યનો આખર, ચમકવાનો સિતારો છે.
જશે એ રાત અંધારી, ચમકતાં શૌર્યનો ભાનુ.
ઝુંકા યા હોમ કરી રણમાં, વિજય ડંકો તમારો છે.

સંસાર નૌકા—

ભલે બહુ ભાવથી શીખે, શીખેલું વ્યર્થ તે જાય;
કરે મહેનત છતાં સોનું, ધમ્યું તે ધૂળ થઈ જાય.
લખ્યું વાંચ્યું બધા બુજાળ, ને ઇતિહાસ અવલોક્યા,
વળી હીસાગ ગણવામાં, દીવસના દીવસો રોક્યા;

સકળ એ જાણું અંતર, બધું છે ધૂળ પર લીંપણ-
નથી સદગુણ તો-શિક્ષણ નકામું સર્વ કહેવાયે.

અહલ્યાબાઈ—

દુનિયા તણા દિવાના, દીલબર મઝાઓ હુટે,
તુટે જીવનની દોરી, આશા છતાં ન છુટે—દુનીયાં
બાળક મટી યુવાની, આવે ભલે દિવાની,
તન ધન મળે તરૂણી, આશા છતાં ન છુટે—દુનીયાં
આવે પછી બુદ્ધાપો, ઘોળાં થતાં નિમાળા,
રે' બાકી લાઠિ, લાળા, આશા છતાં ન છુટે—દુનીયાં
પડી જાય દેહ પાપી, મરી જાય મન કદાપી,
મળી જાય માટીમાં સૌ, આશા છતાં ન છુટે—દુનીયાં

વીર કેસરી—

થવાનું ના થવાનું કહે, નજીમી કાણ એવો છે,
ન જાણું જનકી નાથે, સવારે શું થવાનું છે,
હતી શલ્યા રૂપે અહલ્યા, જગતમાં વાત જાહેર છે.
ન જાણું જ્ઞાની ગૌતમે સવારે શું થવાનું છે.
હતા કૌરવ અને પાંડવ, જગતમાં મહાબળી ચોદ્ધા.
ન જાણું ભીષ્મ જેવાએ, સવારે શું થવાનું છે.
રમ્યા જુગદું સહુ સાથે, વિભુતી સૌ ગયા હારી,
ન જાણું ધર્મ જેવાએ, સવારે શું થવાનું છે.

મહાધેતા કાદમ્બરી—

શું કહું કથની મહારી રાજ શું કહું કથની મહારી,
હું તો દૈવના ત્રાસે હારી, રાજ.....શું કહું
પરખી પારિજાતક ને, અર્પણ કીધું મન મહારે,
પતિ તજ પરલોક સીધાવ્યા, કરી જીવતર મમ ખારે.

રાજ.....શું કહું

અંદન કાષ્ટની ચિતા રચાવી, પતિ સહ ગમનની આશે,
શુન્ય દેહ મમ સ્વામી તણો પણ, ઉડી ગયો આકાશે,

રાજ.....શું કહું

અરધ્યું મેં સર્વસ્વ સ્વામીને, પ્રેમની કફની ધારી.
તજ જગત જન્મજ સર્વ હું, પ્રીતે લજ્જું ત્રીપુરારી.
રાજ.....શું કહું.

મીરાંબાઈ—

બલીહારી રસીયા ગીરધારી સુંદીર શ્યામ હો ત જી અમને
મથુરાના વાસી આવા ન બનીયેજી.
વાંસલડી વાગી એવા લણકારા વાગે છે; વૃજવાટ લાગે મનેખારી
સુંદીર શ્યામ હો ત જી અમને.
જમુનાનો કાંઠો બ્હાલા ખાવાને દોડે છે; અકળાવી દેછે મુનેભારી,
સુંદીર શ્યામ હો ત જી અમને.
વંદ્રાવન કેરી શોભા, તમવિના અમનેતો; બ્હાલા નવલાગે હવેસારી
સુંદીર શ્યામ હો ત જી અમને.
ગોવરધન તોલ્યો બ્હાલા ટચલી આંગળીયેને; અમપર દોજોછો ગીરધારી
સુંદીર શ્યામ હો ત જી અમને.
બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધરના ગુણબ્હાલા; ચરણ કમળ બલીહારી
સુંદીર શ્યામ હો ત જી અમને.

નરસિંહ મહેતો—

હવેમુને હરી નામથી નેહ લાગ્યો, ભાગીભીડ ભવનોભય ભાંગ્યોરે
હવે મને હરી નામથી નેહ લાગ્યો.
માયાને મંદિર મારા મનથી મેં મુકીયાંને ઇંદ્રની ઓળખાણ મુકી
હેમ હીરાથી હાર મહેલા તે ઉપર ચાલ્યો મુખે થુંકીરે હવે.
કાના સુત તાત કાના માતને બ્રાત સરવે સ્વારથનાં સગપણ રાખે
પ્રાણ ગયા પછી પાસ ન આવે કોઈ કાદો કાદો મુખે ભાખેરે-હવે.

બિલ્વમંગળ ઉર્ફે સુરદાસ

દાસપરે દયા લાવોરે દયાળુ દેવા, દાસપરે દયાપ્રાવો.
સંસારી સગંધ છોડી. જીવ આપ ચરણે બેડી,
હુંતો બની ખેડો ખાવો ખાવોરે-દયાળુ દેવા.
આંખો વિના સંકટ આવું, ખાડામાં ગોથાં ખાઈ,
વારે અવિનાશી આવો આવોરે-દયાળુ દેવા.

યુદ્ધદેવ—

સાર આ સંસારમાં ન જોયો, મેં બહુ રીતે તપાસતાં—સારઆઠ
ધનધરા સુત તાતની પ્રીતે, મોંઘા અવસર ને મેં ખોયો મેંબહુ.
મૃગજળ પીવા કામ ન આવે, વ્યર્થ ઇંદ્રગળમાં હું મોહ્યો—મેંબહુ.
પુણ્ય પરમાર્થનો માર્ગ ન શોધ્યો, જન્મને વૃથા મેં વગોળ્યો—મેંબહુ.

નંદ-બત્રીસી—

ગંગાજળ નિરમળ સમુ, શુદ્ધ પવિત્રજ સારઃ
તેવું કુળ જે માહફ (તો) પડપાસા પોઆર.
હંસ ગયો સરૌવર તીરે, દીકું અન્નતસાર;
પીધાવીણુ પાછો ફર્યો (તો) પડપાસા પોઆર.
સત્ય ચુકે જે સાધવી, ધરા ન ઝીલે ભાર;
તે ગુણ હોય જે મુજ મહીં (તો) પડપાસા પોઆર.
નાગ મુખે અમૃત ઝરે, ચોર પાસે ભંડાર;
કામી પાસે કામની (તો) પડપાસા પોઆર.
મીઠો આંખો સર્વદા, ઉત્તમ ફળ દેનાર;
સત્ય અસત્ય ઠરે નહીં (તો) પડપાસા પોઆર.
અહલ્યા સીતા દ્રૌપદી, સતી ખરી નીરધાર;
તેવું ચીત્ત જે માહફ (તો) પડપાસા પોઆર.
ભૂખ્યા આગળ જે ધરે, ઉત્તન ભોજન સાર,
ખાધા વીણુ ઉકે નહીં (તો) પડપાસા પોઆર.

૨૧, માંડલીક—

હઠછોડ સખી ચલ સંગ મેરે, તોયે વૃજમેં કાન બુલાવતહે.
નહીં તુમ ખીન વા'કા ચેન પરત, નહીં ખાનપાન કછુ ભાવતહે,
મોર મુગટ નહીં પેનત હય, નહીં અંગ મુગધે લગાવતહે.
નહિં ઘેનુ ચરાવત જાત સખી, વોહે બંસી નાદ ન ભાવત હે,
કયું એસો હીયો તેરો કહીન ભયો, તોયે લાજ શરમ નહિં આવતહે
જોકો જોગી જન ધ્યાન ધરત, અહ્માદિક પાર ન પાવતહે,
તોરી પ્રીતમેં બૂલ ગયો પ્રભુતા, તકસીર વો માફ કરાવતહે,
કછુ ખાત ન જુઠ કહું સજની, અખ કયોં છતની તરસાવતહે,
પિયા મોંઘિસે બેગે મીલો પ્યારી, વા'તો તેરેહી નાજ ઉડાવતહે.

કન્યાવિકૃત્યમાં—

શ્રી કૃષ્ણ મોરારી, છો ગિરધારી, લેજે ઉગારી, આશરો તારો છે એકઃ
 સૃષ્ટિમાં, વૃષ્ટિમાં, દુનિયાની દ્રષ્ટિમાં સર્વનો તું છે એક શ્રી૦
 સુખ કરમાં, દુઃખ કરમાં, મધુ કરમાં તરવરમાં સર્વમાં તું છે એક શ્રી૦
 જળમાંને, સ્થળમાંને, આકાશે પાતાળે ન્યાં ત્યાં તું છે એક શ્રી૦
 સેવકની અરજ લેજે સ્વીકારી, દેજે વિચારી ધ્યાન,
 શરણે તારે હું આવી માયું છું, સુંદર સ્વર્ગનું સ્થાન શ્રી૦

અદલ ઇન્સાફ—

અહો કીરતાર ઇન્સાફી, અદલ ઇન્સાફ તારો છે;
 ખલક આ ખુખ ખારો છે, અદલ ઇન્સાફ તારો છે.
 કુકર્મે કષ્ટ ભોગવીએ. તમેને દોષ કાં દહએ;
 ગુન્હો સઘળો અમારો છે, અદલ ઇન્સાફ તારો છે.
 રમીને પાપના પાસા. સુખોની રાખીએ આશા;
 ખરે ખોટા વિચારો છે, અદલ ઇન્સાફ તારો છે.
 સદા ચરણે સદા ચાલે. સદા સુખ દેલને ચાલે;
 પુરાવા તો હજારો છે, અદલ ઇન્સાફ તારો છે.
 કંઈ જન એમ બોલે છે, પ્રભુ ઇન્સાફ ભૂલે છે;
 અરે ગાંડા ગમારો છે, અદલ ઇન્સાફ તારો છે.
 કરે તેવું જરૂર પામે, લણે છે જેવું જે વાવે;
 જગતનો એજ ધારો છે, અદલ ઇન્સાફ તારો છે.
 કથે શંકર વકીલોની, ગરજ તુજ પાસ ના પડતી;
 અહા એ રાહ સાચો છે, અદલ ઇન્સાફ તારો છે.

(મણીકાન્ત.)

છાત્રમકૃત—

કાયા છે ત્યાં સુધી કર સમરણ કીરતારનું રે (૨)
 જતન કર્યું જઠરામાં જેણે, તારો દેહ રચ્યો છે તેણે;
 તેણે કામ કર્યું છે અતી હિપકારનું રે.

કાયા૦

પ્રસવ થયા પહેલું પય કીધું, માતાના સ્તનમાં રચી દીધું
તેણે કારણ સીધું તારા અહારનું રે. કાયા૦
કાન નેત્ર કીધાં છે કેવાં. સરવે અંગ અમુલ્ય એવાં,
અંતઃકરણ કીધાં છે વિવિધ વિચારનાં રે. કાયા૦
દાંત દીધા તુને ચાવણું ચાવવા અન્ન સરળું ઉદર ભરવા;
કર દીધા કારણ કરવા વહેવારનાં રે. કાયા૦
સૂર દુર્લભ મનુષ્યા દેહ પામી. લંપટ ન થવું લુણ હરામી
છોટમ શરણ ગ્રહી લે, સરજનહારનું રે કાયા૦

છત્રવિજય—

સહુથી સારો દેશ હમારો બ્હાલો હિંદુસ્તાન,
અમને બ્હાલો હિંદુસ્તાન
જેનાં વિજયનાં ગાન, બનાવે મન સહુના મસ્તાન
અમારું એજ નિરંતર તાન અમને બ્હાલો હિંદુસ્તાન
ઝરણુ વહે કૌશલ્ય કળાનાં, વરસે જ્યાં વિજ્ઞાન
ધર્મ ભાવના ઉજવળ જેનાં ગાય દેવ યશ ગાન અમને૦
પ્રગટ જ્યાં થયા પુરૂષ બળવાન, વસે જ્યાં હિંદુ મુસલમાન
જનેતા જન્મભૂમિએ સુખકર સ્વર્ગ સમાન અમને૦

રાષ્ટ્રિય ગીત—

સમશેર સારી ખદ્દકની અમને નહીં તાબે કરે
અમ આત્મ છે પ્રભુ તેજ તે નહીં તુચ્છ શસ્ત્રે ગાભરે
મહા યજ્ઞ છે અમ આદ્યો, પુરો કરીશું હામથી;
વિદ્ધો કદી આવી નડે તો, હોમીશું અમ જાતને સમ૦
લાંછન ગુલામી શીર લઈ. પાળ્યા પશુસમ જગદ્યો
આંખો અમારી છે ખુલ્લી, બસ ઘોઘશું સૌ પાપને સમ૦
પર તેજથી નહીં ભડકશું, પણ તેજ અમ જગ દાખશું.
જેશે બંધી આલસ દેવે, અમ હિન્દીની તાકાતને સમ૦
વસન્ત વિનાદી.

રાષ્ટ્રિય ગીત—

જગાવો ભારતને કીરતાર

રામ સમોવડ શાસક શોધું, પયગમ્બર અવતાર;
 મુઘ્ધ બને જેના શાસકને, જોઈ વિશ્વ સંસાર જગાવો૦
 દે બળ પ્રેરક બળી ભદ્રવીર, થવા સ્વદેશોદ્ધાર;
 ક્ષુધા તૃષ્ણા ઉર તાપ ટળે ને પીગળે જીવન ભાર જગાવો૦
 ધનિક જાગે, ક્રાવિદ જાગે, જાગે ખેતીકાર;
 જાગે જનની, બાલ, બાલિકા; સજે સ્નેહ કલ્યાણ જગાવો૦
 ભરતખંડના ભ્રમિત ભેદો ભેદી સરજનહાર;
 સમસ્ત હિન્દી કરે ઐક્યથી સ્વરાજ પદ સંચાર
 પ્રભો અમ સ્તુતિનો આસાર જગાવો૦

કેશવ હ. પટેલ.

રાષ્ટ્રિય ગીત—

આવો અમારા દેશમાં પૂજન તમારું થાય છે,
 સર્વસ્વ જેના સ્વાર્થનો રસ દેશમાં વહી જાય છે. આવો૦
 જેણે ફરીથી આદરી પરમાર્થ જેનો સ્વાર્થ છે,
 તે સત્ય વાણી અભય વરદા એકલો પૂજય છે. આવો૦
 જેનું હૃદય ધડકી રહ્યું નિજ દેશના ધડકારમાં;
 એ પુનિત સુંદર હૃદયવરનું પ્રેમ પૂજન થાય છે. આવો૦
 જેને હજારો દુઃખ દેશનિ અર્થ પુષ્પ સમાનને;
 એ પુષ્પના ભરગુચ્છની મૃદુમાળમાં મ્હેંકાય છે. આવો૦
 તે વીરધીર મહન્ત પ્રેમી આવજો અમ મંદિરે
 જ્યાં લોક રાજ પ્રતાપનું છે આદ્યું પૂજન અમે આવો૦
 કુંકુમ ભર્યે પગલે પધારી આંગણું પાવન કરી;
 અમ ગરીબ જનના હૃદયને અભરેભરો અમીધારથી આવો૦

મગનભાઈ પટેલ.

રાષ્ટ્રીયગીત—

અય હિન્દ ભૂમિ તારો મહિમા દિગન્ત ગાજે,
 રેલી અમી નિધિકૈં કુદરત તને નવાજે,
 તુજ ભાલ પટ સનાતન સૌંદર્ય તેજ રાજે,
 જોડી જગે નીરખતાં તારી જડે ન આજે,
 પ્રતિ પ્રાતઃ આલભાનુ તુજ આરતિ ઉતારે
 હિમાદ્રિ કેશ તારા કિરણો થકી સમારે

ખાકે હિન્દ

રાષ્ટ્રીયગીત—

અમૃતા ધર્મ પૂર્વજના, ધરી દેખાડશે ક્યારે;
 પરાક્રમ વીર તનુજેનાં, ફરી દેખાડશે ક્યારે ?
 હતા પૂર્વે બહુ મોટા, થયા શાથી હવે છોટા;
 પડ્યા જે વીર્યના તોટા, ભરી દેખાડશે ક્યારે ?
 કહો છો વીર પુત્રો છો, કહો છો સૌ સુપુત્રો છો;
 અતાવી પાત્રતા પહેલી, તરી દેખાડશે ક્યારે ?
 વડીલો યત્ન વેદીમાં, ધુનીને ધગધગાવીને;
 જગત્ પાવન કરી દેતા, ફરી દેખાડશે ક્યારે ?
 હતા દાનેશ્વરી પૂરા, કરણુને પાર્થસમ સુરા;
 ચળકતા હિંદના હીરા, ફરી દેખાડશે ક્યારે ?
 હમેશાં દેશ હિત ચ્હાતા હૃદયના નીરમાં ન્હાતા;
 મહા બળવાન ગુણુ જ્ઞાતા ફરી દેખાડશે ક્યારે ?
 સમરમાં કીર્તિ વરનારા, અમર નિજ નામ કરનારા;
 અચળ ઉત્સાહ ધરનારા, ફરી દેખાડશે ક્યારે ?
 ધીરજને ધામ ધરનારા, ઝિંજ્યની માળ વરનારા;
 અરિનું હીર હરનારા, ફરી દેખાડશે ક્યારે ?
 પ્રતાપી રામ રણુધીરા, ભરત જેવા અચળ વીરા;
 ભક્ત હનુમંત સમ હીરા, ફરી દેખાડશે ક્યારે ?

પ્રતાપી પાંડવો પ્રેમી, કુશળ શ્રી કૃષ્ણજી સ્વામી;
વિદુર ઉદ્ધવ સમાનેમી, ફરી દેખાડશો ક્યારે ?
કર્પા જે તેમણે કામો, ઉઘાડ્યાં સ્વર્ગનાં ધામો;
તમે પણ એ સમા નામો, ફરી દેખાડશો ક્યારે ?
સ્ત્રીકારી શુદ્ધ આ સેવા, પ્રભુ દઇ મોક્ષના મેવા;
દિવસ અતિ ઉજળા એવા, હરિ દેખાડશો ક્યારે ?

વસંત

પ્રુદ્ધદેવ—

તમને ઘટે નહીં આવું કાન્ત તમને ઘટે નહીં આવું
આશ્રિતપર શું રીસાવું કાન્ત તમને ઘટે નહીં આવું
માનસ સરનાં રાજહાસ તમે મુક્તાફળના ભોગી
કમળ કુસુમ સમ સેજ સુંવાળી મુકી થયા તમે યોગી. કાન્ત૦
જે સરોવર જળ પાન કર્યા ત્યાં કંટક કદી નવ ધરીએ
સુખ દુઃખમાં નિશઠીન અનુસરતી કીંકરી ક્યમ પરહરીએ કાન્ત૦

સતી અનસુયા—

મારે મંદિરે પધારો યોગીરાજ મહારાજ;
ભોજન કરાવું મન ભાવતાં.
ઘેઅર ધારી જલેખી શેરો ને સુખડી;
મોતીચુર મેસુર ભાંગેજ ભુખડી;
તળું તતબીરે કાચરી, વડી તમ કાજ. ભોજન૦
નેહે નીપજાવું, શાક ભાત ભાતનાં.
રૂડાં બનાવું રાષ્ટતાં જાત જાતનાં.
અતિ ભુગતીથી પીરસું પ્રીત કરી આજ. ભોજન૦

દેવી પ્રભાવ—

વખત પલટાય છે ન્યારે, બધું પલટાઇ જાય છે,
બને છે રંકના એ ભૂપ, નૃપાળો રંક થાય છે.
જમાનો તે ગયો જુનો, હવે નવયુગ આવ્યો છે.
ન મળતો ન્યાય પણ પૂરો, ગરીબો તો છુંદાયે છે,
નથી એ દોષ કાઢતો, ખરેખર ખૂબી કિસ્મતની
હતા જે ભક્ષ સિંહોના, શિયાળો આવજ ખાય છે.

કમળી સ્વયંવર—

યમુના તણા કિનારે ગોપાળ ગઉ ચરાવે,
સંગીત સ્વર ધશારે રાધા નીકટ બુલાવે
બંસી ખ્વની સુણીને શુદ્ધ દેહની બુલીને
નીકળીને ધરથી રાધા ગોપાળ સાથ આવે
યમુના સરિતા કુંજે શૈયા કમળ બીછારી
શ્રી કૃષ્ણ કર કમળથી રાધા ચરણ દબાવે

મહાભારત—

ડગમગ ડાલે તોરી નૈયારે નાવપુરાની
પુન્ય ગવાયા પાપ કમાયા સાચકો સજલે
મોહન ભજલે પાર ઉતારે તોરી નૈયારે, નાવપુરાની
ચલે ન સાથ ચે યહાંકી હે માયા,
ચે કાલ વો હે જીસને સખકો હે ખાયા ડગમગ૦
ગઇ જો આયે નહી ચેત સમય આયા હય
ઉસીકા ભજલે જીસે વેદને ભીગાયા હય. ડગમગ૦

મધુખંસરી—

મોરી ખૈયાં ન પકર ગીરધારી શ્યામ
ચલી ભરન નીર યમુના કે ધામ. મોરી૦
તુમ તો જાતે સોતન સંગ રહેતે
અખ તો સદન ખ્યારી શ્યામ. મોરી૦

અમરલક્ષિ—

અમર ના કોઈની કાયા, જીવનનો કંઈ ભરંસો ના,
 છતાં પણ વૈર ઓ માતા, કંઈ આ જીંદગી માટે ? અમર૦
 તમે હું ને જગત આપું, જવાના એક વાટે સૌ;
 કરો છો મારું ને તારું, કંઈ આ જીંદગી માટે ? અમર૦
 હજારો શાહ મુશીદો, ને જ્ઞાની પ્લહવંતાઓ,
 ન પત્તો કોઈનો લાગ્યો, હું પદ કંઈ જીંદગી માટે ? અમર૦
 જુદી મનની મુશીદોથી, કહોને કોણ પરવાર્યું,
 કરો આ પાપ શારૂ, કંઈ આ જીંદગી માટે ? અમર૦

દશ અવતારોની જયન્તિ તિથિઓ	સામોકાળ કંઈ દિશામાં
અવતાર	તિથિ વખત આવે છે. તેની સમજ
૧ મત્સ્ય	ચૈત્રસુદી૩ અપોરપછી રવિવારે ઉત્તરદિશામાં સામોકાળ.
૨ કૃમ્	વૈશાખસુદી૧૫ સાયંકાળ સોમવારે વાયવ્ય ખુણામાં „
૩ વરાહ	ભાદરવાસુદ૩ અપોરપછી મંગળવારે પશ્ચિમદિશામાં „
૪ નૃસિંહ	વૈશાખસુદી૧૩ સાયંકાળ બુધવારે નૈરૂત્ય ખુણામાં „
૫ વામન	ભાદરવાસુદ૧૨ મધ્યાન ગુરૂવારે દક્ષિણ દિશામાં „
૬ પરશુરામ	વૈશાખ સુદ ૩ „ શુક્રવારે અગ્નિ ખુણામાં „
૭ રામચંદ્ર	ચૈત્ર સુદ ૯ „ શનિવારે પૂર્વ દિશામાં „
૮ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર	આવળ સુદ ૮ મધ્યરાત્રિ ઇશાન ખુણામાં સામોકાળજતો
૯ બુદ્ધ	આસોસુદ ૧૦ સાયંકાળ નથી, સામોકાળ આવતો હોય,
૧૦ કલ્કિ	આવળ સુદ ૬ „ છતાં જવાની જરૂર હોય, ત્યારે માથે સૂર્ય આવે તે વખતે નીકળવાથી બાદ આવતો નથી.

દિશાશૂળ—સોમવારે તથા શનિવારે પૂર્વમાં; ગુરૂવારે દક્ષિણમાં
 બુધવારે તથા મંગળવારે ઉત્તરમાં અને રવિવારે તથા
 શુક્રવારે પશ્ચિમમાં દિશા શૂળ હોય છે.

દિવસનાં યોધડીયાં

રાત્રીનાં યોધડીયાં

રવિ. સોમ. મંગળ. બુધ. ગુરુ. શુક્ર. શનિ	રવિ. સોમ. મંગળ. બુધ. ગુરુ. શુક્ર. શનિ
ઉદયેગ અમૃત રોગ લાલ શુભ ચળ કાળ	શુભ ચળ કાળ ઉદયેગ અમૃત રોગ લાલ
ચળ કાળ ઉદયેગ અમૃત રોગ લાલ શુભ	અમૃત રોગ લાલ શુભ ચળ કાળ ઉદયેગ
લાલ શુભ ચળ કાળ ઉદયેગ અમૃત રોગ	ચળ કાળ ઉદયેગ અમૃત રોગ લાલ શુભ
અમૃત રોગ લાલ શુભ ચળ કાળ ઉદયેગ	રોગ લાલ શુભ ચળ કાળ ઉદયેગ અમૃત
કાળ ઉદયેગ અમૃત રોગ લાલ શુભ ચળ	કાળ ઉદયેગ અમૃત રોગ લાલ શુભ ચળ
શુભ ચળ કાળ ઉદયેગ અમૃત રોગ લાલ	લાલ શુભ ચળ કાળ ઉદયેગ અમૃત રોગ
રોગ લાલ શુભ ચળ કાળ ઉદયેગ અમૃત	ઉદયેગ અમૃત રોગ લાલ શુભ ચળ કાળ
ઉદયેગ અમૃત રોગ લાલ શુભ ચળ કાળ	શુભ ચળ કાળ ઉદયેગ અમૃત રોગ લાલ

૨૬

સમજણ—સવારના છ વાગ્યાથી સાંજના છ વાગતા સુધીના આર કલાકમાં દિવસનાં આઠ યોધડીયાં અદ્વાય છે, એટલે દરેક યોધડીયું ૧૧૧ કલાક રહે છે, તેવિજ રીતે રાતનાં યોધડીયા સાંજના છ વાગ્યાથી શરૂ થઈ સવારના છ વાગ્યા સુધી રહે છે. દાખલા તરીકે રવીવાર રાત્રે ૮:૦૦ વાગે અમૃત યોધડીયું અને મંગળવારે બપોરે ૧ વાગે અમૃત યોધડીયું હોય છે. ચળ, લાલ, અમૃત, અને શુભ, સારાં અને રોગ, ઉદયેગ તથા કાળ ખરાબ યોધડીયાં ગણાય છે.

૧૦૦ વર્ષનું ચાલુ કેલેન્ડર

ઇ. સ. ૧૯૦૧ થી ઇ. સ. ૨૦૦૦ સુધીનું.

સમગ્રજી જે ઇ. સ ની તારીખનો વાર તમારે જોવો હોય તે ઇ. સ. ના આંકડાવાળા ખાના ઉપરનો અક્ષર યાદ રાખો, અને મહિનાઓવાળા ખાનામાં જે મહિનાની તારીખનો વાર જોવો હોય તે મહિનાના ખાનામાં તેને તપાસો એટલે જે નંબરના ખાનામાં તમને તે મળશે તેજ નંબરના ખાનામાં તારીખની સામે વાર મળશે; જેમકે ઇ. સ. ૧૯-૨૬ના ખાના ઉપર ૫ અક્ષર છે તે જાનેવારીમાં જુઓ તો ત્રીજા નંબરના ખાનામાં, ફેબ્રુઆરીમાં જુઓ તો છઠ્ઠા નંબરના ખાનામાં, માર્ચમાં જુઓ તો પાંચ છઠ્ઠા નંબરના ખાનામાં અને એપ્રિલમાં જુઓ તો બીજા નંબરના ખાનામાં આવે છે; એટલે તારીખ અને વારના ખાનામાં તપાસવાથી જાનેવારીની પહેલી તારીખે મંગળવાર, ફેબ્રુઆરીની પહેલી તારીખે શુકરવાર, માર્ચની પહેલી તારીખે પાંચ શુકરવાર, અને એપ્રિલની પહેલી તારીખે સોમવાર આવે છે તેજ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૯-૩૦ ના ખાના ઉપર ચં અક્ષર છે તે મહિનાવાળા ખાનામાં જાનેવારીમાં ચાથો, ફેબ્રુઆરીમાં સાતમો, અને એપ્રિલમાં ત્રીજો આવે છે; એટલે જાનેવારીની પહેલી તારીખે બુધવાર, ફેબ્રુઆરીની પહેલી તારીખે શનિવાર અને એપ્રિલની પહેલી તારીખે મંગળવાર આવવાનો; તેવી રીતે ગમે તે ઇ. સ. ના ગમે તે મહિનાની ગમે તે તારીખનો વાર જાતવો હશે તે મળી રહેશે તેમ વાર ઉપરથી તારીખ જાતવી હશે તો પાંચ મળી રહેશે.

ધ. સ. ના આંકડા એકસો પછીના							મહિનાઓ જોવા માટે.							
૫	ચં	દ્રો	દ	ય	જ્યો	તિ	જાનવારીઓક્ટોબર	જ્યો	તિ	૫	ચં	દ્રો	દ	ય
૧	૨	૩	...	૪	૫	૬	મે	૫	જ્યો	તિ	૫	ચં	દ્રો	દ
૭	...	૮	૯	૧૦	૧૧	...	ઓગષ્ટ.	૬	૫	જ્યો	તિ	૫	ચં	દ્રો
૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	...	૧૬	૧૭	ફેબ્રુઆરી નવેમ્બર	દ્રો	૬	૫	જ્યો	તિ	૫	ચં
૧૮	૧૯	...	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	જુન	ચં	દ્રો	૬	૫	જ્યો	તિ	૫
...	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	...	૨૮	સપ્ટેમ્બર, ડિસેમ્બર	૫	ચં	દ્રો	૬	૫	જ્યો	તિ
૨૯	૩૦	૩૧	...	૩૨	૩૩	૩૪	એપ્રિલ, જુલાઈ	તિ	૫	ચં	દ્રો	૬	૫	જ્યો
૩૫	...	૩૬	૩૭	૩૮	૩૯	...	તારીખ અને વાર જોવા માટે.							
૪૦	૪૧	૪૨	૪૩	...	૪૪	૪૫								
૪૬	૪૭	...	૪૮	૪૯	૫૦	૫૧								
...	૫૨	૫૩	૫૪	૫૫	...	૫૬								
૫૭	૫૮	૫૯	...	૬૦	૬૧	૬૨								
૬૩	...	૬૪	૬૫	૬૬	૬૭	...								
૬૮	૬૯	૭૦	૭૧	...	૭૨	૭૩								
૭૪	૭૫	...	૭૬	૭૭	૭૮	૭૯								
...	૮૦	૮૧	૮૨	૮૩	...	૮૪								
૮૫	૮૬	૮૭	...	૮૮	૮૯	૯૦								
૯૧	...	૯૨	૯૩	૯૪	૯૫	...	૧ ૧૩ ૨૦ ૨૭	...	શુકર	શનિ	રવિ	સોમ	ભોમ	બુધ
૯૬	૯૭	૯૮	૯૯	૧૦૦	૭ ૧૪ ૨૧ ૨૮	...	શનિ	રવિ	સોમ	ભોમ	બુધ	ગુરુ

શ્રી ગોરંખ નાથનો આંક—પરદેશ જવા માટે આ આંકમાં આવતું સુદર્ત લેવું સારું છે. કોદામાં આપેલી તિથિઓમાં ત્રીજ અને તેરશ, ચોથ અને ચૌદસ, પાંચમ અને પૂણિમાનું કૃળ એકજ સમજવું. અમાવાસ્યા વર્જિત કરેલી છે.

કાર્તિક માગશર પોષ મહા ફાગણ ચૈત્ર વૈશાખ જ્યેષ્ઠ અષાઢ શ્રાવણ ભાદરવો આસો. કૃળ

૧૧	૧૨	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	સુખ ઉપજે.
૧૨	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	ભયમાં આવવું પડે.
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	કામ પાર ઉતરે.
૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧	કલેશ થાય પણ વસ્તુ લાભ આપે;
૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨	કામ પાર પડે, લાભ થાય
૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨	૩	ચિંતા અને સંકટ થાય.
૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨	૩	૪	ધારેલું કામ પાર પડે.
૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨	૩	૪	૫	સમગ્રી વાતે ખરાબ છે.
૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨	૩	૪	૫	૬	ભાગ્ય સુધરે, ધારેલું પાર ઉતરે.
૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	દિવસ સારો થાય, ભાગ્ય ખીલે.
૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	દિવસ ખલુ થાય પણ ખરાબ ન થાય
૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	મિત્ર લાભ થાય, ધારેલું સમગ્ર થાય

ઉપરની તિથિઓ પ્રમાણે પ્રહર અને દિશાનું ફળ.

પ્રહર ૧.	પ્રહર ૨.	પ્રહર ૩.	પ્રહર ૪.	પૂર્વ.	પશ્ચિમ.	ઉત્તર.	દક્ષિણ.
અર્થ સિદ્ધ.	સુખ મળે.	દ્વિગીરી થાય.	સુખ મળે.	સુખ આપે.	ભય ઉપજે.	પૈસા મળે.	કલેશ થાય.
ભારે ધાસ્તી.	કલેશ થાય.	સુખ મળે.	કુશળ રાખે.	સારું નથી.	દાણીદ્ર આવે.	ચિંતા થાય.	નાશ કરે.
અર્થ લાભ.	રાજ્ય સુખ.	સુખ મળે.	વિનાશ થાય.	પૈસા મળે.	ધાર્યું આપે.	ધન મળે.	દુઃખ પડે.
કલેશ કરાવે.	સારું થાય.	કલેશ કરાવે.	સારું થાય.	કળ્યો કરાવે.	ધન મળે.	સુખ મળે.	ખરાબ થાય
દુઃખ પડે.	કળ્યો થાય.	ભાગ્ય સુધરે.	સુખ મળે.	લાભ થાય.	ધન મળે.	સુખ મળે.	પૈસા મળે.
દુઃખ પડે.	કળ્યો થાય.	મિત્ર મળે.	ધન મળે.	ભય ઉપજે	મૃત્યુ થાય.	દ્રવ્ય મળે.	લાભ મળે.
કામલગ્ન થાય.	કામ થાય.	સુખ મળે.	સુખ મળે.	લાભ આપે.	લાભ આપે.	સુખ મળે.	કષ્ટ પડે.
સારું નથી.	સારું નથી.	સારું નથી.	સારું નથી.	સારું નથી.	સારું નથી.	સારું નથી.	સારું નથી
ધન મળે.	ભારે ધાસ્તી.	મિત્ર મળે.	સુખ મળે.	સુખ મળે.	કામ થાય.	દુઃખ પડે.	લાભ આપે
શીઘ્ર લાભ.	સારું થાય.	રસ્તામાં મૃત્યુ.	સુખ મળે.	કલેશ થાય.	દ્રવ્ય મળે.	ધન મળે.	કષ્ટ પડે
રસ્તામાં મૃત્યુ.	ધાર્યું થાય.	સારું થાય.	મૃત્યુ થાય.	લાભ આપે.	સારું નથી.	મિત્ર મળે.	દ્રવ્ય નાશ
મૃત્યુ.	પૈસા મળે.	સુખ મળે.	સારું થાય.	સારું નથી.	મૃત્યુ થાય.	દુઃખ પડે.	સુખ આપે

૧૯

નોટ—આ મુદ્દતમાં જનારને વિંછીડો, દિશાશૂળ, જોગણીનું ઘર કે સામોકાળ વિગેરે કોઈ દોષ નડતો નથી એમ ગારંજનાથને માસ્યેન્દ્રનાથે કહેલું છે.

શુક્રન—અપશુક્રન.

સારાંશુક્રન—નિશાળીઓ, વરકન્યાઓ, વરકન્યા પરણીને અવતાં, સૌભાગ્ય વાળી સ્ત્રી ખેડું ભરેલી સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રી, વેદ ભણતા પ્રાહ્મણો, વાછડા સાથે ગાય, કારાં ધોએલા યુગ્મવાળો ધોખી, ફળ, ડુલ, મોતી માણેક, રત્ન, વેસ્થા, માંસ, માંછલાં, દારૂ, હાથી, ઘોડો, હરણ, તોળીઓ, મોર, તલવાર, દાલ, ખંદુક, કટાર, વાજાંત્ર, ચામર, છત્ર, દહીં અને દુધ એટલા પદાર્થો જોવામાં આવે અથવા સામાં મળે તો કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

અપશુક્રન—ખિલાડી આડી ઉતરે, તેતર બોલે, ગાંડો માણસ, તેલ ચોપડેલો માંણસ, આસડ ચોપડેલો માણસ, હુલાકાખોર, હીજડો, વાંઝણી સ્ત્રી, યોગી, વૈરાગી, ગોસાંધ, ફકીર, ધુમાડવાળો દેવતા, ધાસ, ચામડું લાકડાં કુશક, તેલ, ગોળ, દુસ્મન, છાશ, કાદવ, એટલી વસ્તુ જોવામાં આવે અથવા સામી મળે તો કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી.

ચોગિની (જોગણી) ની દિશા અને રૂળ.

નીચે પ્રમાણેની તિથિઓ સામે ખતાવેલી દિશામાં તે દિવસે જોગણીનું ઘર હોય છે [સુદી અને વદી ખેડિમાં એકજ સરખી ગણતરી છે.]

૧—૯ રોજે પૂર્વ દિશામાં ૩—૧૧ રોજે અગ્નિ ખુણામાં ૫—૧૩ રોજે દક્ષિણ દિશામાં ૭—૧૫ રોજે વાયવ્ય ખુણામાં ૨—૧૦ રોજે ઉત્તર દિશામાં ૪—૧૨ રોજે નૈઋત્ય ખુણામાં ૬—૧૪ રોજે પશ્ચિમ દિશામાં ૮—૧૦ રોજે ઇશાન ખુણામાં. પરદેશ જવું હોય ત્યારે જોગણીનું ઘર સામું ન લેવું. ગાહુ જરૂર હોય તો સૂર્ય માથા ઉપર આવે ત્યારે જવું.

રેલ્વેના લભેલ સાડાનું કીમ્.

કેટલાકી કેટલા ૫ શેર ૧૦ શેર ૧૫ શેર ૨૦ શેર ૨૫ શેર ૩૦ શેર ૩૫ શેર ૧ મણ
માઠલ સુધી રૂ. આ. રૂ. આ. રૂ. આ. રૂ. આ. રૂ. આ. રૂ. આ. રૂ. આ. રૂ. આ.

૧ થી ૨૫	૦-૫	૦-૫	૦-૫	૦-૫	૦-૫	૦-૫	૦-૫	૦-૫	૦-૫
૨૫ થી ૫૦	૦-૫	૦-૫	૦-૫	૦-૫	૦-૭	૦-૮	૦-૮	૦-૧૦	
૫૦ થી ૭૫	૦-૫	૦-૫	૦-૭	૦-૮	૦-૧૧	૦-૧૩	૦-૧૪	૦-૧૫	
૭૫ થી ૧૦૦	૦-૫	૦-૬	૦-૮	૦-૧૨	૦-૧૪	૧-૦	૧-૨	૧-૪	
૧૦૦ થી ૧૨૫	૦-૫	૦-૭	૦-૧૧	૦-૧૪	૧-૧	૧-૪	૧-૭	૧-૮	
૧૨૫ થી ૧૫૦	૦-૫	૦-૮	૦-૧૨	૧-૦	૧-૪	૧-૭	૧-૧૦	૧-૧૩	
૧૫૦ થી ૧૭૫	૦-૫	૦-૮	૦-૧૩	૧-૧	૧-૫	૧-૮	૧-૧૩	૨-૧	
૧૭૫ થી ૨૦૦	૦-૫	૦-૮	૦-૧૪	૧-૩	૧-૮	૧-૧૨	૨-૦	૨-૪	
૨૦૦ થી ૨૨૫	૦-૫	૦-૧૦	૦-૧૫	૧-૪	૧-૮	૧-૧૪	૨-૨	૨-૬	
૨૨૫ થી ૨૫૦	૦-૬	૦-૧૧	૧-૦	૧-૫	૧-૧૦	૧-૧૫	૨-૪	૨-૮	
૨૫૦ થી ૨૭૫	૦-૬	૦-૧૨	૧-૧	૧-૬	૧-૧૧	૨-૦	૨-૫	૨-૧૦	
૨૭૫ થી ૩૦૦	૦-૬	૦-૧૨	૧-૨	૧-૭	૧-૧૩	૨-૨	૨-૭	૨-૧૨	
૩૦૦ થી ૩૨૫	૦-૭	૦-૧૩	૧-૩	૧-૮	૧-૧૫	૨-૪	૨-૮	૨-૧૪	
૩૨૫ થી ૩૫૦	૦-૭	૦-૧૪	૧-૪	૧-૧૦	૨-૦	૨-૬	૨-૧૨	૩-૧	
૩૫૦ થી ૩૭૫	૦-૭	૦-૧૪	૧-૫	૧-૧૨	૨-૨	૨-૮	૨-૧૪	૩-૪	
૩૭૫ થી ૪૦૦	૦-૮	૦-૧૫	૧-૬	૧-૧૩	૨-૪	૨-૧૧	૩-૧	૩-૭	
૪૦૦ થી ૪૨૫	૦-૮	૧-૦	૧-૭	૧-૧૪	૨-૫	૨-૧૨	૩-૩	૩-૧૦	
૪૨૫ થી ૪૫૦	૦-૮	૧-૦	૧-૮	૨-૦	૨-૮	૨-૧૫	૩-૬	૩-૧૩	

કેટલાથી કેટલા	૫ શેર	૧૦ શેર	૧૫ શેર	૨૦ શેર	૨૫ શેર	૩૦ શેર	૩૫ શેર	૧ મહુ
માઘલ સુધી	૩. આ.	૩. આ.	૩. આ.	૩. આ.	૩. આ.	૩. આ.	૩. આ.	૩. આ.
૪૫૦ થી ૪૭૫	૦-૮	૧-૧	૧-૮	૨-૧	૨-૮	૩-૧	૩-૮	૪-૦
૪૭૫ થી ૫૦૦	૦-૮	૧-૧	૧-૧૦	૨-૩	૨-૧૧	૩-૩	૩-૧૧	૪-૩
૫૦૦ થી ૫૨૫	૦-૮	૧-૨	૧-૧૧	૨-૪	૨-૧૩	૩-૬	૩-૧૪	૪-૬
૫૨૫ થી ૫૫૦	૦-૧૦	૧-૩	૧-૧૨	૨-૫	૨-૧૪	૩-૭	૪-૦	૪-૮
૫૫૦ થી ૫૭૫	૦-૧૦	૧-૪	૧-૧૪	૨-૮	૩-૧	૩-૧૦	૪-૩	૪-૧૨
૫૭૫ થી ૬૦૦	૦-૧૧	૧-૫	૧-૧૫	૨-૯	૩-૩	૩-૧૩	૪-૬	૪-૧૫
૬૦૦ થી ૬૨૫	૦-૧૧	૧-૬	૨-૦	૨-૧૦	૩-૪	૩-૧૪	૪-૮	૫-૨
૬૨૫ થી ૬૫૦	૦-૧૧	૧-૬	૨-૧	૨-૧૨	૩-૭	૪-૧	૪-૧૧	૫-૫
૬૫૦ થી ૬૭૫	૦-૧૨	૧-૭	૨-૨	૨-૧૩	૩-૮	૪-૩	૪-૧૪	૫-૮
૬૭૫ થી ૭૦૦	૦-૧૨	૧-૮	૨-૩	૨-૧૪	૩-૯	૪-૫	૫-૦	૫-૧૧
૭૦૦ થી ૭૨૫	૦-૧૨	૧-૮	૨-૪	૩-૦	૩-૧૨	૪-૮	૫-૩	૫-૧૪
૭૨૫ થી ૭૫૦	૦-૧૩	૧-૯	૨-૫	૩-૧	૩-૧૩	૪-૯	૫-૫	૬-૧
૭૫૦ થી ૭૭૫	૦-૧૩	૧-૧૦	૨-૭	૩-૪	૪-૦	૪-૧૨	૫-૮	૬-૪
૭૭૫ થી ૮૦૦	૦-૧૩	૧-૧૦	૨-૭	૩-૪	૪-૧	૪-૧૪	૫-૧૧	૬-૭
૮૦૦ થી ૮૨૫	૦-૧૪	૧-૧૧	૨-૮	૩-૫	૪-૨	૪-૧૫	૫-૧૨	૬-૯
૮૨૫ થી ૮૫૦	૦-૧૪	૧-૧૨	૨-૧૦	૩-૭	૪-૪	૫-૧	૫-૧૪	૬-૧૧
૮૫૦ થી ૮૭૫	૦-૧૪	૧-૧૨	૨-૧૦	૩-૮	૪-૬	૫-૩	૬-૦	૬-૧૩
૮૭૫ થી ૯૦૦	૦-૧૫	૧-૧૩	૨-૧૧	૩-૯	૪-૭	૫-૫	૬-૨	૬-૧૫

કેટલાથી કેટલા	૫ શેર	૧૦ શેર	૧૫ શેર	૨૦ શેર	૨૫ શેર	૩૦ શેર	૩૫ શેર	૧ મહુ
માટેલ સુધી	રૂ. આ.	રૂ. આ.	રૂ. આ.	રૂ. આ.	રૂ. આ.	રૂ. આ.	રૂ. આ.	રૂ. આ.
૬૦૦ થી ૬૨૫	૦-૧૫	૧-૧૩	૨-૧૨	૩-૧૦	૪-૮	૫-૬	૬-૪	૭-૧
૬૨૫ થી ૬૫૦	૦-૧૫	૧-૧૪	૨-૧૩	૩-૧૧	૪-૯	૫-૭	૬-૫	૭-૩
૬૫૦ થી ૬૭૫	૦-૧૫	૧-૧૪	૨-૧૩	૩-૧૨	૪-૧૧	૫-૮	૬-૭	૭-૪
૬૭૫ થી ૧૦૦૦	૧-૦	૧-૧૫	૨-૧૪	૩-૧૩	૪-૧૨	૫-૧૧	૬-૮	૭-૭
૧૦૦૦ થી ૧૦૨૫	૧-૦	૨-૦	૨-૧૫	૩-૧૪	૪-૧૩	૫-૧૨	૬-૧૧	૭-૮
૧૦૨૫ થી ૧૦૫૦	૧-૦	૨-૦	૩-૦	૩-૧૫	૪-૧૪	૫-૧૩	૬-૧૨	૭-૧૧
૧૦૫૦ થી ૧૦૭૫	૧-૦	૨-૦	૩-૦	૪-૦	૫-૦	૫-૧૫	૬-૧૪	૭-૧૩
૧૦૭૫ થી ૧૧૦૦	૧-૧	૨-૧	૩-૧	૪-૧	૫-૧	૬-૧	૭-૦	૭-૧૫
૧૧૦૦ થી ૧૧૨૫	૧-૧	૨-૨	૩-૩	૪-૩	૫-૩	૬-૩	૭-૩	૮-૨
૧૧૨૫ થી ૧૧૫૦	૧-૧	૨-૨	૩-૩	૪-૪	૫-૪	૬-૪	૭-૪	૮-૫
૧૧૫૦ થી ૧૧૭૫	૧-૨	૨-૩	૩-૪	૪-૫	૫-૬	૬-૭	૭-૮	૮-૮
૧૧૭૫ થી ૧૨૦૦	૧-૨	૨-૪	૩-૬	૪-૭	૫-૮	૬-૯	૭-૧૦	૮-૧૧
૧૨૦૦ થી ૧૨૨૫	૧-૨	૨-૪	૩-૬	૪-૮	૫-૧૦	૬-૧૨	૭-૧૩	૮-૧૪
૧૨૨૫ થી ૧૨૫૦	૧-૩	૨-૫	૩-૭	૪-૯	૫-૧૧	૬-૧૩	૭-૧૫	૮-૧
૧૨૫૦ થી ૧૨૭૫	૧-૩	૨-૬	૩-૮	૪-૧૨	૫-૧૪	૬-૧૬	૭-૧૮	૮-૪
૧૨૭૫ થી ૧૩૦૦	૧-૩	૨-૬	૩-૮	૪-૧૨	૫-૧૫	૬-૧૭	૭-૧૯	૮-૭
૧૩૦૦ થી ૧૩૨૫	૧-૪	૨-૮	૩-૧૧	૪-૧૪	૫-૧૭	૬-૧૯	૭-૨૧	૮-૧૦
૧૩૨૫ થી ૧૩૫૦	૧-૪	૪-૮	૩-૧૨	૫-૧	૬-૪	૭-૭	૮-૧૦	૯-૧૩

કેટલાથી કેટલા ૫ શેર ૧૦ શેર ૧૫ શેર ૨૦ શેર ૨૫ શેર ૩૦ શેર ૩૫ શેર ૧ મહુ
 માહલ સુધી ૩. આ. ૩. આ. ૩. આ. ૩. આ. ૩. આ. ૩. આ. ૩. આ. ૩. આ
 ૧૩૫૦ થી ૧૪૦૦ ૧-૫ ૨-૬ ૩-૧૩ ૫-૨ ૬-૫ ૭-૬ ૮-૧૩ ૧૦-૦
 ૧૪૦૦ થી ૧૪૫૦ ૧-૫ ૨-૧૦ ૩-૧૫ ૫-૩ ૬-૭ ૭-૧૧ ૮-૧૫ ૧૦-૩
 ૧૪૫૦ થી ૧૫૦૦ ૧-૫ ૨-૧૦ ૩-૧૫ ૫-૪ ૬-૬ ૭-૧૪ ૮-૨ ૧૦-૬
 ૧૫૦૦ થી ૧૫૫૦ ૧-૬ ૨-૧૧ ૪-૦ ૫-૫ ૬-૧૦ ૭-૧૫ ૮-૪ ૧૦-૬
 ૧૫૫૦ થી ૧૬૦૦ ૧-૬ ૨-૧૨ ૪-૨ ૫-૮ ૬-૧૩ ૮-૨ ૯-૭ ૧૦-૧૨

નોટ-૧ ઉપરનું વજન ૮૦ તોલાના એક શેરને હિસાબે ગણાય છે.

૨ આજથી છ માસ પહેલાં લગેજનું વજન દરશેરથી કમતી નોતું ગણાતું, પણ હાલ તેમાં સુધારો થઈ પાંચશેર સુધીનું ગણવાનું થયું છે, એટલે ટિકિટનો સામાન આદ જતાં એક શેર સામાન વધ્યો હોય તો પાંચશેરનું, છશેર વધ્યો હોય તો ૧૦ શેરનું અને ૧૧શેર વધ્યો હોય તો પંદરશેરનું ભાડું લેવાય છે; આગળ ૧ શેર સામાન વધ્યો હોય ત્યારે ૧૦ શેરનું અને ૧૧ શેર વધ્યો હોય ત્યારે ૨૦ શેરનું ભાડું લેવાતું !

૩ પારસલ કમતીમાં કમતી ૨૫ શેર સુધીનું થઈ શકે છે જો કે ઝાડું છેડું હોય ત્યારે તો રેલ્વે કરતાં પોષ્ટમાં તે મોઝલવું ઠીક પડે છે, પણ નજીક હોય ત્યારે નાનું પારસલ રેલ્વેમાં મોઝલવાથી ફાયદો રહે છે; કારણ કે પાંચસો માહલ સુધી તેનું ભાડું છ આનાથી વધારે નથી, પાંચશેરથી ઉપરના વજન માટે પારસલ અને લગેજનો ફલ એકજ છે.

અગાઉથી ગ્રાહક થનારના મુખ્યારક નામોની યાદી.

કો.પી.	નામ.	ગામ.
૧	પુસ્કરરાવ સાકરલાલ દેસાઇ	અમદાવાદ.
૧	પરશોતમ પ્રાગજી દેપાળા	અમરેલી
૧	કાનજી ઘોળાભાઈ પારેખ	ધ્રાંગધ્રા
૨	જમનાદાસ દુર્લભદાસ વોરા	મુંઝાઇ
૨	માસ્તર ડી. કે. દવે	મુંઝાઇ
૧	શ્રી જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકાલય	ચુલેલ
૧	વકીલ કમળાશંકર હેતશંકર રાજ્યપુરોહિત	છોટાઉદેપુર
૧	નરોત્તમદાસ હરચંદ દામાણી	ચોરવાડ
૧	વનમાળી પોપટ	જેતપુર
૧	શ્વેતાંબર સ્થાનકવાસી જૈન ટ્રેનીંગ કોલેજ	અંબર
૧	મીસ્ત્રી અરજણુ રણુમલ	ખેરમો
૧	ધરમસી કલ્યાણજી શાહ	ખોરાસા
૧	નંદલાલ મોતીચંદ	બુધવારી સીવની
૧	કરુણાશંકર નથુશંકર ગાદીગોર	પાટણુ
૧	ડી. જે. મહુલકર	વડોદરા
૧	રણુછોડલાલ વિઠ્ઠલદાસ	ભુરાવાવ ગોધરા
૧	ભગુભાઇ અમરાભાઈ	પીપરડીયા
૧	લીલાધર શ્રીણુભાઇ	કરાંચી
૧	પોપટલાલ ગીરધરલાલની કું.	મંગલોર
૧	પંડયા ભાનુશંકર અને કુંપેની	માંગરોળ
૧	વરજાંબ મુળજી કોન્ટ્રાક્ટર	દોહદ
૧	પડિત અમૃતલાલ મુરારજી	ભુજ (કચ્છ)

કોપી.	નામ	ગામ
૧	પ્રભાશંકર રાગ્નરામ તાલુકદાર	વાંસાવડ
૧	મહિપતરામ વિહારામ આવતરથી	રાણુલા
૧	ગોપાળદાસ બી. પારેખ	કલકત્તા
૧	ગંભીરસીંગ આપુલાઇ આરોટ	રંગૂન
૧	છગનલાલ જી. સોની	કરાંચી
૧	પરશોતમરાવ વામનરાવ કંબોધવાળા	શીહોરી
૧	સોની નરસીંદાસ દેવકરણુ	દોરા
૧	આત્મારામ બુલાખીદાસ	અમદાવાદ
૧	ગૌરીશંકર પરશોતમ મે. ઓફીસર	તલાળા
૧	બી. તુલસીદાસ ખેતસી કોટેચા	મલાડ
૧	હરજીવન ગૌરીશંકર શુક્લ	મદ્રાસ
૧	નાનજી ભીમજી સોલંકી	ગડખેટા (કચ્છવીડી)
૧	કરમસી હરીદાસ કોન્ડ્રાકટર	તીતલાગઢ
૧	રતનસી એન્ડ સન્સ	પ્લાકર
૧	માવજી ઉકા કોન્ડ્રાકટર	પ્લાકર
૧	વસનજી ભાણુભાઇ ટોપીવાળા	કોલખો
૧	રતનજી વલ્લભ	„
૧	છગનલાલ રઘુરામ જોશી	„
૧	તુલસીદાસ કેશવજી બ્રહ્મભટ	„
૧	ડો. આપુભાઇ કેશવલાલ દેસાઇ	કપડવંજ
૧	દાકર ચીમનલાલ છોટાલાલ બી. એ	પાટણુ
૧	આસ તુલજાશંકર ગીરજાશંકર	દુધરેજ
૧	સરસ્વતીદાસજી રઘુવીરદાસજી	દુધરેજ
૧	બહેન જયકુંવર મુળજી	ધ્રાંગધ્રા
૧	મોતીલાલ ગોકળદાસ	વડોદરા
૧	મણીલાલ એમ. દેસાઇ	ચીખલી
૧	હેમરાજ જોરામ	ભોંડી
૧	ત્રીલુવન ગૌરીશંકર ત્રિવેદી	બનારસ

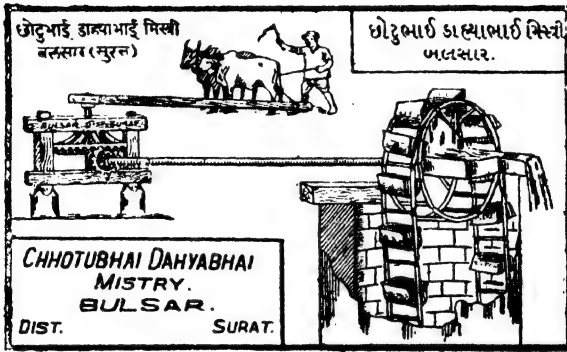
કો.પી.	નામ.	ગામ.
૧	ગવરીશંકર ગીરધર જ્ઞેશી	મુંબાઇ
૧	કાળીદાસ ત્રીકમદાસ ચેવલી	સુરત
૧	રામભાઈ રતીલાલ મહેતા	ઘાટકોપર
૧	લાલશંકર રામશંકર	ભાવનગર
૧	જમનાદાસ બી. મહેતા	સણસાલી
૧	વાલજી માવજી મર્યાન્ટ	ચાંદબાલી
૧	આર. સી. નાગડા	ખંડવા
૧	જટાશંકર દયારામ ત્રિવેદી	બસીન (બરમા)
૧	પરબત માવજી કોન્ડાકટર	રાયપુર (સી. પી)
૧	ચંદુલાલ મગનલાલ ભારદ્વાજ	સોજીત્રા
૧	દાકોર રતનસંગ મહોબતસંગ	માંડળ
૧	ભાટીયા પ્રેમજી ખીમજી	નવીખંદર
૧	ડો. ગવરીશંકર નરભેરામ	જેતપુર
૧	જૈન ધર્મવિજય લાયબેરીના સેક્રેટરી	વિરમગામ
૧	દલપતરામ નરભેશંકર ઝોઝા	રાજકોટ
૧	અણુદા લીરા કોન્ડાકટર	બાલેસર
૧	જેમલીયા કાળુભાઇ લાખાભાઇ	સેલણા
૧	જેશી દામોદર પરશોતમ	એડન
૧	ડાહ્યાલાલ સામજી દવે	સોરો (બાલેસર)
૧	શ્રી મહુવાયશોવૃદ્ધિ જૈન બાળાશ્રમ	મહુવા ખંદર
૧	રાવળ ભીમજી મુળજી	ભુંલલી (ભાવનગર)
૧	દરજી ગોવિંદ પરશોતમ	વઢવાણશહેર
૧	ચુનીલાલ (ઉર્ફે બાબુરાવ) પી. બટ	ટાલચર
૧	શ્રી. માધવજી મેપા	બેરમો (બેંગાળ)
૧	લલ્લુભાઇ અંબાશંકર ત્રિવેદી	લાઠી
૧	રાજ્યગોર કેશવલાલ જીવણલાલ	દિહોર

ખેતીવાડી.

કુવા, નદી, કે તળાવમાંથી સહેલાઈથી ખેતીવાડી માટે ભર
પુર પાણી કાઢવાના બળદ તથા ઇન્જન તેમજ હાથથી ચાલતા

લોખંડી રહેંટ.

ખેડુતોને
ધનવાન
થવાનો ઉત્તમ
માર્ગ.

ખે બળદથી ત્રણ કોસનું પાણી
સહેલાઈથી આપે છે ઉત્તમ
ખનાવટ માટે સરકાર તથા
ખેડુતો તરફથી સોનારૂપાના
ચા દો તેમજ અન્યેક સર્ટીફિકેટો
મળેલાં છે.

થોડા ખર્ચમાં
ખેતીવાડીને
પાણી પુરું
પાડવાનું મુખ્ય
સાધન.

સચિત્ર કેટલોગ માટે લખો:—

છોટુભાઈ ડાહ્યાભાઈ મિસ્ત્રી રહેંટ ખનાવનાર
વલસાડ. (જિલ્લો—સુરત.)

તાત્કાળિક આરામ આપનારી
જગમશહુર મહાન અમેરીકન ઇલાજ.

પ્રો. જેમ્સની.

ઇલેક્ટ્રો-ટોનીક પર્લ્સ. (રજીસ્ટર્ડ)

(પ્રો. જેમ્સની વીજળીક શક્તિની ગોળીઓ)

દિવસના કામ પછી કંટાળી
ગયેલા મનુષ્યને સંપૂર્ણ શાંતિ
મીઠી ઉંઘથીજ મળે છે, પરંતુ
ખાધા પછી અનાજનું પાચન
નહિ થવાથી, અથવા તો
ખરાબ સ્વપ્નાં આવવાથી,
અથવા મનમાં સંકલ્પવિકલ્પ

થયા કરતાં હોવાથી, રાત્રે મીઠી નિદ્રા આવતી નથી. જેથી સવારના
ઉઠતી વખત સંપૂર્ણ આરામ મળવાને બદલે શરીર સુસ્ત જણાય છે
અને તેથી દિવસના કામ ઉપર ચિત્ત લાગતું નથી. આવે વખતે
તરતજ શરીરની સંભાળ લેવાની જરૂર છે.

પ્રો. જેમ્સની ઇલેક્ટ્રો ટોનીક પર્લ્સ (રજીસ્ટર્ડ.)

ઉપર જણાવેલા જ્ઞાનતંતુઓના દરદો ઉપર સારી અક્ષર કરે
છે, અને શરીરના સધળા અવયવોને પુષ્ટિ આપે છે. પીશાબમાં અથવા
સ્વપ્નમાં ધાતુ જવાથી શરીરમાં નબળાઇ લાગુ પડે છે, ભુખ લાગતી
નથી. હાથ પગમાં કળતર થાય છે, વિગેરે દરદો ઉપર આ ગોળીઓ.
આશીરવાદ સમાન છે, માટે આજેજ એક બાટલી ખરીદી ખાત્રી કરો.

કોમ્પ ૪૦ પર્લ્સની બાટલી ૧ ના રૂ. ૨-૦-૦

,, ૨૫ પર્લ્સની બાટલી ૧ ના રૂ. ૧-૪-૦

વી. પી. ખર્ચ ૧ થી ૩ બાટલી સુધીના ૬ આના જીદા

ખાત્રી માટે ૨ દિવસ ચાલે તેટલી નમુનાની શીશી ચાર આનાની
પોષ્ટની ટીકીટ મોકલનારને મોકલવામાં આવશે.

ધી એંગ્લો ઇન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કંપની.

સોલ્ડએજન્ટ-નં. ૨૮૫ મારકેટ, પોષ્ટ બોક્ષ નં. ૨૦૮૨. મુંબાઇ નં. ૨.

હીસ્ટરિયાદિ વાત રોગ દર્શન.

નામનું સચિત્ર પુસ્તક. બ્લોક ૩૦ ભાવ પૂર્ણ. હીસ્ટરિયાનાં અનેક જ્ઞાતનાં લક્ષણો, તે થવાના સંજોગો, અચવવાના નિયમો, અને ઉપચારો છે. પ્રકરણ ૩૦ છે, તેમાં હીસ્ટરિયા, મુર્છા, ચક્રી, અધારાં, ફેફસે, ગાંડપણ અને પ્રલાપવાયુ-મિથ્યા બોલ્યા કરવું, એ દરેક રોગ ઉપર છેલ્લી અમેરિકન શોધ પ્રમાણે પાશ્ચાત્ય, યુનાની અને આયુર્વેદિક પદ્ધતિએ થતા લક્ષણો સંજોગો અને ઉપચારો છે. એટલુંજ નહીં પણ ધાવણા અગ્ન્યાની આંકડી, અને સગલાં તથા સુવાડીને હીસ્ટરિયા પ્રસંગે થતી ગભરામણ, પૈસાની ખુવારી અને દોડાદોડ અટકે તેવી ધ્વજગથુ ચોળનાઓ દર્શાવી છે. પંજાબ તરફના વૈદ્યરાજો હીંદી ભાષા-નંતર માટે માગણી કરે છે. વિદ્વાનો અને પત્રકારો કહે છે કે તે રેક ગ્રહસ્થે વાંચવુંજ જોઈએ.

કીમત રૂ. ૧-૪-૦ કાપડનું પાકું પુંકું.

હીસ્ટરીયા શત્રુ-વાયુ મુક્તા પેટન્ટ.

સિલોન, આફ્રિકા અને અરબા સુધીના દરદીઓ વાપરે છે. સ્વતંત્ર દવાખાનાં પણ ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે, ડાક્ટર વૈદ્યોની ખાતરી થઈ છે કે એ દવા હીસ્ટરિયા, મુર્છા, ચક્રી અધારાં, ફેફસે, રિકાશ, પ્રદર, તોડ, ફાટ, હાંફણુ. અને એવાંજ વાયુનાં દરદ માટે ઉત્તમ છે. ગાંડપણ જલ્દીથી સુધરે છે, નિરાશ થયેલા દરદીએ એકવાર અનુભવ કરવો જોઈએ. કીમત રૂ. ૫) પોષ્ટેજ ભુલું.

હમનલાલ લલ્લુભાઈ દર્શીનામાવાળા.

પેલેસ રોડ. દયાળભાઈની શેરી. વડોદરા.

યાત્રાગુઓને ખાસ ઉપયોગી.

ઔષધ પાકેટ—Medicines Pocket.

આ પાકીટમાં તાવ, વિષમજ્વર, સન્નિપાત, એહેશી, મુર્છા, અજીર્ણ, શળ, કેલેરા. સ્વરલંગ, શ્વાસ, ખાંસી, બુલાખ, અતિસાર, સંગ્રહણી, મરડો, વાયુગોળો, પેટનું દર્દ, માથાનો દુઃખાવો, ઉલટી, સંધીવા, વીંછી વગેરે ઝેરી જંતુઓના ડાંખ, આંખના રોગ, રક્તસ્રાવ, બાળકોના રોગો, વિગેરે ઘણાં રોગોની બાર અનુભવ સિદ્ધ આયુર્વેદિક દવાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. દવાઓ વાપરવાની રીત પાકીટની અંદર જાપેલી છે. પાકીટ સુંદર, અને નાનું હોવાથી ખીસામાં રાખી શકાય છે. દરેક માણસે આ પાકીટ અવશ્ય રાખવું નોંધવું. કિંમત રૂ. ૫) થોડા વખત માટે રૂ. ૪) અને આરોગ્ય દર્પણ ભેટ.

સ્ત્રીઓના તમામ રોગોની એકજ દવા.

સુંદરી સંજીવની. (૨૭૨૮૩૯)

સુંદરી સંજીવની.—સ્ત્રીઓના દરેક રોગો મટાડી શરીર તંદુરસ્ત બનાવે છે.

સુંદરી સંજીવની—નાની બાળાઓને આપવાથી શરીર તંદુરસ્ત રાખી લવિષ્યમાં પ્રદર જેવા વ્યાધિ થવાનો સંભવ રહેતો નથી.

સુંદરી સંજીવની—સ્ત્રીઓને થતા રોગો જેવા કે પ્રદર કે જેમાં લાલ, સફેદ ચીકણી, મળગુંગળી ધાતુ જવી, પેશાબે અગન બળવી, કમ્મર, પેટું, હાથ, પગ તથા માથામાં દુઃખાવો રહેવો, અટકાવ સાફ ન આવવો, અનિયમિત આવવો, ગર્ભાશયના રોગો, સુવારોગ વંધ્યત્વ દોષ, અશક્તિ, ખાંસી, જીર્ણજ્વર, લુપ્ત ન લાગવી, અરૂચી રહેવી, વિગેરે સ્ત્રીઓના તમામ રોગોનો સુંદરી સંજીવની નાશ કરે છે.

બાટલી ૧ ની કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૦-૦

ડોઝ આયુર્વેદિક ફાર્મસી કાલખાદેવી વિક્રલવાડી.—મુ'બાઈ

ડોઝ આયુર્વેદિક ફાર્મસી રીચીરોડ—અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે ગાંધીઓ તથા દવાના વેપારીઓ વેચે છે.

વીસમી સદીની નવીન શોધ.
સંગ્રહણી (ગળતી) માટે.
અમૃતમય ઉપાય.

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વૈદ્ય દાકતરોની દવા
ખાઈ કંટાળેલા સંગ્રહણી (ગળતી) મુંઝવના
ઝાડા, અતીસાર અને આંતરડાના ક્ષયથી પીડાતા
નીરાશાજનક દર્દીને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડેલી
પાંત્રીસ વરસના અનુભવની રામબાણુ દવા
માટે રૂબરૂ મળેા યા સલાહપત્ર મંગાવો. પત્ર-
વ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો:—

માણુસાવાળા
માસ્તર કે. જી. પટેલ એન્ડ સન્સ.

સ્મુ સ્પેશીઆલીસ્ટસ,
કાલુપુર, ડાંડીગરાની પોળ-તંબુરાની ખડકીમાં
થર નંબર ૩૫૬, **અમદાવાદ.**

અમારૂં બ્રાહ્મનંદ બચ્ચાંઓને રૂબરૂ આનંદી અને સુંદર
બનાવે છે. કી. ૦-૧૨-૦ પો. બુદ્ધ.

ઘડીઆળો ક્યાંથી લેશો ?

છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશનનાં ઘડીઆળોના

તદ્દન નવો સ્ટોક.

તમારા પૈસાનો સફ્ટિપયોગ કરવા માટે બીજા મેકરના ઘડીઆળો નહીં ખરીદતાં હુમેશાં એબરહાર્ડ અથવા તે

લીવરેટ ઘડીઆળો વાપરો.

આ ઘડીઆળો તમને દરેક રીતે સંતોષ આપે છે, સોનાનાં, ચાંદીનાં, અને રોલ્ડગોલ્ડનાં ઘડીઆળો મધ્યમ તેમજ તવંગર વર્ગના આણસો ખરીદી શકે તેવી કીમતનાં હુમેશાં તૈયાર રાખવામાં આવે છે.

તે સિવાય દરેક જાતના જર્મોસ્વીસ કલોકસ અને ટાઈમપીસો મજબૂત, સુંદર અને ટકાઉ મળવાનું વિશ્વાસ પાત્ર દેકાણું લખી રાખે.

જર્મોસ્વીસ રીપીટીંગ એલાર્મ કો. ડા. પા.

એક વાર વાપરી ખાત્રી કરો.

એકલા એજન્ટસ જર્મોસ્વીસ વોચ કંપની.

રીપીટીંગ ક્લોકનાં બીજાં, અવલોકન.

આખી દુનીઆમાં પ્રખ્યાત થયેલું.

સમીટ એગ્યુ મીક્ષર.

કોઇ પણ જાતનો તાવ, જોવા કે ટાઢીઓ, એકાંતરીઓ,
ચોથીઓ, મેલેરીઆ, ઇન્ફેલ્યુએન્ઝા વિગેરેને માટે

રામબાણુ ઉપાય.

આ એગ્યુમીક્ષર ઝાડો સાફ લાવી પાચનશક્તિ વધારે
છે અને અશક્તિ, નબળાઇ, વિગેરેને દૂર કરી શરીરને મજબુત
બનાવે છે કીંમત રૂ. ૪-૦-૦ ડઝન એકના.

લખો:-નરોત્તમ ગીરધરની કું

શેખ મેમણ સ્ટ્રીટ મુંબાઇ નં. ૨

દાગીના ખરીદવાનું વિશ્વાસપાત્ર ઠેકાણું.

Shivlal Dayaram Panchal

Gold, Silver & jewellery Merchant

AHMEDABAD.

શીવલાલ દયારામ પંચાલ.

સોના, ચાંદી અને ઝવેરાતના દાગીના

બનાવનાર તથા વેચનાર.

કારખાનું.

દુકાનો.

સ્તનપોળ નં. ૬૧૧૦

બકરીપોળ નં. ૧૫૧૮

રીચીરોડ નં. ૬૨૨૬

અમદાવાદ.

Gopaldas Khemchand.

Safes Cabins & Locks Maker.

Pankore Naka—AHMEDABAD.

મીસ્ત્રી ગોપાળદાસ ખેમચંદ.

ફાયરપ્રુફ તીબ્બેરીઓ, માછલુ સ્ટીલનાં કપાટો, તાળાં,
કળો, કેસ બોક્ષો વિગેરે બનાવનાર તથા દરેક જાતની મશી-
નરી રીપેર કરનાર તથા દરેક જાતના દાગીના પાલીસ તથા
નીકલ પ્લેટ કરનાર.

ઠે. પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

**શ્રી સર્વોત્કૃષ્ટ જ્યોતિષ
કાર્યાલય.**

જ્યોતિષના દરેક કામ માટે કાશી, કલ-
કત્તા અને વડોદરાની પરિક્ષામાં પાસ થયેલા
અનુભવી અને લોકોમાં માન પામેલા

હીંમતલાલ એન્ડ દેવશંકર શર્માને

મળો યા લખો:—

રીચીરોડ—અમદાવાદ.

એતો હવે જગપ્રસિદ્ધ થયું છે કે
શ્રીહિણીઓના સંતોષ અને શ્રુદ્ધની શોભા માટે.

બી. એ. તારકર.

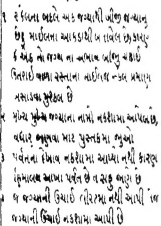
નાંજ તાંબા, પિત્તળ, જર્મન સીલ્વર અને ચાંદીનાં ઝૂં છાપ
(ટ્રેડમાર્ક) નાંજ વાસણો બેદરજે; કેમકે તેમનાં જેવાં ઉત્તમ
પતરાંમાંથી બનાવેલાં સુંદર ઘટાદાર અને મનહર પોલીશવાળાં
વાસણો બીજાં નથી એમ અનુભવીઓ કહે છે.

સૂચના—અમારા વાસણો લીધા પૂર્વે અમારા નામ સાથેનો
ઝૂં નો ટ્રેડમાર્ક બેઈ લેશો એટલે છતરાવાની ધારતી નહિ
રહે. સચિત્ર કેટલોગ માટે એક બાનાનો સ્ટેમ્પ મોકલવો.
વધુ માહિતી નીચેના ઠેકાણેથી મળશે. વ્યાપારીઓને સાફ
કમીશન મળે છે.

ઓફીસ

હેડ ઓફિસ પરં, કંસારાચાલ મુંબાઈ નં. ૨.
શાખા નં. (૧) લાલબાગ મુંબાઈ નં. ૧૨
શાખા નં. (૨) બી. બી. સી. આઇ. સ્ટેશન સામે દાદર
શાખા નં. (૩) ચનીરોડ ટ્રામ જંકશન મુંબાઈ નં. ૪
શાખા નં. (૪) દત્ત મંદિર સામે હાકુરદાર મુંબાઈ નં. ૨
કારખાનું—તારકર ફેક્ટરી મુંબાઈ નં. ૨.

याने
 हिमाशयनां निर्योनो मार्ग दृष्टिः.

(અર્ચકના સ્વાધીન છે)

